

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ
ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ:

ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΜΠΟΥΣΔΡΟΥΚΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ:

Μιχάλης Σ. Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ
ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 35
ΤΗΛ. 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ Τ.Τ. 106 80

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

΄Ασπ. Π. Φάκλαρη. Ό χάρτης του έξωφύλλου προέρχεται από το βιβλίο του C. Zacharakis, A catalogue of printed maps of Greece 1477-1800, Nicosia 1972, pl. 318.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ
ΔΗΜΗΤΡΗ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟ

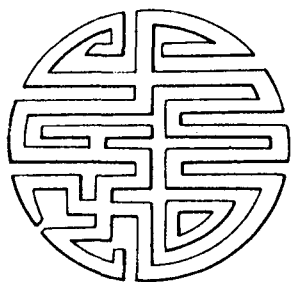

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1994

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΤΟΜ. 4(1991-92)

GRAECOINDICA -
GRAECOSERICA

ΤΕΥΧΟΣ 3(1994)

ΓΙΑΝΝΕΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1994

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
(Φωτογρ. 1985)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	11
<i>ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΠΟΥΣΔΡΟΥΚΗ</i> , Δημήτρης Κ. Βελισσαρόπουλος: Βιογραφικά - συγγραφικό έργο.....	13
<i>ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΑΠΟΥΛΙΑ</i> , Το έργο του Δημ. Βελισσαρόπουλου.....	19
<i>ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ</i> , Παρουσίαση μιας πρόσφατης με- λέτης για τη συνάντηση δύο κόσμων της αρχαιότητας: Των Ελλήνων και των Ινδών	29
<i>FRANK L. HOLT</i> , Spitamenes against Alexander	51
<i>ΚΛΑΙΡΗΣ Β. ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ</i> , Γκανταρική και Σινοϊαπωνική Βουδδιστική Τέχνη: Παραλληλισμοί και συγκρίσεις.....	59
<i>ΚΛΑΙΡΗΣ Β. ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ</i> , Ο Σινοϊαπωνικός Κόσμος και η Δύση τον δέκατο έκτο αιώνα: Πλευρές μιας πολιτιστικής επι- κοινωνίας	87
<i>ZHANG XU-SHAN</i> , Reviu on Study of Li-Kan and Ta-Chin.....	107
<i>CHEN ZHI-QIANG</i> , Οι γεωγραφικές πληροφορίες για το Ta-Ts'in στις κινεζικές πηγές (Zhong wen gu ji Zhong you guan Da qin di li zi liao de Fen xi)	123
<i>CHEN ZHI-QIANG</i> , Οι χερσαίοι δρόμοι επικοινωνίας μεταξύ της , Κίνας και του Βυζαντίου.....	149
<i>RASHAD KHOURI ODETALLAH</i> , Από την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών και Αράβων: Οι γιατροί.....	165
<i>MICHAEL KORDOSIS</i> , The name Fu-Lin (= Romans).....	171
<i>MIX. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , «Σάγαλα η και Ευθυμηδία»	179
 ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
<i>Θ. Παπαζώτου</i> , Περιγραφή του Αγίου Δημητρίου από τον Ρώσο μο- ναχό Ησαΐα (1489).....	191
<i>Μ. Κορδώση</i> , Και πάλι περί Ta-Ch'in και Yavana	193

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Δ. Κ. Βελισσαρόπουλου, Έλληνες και Ινδοί. Η συνάντηση δύο κόσμων (Γ. Α. Κοσελένκο, Β. Η. Σαριανίδη).....	199
<i>Osmund Boppearachchi</i> , Monnaies Gréco-Bactriennes et Indo-Grecques. Catalogue raisonné (Μ. Σ. Κορδώση).....	206
<i>Chen Zhi-Qiang</i> , Μελέτη της ιστορίας των Βυζαντινοκινεζικών σχέσεων (4ος-15ος), Διδακτ. Διατριβή (Μ. Σ. Κορδώση).....	219
Βασίλη Βιτσαξή, Ο στοχασμός και η πίστη. Αρχαιότητα - Χριστιανισμός (Μ. Σ. Κορδώση).....	239

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

<i>Graeco-Arabica</i> : Συνέδρια - Εκθέσεις - Δημοσιεύσεις, 1982-1993 (Β. Χρησιτίδη).....	243
Ο βασιλης Βιτσαξής και το νέο υπό έκδοση βιβλίο του, «Αναφορά στην Ποίηση» (Αγγ. Ρούμπα - Κορδώση).....	246
<i>Journal of Oriental and African Studies</i> (Μιχ. Κορδώση).....	247

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

<i>MiCHAEL KORDOSIS</i> , China and the Greek World. An Introduction to Greek - Chinese Studies with special reference to the Chinese Sources. I. Hellenistic - Roman - Early Byzantine period (2nd c. B.C. - 6th c. A.D.). Bibliography.....	251
---	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἔκδοσι τοῦ ἀφιερωματικοῦ αὐτοῦ τόμου ἔχει διπλό στόχο. Πρῶτα νὰ τιμηθεῖ ἓνας καταξιωμένος συγγραφέας, ὁ κ. Δημήτριος Βελισσαρόπουλος, πού κοντὰ στίς ἄλλες ἐργασίες του (βιβλία καί ἄρθρα) γιά τήν Ἰνδική καί κινεζική φιλοσοφία, ἐξέδωσε τό δίτομο, ὀγκῶδες ἔργο του «Ἕλληνες καί Ἴνδοι» (βραβεῖο Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), ὅπου ἐξετάζονται οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στόν ἑλληνικό καί Ἰνδικό κόσμο καί παρουσιάζονται, μέ ὑπεύθυνο τρόπο, ὅλες οἱ μορφές ἐπικοινωνίας, εἴτε αὐτές ἦταν πολεμικές καί διπλωματικές, εἴτε ταξιδιωτικές καί ἐμπορικές, εἴτε πολιτισμικές καί πνευματικές. Σωστά τό ἔργο χαρακτηρίστηκε «ἐγκυκλοπαιδικός ὁδηγός γιά τὰ προβλήματα ἑλληνοἸνδικῶν ἐπαφῶν κατά τήν ἀρχαιότητα» (βιβλιοκρισία Κοσελένκο-Σεριανίδη), ἀφοῦ καλύπτει σχεδόν ὅλους τοὺς τομεῖς τῶν ἑλληνοἸνδικῶν σχέσεων καί ἔτσι ἀποδεικνύεται πολύ χρήσιμο γιά ὅποιον θά ἤθελε νὰ ἐνημερωθεῖ γιά τό θέμα αὐτό. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ προσωπική συμβολή τοῦ συγγραφέα γίνεται ἐπίσης αἰσθητή μέσα ἀπό τίς σελίδες τοῦ ἔργου καί εἶναι εὐπρόσδεκτη καί ἀπό τόν εἰδικό ἐρευνητή.

Ὁ δεύτερος στόχος τοῦ τόμου αὐτοῦ εἶναι νὰ τονιστεῖ ἡ σπουδαιότητα πού ἔχει γιά τήν ἑλληνική ἱστορία ἡ μελέτη τῶν σχέσεων μέ τοὺς λαοὺς πού ζοῦσαν ἀνατολικά τῆς Περσίας ἢ, ἀκόμη, ἡ σημασία πού ἔχει ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων πού γράφτηκε στήν Κεντρική Ἀσία καί τήν Ἰνδία. Πρόκειται γιά ἓνα κομμάτι τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας πού σχεδόν ἀφήνουμε ἀπέξω. Κι ὁμως, δέν εἶναι μόνο ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἀλλά καί ὁ Δημήτριος, ὁ Εὐκρατίδης, ὁ Μένανδρος καί ἄλλοι Ἕλληνες βασιλεῖς πού ἔζησαν καί ἔδρασαν στά βάθη τῆς Ἀνατολῆς καί, στήν οὐσία, δημιούργησαν ἓνα νέο κόσμο, ὅπου οἱ ὑπήκοοι δέν ξεχώριζαν ἀπό Ἕλληνες καί βαρβάρους καί ὅπου ἡ ἀπρόσκοπτη ἑλληνομακεδονική παρουσία συνέβαλε στή γέννησι τοῦ κεντροασιατικοῦ Ἰνδο-ἱρανο-κουςανικοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου τό πνεῦμα, μέ τή μορφή τοῦ μαχαγιανικοῦ βουδισμού καί τῆς ἑλληνοἸνδικῆς τεχντροπίας τῆς Γκαντάρα, ἐφθασε ὡς τὰ ἄκρα τῆς Ἀπὼ Ἀνατολῆς.

Πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι οὔτε μέ τό πνεῦμα καί τή φιλοσοφία τῆς Ἰνδίας, οὔτε μέ τό πνεῦμα καί τή φιλοσοφία τῆς Κίνας μπορεῖ νὰ ἐξοικειωθεῖ ὁ Εὐρωπαῖος, ἂν δέν ζήσει ἓνα σημαντικό χρονικό διάστημα στίς

χώρες όπου οί φιλοσοφίες αυτές γεννήθηκαν και ἐξελίχθηκαν. Τοῦτο, διότι ἡ φιλοσοφία ἐνός λαοῦ εἶναι ἀπαύγασμα τῶν εἰδικότερων ψυχικῶν διαθέσεών του πού ἀντανακλῶνται στὰ ἦθη καί τὰ ἔθιμά του, στίς τέχνες, ἀκόμη καί στόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἀντιμετωπίζεται ἡ ἀλήθεια ἀπό τόν ἐρευνητή. Τό θέαμα τῶν περιλάμπρων παλατιῶν καί ναῶν ἀφιερωμένων ὄχι σέ ἁγίους ἀλλά σέ σοφούς, ὁ τρόπος ἐκφρασης τῶν ἀνθρώπων στόν γραπτό ἢ προφορικό λόγο, ἡ βίωση γενικά τῆς τόσο διαφορετικῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας πού ἐπικρατεῖ σέ κάθε μιᾶ ἀπό τίς χώρες αυτές, πού μαζί μέ τήν Ἑλλάδα καλλιέργησαν τή φιλοσοφία, (ἔστω καί ἂν ὁ βαθμός τῆς συστηματικότητας διαφέρει), ἔρχονται ὡς ἀρωγοί γιά τήν κατανόηση τῶν βασικῶν ἀρχῶν τους. Τοῦτο, ἂν καί χρήσιμο, δέν εἶναι τόσο ἀπαραίτητο, ἂν ἕνας Γάλλος, Γερμανός, Ἄγγλος, Ἴταλός κλπ. θέλει νά μελετήσει τό ἑλληνικό πνεῦμα καί τήν ἑλληνική φιλοσοφία, διότι ἀπλούστατα ὅλες οἱ βασικές ἀντιλήψεις τῶν Δυτικοευρωπαϊῶν ἐδράζονται στίς διδασκαλίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων καί δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά προβοῦν πρῶτα σέ ἀλλαγὴ νοοτροπίας καί τρόπου ἀναζητήσεως τῆς ἀλήθειας πού θ' ἀπαιτεῖτο, ἂν ἐπιχειροῦσαν νά προσεγγίσουν τήν Ἰνδική ἢ κινεζική φιλοσοφία.

Ὁ κ. Βελισσαρόπουλος εἶχε τήν τύχη, ὡς διπλωμάτης, νά ζήσει καί στήν Ἰνδία καί στήν Κίνα ἀλλά καί σέ πολλές ἄλλες χώρες τοῦ κόσμου. Χωρίς νά παραβλέπει τήν προσφορὰ τῆς Δύσης καί εἰδικότερα τῆς Ἑλλάδας, πού θεωρεῖ ἀδιαμφισβήτητης ἀξίας, γοητεύτηκε ἐξίσου καί ἀπό τό ἀπωανατολικό πνεῦμα. Μετά τή συγγραφὴ τῆς Ἰνδικῆς καί Κινεζικῆς φιλοσοφίας, τό τρίτο μεγάλο ἔργο του, γιά τίς σχέσεις ἀνάμεσα στόν ἑλληνικό καί τόν Ἰνδικό κόσμο, ἦταν, κατά κάποιον τρόπο, φυσική ἀπόληξη, ἀφοῦ, ὡς δυτικός (ὄχι μόνο ὡς Ἑλληνας ἀλλά καί γιατί ἔζησε πολλά χρόνια στήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική) μπορούσε νά ἐπισημάνει εὐκόλα συνδετικούς κρίκους καί διαφορὲς ἀνάμεσά τους. Εἶχε «βιώσει» λοιπόν καί τοὺς δύο κόσμους καί ἀσφαλῶς τοῦτο τόν βοήθησε ἐξαιρετικά καί σημάδεψε τό ἔργο του.

Εὐχόμαστε στόν κ. Βελισσαρόπουλο νά συνεχίσει τό πολῦτιμο ἔργο του, πού θά φέρει πιό κοντά μας τήν Ἄπω Ἀνατολή. Εὐχόμαστε, ἐπίσης, ὁ ἀφιερωματικός αὐτός τόμος νά συμβάλει στήν περαιτέρω, οὐσιαστική προώθηση τῶν ἑλληνοἸνδικῶν καί σινοελληνικῶν σπουδῶν στήν Ἑλλάδα.

Ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ - ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ο Δημήτρης Βελισσαρόπουλος γεννήθηκε στις 21 Μαρτίου 1920 στην Βάρνα της Βουλγαρίας.

Τις προγυμνασιακές και γυμνασιακές σπουδές του έκανε σε δύο γαλλικά σχολεία, το St. Michel της Βάρνας, και το St. Augustin της Φιλιππουπόλεως, όπου έλαβε το γαλλικό δίπλωμα του Baccalauréat, που αντιστοιχεί, από άποψης τίτλου, στο δικό μας δίπλωμα που παίρνουν οι απόφοιτοι Λυκείου.

Στην Ελλάδα ήλθε τον Ιανουάριο του 1939 και τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους εγγράφηκε στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, της οποίας είναι απόφοιτος. Μεταξύ Φεβρ. 1945 και Φεβρ. 1950, υπηρέτησε ως έφεδρος στον ελληνικό στρατό.

Το 1951 εισήλθε στον διπλωματικό κλάδο του Υπουργείου Έξωτερικών. Υπηρέτησε τα περισσότερα χρόνια της 35-χρονης θητείας του στο Έξωτερικό και συγκεκριμένα στην Νέα Υόρκη, Σόφια, Νέο Δελχί, Παρίσι, Γενεύη, Πεκίνο, Οττάβα και Βέρνη. Εκτός τούτου, υπηρέτησε ως αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας στην «Διάσκεψη για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη» (ΔΑΣΕ), κατά την προπαρασκευαστική της φάση στην Γενεύη, δύο φορές ως αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας κατά τις Γενικές Διασκέψεις της ΟΥΝΕΣΚΟ στο Παρίσι και (παράλληλα προς την ιδιότητά του ως πρέσβευς στην Οττάβα) κατά τρία διαδοχικά χρόνια ως Έλληνας εκπρόσωπος στην Α΄ πολιτική επιτροπή της Γενικής Συνελεύσεως του ΟΗΕ στη Νέα Υόρκη. Το 1977 και το 1978 ήταν παράλληλα προς την ιδιότητά του ως πρέσβευς στο Πεκίνο, πρέσβυς στο Άνόϊ του Βιετνάμ, όπου μετέβαινε περιοδικά για επαφές με την Βιετναμική Κυβέρνηση.

Τερμάτισε την σταδιοδρομία του το 1986.

Ο Δημ. Βελισσαρόπουλος έδειξε από πολύ νέος μεγάλο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία. Κατά τα τρία τελευταία χρόνια του γαλλικού λυκείου όπου έφοιτησε, διδάχθηκε φιλοσοφία, δεδομένου ότι στους χρόνους μεταξύ των δύο πολέμων ήταν από τα υποχρεωτικά εκείνα μαθήματα που ήταν βασική προϋπόθεση για την απόκτηση του Baccalauréat της κλασικής κατευθύνσεως. Το ενδιαφέρον του αυτό δεν σταμάτησε από τότε. Αντίθετα κεντρί-

σθηκε σημαντικά, όταν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1959 πῆγε στὴν Ἰνδία, λίγο πρὶν τελειώσει τὴν ἀνάγνωση τῶν ἔργων τοῦ Τεϊγιάρ ντέ Σαρδέν. Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἔντονων βιωμάτων καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ποὺ τοῦ ἐνέπνευσε ὁ συνδυασμὸς μυστικισμοῦ καὶ ἐπιστημονικῆς προσεγγίσεως τῶν μεγάλων μεταφυσικῶν προβλημάτων ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέως ἐκείνου, συνάντησε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν μεγάλη ἰνδικὴ φιλοσοφία, τὸ βάθος τῆς ὁποίας τὸν ἤλκυσε ἔντονα, χωρὶς ὅμως νὰ μειώσει καθόλου τὸν θαυμασμό του γιὰ τὰ ἀναμφισβήτητα προτερήματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς δυτικο-ευρωπαϊκῆς φιλοσοφίας.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1976 εἶχε κενωθεί ἡ θέση τοῦ πρέσβευος στὸ Πεκίνο καὶ ὁ Δημ. Βελισσαρόπουλος ζήτησε νὰ τοποθετηθεῖ ἐκεῖ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καθαρὰ ἐπαγγελματικὸ ἐνδιαφέρον, ὡς πρωτεύουσα μιᾶς χώρας τόσο μεγάλης καὶ σημαντικῆς, ἐκεῖνο ποὺ καθιστοῦσε ἐλκυστικὴ τὴν τοποθέτηση, ἦταν τὸ γεγονός ὅτι ἡ Κίνα ἦταν ἡ γενέτειρα μιᾶς ἀπολύτως πρωτότυπης καὶ μεγάλης φιλοσοφίας.

Τὸ ἔργο λοιπὸν τοῦ Δημ. Βελισσαροπούλου ὡς πρέσβευος στὴν Κίνα παρουσίαζε δύο πτυχές: τὴν ἐνημέρωση τῆς κυβερνήσεώς μας στὰ τρέχοντα γεγονότα καὶ τὴν περιγραφή τοῦ ἱστορικοῦ τους πλαισίου καθὼς καὶ τῶν φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων τῶν Κινέζων. Τοῦτο διότι ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο αὐτῶν πτυχῶν θὰ ἐπέτρεπε μιὰ διαυγέστερη κατανόηση ἐνὸς κόσμου τόσο διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν δικό μας καὶ ἐλάχιστα γνωστοῦ.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

A. BIBΛΙΑ

1. Ἡ «Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς Φιλοσοφίας»

Τὸ 1975 ἐξέδωσε τὴν «Ἱστορία τῆς Ἰνδικῆς Φιλοσοφίας», σὲ ἓνα τόμο 473 σελίδων, ὅπου περιγράφει τὴ γένεση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἰνδικῆς σκέψεως, σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1500 π.Χ. ὡς καὶ τὴν ἐποχὴ μας. Ἦταν ἡ πρώτη ἱστορία τῆς ἰνδικῆς φιλοσοφίας γραμμένη ἀπὸ Ἕλληνα γιὰ Ἕλληνες, στὴν ὁποία μεταξὺ ἄλλων ὁ συγγραφέας τονίζει τὴν θαυμαστή συνέχεια τοῦ ἰνδικοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ τὴν βεδικὴ ἐποχὴ ὡς σήμερα. Ἡ σφαιρικὴ, χρονικὰ καὶ θεματικὰ, περιγραφή στὴν ὁποία προβαίνει στὸ βιβλίο του ὁ συγγραφέας, δίνει κατὰ τὴν γνώμη του μιὰ πιὸ καθαρὴ καὶ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα. Ἐπεδίωξε ὄχι μόνον νὰ προβεῖ στὴν κατάταξη ἐννοιῶν καὶ ἱστορικῶν περιόδων, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀρίσει καὶ ἐρμηνεύσει τὸ βαθύτερο πνευματικὸ μῆνυμα τῆς Ἰνδίας. Γιὰ νὰ τὸ καταστήσει μάλιστα πιὸ

εϋληπτο, προσέφυγε, όπου τούτο ήταν δυνατό, σέ συγκρίσεις με ανάλογες αρχαίες ελληνικές, ή δυτικο-ευρωπαϊκές φιλοσοφικές και επιστημονικές αντιλήψεις.

Τό έργο του αυτό αφιέρωσε στή μνήμη του Νεχροϋ, τόν όποιο είχε πολλές φορές τήν εύκαιρία νά συναντήσει κατά τή θητεία του στό Νέο Δελχί.

2. 'Η «Ίστορία τής Κινεζικής Φιλοσοφίας»

Μέ τήν «Ίστορία τής Κινεζικής Φιλοσοφίας», πού εκδόθηκε τό 1981 και πού αποτελείται από δύο τόμους (σ. 562 + 484), ολοκληρώνεται ή προσπάθεια του συγγραφέα πού είχε στόχο νά δώσει στους Έλληνες αναγνώστες μιá συστηματική εικόνα τής γένεσης και τής εξέλιξης του ανατολικού στοχασμού από τά αρχαιότατα χρόνια μέχρι σήμερα.

Ο πρώτος τόμος πραγματεύεται τή γένεση του σινικού στοχασμού από τόν 11ο π.Χ. αί. και τήν εξελικτική του πορεία ως τό 2ο π.Χ. αί., περίοδο κατά τήν όποία δημιουργήθηκαν όλες οι κεντρικές φιλοσοφικές ιδέες και καθιερώθηκε όριστικά ό τρόπος διατύπωσης τής φιλοσοφικής αλήθειας στην Κίνα. Στο δεύτερο τόμο γίνεται αντιληπτή ή άπροθυμία με τήν όποία και οι ένθουσιώδεις άκόμη Κινέζοι μεταρρυθμιστές του 19ου αί. υποχρεώθηκαν νά παραδεχτούν τή χρησιμότητα, για τήν πρόοδο τής Κίνας, των φιλοσοφικών και πολιτικών ιδεών τής Εϋρώπης.

Οϋσιαστικά ή μελέτη έκτείνεται ως τό 1911 και από κεί και πέρα περιορίζεται στην συνοπτική περιγραφή τής διεισδύσεως των μαρξιστικών ιδεών και των διακυμάνσεων τής τοποθέτησης τής Νέας Κίνας μεταξύ 1949 και 1981 έναντι τής παραδοσιακής κουλτούρας.

3. «Έλληνες και Ίνδοί. Ή συνάντηση δύο κόσμων»

Μέ τό έργο τούτο ό συγγραφέας αποβλέπει και πάλι στό νά δώσει μιá σφαιρική εικόνα, τήν φορά όμως αυτή, τής συναντήσεως Έλλήνων και Ίνδων και των επιπτώσεων πού είχε (ή δέν είχε) ή συνάντηση αυτή στην πνευματική ζωή και ιδιαίτερα στη φιλοσοφία καθεμιás από τις δύο χώρες.

Στό βιβλίο αυτό, πού εκδόθηκε τό 1990 σέ δύο τόμους (σ. 581+522), ό συγγραφέας παραθέτει εκατοντάδες κείμενα αρχαίων Έλλήνων συγγραφέων (καθώς και Ρωμαίων πού οϋσιαστικά όμως άντέγραφαν τους Έλληνες), μέ σκοπό νά θέσει άπ' εϋθείας σέ έπαφή τόν αναγνώστη με τις αρχαίες πηγές. Μέ τήν παράθεση των κειμένων, τά όποία επιπλέον σχολιάζει, στοχεϋει στό νά φανεί, πώς έβλεπαν οι συγγραφείς τής έποχής τήν Ίνδια και πώς παρουσίασαν τόν ίνδικό στοχασμό στους μεταγενέστερους Έλληνες

καὶ Ρωμαίους. Ἄν ἀπ' αὐτὰ καταδεικνυόταν ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ἀποκτήσει ἱκανὲς γνώσεις γιὰ τὸν Ἰνδικὸ στοχασμὸ, τότε θὰ ἔπρεπε ν' ἀποκλεισθεῖ ἡ δυνατότητα οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι νὰ εἶχαν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς, γιὰτι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ ἰδέες τῶν ὁποίων οὐδέποτε ἔλαβε γνώση.

Στὸ δεῦτερο τόμο τοῦ ἔργου του, ὁ συγγραφέας, ἐπεκτείνεται στὰ ἑλληνικά καὶ λατινικά κείμενα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἔτσι ἡ ἔρευνά του στὸ σημεῖο αὐτό, καὶ προχωρεῖ στὴ συσχέτιση ὀρισμένων ἑλληνικῶν ἔργων μὲ Ἰνδικὲς ἀντιλήψεις γιὰ νὰ διαπιστώσει ἂν ὑπάρχουν ἴχνη Ἰνδικῆς ἐπιδράσεως, μιά καὶ ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν ἐπέτρεψε νὰ διαπιστωθεῖ ἡ μεταφορὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα Ἰνδικῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὴ γενέτειρά τους στὸν δυτικὸ κόσμο. Ἡ φάση αὐτὴ τῆς ἔρευνας ἐπικεντρώνει ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον της σὲ μιά σύγκριση τῶν «Οὐπανισάδων» μὲ τὶς «Ἐννεάδες» τοῦ Πλωτίνου, πού ὁμολογουμένως ἐμφανίζουν ὀρισμένες ὁμοιότητες ἀλλὰ καὶ βασικὲς διαφορὲς. Τὸ συμπέρασμα του εἶναι ὅτι, ἐπιστημονικά, τέτοιες ὁμοιότητες δὲν μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν σὲ Ἰνδικὲς ἐπιρροές.

Οἱ δυτικοὶ συγγραφεῖς, καθὼς καὶ οἱ Ἰνδοί, ἐλάχιστα ἀναφέρονται σὲ ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς Ἰνδικῆς Φιλοσοφίας. Πράγματι, καὶ ἂν ἀκόμη δεχόμαστε ὅτι ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο ἑλληνικῶν ἐπιδράσεων, αὐτὲς πρέπει νὰ ἐκδηλώθηκαν πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἰνδικοῦ στοχασμοῦ καὶ πιθανότατα μὲ τὴν ἐναρξὴ τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ βραβεύτηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1990.

B. ΑΡΘΡΑ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βιβλία του, ὁ κ. Βελισσαρόπουλος ἔγραψε καὶ ἄρθρα στὴν ἑλληνικὴ, τὴ γαλλικὴ καὶ τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, μεταξὺ τῶν ὁποίων:

1. «Affinity through Divergence», «Foreign Affairs», Νέο Δελχί, Αὐγουστὸς 1961.

2. «Ἰνδία καὶ Ἑλλάς - Ἀναλογίαι καὶ ἀντιθέσεις», «Καθημερινή», 26-1-1966, Ἀθήνα.

3. «Les deux piliers de la connaissance» (1ο καὶ 2ο μέρος), «Rencontres Orient-Occident», Genève, Ἰαν.-Μάρτιος 1973.

4. «Un métaphysicien malgré lui, le Bouddha», «Rencontres Orient-Occident», Genève, Ὀκτ.-Δεκ. 1973.

5. «Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ σινικοῦ στοχασμοῦ», «Νέα Ἑστία», 15-6-1978, Ἀθήνα.

6. «Πλάτων και Ίνδικη Φιλοσοφία», «Νέα Έστία», 15-4-1991, Ἀθήνα.
7. «Τρεῖς κόσμοι, τρεῖς πολιτισμοί: Ἑλλάς, Ἰνδία, Κίνα», «Ἑλληνική: διεθνῆς γλώσσα», Ἰούλιος 1992, Ἀθήνα.
8. «Ἐπιστολή μιᾶς ἀπλῆς Ἑλληνίδας τοῦ Β΄ αἰῶνος μ.Χ.», «Νέα Έστία», 15-4-91, Ἀθήνα.
9. «Two Pillars of Knowledge», «Indian and foreign Review», 1 Ὀκτ. 1973, New Delhi.
10. «Indian Philosophy and Western Intellectualism», «Indian and Foreign Review», Ἰαν. 1974, N. Delhi 1991.
11. «The ancient Greek knowledge of Indian Philosophy», «Graeco-Indica», N. Delhi 1991.

Γ. ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ-ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Ὁ κ. Βελισσαρόπουλος ἔδωσε διαλέξεις στὴν Ἑλλάδα, τὸν Καναδά, τὴν Ἑλβετία, τὴς Η.Π.Α., τὴ Γαλλία, κ.ἄ. καὶ ἔγραψε δοκίμια γιὰ τὴ Σχολὴ Ἐπιμορφώσεως τῶν διπλωματῶν.

Σημειώνουμε τὴν ἀνακοίνωση στοὺς Δελφούς, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑλληνοἰνδικοῦ συμποσίου τοῦ 1984 μὲ τίτλο: «*Indian thought travels west*», καθὼς καὶ τὴ διάλεξη: «*Confucius the serene and gentle philosopher*» στὸ Ἴδρυμα: «Institute for the advancement of Euro-Chinese Relations».

ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΑΠΟΥΛΙΑ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ο Δημήτριος Βελισσαρόπουλος ως άνθρωπος, διπλωμάτης και συγγραφέας είναι πάνω απ' όλα διανοούμενος που τον χαρακτηρίζει μιὰ έντονη πνευματική ειλικρίνεια. Αὐτὴ ὀριοθετεῖ τὸ ἔργο του καὶ τοῦ δίνει ἕνα οὐσιαστικό περιεχόμενο, μακριὰ ἀπὸ διανοουμένιστικες ἀκροβασίες τόσο συνήθεις στους καιρούς μας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους καιρούς.

Ἡ πνευματικὴ του ἐνασχόληση καθορίστηκε ἀπὸ ἕνα συγκεκριμένο καὶ πολυσήμαντο γεγονός, ὅτι βρέθηκε λόγω τῆς ιδιότητός του ὡς διπλωμάτου, ἀπέναντι σ' ἕναν ἀπέραντο κόσμο ἰδεῶν καὶ μορφῶν, διαφοροτικό ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ἔφερε μέσα του ἐξ αἰτίας τῆς καταγωγῆς του καὶ τῆς ξεχωριστῆς παιδείας του, ἑλληνικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς συγχρόνως. Αὐτὸ ἀποτελέσσε ἕνα βασικό ἔναυσμα ὄχι μόνο γιατί πλούτισε τὴν ἐσωτερικὴ του ἐμπειρία, ἀλλὰ τοῦ γεννοῦσε καὶ τὴν έντονη ἐπιθυμία νὰ καταστήσει αὐτὸν τὸν κόσμο κατὰ τὸ δυνατό γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινό, βοηθώντας το ἔτσι νὰ ξεφύγει ἀπὸ κάποιον πνευματικὸ ἔθνικὸ σολιψισμό (solipsismus) ἀπὸ τὴν μιὰ, ἀλλὰ καὶ νὰ καθορίσει ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια αὐτὸ ποὺ λέμε ἑλληνικὸ καὶ εὐρωπαϊκὸ. Γιατὶ μόνον ὅταν ἔρθει κανεὶς σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο τῆς Ἀνατολῆς καταλαβαίνει, συνειδητοποιεῖ πόσο πνευματικά συγγενεῖς εἴμαστε μὲ τοὺς ἄλλους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς, τῶν ὁποίων ἡ παιδεία καθορίστηκε κυρίως ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ πνευματικὴ παράδοση καὶ τὸν χριστιανισμό. Ἔτσι, ὁ Δ. Βελισσαρόπουλος ἀρχίζει μὲ τὴν συγγραφὴ τῆς «ἱστορίας τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας», Ἀθήνα 1975, προχωρεῖ στὸ δίτομο ἔργο «Ἱστορία τῆς Κινεζικῆς φιλοσοφίας», Ἀθήνα 1981, καὶ κλείνει μὲ τὸ δίτομο ἔργο πάλι «Ἑλληνες καὶ Ἴνδοί: Ἡ συνάντηση δύο κόσμων», Ἀθήνα 1990, ποὺ ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητα μιὰ τριλογία. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ φάση αὐτὴ τῆς πνευματικῆς του δημιουργίας καταλήγει στὴν σύλληψη τῆς ἐποποιίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ βάθη τῆς Ἀσίας, ὅπου οἱ Ἑλληνες ἱδρυσαν βασιλεία ποὺ κράτησαν γιὰ αἰῶνες ζωντανὴ τὴν ἑλληνικὴ παρουσία, τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση.

Βέβαια οἱ πηγές ποὺ διαθέτουμε δὲν εἶναι πολὺ πλούσιες σὲ πληροφο-

ρίες, όμως υπάρχουν τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα πού συμπληρώνουν τίς γνώσεις μας γιά τή δράση τῶν Μακεδόνων βασιλέων καθῶς καί ἔργα πού προοιδίδουν σαφῶς τήν ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς τέχνης πάνω στήν Ἰνδική, μέ ἀποτέλεσμα νά ἔχουμε τήν γνωστή ἑλληνοβουδιστική τέχνη τῆς Γκαντάρα. Ὁ Δ. Βελισσαρόπουλος, ὡς ἕνας ἀκούραστος ἐρευνητής, προσπαθεῖ νά συλλάβει μέσα ἀπό τίς ἱστορικές μαρτυρίες καί τὰ ἴχνη πού ἄφησαν οἱ Ἕλληνες κατά τήν μεγάλη τους περιπέτεια στήν Κεντρική Ἀσία καί νά ἀποκαλύψει ἔτσι, μέ ἐξαιρετική σαφήνεια, τόν κοσμοϊστορικό ρόλο τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅταν ὁ Δ. Βελισσαρόπουλος ἄρχισε νά ἀσχολεῖται μέ τὸ θέμα αὐτό δέν εἶχαν προκύψει τὰ διάφορα ζητήματα κατά τὸν ἐμφανῆ τρόπο πού συμβαίνει σήμερα, μετὰ τήν κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί τήν διάλυση τῆς Γιουγκοσλαβίας, ὅμως ὁ συγγραφέας ἦταν σέ θέση νά γνωρίζει τήν σημασία πού εἶχε ἡ ἀνίχνευση τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσα στοὺς αἰῶνες, μιὰ διαχρονική πορεία σέ ἕνα συγχρονικό ἐπίπεδο, γιατί ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος, οἱ ἀρχαῖοι δέν εἶναι πνευματικοὶ πρόγονοι τῶν Εὐρωπαίων ἀλλὰ σύγχρονοί τους. «Τὴν ἀλήθεια αὐτὴ», γράφει ὁ Δ. Βελισσαρόπουλος, «θὰ μπορούσε νά τὴν νοιώσει καλύτερα ὁ Ἕλλην ἐκεῖνος μελετητής πού θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νά ζήσει στήν ἀπώτερη Ἀσία καί νά σκύψει μέ ἐπιμέλεια στίς ἀρχαῖες φιλοσοφίες τῆς. Ἄν κατόπιν αὐτοῦ, μέ τὴν ἐπιστροφή του στήν Ἑλλάδα, ξανασυναυτοῦσε τὴν ἀρχαία φιλοσοφία τῶν προγόνων του, θ' ἀποκτοῦσε τὸ συναίσθημα ὅτι ὄχι μόνο εἶχε διανύσει ἀμέτρητα χιλιόμετρα, ἀλλὰ ὅτι τὸ ταξίδι του εἶχε διαρκέσει δύο χιλιάδες χρόνια στὸ μέλλον». (Ἕλληνες καί Ἰνδοί, Ἡ συνάντηση δύο κόσμων, Ἀθήνα 1990, τόμος Β', σελ. 427). Ἐδῶ, μέ πολὺ βαθυστόχαστο τρόπο, ἐκφράζει τὴν βαθιὰ αἴσθηση πού ἔχει τῆς ἱστορικότητας τῶν πνευματικῶν φαινομένων πού ἐξετάζει: ὅτι δηλ. ὁ ἱστορικός χρόνος καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε περιεχόμενο τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας καί ὄχι ἀπὸ τὴν ἀπλὴ φυσικὴ ροὴ του, ὅτι ἡ σύλληψη τῶν ἱστορικῶν φαινομένων δέν μπορεῖ νά ἐπιτελεσθεῖ παρὰ μέσα ἀπὸ τίς ἐννοιολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐποχῆς μας. Τότε μόνον ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία ἀποκτᾷ τὸ βάθος πού τὴν καθιστᾷ πνευματικὸ γεγονός μεγάλης σημασίας καί τὴν ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἱστορικὴ περιέργεια.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Δ.Β. νά δαμάσει τὸ ἀπέραντο ὕλικὸ συντελεῖται σέ τρία κυρίως ἐπίπεδα: *στό πρῶτο* μέ τὴν συστηματικὴ μελέτη τῶν πρωτογενῶν πηγῶν, εἴτε *στό* πρωτότυπο, ὅπως ὅταν πρόκειται γιά τίς ἑλληνικὲς πηγές, εἴτε ἀπὸ ἔγκυρες μεταφράσεις καί μέ γνώση τοῦ σχετικοῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦν κατὰ τὸ δυνατό μέ κριτικὸ τρόπο. Ἔτσι *στό* ἐπίπεδο αὐτὸ ἔχουμε *στά* δύο πρῶτα ἔργα του μιὰ σαφῆ εἰκόνα τῶν πνευματικῶν

ρευμάτων καὶ τῶν διαφορῶν φάσεων ἀπὸ τίς ὁποῖες διήλθαν ἡ Ἰνδικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ κινεζικὴ σκέψη, καθὼς καὶ μιὰ πολὺ καλὴ μεθοδολογικὴ ἀξιολόγηση τῶν πληροφοριῶν ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ ἑλληνικὲς πηγές σχετικὰ μὲ τὸν Ἰνδικὸ κόσμον στὸ τρίτο τοῦ ἔργο. Στὴν τελευταία περίπτωση ὁ Δ.Β. στηρίζεται στὴν ἑξαντλητικὴ γνώση τοῦ πρωτογενοῦς ὕλικου, τῶν σχετικῶν ἑλληνικῶν πηγῶν, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἐργασία αὐτὴ νὰ παίρνει μιὰ ἄλλη διάσταση, γιατί ὑπάρχει μιὰ πληρότητα ἀλλὰ καὶ ἀμεσότητα στὴν ἱστορικὴ τεκμηρίωση τῆς συνάντησης τῶν δύο κόσμων, τοῦ Ἰνδικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ, ποὺ κορυφώθηκε μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὴν Παροπάμισο, ἐγκατάσταση, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ χαρακτηρίσει ὡς ἑλληνικὴ ἐποποιία στὸν Ἰνδικὸ Καύκασο.

Ὁ τρόπος ποὺ ὁ Δ.Β. κάνει τὴν ἐπιλογή τοῦ ὕλικου τοῦ ὀδηγεῖ σ' ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο τῆς πολυσχιδοῦς αὐτῆς πνευματικῆς δημιουργίας: στὴν ὑπέρβαση δηλ. τῆς ἀπλῆς ἀνάλυσης τῶν κύριων χαρακτηριστικῶν τῆς Ἰνδικῆς καὶ κινεζικῆς σκέψης μὲ τὴν σύλληψη τῆς ἰδιομορφίας των, σὲ συσχετισμὸ πρὸς ὀρισμένες ὁμοιότητες ἢ καὶ διαφορὲς πρὸς τὸν ἑλληνικὸ ἢ γενικὰ δυτικὸ τρόπο τοῦ «σκέπτεσθαι». Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς, στίς συσχετίσεις μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικὰ φαινόμενα, ἐγκεῖται καὶ ἡ πρωτοτυπία τοῦ ἔργου τοῦ Δ.Β. καθὼς καὶ ἡ πραγματικὴ του συμβολὴ στὴν ἐπιστῆμη πέρα ἀπὸ τὴν σημασία τοῦ ἔργου του γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ποὺ εἶναι πολὺ σημαντικὴ. Ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς εἴτε πρόκειται γιὰ ὀρισμένες διδασκαλίες τῆς Ἰνδικῆς σκέψης, ὅπως π.χ. ἡ μετεμψύχωση, εἴτε γιὰ τίς ἀντιλήψεις τῶν Κινέζων, ὅσον ἀφορᾷ τὸν νόμον γενικά, εἴτε συσχετίσεις μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τῶν Οὐπανισάδων καὶ τῆς πλωτινικῆς φιλοσοφίας, προϋποθέτει λεπτότερες ἐννοιολογικὲς διακρίσεις. Ἐδῶ διαπιστώνει κανεὶς πῶς ὁ Δ.Β. κατορθώνει νὰ μὴν περιπέσει σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐκολοὺς πειρασμοὺς τοῦ πνεύματος ποὺ εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ μεγάλος ἐχθρὸς του, τὴν ἀπλοποίηση. Αὐτὴ εἶναι ποὺ πολὺ συχνὰ ἐξουδετερώνει τὴν πνευματικὴ δημιουργία καὶ τὴν ὑποβαθμίζει σὲ διατύπωση τετριμμένων ἀληθειῶν. Οἱ λεπτές αὐτὲς ἐννοιολογικὲς διακρίσεις τὸν βοηθοῦν νὰ συλλάβει τὴν ἰδιοτυπία τῶν πνευματικῶν φαινομένων, νὰ δείξει τίς πραγματικὲς τους διαστάσεις, νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἰδιοτυπία τους. Ἐκεῖ ποὺ μερικοὶ προβαίνουν σὲ εὐκολες καὶ ἐπιπόλαιες συσχετίσεις ἐκεῖνος ἀναγνωρίζει παράλληλες συλλήψεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅπως π.χ. ἐγινε μὲ τὴν σύλληψη τοῦ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ ἀπὸ τὸν Leibniz καὶ τὸν Νεύτονα. Ὁ Δ.Β. πλησιάζει τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα μὲ τὴν εὐλάβεια καὶ τὸν σεβασμὸ, ὅπως προσιδιάζει στοὺς ἀληθινούς διανοούμενους, ποὺ μερικὲς φορὲς ἀγγίζει, μποροῦμε νὰ ποῦμε, τὰ ὄρια τῆς σχολαστικότητος. Ἀλλὰ ὁ Δ.Β. δὲν εἶναι μόνον ἓνας διανοούμενος, ἀλλὰ καὶ ἓνας ἀληθινὸς scholar (λόγιος).

Τὸ τρίτο ἐπίπεδο, τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε, ἀφορᾷ στὴν κριτικὴ ἀνασύνθεση ὀρισμένων φιλοσοφικῶν ἀπόψεων, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐννοιολογικὲς προϋποθέσεις τῆς ἐποχῆς μας. Ἀκριβῶς μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν δυνατὴτητα νὰ κινεῖται στὰ τρία ἐπίπεδα ἐρμηνευτικῆς προσπάθειας, φθάνει σὲ συμπεράσματα ἐνδιαφέροντα ὡς πρὸς τὴν φύση τῶν πνευματικῶν φαινομένων ποὺ ἐξετάζει, συμπεράσματα, ποὺ ἀνοίγουν καὶ προοπτικὲς πρὸς περαιτέρω διερεύνηση.

Ἔτσι φθάνει ὁ Δ.Β. στὰ ὄρια τῆς Ἰνδικῆς σκέψης καὶ τὶς πιθανὲς προεκτάσεις τῆς ἐπισημαίνοντας τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς, μιὰ σκέψη ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἐπίμονη, ἀέναη καὶ μάταιη τελικὰ προσπάθεια τῆς συλλήψεως τοῦ «ἀπολύτου ἐνός» (Brahman) μέσα ἀπὸ τὴ βίωση τοῦ «θανάτου» τῆς ἐκλειψῆς τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐγὼ μὲ ὅλα τὰ περιεχόμενά του, ποὺ εἶναι ὁ πρόσκαιρος καὶ παροδικὸς κόσμος, ἡ ρευστὴ καὶ ὑποκείμενη σὲ διαρκῆ φθορὰ καὶ ἀλλαγὴ μὲ τὶς πολλαπλὲς «γεννήσεις» ἐξωτερικῆ πραγματικότητας, μιὰ πραγματικότητα ποὺ εἶναι καὶ δὲν εἶναι. Τόσο ἡ μετάφραση τῆς Advaita Vedanta τοῦ μῆ - δυϊσμοῦ, ὅσο καὶ τῆς Samkya, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς μετριασμένος ἢ ὡς ἓνας quasi-δυϊσμός, ἀποτελοῦν μιὰ προσπάθεια νὰ συλλάβουν τὸ εἶναι μέσα ἀπὸ τὶς ὄντικες ἐκφάνσεις. Μέσα ἀπὸ τὶς συλλήψεις τῆς Ἰνδικῆς μεταφυσικῆς ὑπογραμμίζονται καὶ γίνονται πιὸ συνειδητοὶ οἱ προβληματισμοί, ὅπως διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες φιλοσόφους καὶ ὅπως ἐξελίχθηκαν ἐν συνεχείᾳ μέσα στὰ πλαίσια τῆς Δυτικῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν γενικώτερη προοπτικὴ ἡ Ἰνδικὴ σκέψη δίδει ἓνα ἄλλο βάθος στὴν γνωστὴ ρήση τοῦ Ἡρακλείτου, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Δία λέγεται καὶ δὲν λέγεται («ἐν τῷ σοφῶν μῦθον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα» 32 (65) = τὸ ἓνα, τὸ μόνον σοφὸ καὶ θέλει καὶ δὲν θέλει νὰ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Δία) καὶ σ' αὐτὸ ποὺ ὁ Husserl ὀνομάζει «φαινομενολογικὴ ἐποχὴ», Ausschaltung der natürlichen Einstellung ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν «gedankliche Vernichtung der Welt» ὡς μέσο γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας.

Τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἑλληνικῆς καὶ δυτικῆς φιλοσοφίας στὰ ὁποῖα συνεχῶς ἀναφέρεται ὁ Δ.Β. διαγράφουν τὰ ὄρια τῆς Ἰνδικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς κινεζικῆς σκέψης. Θὰ πρέπει βέβαια νὰ προσθέσουμε ὅτι δὲν διαγράφουν μόνο τὰ ὄρια, ἀλλὰ καθορίζουν καὶ ὀρισμένες πιθανὲς προεκτάσεις τῆς στὸ παρόν, ὅπως π.χ. ἡ ἐννοια τῆς Prakriti, τῆς ἀδιαφοροποίητης ὑλικῆς οὐσίας τοῦ σύμπαντος, ποὺ ἀποκτᾷ τὶς βασικὲς ιδιότητες, τὴν μορφή, μέσα ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῶν Purusha, τῶν πνευματικῶν ὄντικῶν μονάδων. Ἡ ἐννοια τῆς Prakriti, γράφει ὁ Δ.Β., θ' ἀντιστοιχοῦσε περισσότερο στὴν «ἀφυλοποιημένη» ὕλη τῆς σημερινῆς φυσικῆς, τὴν ὁποία οἱ ἐπιστῆμονες ἔχουν παρατηθεῖ ἀπὸ τὸ νὰ περιγράψουν ἢ νὰ ὀρίσουν, ἀλλὰ ἀρκοῦνται

στὸν ποσοτικὸ προσδιορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς, δηλαδή τῆς ἀντιδράσεως κάποιας «οὐσίας» πού τελικὰ ἀναγκάζονται νὰ ταυτίσουν μὲ ἓνα «συμβάν», μὲ τὴν ἔννοια πού δίδει ὁ Whitehead στὸν ὄρο μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς ἀφηρημένου, μαθηματικὰ ἐκφρασμένου γίνεσθαι. Ἐπιπλέον καὶ θεωρίες ὅπως τοῦ ἀστρονόμου Firsoff, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ βασικῶν πνευματικῶν μονάδων πού ἀπεκάλεσε «mindoms» (ἀπὸ τὸ mind) πλησιάζουν πρὸς μιὰ πιὸ δυναμικὴ ἀντίληψη τοῦ σύμπαντος, συγγενικὴ πρὸς τὴν ἔννοια Pufusha. Ἐπιπλέον ἀπὸ τὴν ἀξία πού ἔχουν παρόμοιες θεωρίες, λέει ὁ Δ.Β., ἡ σημασία τους ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι οἱ σημερινοὶ ἐπιστήμονες, προκειμένου νὰ προσπελάσουν τὰ προβλήματα πού ἀφοροῦν τὴν ὑψὴ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σύμπαντος διατυπώνουν ὑποθέσεις ἐργασίας «ἀντινομικὲς καὶ παράδοξες», ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔχουν ἐρημνευτικὴ ἀξία. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Ἰνδικῆς σκέψης, ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ ἀπολύτου πρὸς τὰ πολλὰ ὄντα, τὸ φαινόμενο τοῦ κόσμου, τὸ πρόβλημα τῆς ὄντολογικῆς διαφορᾶς ἢ τῆς ἐπενέργειας τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου πάνω στὸ φαινομενικὸ παροδικὸ ἢ ὑλικό, τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως, τὸ ἠθικὸ πρόβλημα κτλ. δὲν κατέληξαν στὴν διαμόρφωση ἀντίστοιχων αὐτοτελῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων, ὅπως ἐγένετο στὴν Δύση, ὅπου σταδιακὰ οἱ διάφοροι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι (Disciplines) ἀποκόπησαν ἀπὸ τὸν κεντρικὸ κορμὸ τῆς φιλοσοφίας, ὅπου ἀρχικὰ ἀνῆκαν. Κι αὐτὸ γιὰ τὸν Δ.Β. δὲν τέθηκε στὴν Ἀνατολὴ κατὰ ριζοσπαστικὸ τρόπο τὸ πρόβλημα τῶν προϋποθέσεων τῆς γνώσεως, ὅπως ἐγένετο ἀπὸ τοὺς μεγάλους Ἑλληνεὺς φιλοσόφους, τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, καὶ κατὰ τὴν νεώτερη ἐποχὴ ἀπὸ ἓνα Descartes καὶ ἓνα Kant, πράγμα πού τονίζει σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ βιβλίου του, τόσο γιὰ τὴν Ἰνδικὴ σκέψη, ὅσο καὶ στὸ δίτομο ἔργο του γιὰ τὴν κινεζικὴ φιλοσοφία.

Ἡ ἔλλειψη γνωσιολογικοῦ προβληματισμοῦ εἶναι πολὺ πιὸ ἔντονη στὴν κινεζικὴ φιλοσοφία ἀπ' ὅ,τι στὴν Ἰνδική, παρ' ὅλο πού οἱ Κινέζοι λόγω τῆς πιὸ πρακτικῆς τοποθετήσεώς τους ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τοῦ κόσμου ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν σημαντικὰ, ἀλλὰ μεμονωμένα ἐπιτεύγματα στὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο σὲ πολὺ παρωχημένες ἐποχές. Ἐπιπλέον καὶ ἐδῶ δὲν ἔχομε οὐσιαστικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν, γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν φαινομένων σ' ἓνα σύστημα σχέσεων πού νὰ παίρνουν τὴν μορφὴ νόμου. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ νόμου ὄχι μόνο δὲν διατυπώθηκε στὰ πλαίσια μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἐν ὅψει μάλιστα τοῦ ἔντονα ἐνδοκοσμικοῦ χαρακτήρα τῆς κινεζικῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ οὔτε στὰ πλαίσια μιᾶς πολιτικῆς ἐπιστήμης σὰν συνέπεια τοῦ ἠθικοῦ καὶ πρακτικοῦ προσανατολισμοῦ της. Ἡ λεγόμενη νομοκρατικὴ Σχολὴ στὴν Κίνα σήμαινε μιὰ μονόπλευρη, σκληρὴ καὶ ἐξαιρετικὰ ἀπολυταρχικὴ μακιαβελλικὴ μορφὴ πολι-

τεύματος, όπως την αποκαλεί ο Δ.Β., όχι μιά θεσμοποίηση όρισμένων αρχών, που δέσμευαν αρχοντες και αρχομένους, γιατί μόνο σ' αυτήν την περίπτωση ο νόμος αποκτά την πραγματική του λειτουργία. Νομίζουμε ότι ή βασική διαφορά μεταξύ της ανατολικής-άσιατικής και δυτικοευρωπαϊκής σκέψης, δεν είναι ουσιαστικά ότι ή πρώτη τονίζει τὸ πνευματικό ή τὸ υλικό στοιχείο, αλλά ότι στην Δύση γενικά οί διάφορες συλλήψεις, είτε αυτές αφορούν τὸ μεταφυσικό, κοσμολογικό, κοινωνικό είτε τὸ ήθικό και πολιτικό πεδίο, βρίσκονται σέ μιά διαλεκτική σχέση πρὸς άλλες απόψεις που διατυπώθηκαν είτε ἀπὸ άλλους φιλοσόφους, είτε στὰ πλαίσια τῆς ίδιας τῆς φιλοσοφίας (π.χ. στὰ πλαίσια τῆς πλατωνικής ή καντιανῆς) και βρίσκονται σέ μιά ἀντιθετική αλλά και συμπληρωματική σχέση μεταξύ τους, που περιορίζει τὴν μονομέρεια και ἀποτελεῖ προϋπόθεση για μιά δημιουργική εξέλιξη. Τότε υπάρχει και ή δυνατότητα τῆς υπέρβασης ἐνὸς πνευματικοῦ φαινομένου μέσα σέ μιά εὐρύτερη σύνθεση. Τί μπορεί νά συμβαίνει όταν λείπουν αυτές οί προϋποθέσεις, τὸ διαπιστώνουμε, νομίζω, ἀν δοῦμε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικά τῆς κινεζικῆς σκέψης: τὴν ὀργανική ἀντίληψη για τὸν κόσμο, στὸ ρυθμὸ τοῦ ὁποίου — είτε αὐτὸς είναι γιν ή yen, ὁ ἄνθρωπος ἔχει καθήκον νά ἐνταχθεῖ. «Ἐκεῖ που ή ἀρχαία ἑλληνική και εὐρωπαϊκή σκέψη», γράφει ὁ Δ.Β. (τ. 1, σελ. 29), «ἔβλεπαν σαφείς αἰτίες νά προκαλοῦν σαφείς και σταθερές καταστάσεις, οί Κινέζοι στοχαστές διαπίστωναν μιά ἀυθόρμητη ὀργανική λειτουργία, ὅπου μιά κατάσταση κυλοῦσε ἀναίτια και ἀρμονικά συνεχῶς πρὸς τὴν ἐπόμενη. Ἡ μεταβολή δεν ἦταν μηχανική ή ἀπόλυτος. Κάθε κατάσταση ἐνεῖχε τὰ σπέρματα τῆς ἐπόμενης...». Ἔτσι μπόρεσαν μὲν οί Κινέζοι νά συλλάβουν τὴν ἰδέα τῆς ἐξελιξέως νωρίτερα ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους, αλλά τελικά ή ἰδέα αὐτή ὄχι μόνο δυσχέρανε, αλλά και κατέστησε ἀδύνατη τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς πραγματικῆς ἐπιστήμης στὴν Κίνα. Γιατί δεν συνέλαβαν τὴν ὑπαρξη σταθερῶν καταστάσεων που ὀδηγοῦσαν στὴ συναγωγή συγκεκριμένων φυσικῶν νόμων. Τὸ πόσο ἔντονη ἦταν ή πεποίθηση ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖ ἓνα ὀργανικό σύνολο φαίνεται ἀπὸ τὸ σχετικό ἀπόσπασμα τοῦ πιὸ ἀκραίου και σπουδαίου ἰδεαλιστῆ φιλοσόφου τοῦ Γουάγκ Γιάνγ-Μίνκ: Ὁ σοφὸς βλέπει τὸν οὐρανὸ και τὴ γῆ, ὅπως και τὴν ἀπειρία τῶν πραγμάτων ὡς ἓνα σῶμα, ὡς μιά οἰκογένεια και τὴν ἴδια τὴν χώρα ὡς ἓναν ἄνθρωπο (τ. 2, σελ. 255).

Και στὴν ἑλληνική ἀρχαιότητα για τοὺς μεγάλους προσωκρατικούς φιλοσόφους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ὁ κόσμος είναι ἔμψυχος, ἐνῶ μέσα στὰ πλαίσια τῶν μεγάλων μονιστικῶν συστημάτων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ή «σύμπνοια πάντων» ἀποτελεῖ τὴν θεωρητική προϋπόθεση τῆς ὁμόνοιας και τῆς εἰρήνης, τῆς εὐνοιας που πρέπει νά κυριαρχεῖ στὴν πολιτεία. Αὐτή ή ἀντίληψη δεν ἐμπόδισε ὅμως τὴν διατύπωση ἀρχῶν που διέπουν τὰ φαι-

νόμμενα, πού «σώζου» τὰ φαινόμενα, δηλ. τὰ ἐρμηνεύουν κατὰ τὴν πλατωνική ἀντίληψη. Ἐξ ἄλλου σὲ ἓνα τόσο σημαντικό διανοητή, θεμελιωτὴ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς λογικῆς, ὅπως ὁ Ἄριστοτέλης, συναντᾶμε μιὰ ὄργανική ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον συνδυασμένη μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐξελίξεως πού καθορίζεται ἀπὸ τὴν μορφοποιὸ δύναμη, τὴν ἐντελέχεια, πράγμα πού δὲν διευκόλυνε τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πέρα ἀπὸ ἓνα σημεῖο, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὶς συνέπειες πού εἶχε ἡ κυριαρχία τοῦ Ἄριστοτελισμοῦ στὸν Δυτικὸν κόσμον ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅποτε ἔχομε μιὰ σαφῆ στροφή πρὸς τὸν Πλατωνισμό. Ἔπρεπε νὰ ἐμφανισθεῖ ὁ Jordano Bruno καὶ ὁ Galilei γιὰ νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἡ ἐπιστῆμη ἀπὸ τὴν βιολογικὰ προσανατολισμένη κοσμολογία τοῦ Ἄριστοτέλη, ἀλλὰ οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀποδέσμευση ὑπῆρχαν μέσα στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, στὸν μαθηματικὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ Πλάτωνα, πού ὡς σήμερα ἀποτελεῖ θεμέλιο τῆς λογικῆς, τῆς μοντέρνας λογικῆς (ὡς γνωστό, τὰ *Universalia* τῶν *Principia Mathematica* τῶν Whitehead-Russel εἶναι πλατωνικῆς ὑφῆς). Τέτοια ὑπέρβαση, διαλεκτικὴ σύνθεση, δὲν ἔγινε ποτὲ οὔτε στὰ πλαίσια τῆς Ἰνδικῆς οὔτε τῆς κινεζικῆς σκέψης, παρ' ὅλο πού καὶ στίς δύο περιπτώσεις συναντᾶμε πολλές θεωρίες, μονιστικῆς, δυϊστικῆς, ὑλιστικῆς ἢ καὶ ἀκραῖες ἰδεαλιστικῆς τύπου Berkeley. Μὲ ἰδιαίτερη σαφήνεια καὶ διεισδυτικότητα ἐκφράστηκε ἡ κινεζικὴ κοσμικὴ ἀντίληψη στὴν ἀπαράμλλη, λεπτεπίλεπτη κινεζικὴ τέχνη, στὴν ἀνάλυση τῆς ὁποίας ὁ Δ.Β. ἀφιερώνει μερικῆς ἀπὸ τὶς πιὸ βαθυστόχαστες σκέψεις του (τ. 2, Παράρτημα, σελ. 395-402).

Τὸ πρόβλημα τῶν βαθύτερων πολιτιστικῶν καὶ πνευματικῶν ἐπαφῶν μεταξὺ τοῦ Ἰνδικοῦ-κινεζικοῦ καὶ Δυτικοευρωπαϊκοῦ κόσμου δὲν τίθεται οὐσιαστικὰ ὡς πρὸς τὸ παρελθόν, ἀπώτερο ἢ πιὸ πρόσφατο, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν σύγχρονη ἐποχὴ, στὴν ὁποία ὁ Δ.Β. ἀφιέρωσε τὰ τελευταῖα κεφάλαια τῶν δύο του ἔργων. Ἡ ἄμεση γνώση τῶν δύο κόσμων καθὼς καὶ ἡ μεγάλη ἐμπειρία του τὸν βοήθησαν νὰ θέσει ὀρισμένα ἐρωτήματα καὶ νὰ δώσει μερικῆς οὐσιαστικῆς ἀπαντήσεως ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀντίκτυπο τῶν πνευματικῶν ἐξελίξεων στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν δύο κόσμων: στὴν μὲν Ἰνδία, μὲ τὴ δημιουργία κάποιου ἰδιότυπου ἐθνικοῦ κινήματος, μέσα στὰ πλαίσια ἑνὸς πολιτιστικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ πλουραλισμοῦ· στὴν Κίνα, μὲ τὴν κυριαρχία ἑνὸς ἰδιότυπου κομμουνιστικοῦ καθεστώτος πού θέλησε νὰ συνδυάσει τὴν κοινωνικὴ μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἐπαναστατικὴ διαδικασία. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Δ.Β. ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κίνα μᾶς βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε τὶς ἐκεῖ πολιτικῆς ἐξελίξεις ὡς μιὰ προσπάθεια ἐκλογίκευσης τῶν ὑπαρχουσῶν σχέσεων, πού στηρίζεται σὲ μιὰ ὄργανικὴ ἀντίληψη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Τὸ πρόβλημα τῆς βαθύτερης ἀλληλεπίδρασης γιὰ τὴν ἀρχαιότητα τίθεται βασικά στὸ τρίτο ἔργο τοῦ Δ.Β. πού ἔχει ἄλλωστε ὡς ἀντικείμενο τὶς διάφορες ὄψεις τῆς συνάντησης τῶν δύο κόσμων, τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἰνδικοῦ. Ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὴν καρδιά τῆς Ἀσίας ὑπῆρξε βεβαίως ἓνα σημαντικό γεγονός πού εἶχε τὸν ἀντίκτυπό του σὲ διάφορα ἐπίπεδα καὶ κυρίως στὴν Τέχνη, ὡστόσο ἐπρόκειτο γιὰ τὴ μεταφύτευση ἐνὸς ξένου οὐσιαστικά στοιχείου, τὸ ὁποῖο παρὰ τὴν μεγάλη δύναμη ἀντιστάσεως —πάνω ἀπὸ δύο αἰῶνες— κάποτε ἐπρόκειτο νὰ ὑποχωρήσει ὡς πολιτικὴ παρουσία — καὶ ὄχι μόνο. Ποιὸ τὸ βάθος τῶν πνευματικῶν ἐπαφῶν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἰνδῶν δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν σημαντικὲς πηγές, ἐπαρκεῖς πηγές ἀπὸ τὴν Ἰνδικὴ πλευρὰ. Πρέπει πάντως νὰ ἦταν περιορισμένες ἐξ αἰτίας τῆς δυσκολίας πού παρουσίαζε ἡ γλωσσικὴ ἐπικοινωνία — ὁ Δ.Β. φέρνει ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, τὴν χρησιμοποίησι τριῶν διαδοχικῶν μεταφραστῶν ἀπὸ τὴν μίαν γλῶσσα στὴν ἄλλη προκειμένου νὰ πληροφορηθοῦν οἱ Ἕλληνες τὶς διδασκαλίαι τῶν Ἰνδῶν γυμνοσοφιστῶν. Ὡστόσο ὑπάρχει ἓνα φιλοσοφικὸ ἔργο μεγάλης ἐμβέλειαι, τὸ πλωτινικόν, τοῦ ὁποῖου ὀρισμένες πλευρές παρουσιάζουν συγγένεια πρὸς τὶς οὐπανισάδες, ἓνα φαινόμενο πού ἀπασχόλησε πολὺ ἱστορικοὺς καὶ φιλοσόφους, πού ὑποστήριξαν, βασιζόμενοι σὲ ἀντιπαραθέσεις τῶν σχετικῶν κειμένων, τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ὑπόθεση, ἂν δηλ. ὑπάρχει ἢ ὄχι ἄμεση ἐξάρτησι τῶν Ἐννεάδων τοῦ Πλωτίνου ἀπὸ τὸ κείμενον τῶν Οὐπανισάδων —τὸ ἀντίθετο— ἐξάρτησι τῶν Οὐπανισάδων ἀπὸ τὸν Πλωτίνον δὲν ὑποστηρίχθηκαὶ ὁ λόγος εἶναι προφανής. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη ὁ Δ.Β. τοὺς προγενέστερους μελετητῆς, ἐν πάσει περιπτώσει, τοὺς σημαντικότερους, προχωρεῖ σὲ μιὰ διεξοδικὴ ἀνάλυσι ἐκείνων τῶν πλευρῶν τοῦ ἔργου τοῦ Πλωτίνου πού παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὶς Οὐπανισάδες, καὶ χρησιμοποιεῖ τόσο ἀντικειμενικά - ἱστορικὰ κριτήρια, ἂν καὶ κατὰ πόσον ἦταν δυνατό νὰ εἶχε ὁ Πλωτίνος ἄμεση ἢ ἔμμεση γνῶσι τῶν Οὐπανισάδων, ὅσο καὶ ἐρμηνευτικά. Προχωρώντας σὲ μιὰ ἐρμηνεία ἐκ τῶν ἔσω, ἐξετάζει ἂν τὸ ἔργο τοῦ Πλωτίνου γίνεται κατανοητὸ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσι, ἐκείνης πού ξεκινάει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, φέρνοντας βέβαια καὶ ὡς βασικὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀνίχνευσι αὐτῆς τὴν ρητὴ ρῆσι τοῦ Πλωτίνου ὅτι σκοπὸς του ἦταν ἡ ἐπιστροφὴ στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴ του εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ. Ἡ δυνατότητα ἀνάπτυξι μιᾶς πλωτινικῆς προβληματικῆς συγγενοῦς πρὸς τὴν πλατωνικὴ, βρισκόταν σ' ἐκείνη τὴν πλευρὰ τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνα, πού βλέπει τὴν ψυχὴ ὡς μιὰ ὄντοτητα, ὡς θεία σπῖθα πού τρέφει τὸν ἑαυτὸ της —ἀντίληψη πού ὁ Πλάτων ἀναπτύσσει στὸν Τίμαιον— ἐνῶ ἡ γνῶσι περιέχει μέσα της τὸ στοιχεῖο τοῦ «ἐξαίφνης» πού τότε μόνο

εἶναι ἀποκαλυπτική τῆς ἀλήθειας, ὅταν ὑπάρχει μιὰ ἐσωτερικὴ ἐμπειρία ποὺ δὲν ἀνάγεται ὁπωσδήποτε στὸ «ἕτερον», στὰ ἐπὶ μέρους. Μέσα στὸ πλατωνικὸ ἔργο ὑπῆρχαν καὶ οἱ δύο δυνατότητες προεκτάσεως καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις: καὶ πρὸς μιὰ λογοκρατικὴ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας —τοῦ τι ἔστιν— ἀλλὰ καὶ πρὸς μιὰ «μυστικὴ» θεώρηση γιὰ τὴν σύλληψη τοῦ ἀπόλυτου ὄντος, θὰ λέγαμε σήμερα, μέσα ἀπὸ μιὰ ἄμεση θέαση τοῦ ὄντως ὄντος. Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξη ἐμπεριέχεται ἐν σπέρματι στὴν βασικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὴ γνώση ὄχι μόνον ὅπως τὴν συνέλαβε ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ ὅπως διαμορφώθηκε καὶ κάτω ἀπὸ ἄλλα φιλοσοφικὰ ρεύματα καὶ κυρίως τὸν στωϊκισμό ποὺ ἔδινε καὶ μιὰ ἠθικὴ χροιά στὴν ὅλη προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας. Ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου ὁδηγεῖ τὸν Δ.Β., στὸ σωστὸ κατὰ τὴ γνώμη μας συμπέρασμα ὅτι κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες —θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς ὀνομάσουμε ὄλες μαζί περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα μιᾶς ἐποχῆς — οἱ ἄνθρωποι ἀναζητοῦν καὶ βρίσκουν ἀνάλογες λύσεις καὶ ἀπαντήσεις σὲ ὀρισμένα βασικὰ προβλήματα. Παρ' ὅλο ὅτι ἡ παραπάνω διαπίστωση εἶναι γενικὴ καὶ βρίσκει τὴν ἐφαρμογὴ της σὲ περισσότερα πνευματικὰ φαινόμενα, στὴν περίπτωσή ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει εἰδικὴ ἐρμηνευτικὴ ἀξία γιὰτὶ βασίζεται, ὅπως εἶπαμε, σὲ μιὰ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν δύο φιλοσοφιῶν, κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ἀποκαλύπτεται ἡ οὐσία τους καὶ ἐπομένως καὶ οἱ βασικὲς διαφορὲς τους. Γιατὶ οἱ ὁμοιότητες διαπιστώνονται συνήθως ἀπὸ μιὰ θεώρηση ἐκ πρώτης ὄψεως, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ ἀπλοποιημένη ἀντίληψη τῶν πραγμάτων. Ὅπου βέβαια εἶναι δυνατό νὰ διαπιστώσουμε μιὰ ἐπίδραση ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν πλεόν εὐρεία ἔννοια δὲν εἶναι καθόλου μειωτικὸ γιὰ τὴν ἀξία ἐνὸς ἔργου.

Βέβαια καὶ ἡ δικὴ μας ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ Δ.Β. κινδυνεύει νὰ μὴ δίδει παρὰ μιὰ πολὺ ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς συμβολῆς του. Ὡστόσο πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σκοπὸς μας δὲν ἦταν νὰ σκιαγραφήσουμε τὸ ἔργο του ἀλλὰ νὰ ὑπογραμμίσουμε ὀρισμένες πλευρὲς του ποὺ θεωροῦμε ὅτι εἶναι οὐσιώδεις καὶ νὰ δείξουμε μερικὲς ἀπὸ τὶς πιθανὲς προεκτάσεις ποὺ ἐμπεριέχονται στοὺς προβληματισμοὺς του, πράγμα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μας, πέραν τῶν ἄλλων, καθιστᾷ αὐταπόδεικτὴ τὴν ἀξία τοῦ πολὺπλευρου αὐτοῦ ἔργου. Αὐταπόδεικτὴ γιὰτὶ ἐμπεριέχει καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ ἀναγνώστη ὄχι μόνον γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν γνώσεων ποὺ ἀπέκτησε, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἡ μελέτη τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀποτελεῖ καὶ μιὰ πρόκληση, ἔναυσμα γιὰ περαιτέρω ἔρευνα καὶ δημιουργία.

ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ Γ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

**ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΜΙΑΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΔΥΟ ΚΟΣΜΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ -
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΝΔΩΝ**

Τελευταία δημοσιεύτηκε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον έργο· πρόκειται για τη δίτομη μελέτη του κ. Βελισσαρόπουλου Δημητρίου με τον τίτλο, «Έλληνες και Ινδοί. Η συνάντηση δύο κόσμων», σε έκδοση της «Εστίας» (Αθήνα 1990). Ο πρώτος τόμος αυτού του πονήματος είναι και ο ογκωδέστερος, με 582 σελίδες (χωρίς τα εξώφυλλα). Εδώ ο αναγνώστης μπορεί να βρει, εκτός από το κείμενο (που καταλαμβάνει 532 σελίδες), και παραπομπές στις πηγές¹, ένα βοηθητικότατο ευρετήριο² και τα περιεχόμενα του α' τόμου³. Επίσης στον ίδιο τόμο υπάρχουν κατατοπιστικοί χάρτες (στις σελ. 79, 123, 287 και 358) και φωτογραφίες σε οκτώ ιλλουστρασιόν φύλλα χαρτιού, ένθετες μεταξύ των σελίδων 470 και 471. Οι φωτογραφίες αυτές αποτελούν σημαντικό βοήθημα για τον αναγνώστη, ιδιαίτερα τον μέσο Έλλη-

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- * R.N., Revue Numismatique
- * Bernard P., 1967., Bernard Paul, «Aï-Khanum on the Oxus: A Hellenistic city in Central Asia», Proceedings of the British Academy LIII, p. 71-95, London 1967.
- * CRAI., Comptes rendus de l' Académie des Inscriptions et Belles Lettres.
- * Hammond N.-Allchin R., Hammond Norman-Allchin F.R., «The Archaeology of Afghanistan from Earliest Times to the Timurid Period», London 1978.
- * MDFA., Memoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan.
- * Νταρ Σ.Ρ., Νταρ Σαΐφούρ Ραχμάν, «Τα ελληνιστικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική των Ταξίλων», Θεσ/νίκη 1973.

1. Οι παραπομπές (1031 τον αριθμό) βρίσκονται στο τέλος του βιβλίου, στις σελίδες 537-551.
2. Βρίσκεται στις σελίδες 553-568.
3. Στις σελίδες 569-581.

να, για τον οποίο η Ινδία και ο πολιτισμός της είναι αντικείμενα αρκετά μακρινά και σχεδόν άγνωστα και ξένα.

Ο δεύτερος τόμος του έργου, παρά τον όγκο των πληροφοριών του, είναι μικρότερος του πρώτου. Έχει συνολικά 528 σελίδες (χωρίς τα εξώφυλλα), από τις οποίες το κείμενο καταλαμβάνει τις 448, συμπεριλαμβανομένων του επίλογου και των παραρτημάτων στις σελίδες 429-448. Στο υπόλοιπο τμήμα του βιβλίου υπάρχουν παραπομπές⁴ και μια εκτενής βιβλιογραφία των βασικών πηγών και βοηθημάτων⁵. Ακολουθούν το ευρετήριο⁶ και τα περιεχόμενα αυτού του τόμου⁷, και το έργο κλείνει με έναν δισέλιδο χάρτη της Ινδίας (σ.521-522). Και στους δύο τόμους εντυπωσιάζει ο τρόπος με τον οποίο παρατίθεται το κείμενο. Ο συγγραφέας, παίρνοντας υπόψη τις δυσκολίες που παρουσιάζει μια τέτοια πραγματεία για τον μέσο —μη ειδικευμένο— αναγνώστη, προσπαθεί να διευκολύνει την πρόσβαση στο κείμενο ακόμη και με τον τρόπο δόμησής του. Έτσι διαιρεί και υποδιαιρεί την ογκώδη μελέτη του σε πλήθος κεφαλαίων, το καθένα με τις μικρότερες (υποτιτλισμένες) ενότητες του. Επίσης φροντίζει για την επιστημονική κατοχύρωση των πληροφοριών του με παραπομπές, οι οποίες όμως δεν διακόπτουν τη ροή της ανάγνωσης. Το κείμενό τους δεν βρίσκεται στο κάτω τμήμα της σελίδας αλλά στο τέλος του τόμου, όπου μπορεί να ανατρέξει ο αναγνώστης, όποτε το κρίνει αναγκαίο για την πληρέστερη ενημέρωσή του.

Το θέμα, με το οποίο καταπιάνεται ο κ. Βελισσαρόπουλος, έχει ελάχιστα ερευνηθεί από Έλληνες μελετητές, χωρίς ως τώρα να έχουν γίνει κάποιες προσπάθειες σφαιρικότερης προσέγγισής του. Χρειαζόταν εξειδικευμένη παιδεία, γνώσεις και ίσως και ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια τόσο απομακρυσμένη και πολύ λίγο γνωστή (στο σύγχρονο Έλληνα) χώρα, με έναν πολιτισμό που ακόμη ξενίζει το δυτικό άνθρωπο. Όπως στην περίοδο που προηγήθηκε του Μεγάλου Αλεξάνδρου, έτσι και για χρόνια μετά, η γνωριμία των Ελλήνων με την χώρα των Ινδών προχωρούσε με αβέβαια βήματα και αρκετές φορές υπήρξε επιφανειακή, χωρίς βάθος. Κάτι παρόμοιο παρατηρείται μέχρι σήμερα, μια και ο σύγχρονος Έλληνας έχει μια ασαφή και συγκεχυμένη εικόνα της Ινδίας και της ινδικής κουλτούρας, επηρεασμένη από ορισμένες δογματικές πεποιθήσεις σχετικά με το μέγεθος

4. Οι παραπομπές (777 τον αριθμό) βρίσκονται στις σελίδες 449-461.

5. Η βιβλιογραφία, που αφορά και τους δύο τόμους του έργου, βρίσκεται στις σελίδες 463-491.

6. Στις σελίδες 493-504.

7. Στις σελίδες 505-516.

της επίδρασης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού πάνω στον ινδικό. Όμοιες περίπου αντιλήψεις ίσχυαν και για πολλούς Ευρωπαίους διανοητές, κυρίως ως τον 19ο αι. Στα χρόνια εκείνα έγιναν ευρύτερα γνωστά και με ενθουσιασμό δεκτά τα ινδικά κείμενα, ήρθε σε στενότερη επαφή ο δυτικός πνευματικός κόσμος με την ινδική κουλτούρα και μπήκαν τα θεμέλια για την συγκριτική έρευνα αρχαιοελληνικής και ινδικής φιλοσοφίας. Τότε δυτικοί μελετητές άρχισαν να πιστεύουν ότι υπήρξαν ινδικές επιρροές σε κείμενα του ελληνικού στοχασμού και ιδιαίτερα του πλωτινικού. Το βάσιμο αυτών των θεωριών, καθώς και το ενδεχόμενο να ανιχνεύονται στοιχεία αμοιβαίων επιδράσεων και σε άλλους —εκτός της φιλοσοφίας— τομείς, όπως η τέχνη, η λογοτεχνία ή ο καθημερινός βίος των δύο λαών, εξετάζονται διεξοδικά από τον κ. Βελισσαρόπουλο. Κύριος σκοπός του είναι ο εντοπισμός όλων, κατά το δυνατόν, των σημείων επαφής και γνωριμίας Ελλήνων και Ινδών κατά την αρχαιότητα. Βέβαια με ορισμένες πτυχές του θέματος (όπως επισημαίνει και ο κ. Βελισσαρόπουλος) ασχολήθηκαν και παλαιότεροι μελετητές⁸. Έλειπε όμως ένα συνθετικό έργο πάνω σ' αυτό το θέμα. Εξάλλου, η χρησιμοποίηση από τον συγγραφέα του συνόλου σχεδόν των σπάνιων πληροφοριών, που μας παρέχουν γραπτές πηγές και μνημεία της αρχαιότητας για τη συνάντηση των δύο κόσμων, προσδίδει διάσταση στη γνώση της ιστορικής πορείας αυτής της συνάντησης.

Στις υπερχίλιες σελίδες της μελέτης του ο κ. Βελισσαρόπουλος κατορθώνει να παρουσιάσει μια άρτια εικόνα του αντικειμένου του, εμπλουτισμένη με πλήθος στοιχείων και αναφορών (σε ελληνικές, ινδικές και ρωμαϊκές πηγές) καθώς και προσωπικών αναλύσεων και συμπερασμάτων του ιδίου, που βασίζονται σε κοπιαστική και επίπονη διασταύρωση των πληροφοριών των πηγών.

Στον πρόλογο του πρώτου τόμου ο συγγραφέας αναφέρεται στα ερεθίσματα που τον ώθησαν στη σύνθεση της μελέτης καθώς και σε ορισμένα σημεία της, που πρέπει να τύχουν τη προσοχής του αναγνώστη. Κατόπιν

8. Όπως οι:

(α) Δήμου Νίκος, «Ο Έλληνας Βούδδας», Αθήνα 1984

(β) Σιαγκρής Αχ., «Amida (Amitabha) Βούδδας, Ο νοσταλγούμενος Θεός Σωτήρ», Αθήνα 1951

(γ) Σίβας Πέτρος (Τζαννής Τζαννετάκης). «Εκλογή από τις Ουπανισάδες». Ίκαρος, Αθήνα 1961

(δ) Τσιμπουκίδης Δ., «Από την Ιστορία του Ελληνοβακτριανού κράτους». Περιοδικό «Τα Εκπαιδευτικά» (χειμ. 1985-1986), κ. άλ.

Βλπ., σχετικά βοηθήματα της γενικής βιβλιογραφίας στον β' τόμο του έργου του κ. Βελισσαρόπουλου (σ. 469 κ.εξ.).

(σ.17-29) επιχειρεί μια εισαγωγή, σχετική με τα χαρακτηριστικά της συνάντησης Ελλήνων και Ινδών, το βαθμό γνωριμίας και αλληλεπίδρασης των δύο λαών, την ανάγκη αποφυγής υπερβολών κατά την αξιολόγηση των στοιχείων καθώς και τη μέθοδο εξέτασης αυτών των στοιχείων μέσα στα πλαίσια της γενικότερης δομής του έργου.

Στο πρώτο μέρος (σ.33-47) της μελέτης του ο συγγραφέας αναφέρεται στα προσιμότερα ελληνικά έπη, τα Ομηρικά, εξετάζει το ενδεχόμενο και το βαθμό γνωριμίας των Ινδών με τον Ελληνικό κόσμο εκείνης της εποχής, καθώς και τους μύθους ή τις διηγήσεις που κυκλοφορούσαν τότε για εκστρατείες θεών, ηρώων ή βασιλέων εναντίον των Ινδών. Μέσα από την καταγραφή όλων αυτών των ειδήσεων, τη λεπτομερή παράθεση και αξιολόγησή τους οδηγείται στην απόρριψη ορισμένων «εκστρατειών» ως φανταστικών, για να δεχτεί μόνο εκείνες που «πατούν» σε σχετικά στερεο ιστορικό έδαφος.

Η κριτική ικανότητα του συγγραφέα διακρίνεται ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος (σ.49-117) του πρώτου τόμου με την αναφορά στις πρώτες ελληνικές γραπτές μαρτυρίες για την Ινδία. Σημειώνω εδώ τις δυσκολίες που έπρεπε να ξεπεραστούν κατά την εξέταση υλικού, στο μεγαλύτερο μέρος του, αποσπασματικού, το οποίο διασώζεται σε κείμενα πολύ μεταγενέστερων συγγραφέων. Ο κ. Βελισσαρόπουλος καταφέρει να «χειριστεί» επιδέξια αυτό το αποσπασματικό υλικό και κατόπιν να οδηγηθεί σε συμπεράσματα και αξιολογήσεις των πληροφοριών του, διαχωρίζοντας σαφέστατα τα στοιχεία εκείνα που ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα από τα φανταστικά. Μνημονεύει ιδιαιτέρως τα όσα μας παραδίδει ο Ηρόδοτος, και γιατί προέρχονται από ένα πλήρως σωζόμενο έργο, αλλά και επειδή φανερώνουν μια πρόοδο σε σχέση με παλαιότερα, αποσπασματικά κείμενα, ακόμη και σε σχέση με τα παραδομένα από τον Κτησία, του οποίου τα «Ινδικά» ήταν το μόνο, πριν από τα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου, βιβλίο αφιερωμένο εξολοκλήρου στην Ινδία. Η λεπτομερής εξέταση των πληροφοριών του Ηροδότου από τον κ. Βελισσαρόπουλο δεν σημαίνει ότι παραμελεί τα αποσπάσματα των έργων του Σκύλακος, του Εκαταίου ή του Κτησία. Για τον τελευταίο μάλιστα δείχνει και μια ιδιαίτερη φροντίδα, αφού δεν παραλείπει να κατατάξει τις πληροφορίες του με βάση το βαθμό αξιοπιστίας τους (αληθινές-φανταστικές-απλώς εσφαλμένες) και κατά κατηγορία θεμάτων (υγεία, οικονομία, θρησκεία, χλωρίδα και πανίδα, ορυκτός πλούτος κ.ά.). Κατόπιν προχωρεί στην αξιολόγηση των «Ινδικών», παραθέτοντας και γνώμες Ευρωπαίων μελετητών που έχουν ασχοληθεί με το έργο του Κτησία. Οι αναφορές αυτές βοηθούν ακόμη και τον πιο ανυποψίαστο αναγνώστη να αποκτήσει μια γενική εικόνα της διεθνούς βι-

βλιογραφίας πάνω στο υπό εξέταση θέμα. Πρόκειται για μια πάγια τακτική που ακολουθεί σε πολλές περιπτώσεις ο κ. Βελισσαρόπουλος και όχι μόνο για αυτήν του Κτησία. Όποτε του δίδεται η ευκαιρία, ανατρέχει σε γνώμες διακεκριμένων μελετητών, που έχουν σε βάθος ασχοληθεί με κάποιο θέμα, το οποίο επιθυμεί και ο ίδιος να διαπραγματευθεί. Μια τέτοια τακτική «συμβάλλει» από τη μια μεριά στην αύξηση του όγκου του βιβλίου, από την άλλη όμως αποτελεί μια εσωτερική ανάγκη της όλης δόμησης του έργου, γιατί επιτρέπει στον αναγνώστη να σχηματίσει σαφέστατη εικόνα του θέματος, που παρουσιάζεται πλέον ως ολοκληρωμένο σύνολο, από το οποίο δεν λείπουν ούτε οι πληροφορίες των αρχαίων πηγών, ούτε όμως και οι απόψεις των συγχρόνων μας μελετητών.

Το τρίτο και τέταρτο μέρος (σ.119-219) του α' τόμου είναι αφιερωμένα στην εποχή που αποτελεί τομή στις σχέσεις Ινδών και Ελλήνων, στην εποχή του Μ. Αλεξάνδρου. Στα χρόνια εκείνα οι δυο λαοί είχαν την πρώτη ουσιαστική επαφή και γνωριμία και άρχισε να ξεχωρίζει η πραγματικότητα από τον μύθο και τη φαντασία. Ο κ. Βελισσαρόπουλος εξετάζει συνοπτικά το κατά πόσο, μετά την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου, υπήρξαν εμφανείς επιδράσεις στον κοινωνικό βίο, τη φιλοσοφία και την τέχνη των Ινδιών. Επίσης προβληματίζεται και στο κατά πόσο κατάφεραν οι Έλληνες, και κυρίως οι φιλόσοφοι και ιστορικοί συνοδοί του μεγάλου κατακτητή να συλλάβουν, έστω και ατελώς, τη γενική εικόνα του ινδικού κόσμου, τόσο ως προς τα εξωτερικά της στοιχεία (γεωγραφία, βοτανική ή ζωολογία) όσο και σε σχέση με τη βαθύτερη, πνευματική όψη αυτής της εικόνας, που αφορά τον ινδικό στοχασμό, την κουλτούρα και την τέχνη. Στο σημείο αυτό η προσπάθεια του κ. Βελισσαρόπουλου αποδεικνύεται αρκετά επίπονη, γιατί δεν έχουν διασωθεί συγγράμματα της εποχής του Μ. Αλεξάνδρου, παρά μόνο αποσπασματικές πληροφορίες σε έργα αρκετά μεταγενέστερων ιστορικών ή γεωγράφων, όπως ο Αρριανός ή ο Στράβων. Όμως ακόμη κι αυτά τα αποσπασματικά στοιχεία φροντίζει ο συγγραφέας της μελέτης να τα παραθέσει, να τα κατατάξει και να τα αξιολογήσει. Κάνει μια σύντομη αναφορά στον Ανάξαρχο, τον Πύρρωνα και τον Καλλισθένη, για να ασχοληθεί περισσότερο με τον Ονησίκριτο. Τα κείμενα του τελευταίου δίνουν για πρώτη φορά κάποια εικόνα των Ινδών ασκητών και της ινδικής φιλοσοφίας και θρησκείας, ενώ δεν παραλείπουν να κάνουν λόγο και για τη χλωρίδα, πανίδα, ορυκτό πλούτο και γεωγραφία της Ινδίας, χωρίς φυσικά να πλησιάζουν πάντοτε την αλήθεια. Πιο αντικειμενικές, αρκετά πλούσιες, πιο ακριβείς και χωρίς σωβινιστικά στοιχεία κρίνει ο κ. Βελισσαρόπουλος τις πληροφορίες του Νεάρχου, ενώ θεωρεί ότι η συμβολή του έργου του Αριστοβούλου είναι εμφανέστερη στο θέμα δια-

πραγμάτευσης των κλιματικών συνθηκών της Ινδίας παρά σε αυτό της ινδικής φιλοσοφίας.

Στη συνέχεια, στο πέμπτο μέρος (σ.221-297) εξετάζονται οι ελληνικές «ειδήσεις» για την Ινδία, που καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το 323-250 π.Χ., δηλ. από το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου ως την ανεξαρτησία της Βακτριανής από την ηγεμονία των Σελευκιδών. Το ιστορικό πλαίσιο αυτής της περιόδου καλύπτεται από το 14ο κεφάλαιο (σ.223-235), ενώ η «συνέχεια» βρίσκεται αρκετά παρακάτω, στο έκτο μέρος του βιβλίου, στο 16ο κεφάλαιο (σ.301-340), όπου παραθέτονται οι γραπτές μαρτυρίες για τα ελληνικά βασίλεια της Απώτερης Ανατολής (βασίλεια Βακτριανής και Β. Ινδίας). Εδώ γίνεται εμφανής η αβεβαιότητα και η αγωνία που κατέχει τον ιστορικό μια και οι πενιχρές πληροφορίες των αρχαίων πηγών (ελληνικών και ρωμαϊκών) δυσκολεύουν την προσπάθεια σκιαγράφησης του πλαισίου της εποχής (από το 250 π.Χ. ως τα τέλη του Α' αιώνα π.Χ.), αφού σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται ασάφεια σχετικά με ιστορικά γεγονότα η ακόμη και με βασιλείς και χρονικές περιόδους κατά τις οποίες αυτοί κυβέρνησαν. Παρόλ' αυτά ο κ.Βελισσαρόπουλος έκρινε απαραίτητη μια τέτοια προσπάθεια, ώστε να μπορέσει ο αναγνώστης του βιβλίου του να αποσαφηνίσει και να εντάξει τα γεγονότα σε ένα σωστά δομημένο ιστορικό πλαίσιο. Επιπλέον, αρκετοί από τους βασιλείς της Βακτριανής και Β. Ινδίας, όπως ο Διόδotos Α', Δημήτριος Α', Ευθύδημος, Ευκρατίδης και κυρίως ο Μένανδρος, υπήρξαν ικανοί και δραστήριοι ηγεμόνες, σε σημείο που να μνημονεύονται ακόμη και σε γνωστά ινδικά κείμενα, πράγμα εξαιρετικά σπάνιο και αξιοσημείωτο για τα ινδικά δεδομένα (βλ. σ.336 και σ.343).

«Παρένθεση» στην ανάπτυξη των ιστορικών γεγονότων των χρόνων εκείνων θα μπορούσε να θεωρηθεί το 15ο κεφάλαιο (σ.236-297), που σχεδόν στο σύνολό του είναι αφιερωμένο στο έργο του Μεγασθένη. Όμως αυτή η πρώτη εντύπωση είναι απατηλή. Κι αυτό γιατί τα χωρία του Μεγασθένη, που σώζονται αποσπασματικά κυρίως από τον Στράβωνα, είναι οι πληροφορίες ενός Έλληνα πρέσβη, ο οποίος έζησε για αρκετό καιρό στην ινδική αυλή και γνώρισε καλύτερα από κάθε άλλο συμπατριώτη του τη θρησκεία, την κοινωνική και κρατική οργάνωση των Ινδών και γενικότερα τον ινδικό βίο και πολιτισμό. Ήταν επίσης ο πρώτος που επεσήμανε τη διαίρεση της ινδικής κοινωνίας σε «κάστες», αν και έκανε λάθος ως προς τον αριθμό τους (βλπ. σ.252-261). Δικαίως λοιπόν ο κ. Βελισσαρόπουλος επισημαίνει την αξία του έργου του Μεγασθένη, ιδίως σε σύγκριση με άλλα μεταγενεστέρων συγγραφέων (βλπ. σ.292-295).

Από τα πιο ενδιαφέροντα όμως μέρη του α' τόμου είναι το έβδομο και

το όγδοο (σ.341-485), με την αναφορά στις ινδικές μαρτυρίες για τους Έλληνες στην Ινδία (σ.341-425) και στην ελληνοβουδδική τέχνη της Γανδάρα (σ.427-485). Εδώ δίδεται η ευκαιρία στον συγγραφέα —και στον αναγνώστη του βιβλίου— να παρακολουθήσει τη γένεση και τη εξέλιξη μιας ιδιότυπης τέχνης, που οφείλει πολλά σε ελληνικές καλλιτεχνικές επιδράσεις χωρίς όμως να λησμονεί ποτέ τα ιδανικά θρησκευτικά ιδεώδη. Ο κ. Βελισσαρόπουλος αφηγείται τη σταδιακή γνωριμία, μίξη και τελική συσσωμάτωση των δύο τεχνοτροπιών και των τεχνικών τους από τα πρώτα χρόνια της ελληνοβουδδικής γανδαρικής τέχνης ως την εποχή της παρακμής της ή, καλύτερα, της οριστικής αφομοίωσής της από το ινδικό περιβάλλον της. Επίσης εξετάζει αναλυτικά έργα που παρήγαγε αυτή η τέχνη, είτε πρόκειται για μεγάλα σύνθετα έργα ή μνημεία (όπως αγάλματα ή ανάγλυφα με τη μορφή του Βούδδα, ή στούπες=βουδδιστικά ταφικά μνημεία), είτε για μικρότερης κλίμακας αντικείμενα (όπως λειψανοδόχους ή ακόμα και νομίσματα). Ο συγγραφέας εξαντλεί τις πενιχρές πληροφορίες, που του παρέχουν αυτά τα έργα, στην προσπάθειά του να συνθέσει όσο το δυνατόν καλύτερα το αποσπασματικό «ψηφιδωτό», που μας παρουσιάζει η εικόνα της γανδαρικής τέχνης. Για τον ίδιο λόγο προσπαθεί να ανακαλύψει και τον τόπο γένεσής της, αναλύοντας τα ιστορικά δεδομένα και τα χαρακτηριστικά των δύο σχολών της, της Γανδάρα και της Ματούρα (βλ. 20ο κεφάλαιο, σ.429-452).

Ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί και σε στοιχεία που προσκόμισε η νεότερη έρευνα στο θέμα αυτό, χάρη σε πρόσφατες ανασκαφές στην ελληνιστική πόλη του Άι-Χανούμ της Βακτριανής (ΒΑ Αφγανιστάν). Επίσης κάνει μνεία και άλλων ανασκαφικών ερευνών (βλπ. σχετικά 21ο κεφάλαιο, σ.453-469). Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο (το 22ο, σ.470-474), στο οποίο βρίσκονται και διευκρινιστικές ένθετες φωτογραφίες, αναλύει τα θέματα και το ύφος της γανδαρικής τέχνης. Αξιόλογη είναι η προσπάθεια του συγγραφέα να εντοπίσει, να ξεχωρίσει και να εξετάσει όλα εκείνα τα στοιχεία αυτής της μικτής τέχνης, στα οποία είναι πιο έκδηλη η ελληνιστική επίδραση, καθώς και το βαθμό, τα χρονικά και γεωγραφικά όρια αυτής της επιρροής. Τα συμπεράσματά του συνοψίζουν κατά τον καλύτερο τρόπο όλα τα στάδια και τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά αυτής της παράξενης και «εκλεκτικής» τέχνης.

Όμως, ο κ. Βελισσαρόπουλος δεν αρκείται στην εξέταση μόνο αυτού του τομέα αλληλεπίδρασης του ελληνικού και ινδικού πολιτισμού, αλλά επεκτείνει την έρευνά του και σε άλλες μορφές τέχνης, όπως η ζωγραφική, η αρχιτεκτονική ή η νομισματική. Σε αυτήν την τελευταία είναι εμφανέστερη και μακροβιότερη η επιβίωση ελληνικών επιρροών (βλπ. έννατο μέ-

ρος, σ.486-535). Μηδαμινή φαίνεται να ήταν η επί των Ινδών ελληνική επίδραση στα θέματα πολεοδομίας και λογοτεχνίας, ενώ αναμφισβήτητη υπήρξε στην αστρονομία. Οι ελάχιστες ενδείξεις δεν τεκμηριώνουν κάποιες επιρροές μεταξύ των δύο κόσμων στους τομείς προέλευσης της ινδικής γραφής ή των μαθηματικών, όσο κι αν αρκετοί μελετητές θέλουν να πιστεύουν ότι υπήρξε μια τέτοια σχέση ιδιαίτερα για τα μαθηματικά. Εδώ, προτείνουν να αποδοθούν στην ινδική επιστήμη επιδράσεις επί θεωριών του Πυθαγόρα ή ακόμη και η επινόηση του αριθμού μηδέν. Τέλος, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο κ. Βελισσαρόπουλος, φαίνεται ότι είναι δύσκολο να διαπιστωθεί η ύπαρξη ινδικών στοιχείων στην ελληνική ιατρική, αν και αυξάνονται οι πιθανότητες τέτοιων ανταλλαγών κατά την ελληνιστική και, περισσότερο, κατά την ρωμαϊκή εποχή.

Μια τόσο κατατοπιστική —και πλούσια συγχρόνως σε πληροφορίες— ιστορική μελέτη ήταν αδύνατο να μην επεκταθεί και στα ρωμαϊκά χρόνια. Εξάλλου κατά την περίοδο αυτή είχαν πυκνώσει τα ταξίδια από και προς την Ινδία, για εμπορικούς κυρίως λόγους. Οι Ρωμαίοι δαπανούσαν τεράστια ποσά για την προμήθεια ειδών πολυτελείας από την χώρα αυτή. Στοιχεία για το χερσαίο και θαλάσσιο εμπόριο του ελληνορωμαϊκού με τον ινδικό κόσμο καθώς και για τα αναφερόμενα από πηγές της εποχής εκείνης ταξίδια (θρυλούμενα ή αληθινά) μας παραθέτει ο κ. Βελισσαρόπουλος στο πρώτο κεφάλαιο (σ.13-36) του β' τόμου της μελέτης του. Στο ίδιο κεφάλαιο δεν παραλείπει να μνημονεύσει και τα ταξίδια Ινδών προς το μεσογειακό χώρο, οι οποίοι, ως πρέσβεις, έρχονταν να επισκεφθούν τις ρωμαϊκές ή αργότερα και τις βυζαντινές αυτοκρατορικές αυλές. Ανιχνεύοντας τις ελλείψεις και συχνά ασαφείς πληροφορίες των πηγών του, ο συγγραφέας προσπαθεί να κρίνει ποιές από αυτές ανταποκρίνονται σε πραγματικά γεγονότα και αποτελούν «ειδήσεις» για ελληνικά, ρωμαϊκά ή πρωτοχριστιανικά ταξίδια προς την Ινδία. Ορισμένα από αυτά, όπως του Ιάμβουλου ή του Σαλλουστίου (βλπ. σ.18-19), τα θεωρεί φαντασιώδη, ενώ για άλλα (όπως του συγγραφέα του «Περίπλου», του Ευδόξου του Κυζικηνού ή του Φρουμεντίου του Τύριου) πιστεύει ότι υπάρχει βάση αλήθειας. Περισσότερο πιθανά φαίνονται τα λιγοστά, και λιγότερο γνωστά, πρεσβευτικά ταξίδια Ινδών προς αυτοκρατορικές αυλές του μεσογειακού χώρου.

Μεγάλο μέρος (σ.37-242) του β' τόμου είναι αφιερωμένο σε έργα συγγραφέων της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής, που περιέχουν αναφορές για την Ινδία. Ελάχιστα από αυτά είναι πρωτότυπα ή δίνουν κάποιες νέες πληροφορίες για τη χώρα που μας ενδιαφέρει. Τα περισσότερα επαναλαμβάνουν τα όσα ήταν ήδη γνωστά χάρη στους συγγραφείς-συνοδούς του Μ.Αλεξάνδρου και τον Μεγασθένη. Όμως αυτή η (φαινομενικά ανούσια)

«αναπαραγωγή» πληροφοριών υπήρξε σωτήρια για σημαντικά στοιχεία συγγραμάτων της ελληνιστικής εποχής, που σήμερα μας είναι προσιτά χάρις στους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς των αυτοκρατορικών χρόνων. Ιδιαίτερα αξιομνημόνευτη είναι η συνεισφορά του Στράβωνος και Αρριανού, που είναι από τις σοβαρότερες πηγές πληροφοριών, καθώς δεν αρκούνταν μόνο στην απλή παράθεσή τους αλλά επιδίωκαν κυρίως την κριτική παρουσίασή τους.

Ο κ. Βελισσαρόπουλος αναλύει προσεκτικά όλες τις ειδήσεις που περιέχονται στα έργα συγγραφέων της ρωμαϊκής τέχνης, καταβάλλοντας ταυτόχρονα την προσπάθεια να τις αξιολογήσει. Για το λόγο αυτό φροντίζει να διαχωρίσει τις σοβαρές πληροφορίες από όσες ανάγονται στη σφαίρα του μύθου ή στερούνται στοιχειώδους βαρύτητας και λογικής βάσης. Τις πρώτες τις αναπτύσσει με λεπτομερέστατα σχόλια και κρίσεις. Δεν παραλείπει όμως να αναφερθεί και στις άλλες, κρίνοντας ότι ακόμη και η σύντομη παρουσίασή τους βοηθά τον αναγνώστη του βιβλίου να αντιληφθεί καλύτερα το πνεύμα και τη νοοτροπία των ανθρώπων εκείνης της εποχής. Αρκετοί από αυτούς κατέφευγαν συχνά σε βεβιασμένες και εξωλογικές απαντήσεις για τα ερωτήματα που τους γεννιούνταν στην προσπάθειά τους να διεισδύσουν σε μια τόσο παράξενη γι' αυτούς χώρα και να κατανοήσουν έναν εντελώς ιδιόμορφο πολιτισμό.

Ανοίγω εδώ μια εκτενή παρένθεση για να σημειώσω τον κατατοπιστικό ρόλο που έχουν τα βιογραφικά σημειώματα των αρχαίων συγγραφέων για την πληρέστερη ενημέρωση του αναγνώστη. Συμβάλλουν στη «χάραξη» ενός γενικού περιγράμματος των χρόνων κατά τους οποίους έζησαν και έδρασαν οι Έλληνες ή Ρωμαίοι συγγραφείς των πηγών μας. Τα στοιχεία αυτά κάνουν προσιτότερη την προσωπικότητα του κάθε συγγραφέα και βοηθούν στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου σκέψης και γραφής του, αφού είναι πλέον γνωστές η καταγωγή, η μόρφωση και η συγγραφική του δράση, ενταγμένες μάλιστα στο γενικότερο πλαίσιο της εποχής του. Ο κ. Βελισσαρόπουλος ακολουθεί αυτή τη διαδικασία για κάθε αρχαίο συγγραφέα (έργα του οποίου χρησιμοποιεί ως πηγές), τόσο στον πρώτο όσο και στον δεύτερο τόμο της μελέτης του.

Ανάμεσα στα έργα συγγραφέων των ρωμαϊκών χρόνων, στους οποίους είναι αφιερωμένο όλο το δεύτερο μέρος του β' τόμου, εξέχουσα θέση κατέχουν τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνος (σ.50-60). Η οξυδέρκεια, το κριτικό πνεύμα και η ευρύτητα της σκέψης του μας χάρισαν πλήθος πληροφοριών και ιστορικών και γεωγραφικών στοιχείων για την Ινδία. Η αξία τους μπορεί να εκτιμηθεί καλύτερα, όταν ληφθεί υπόψη η γενική σπάνη που επικρατεί στο θέμα αυτό (σ.53 κέξ.). Όμως ο Στράβων δεν αρκείται μόνο σ'

αυτά, αλλά μνημονεύει και τις κάστες και τους Ινδούς φιλοσόφους, αναφέροντας συγχρόνως με σαφήνεια και τις πηγές των πληροφοριών του. Αξιόπιστη και πολύτιμη πηγή ειδήσεων για την γεωγραφία της Ινδίας είναι και ο «Περίπλους της Ερυθράς θαλάσσης». Βασίζεται σε προσωπικές παρατηρήσεις του άγνωστου εμπόρου-συγγραφέα (σ. 61-65).

Σύμφωνα με απόψεις του κ. Βελισσαρόπουλου, υψηλού επιπέδου είναι και οι πληροφορίες του Αρριανού για την Ινδία (σ.97-107), κυρίως αυτές που περιέχονται στην «Ανάβαση» και κατά δεύτερο λόγο στην «Ινδική». Ο κ. Βελισσαρόπουλος δεν σταματά στην απλή παράθεση των «ειδήσεων» των πηγών, αλλά προχωρεί και στην σύγκριση των πληροφοριών Στράβωνος και Αρριανού, ιδιαίτερα των σημείων που αναφέρονται στην ινδική φιλοσοφία και κοινωνία (σ.102 και 105). Αρκετά αξιοπρόσεκτες είναι και οι πληροφορίες του Διοδώρου του Σικελιώτη (σ.41-49), του Πλουτάρχου (σ.86-96) και του Ρωμαίου αξιωματούχου Πλινίου του πρεσβύτερου (σ.74-85), ενώ αντίθετα τα παραδιδόμενα από τον Κόιντο Κούρτιο Ρούφο (σ.66-73), τον Λουκιανό (σ. 108-112) και τον περίφημο, για την «Ελλάδος Περιήγησιν», Πausανία (σ.167-169) δεν βοηθούν σε μια βαθύτερη γνωριμία μας με τον κόσμο της αρχαίας Ινδίας.

Στα πλαίσια της αναφοράς του στους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς (κυρίως των υστερορωμαϊκών και πρωτοχριστιανικών χρόνων) δίδεται η ευκαιρία στον κ. Βελισσαρόπουλο να ασχοληθεί εκτενώς με την ιδιόμορφη και αινιγματική περίπτωση του «Βίου του Απολλωνίου του Τυανέως», έργο του σοφιστή Φιλοστράτου (σ.113-166). Ο συγγραφέας εξετάζει λεπτομερώς αυτή την αρχαία «βιογραφία», γιατί περιστρέφεται γύρω από την Ινδία και ειδικότερα γύρω από θέματα ινδικής φιλολογίας και φιλοσοφίας. Ο κ. Βελισσαρόπουλος αναλύει ένα προς ένα τα στοιχεία και τις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από το έργο του Φιλοστράτου καταφεύγοντας παράλληλα και σε γνώμες άλλων μελετητών, που ενδιαφέρθηκαν για το ίδιο θέμα (σ.164-166). Δεν παραλείπει όμως να αναφερθεί και στις απόψεις παλαιότερων συγγραφέων, όπως του επισκόπου Καισαρείας Ευσεβίου ή του πατριάρχου Φωτίου (σ.148-151). Ενδιαφέρουσα είναι η αξιολόγηση του «Βίου» ως πηγής πληροφοριών για την Ινδία (σ.152 κεξ.). Η ίδια αξιομνημόνευτη τακτική ακολουθείται με συνέπεια και για όλα σχεδόν τα έργα των αρχαίων συγγραφέων, τα οποία μνημονεύονται στο βιβλίο και χρησιμοποιούνται για άντληση πληροφοριών σχετικών με την αρχαία Ινδία και τον πολιτισμό της. Οι αξιολογήσεις αυτές βοηθούν τον αναγνώστη της μελέτης στην καλύτερη κατανόηση των διαφόρων στοιχείων και παράλληλα του δίνουν και την ευκαιρία να αντιληφθεί τη μέθοδο επεξεργασίας και την οπτική γωνία εξέτασης των διαφόρων πληροφο-

ριών από τον συγγραφέα του βιβλίου.

Ακολουθώντας τη χρονολογική κλίμακα, κατά την αναφορά του σε έργα αρχαίων συγγραφέων, ο κ. Βελισσαρόπουλος εξετάζει τη «Γεωγραφική Αφήγηση» του Κλαυδίου Πτολεμαίου (σ. 170-174), η οποία υστερεί κατά πολύ σε στοιχεία για την Ινδία συγκρινόμενη με τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνος.

Το ίδιο φτωχή σε νέες ειδήσεις είναι και η «Περιήγησις Γης» ενός αρκετά μεταγενέστερου γεωγράφου, του Διονυσίου του Περιηγητή (σ.211-213).

Πολλές νέες πληροφορίες βρίσκουμε σε έργα δυο χριστιανών εκκλησιαστικών συγγραφέων του 2ου και 3ου αι. μ.Χ., του Κλήμη Αλεξανδρέως (σ.175-182) και του Ιππολύτου (σ. 183-193). Στο έργο του πρώτου, όπως πολύ σωστά τονίζει ο κ. Βελισσαρόπουλος (σ.178), έχουμε την πρώτη μνεία του ονόματος του Βούδδα, ενώ στον δεύτερο βρίσκουμε σημαντικές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους Ινδούς σοφούς (και τις επιδράσεις που άσκησαν στους αιρετικούς χριστιανούς ασκητές) τους εγκρατίτες (βλπ. σ.184 κ.εξ.). Με την ινδική θρησκεία και φιλοσοφία ασχολείται επιφανειακά ένας άλλος χριστιανός θεολόγος, ο Βαρδησάνης (σ.194-200), ενώ ο επίσκοπος Ελενουπόλεως Παλλάδιος άφησε, στη «Λαυσιακή Ιστορία» του, ένα πολυσυζητημένο από την έρευνα κείμενο σχετικό με τους βραχμάνους (σ.230-235).

Ο κ. Βελισσαρόπουλος παραθέτει χωρία και από το έργο του Ψευδο-Καλλισθένη (σ.214-227), γιατί, όπως κρίνει ο μελετητής, τα παραδιδόμενα από τον μυθιστοριογράφο στοιχεία για τους Ινδούς σοφούς αντλούνται από παλαιότερα κείμενα (του Κλειτάρχου, Αρριανού, Πλουτάρχου, Στράβωνος κ.αλ.). Ο συγγραφέας εξετάζει τις διάφορες (πέντε τον αριθμό) παραλλαγές του «Μυθιστορήματος του Μ. Αλεξάνδρου», αναλύει όλες τις πληροφορίες, τις αξιολογεί και έτσι καθιστά σαφή στον αναγνώστη του βιβλίου του το λόγο για τον οποίο ασχολείται με ένα τέτοιο φαντασιώδες αφήγημα. Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζει και την περίπτωση της «Χριστιανικής Τοπογραφίας» του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, ενός γεωγράφου των όψιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων (σ.236-242). Ο Ινδικοπλεύστης, παρά τον τίτλο που του απέδωσαν οι μεταγενέστεροι, δεν προσκόμισε σχεδόν τίποτα νέο στα ήδη γνωστά για την Ινδία. Τέλος, ελάχιστα αναφέρεται ο κ. Βελισσαρόπουλος στο τελευταίο αρχαιοελληνικό έπος, τα «Διονυσιακά» ή «Βασσαρικά» του Νόννου (σ.228-229), όπου βρίσκονται καταγραμμένα ορισμένα, δυστυχώς ακόμη, ανεξακρίβωτα στοιχεία για την ινδική τοπογραφία και ιστορία.

Από τα πιο ενδιαφέροντα μέρη της μελέτης είναι τα δύο επόμενα (τρι-

το και τέταρτο), που αναφέρονται στις επαφές και αλληλεπιδράσεις αρχαίας ελληνικής και ινδικής φιλοσοφίας, όπου, όποτε και αν υπήρξαν τέτοιες σχέσεις. Εδώ ο συγγραφέας έπρεπε να ανταπεξέλθει σε ένα δύσκολο και επίπονο έργο, αφού ο φιλοσοφικός στοχασμός εμπεριέχει λεπτές, πολύπλοκες και συχνά δυσκολονόητες έννοιες, που από τη φύση τους δεν είναι δεκτικές χαρακτηρισμών και συγκρίσεων. Παρόλ' αυτά ο κ. Βελισσαρόπουλος καταφέρνει να εξετάσει, να αναλύσει και να αξιολογήσει επιτυχώς όλα τα πενιχρά στοιχεία που μας έχουν παραδοθεί από τους αρχαίους χρόνους για τις σχέσεις ελληνικής και ινδικής φιλοσοφίας.

Το τρίτο μέρος (σ.245-314) του β' τόμου του βιβλίου καλύπτεται από την «αναζήτηση ιχνών ινδικής επιρροής στο έργο ελλήνων φιλοσόφων», πριν από την εμφάνιση του Πλωτίνου. Ο συγγραφέας κάνει μια γενική αναφορά στην ινδική φιλοσοφία, στους στόχους, τις μεθόδους και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο μελετητής που επιχειρεί σύγκριση μεταξύ αυτής και της ελληνικής φιλοσοφίας (βλπ. σ.253-261). Επίσης του δίδεται η ευκαιρία να σημειώσει τα —όντως ενδιαφέροντα— κριτήρια εξακριβωσης πιθανών αλληλεπιδράσεων και να παραθέσει, σύντομα αλλά περιεκτικά, τις αναλογίες ερωτημάτων και απαντήσεων που συναντούμε στις δυο φιλοσοφίες (σ.262-264). Κατόπιν (σ.265 κ.εξ.) προχωρεί σε αναλυτικότερη εξέταση όλων των περιπτώσεων, όπου ανιχνεύονται αμοιβαίες ή και μονόδρομες επιρροές σε εκπροσώπους των δύο φιλοσοφικών συστημάτων. Και επειδή γνωρίζουμε ελάχιστα, ή καλύτερα σχεδόν τίποτε, για επώνυμους Ινδούς σοφούς, περιοριζόμαστε στα όσα διαφαίνονται από κείμενα αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων. Σ' αυτή την κοπιαστική προσπάθεια αποδύεται με επιτυχία ο κ. Βελισσαρόπουλος, εξετάζοντας «εξονυχιστικά» τα πιθανά κοινά σημεία ελληνικών φιλοσοφιών και ινδικών θεωρήσεων ή σχολών. Από τη διαδικασία σύγκρισης «περνούν» οι διδασκαλίες των προσωκρατικών, του Ηράκλειτου, του Εμπεδοκλή και κυρίως του Πλάτωνα.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το κεφάλαιο που αναφέρεται στην πλατωνική φιλοσοφία (σ.288-301), γιατί στην περίπτωση αυτή υπάρχουν και μεταγενέστερες προεκτάσεις που αφορούν τη διδασκαλία του Πλωτίνου. Κατατοπιστικότατο για τις θεωρίες περί ατόμου και τυπικής λογικής των δύο φιλοσοφιών (ελληνικής και ινδικής) είναι το κεφάλαιο που ακολουθεί (σ.302-309). Εδώ παρατίθεται μια μακροσκελής αναφορά στις δύο σχολές ινδικής φιλοσοφίας, τη Nyāya και την Vaisheshika. Το τρίτο μέρος κλείνει με τον σχολιασμό θεωριών του αγνωστικιστή Πύρρωνος και των στωικών (βλπ. σ.310-314).

Σε όλη τη διάρκεια αυτής της κοπιαστικής αναζήτησης, ο κ. Βελισσαρόπουλος δεν παραλείπει να αναλύσει και να σχολιάσει γνώμες άλλων με-

λητητών, παίρνοντας, τις περισσότερες φορές, και μια σαφή θέση πάνω σ' αυτές, στην προσπάθειά του να αφήσει, όσο το δυνατόν, λιγότερες αναπάντητες απορίες και ερωτήματα.

Μεγάλο μέρος (σ.317-427) του β' τόμου του βιβλίου του αφιερώνει ο συγγραφέας στη διδασκαλία του νεοπλατωνικού Πλωτίνου (όπως αυτή παρουσιάζεται στις «Εννεάδες») και ιδιαίτερα στη σχέση του πλωτινικού έργου με τα ινδικά φιλοσοφικά κείμενα των «Ουπανισάδων». Σκιαγραφεί την προσωπικότητα, τις σπουδές, τη δράση και τη μέθοδο και το γενικό περιεχόμενο της διδασκαλίας του Πλωτίνου, για να περάσει κατόπιν στην αναλυτικότερη και πιο διεξοδική σύγκριση Εννεάδων και Ουπανισάδων. Εξετάζει όλες τις επιμέρους ιδέες των δύο φιλοσοφικών θεωριών, δηλαδή τις υποστάσεις (εν, νους, ψυχή, ύλη), την ανοδική πορεία της ψυχής προς το απόλυτο Ον, την κατάληξή της, καθώς και μερικά ειδικότερα θέματα, που έχουν σχέση με θρησκεία, αισθητική, κοινωνία-πολιτεία, μετενσάρκωση κ.άλ. Κατόπιν ο κ. Βελισσαρόπουλος συγκεφαλαιώνει όλα τα κοινά σημεία και προχωρεί στην κριτική αξιολόγηση των ομοιοτήτων, λαμβάνοντας υπόψη τη γνώμη και άλλων μελετητών που έχουν ασχοληθεί με τον ίδιο θέμα (σ.403 κ.εξ.). Η αυτοτέλεια όμως της σκέψης του φαίνεται τόσο στην κριτική παρουσίαση των διαφόρων απόψεων, όσο και στην εξαγωγή των συμπερασμάτων. Ο συγγραφέας, χωρίς να εξαντλείται σε μακροσκελείς διατυπώσεις, καταφέρνει να παρουσιάσει στον αναγνώστη του βιβλίου του όλα τα δεδομένα που βοηθούν τον τελευταίο να κατανοήσει το χάσμα ελληνικής και ινδικής φιλοσοφίας, παρά τις κάποιες επιφανειακές ομοιότητες ορισμένων γενικών ιδεών.

Ο δεύτερος τόμος κλείνει με ένα χρήσιμο επίλογο και τέσσερα μικρά κατατοπιστικά παραρτήματα. Ο επίλογος (σ.429-438) είναι αφιερωμένος στη γνωριμία του δυτικού κόσμου με την ινδική κουλτούρα, στους Ευρωπαίους ιδρυτές της Ινδολογίας και στους μετέπειτα μελετητές του ινδικού πολιτισμού, ιστορικούς, αρχαιολόγους ή ερευνητές. Επίσης ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να σημειώσει και ορισμένα γενικότερα συμπεράσματα για τη σχέση αρχαίας ελληνικής και ινδικής φιλοσοφίας (σ.437-438). Από τα παραρτήματα του β' τόμου (σ.441-448) περισσότερο ενδιαφέροντα είναι το δεύτερο και τρίτο με τους χρονολογικούς πίνακες των Ελλήνων βασιλέων της Βακτριανής και Β. Ινδίας. Στο τέταρτο παρατίθεται μια χρήσιμη αντιστοιχία ινδικών γεωγραφικών τοπωνυμίων στην ελληνική τους ονομασία, ενώ στο πρώτο παράρτημα γίνεται μνεία ενός «περιέργου βιβλίου Κεϋλανού μελετητή», που περιέχει σωρεία αμφισβητήσιμων πληροφοριών για την ελληνική παρουσία στην αρχαία Ινδία.

Ο κ. Βελισσαρόπουλος με αυτή τη μελέτη του καταφέρει να «τιθασεύ-

σει» και κατόπιν να αξιολογήσει ένα αρκετά αποσπασματικό και δύσκολο υλικό. Η συγκέντρωση όλων αυτών των πληροφοριών σε ένα ελληνόγλωσσο βιβλίο καλύπτει ένα κενό της Ινδολογίας στη χώρα μας και παράλληλα μπορεί να λειτουργήσει ως ερέθισμα για την προώθηση ελληνικής ερευνητικής προσπάθειας στον τομέα αυτό.

Προς το παρόν*, όμως, λίγα είναι τα αρχαιολογικά στοιχεία που μπορούν να προστεθούν στα αναφερόμενα από τον κ. Βελισσαρόπουλο, ο οποίος έδειξε ιδιαίτερη φροντίδα για να καλύψει και αυτό τον τομέα (κεφ. 20-21 του α' τόμου). Οι αλληλεπιδράσεις στον τομέα της τέχνης μεταξύ ελληνιστικού και ινδικού πολιτισμού κατά την αρχαιότητα υπήρξαν εντονότερες και περισσότερο γόνιμες και εμφανείς στο χώρο της ευρύτερης επιρροής του ινδικού πολιτισμού, δηλ. στο σημ. Αφγανιστάν και Πακιστάν (Β. Ινδία κατά την αρχαιότητα) και όχι τόσο στην ίδια την Ινδία. Η τελευταία δεκαετία, η δεκαετία του '80, υπήρξε αρκετά ταραγμένη για τις χώρες αυτές, ιδίως για το Αφγανιστάν, πράγμα που δεν συνέβαλε στην ανάπτυξη αρχαιολογικών ερευνητικών προσπαθειών στις περιοχές αυτές.

Για όποιον επιθυμεί να έχει μια πρώτη ενημέρωση πάνω στην αρχαιολογία του ευρύτερου ινδικού χώρου πριν από την εκεί άφιξη των Ελλήνων, το βιβλίο των Allchin Bridget and Raymond, «The Rise of Civilization in India and Pakistan», Cambridge 1982, μπορεί να τον καλύψει ικανοποιητικά. Μια προσέγγιση του ίδιου θέματος είχαν επιχειρήσει αρκετά παλιότερα οι Allchin με το βιβλίο τους «The Birth of Indian Civilization», Harmondsworth 1968. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε και το βιβλίο «The Indus Civilization (Suppl. Volume to the Cambridge History of India)», Cambridge 1968, του Sir Wheeler Mortimer, αρχαιολόγου που για αρκετό καιρό είχε εργαστεί στην Ινδία. Από τα επιστημονικά αυτά συγγράμματα, και ιδιαίτερα από το πρώτο, ο ενδιαφερόμενος έχει τη δυνατότητα να αντλήσει πλούσιες πληροφορίες και βιβλιογραφία.

Για τον Έλληνα αναγνώστη που θα ήθελε να γνωρίσει το «σύγχρονο πρόσωπο» της Ινδίας, το οποίο όμως, όπως θα διαπιστώσει, δεν διαφέρει πάρα πολύ από αυτό του παρελθόντος, κατατοπιστικότατο και ευχάριστο στο διάβασμα είναι το βιβλίο της φιλόλογου κ. Νίκας Τσέγκου, «Ινδία, Μητέρα των Λαών», Αθήνα 1992. Το βιβλίο δεν περιορίζεται στα πλαίσια απλώς ενός περιηγητικού Οδηγού. Μέσα στις σελίδες του υπάρχουν εθνολογικές, λαογραφικές, φιλοσοφικές και ιστορικές προεκτάσεις προς το μακρινό παρελθόν της Ινδίας, καθώς και αναφορές σε εκθέματα Μουσείων της χώρας αυτής. Με τον τρόπο αυτό βοηθείται ο αναγνώστης στην προ-

* Το κείμενο αυτής της παρουσίασης γράφτηκε το 1992.

σπάθεια να συλλάβει διαχρονικά την εξέλιξη του ινδικού τρόπου σκέψης και ζωής και, όπως και στο βιβλίο του κ. Βελισσαρόπουλου, να καταλάβει το γεγονός γιατί οι Ινδοί, παρόλο που ήρθαν σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό δεν τον υιοθέτησαν άμεσα, όπως συνέβη στην περίπτωση των Ρωμαίων. Οι Ινδοί προσέλαβαν μόνο ορισμένα ελληνιστικά στοιχεία, τα οποία ενσωμάτωσαν και αφομοίωσαν δημιουργικά στον ποικιλόμορφο πολιτισμό τους. Στις ίδιες παρατηρήσεις καταλήγει και ο κ. Βελισσαρόπουλος αναφερόμενος στην τέχνη της Γανδάρας και πάντα, φυσικά, μέσα στα χρονικά πλαίσια της εποχής την οποία διαπραγματεύεται στο βιβλίο του.

Οι περιοχές του Αφγανιστάν και του Πακιστάν διαμόρφωσαν μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, από αρχαιολογικής άποψης, «φυσιογνωμία» κατά τους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες. Η γνωριμία με τον ελληνιστικό πολιτισμό που εμφυτεύθηκε, αναπτύχθηκε και άφησε, για αρκετό καιρό κατόπιν, γόνιμα «σπέρματα» στις χώρες αυτές είναι ένα συναρπαστικό και αρκετά άγνωστο κεφάλαιο της αρχαίας μας ιστορίας. Η Σογδιανή στο πρώην Σοβιετικό Τουρκεστάν, η Βακτριανή και Αραχωσία στο Αφγανιστάν και η Γανδάρα στο Πακιστάν είναι χώροι που γνώρισαν άμεσα τους Έλληνες και τον ελληνιστικό πολιτισμό.

Η ανακάλυψη στοιχείων αυτού του πολιτισμού στη Νίσα του Τουρκεστάν⁹, στο Άϊ-Χανούμ του Αφγανιστάν¹⁰ και στα Τάξιλα του Πακιστάν¹¹, για να περιοριστούμε στις κυριότερες μόνο θέσεις¹², είναι εντυπωσιακή για

9. Pugachenkova G.A., «Puti razvitija arkhitekturu Yužnogo Turkmenistana pory rabovladienija i feodalizma», Trudy Yužno-Turkmenistanskoj arkheologičeskoj Kompleksnoj ekspeditsii, vol. VI, Moscow 1958 (για την αρχιτεκτονική).

—Masson M.E.—Pugachenkova G.A., «Parfyanskije ritony Nisy» Trudy Yužno-Turkmenistanskoj arkheologičeskoj Kompleksnoj ekspeditsii, vol. IV (text), Ashkabad 1959 και plates, Moscow 1956 (για τα περίφημα ελεφαντοστέινα ρυτά).

10. Bernard P., «Fouilles d' Ai-Khanoum (I). Campagnes 1965-1968», «Memoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan (MDAFA), tome XXI, Texte et figures, Paris 1973 και επίσης τόμος με Plances, Paris 1973.

—Bernard P., «Ai-Khanum of the Oxus», Proceedings of the British Academy, vol. LIII, London, Oxf. Univers. 1967, σ.71-95.

—Όλες οι ανασκαφές του P. Bernard στο Άι-Χανούμ έχουν δημοσιευτεί ανελλιπώς από το 1967-1976 στα CRAI (Comptes rendus de l' Académie des Inscriptions et Belles Lettres) των αντίστοιχων ετών. Για το Άι-Χανούμ δεν υπάρχει δημοσίευση μόνο στα CRAI του 1973.

11. Η πιο προσιτή πηγή πληροφοριών για τα Τάξιλα είναι το βιβλίο του Σαΐφούρ Ραχμάν Νταρ, «Τα ελληνιστικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική των Ταξίλων», Θεσσαλονίκη 1973, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

12. Ελλιπίες ή μη ολοκληρωμένες ακόμη ανασκαφές επεσήμαναν και άλλες θέσεις με στοιχεία επίδρασης του ελληνιστικού πολιτισμού.

το μέγεθος και την έκταση των επιδράσεων αυτού του πολιτισμού, καθώς και για την συγκινητική προσκόλληση των Ελλήνων στις πάτριες παραδόσεις τους σε όλους τους τομείς και τις εκφάνσεις του δημόσιου και ιδιωτικού τους βίου (τέχνη, θρησκεία-λατρεία, παιδεία)¹³. Όπως τονίζει και ο P. Bernard, ο ελληνικός πολιτισμός άνθισε τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. στην Κεντρική Ασία «as a result of the Macedonian conquest»¹⁴.

Από τις πιο σημαντικές και προσεκτικά ανασκαμμένες θέσεις στην κεντροασιατική αυτή περιοχή είναι το Άι-Χανούμ, στο Β. Αφγανιστάν κοντά στο αρχ. ποταμό Ωξο (Αμού-Ντάρια), που πιθανόν ταυτίζεται με την Αλεξάνδρεια Ωξιανή¹⁵. Μέλη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Αφγανιστάν, με επικεφαλής τον Paul Bernard, έφεραν στο φως τα πρώτα αξιόλογα δείγματα ελληνιστικού πολιτισμού στην περιοχή¹⁶. Πριν από αυτές τις ανασκαφές¹⁷ μόνο η, ως τότε «αινιγματική», τέχνη της Γανδάρας και τα άφθονα, ωραιότατα νομίσματα των Ελλήνων βασιλέων της Βακτρίας και Β. Ινδίας μαρτυρούσαν το πέρασμα των «επιγόνων» του Μ. Αλεξάνδρου από την περιοχή¹⁸.

Βλ. σχετικά Hammond Norman-Allchin F.R., «The Archaeology of Afghanistan from Earliest Times to the Timurid Period», London 1978, σ.230-232 και 263 κ.εξ.

13. Νταρ Σ.Ρ., 43-54, 58-59, 90, 145-148, Bernard P., 1967:91.

Hammond N.-Allchin R., 221, 224 και 199.

14. Bernard P., 1967:94. Βλπ. και Hammond N.-Allchin R., 218.

15. Bernard P., 1967:92.

Hammond N. — Allchin R., 218.

16. Bernard P., 1967:72.

17. Οι προγενέστερες ανασκαφικές έρευνες των A. Foucher και D. Schlumberger στα Βάκτρα δεν απέδωσαν τα προσδοκώμενα για την εύρεση ελληνιστικών καταλοίπων αποτελέσματα. Βλπ. Foucher A., «La vieille route de l' Inde. I» MDAFA I, 1942, 98-115.

— Bernard P., 1967:72

18. Hammond N.-Allchin R., 218, και 204-211 για τα νομίσματα.

Για τα εξαιρετικής τέχνης νομίσματα των τελευταίων προχρυσιστιανικών αιώνων, που έκοψαν οι ηγεμόνες της Βακτριανής και Β. Ινδίας, υπάρχουν αρκετές δημοσιεύσεις, ιδίως για νομισματικά σύνολα και θησαυρούς αυτής της εποχής, σε διάφορα άρθρα, όπως:

— Curiel R. -Fussman G., «Le trésor monétaire de Qunduz», MDAFA XX, Paris 1965

— Curiel R., — Schlumberger D., «Le trésor de Mir Zakah», στο Trésors Monétaires d' Afghanistan, MDAFA XIV, Paris, 1953, σ. 65-99.

— Ghrihman, R., «Begram», MDAFA XXII, p. 85-90, Cairo 1946.

— Troxell H.A. — Spengler W.F., «A hoard of early Greek coins from Afghanistan», American Numismatic Society Museum Notes XV, p. 1-19, N. York 1969.

— Για τα νομίσματα του Άι-Χανούμ ο Bernard και οι συνεργάτες του έχουν κάνει επανειλημμένες δημοσιεύσεις:

* Audouin R.—Bernard P., «Trésor de monnaies Indiennes et Indo-Grecques d' Aï —

Ο κύκλος της ζωής του Άι-Χανούμ άρχισε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. και έκλεισε γύρω στο 100 π.Χ., εξαιτίας μιας εκτεταμένης πυρκαγιάς. Αν σε μεταγενέστερα χρόνια δεν είχαν διαρπαγεί συστηματικά τα ερείπια και οι τάφοι της, σήμερα η θέση αυτή θα παρουσίαζε την όψη των νεκρών αρχαίων πόλεων της ρωμαϊκής περιόδου της Συρίας (Bernard P., 1967:75). Οι ανασκαφές αποκάλυψαν τον πολεοδομικό ιστό της πόλης με την κεντρική οδό, πολλά δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, τις οχυρώσεις της και τη νεκρόπολή της¹⁹ (όχι βέβαια πλήρως).

Ο κ. Βελισσαρόπουλος αφιερώνει αρκετές σελίδες του βιβλίου του στην αρχαία πόλη και σε ευρήματα από αυτήν (τόμ. Α', σ.455-467).

Θα προσπαθήσουμε να συμπληρώσουμε μερικά στοιχεία στα όσα αναφέρονται από τον κ. Βελισσαρόπουλο. Από τα δημόσια κτίρια της πόλης ξεχωρίζει ιδιαίτερα το διοικητικό συγκρότημά της, με εντυπωσιακά ερείπια που οδήγησαν τον ανασκαφέα P. Bernard να το αποκαλέσει «Παλά-

Khanoum, II: Les monnaies Indo-Grecques», RN, 6th Series, vol. 16, p. 6-41, Paris 1974.

*Petitot-Bichler C.Y., «Trésor de monnaies Grecques et Gréco-Bactriennes trouvé à Aï-Khanoum (Afghanistan)», RN, Paris 1975, p. 23-57.

* Bernard P., «Trésor d' Aï-Khanoum. Note sur la signification historique de la trouvaille», RN, Paris 1975, p. 58-69.

* Bernard P., «Fouilles d' Aï-Khanoum (IV). Les monnaies hors trésors. Questions d'histoire Gréco-Bactrienne» MDAFA XXVIII, Paris 1985.

19. Πολλά στοιχεία έχουν δημοσιευτεί. Για την πολεοδομία βλπ. Olivier Guillaume, «Fouilles d' Aï-Khanoum (II). Les Propylées de la rue principale» MDAFA tom. XXVI, Paris 1983.

— Για τα κτίρια (κυρίως τα δημόσια) βλπ.

*H.P. Francfort, «Fouilles d' Aï-Khanoum (III). Le Sanctuaire du Temple a niches indentées, 2. Les trouvailles», MDAFA tom. XXVII, Paris 1984, και

* Serge Veuve, «Fouilles d' Aï-Khanoum (VI). Le Gymnase», MDAFA tom. XXX, Paris 1987, και

*Bernard P., «Chapiteaux corinthiens hellénistiques d' Asie Centrale découverts à Aï-Khanoum», Syria 45, 111-151, Paris 1968.

— Για την οχύρωση βλπ. Lerich Pierre, «Fouilles d' Aï-Khanoum (V). Les remparts et les monuments associés», MDAFA XXIX, Paris 1986. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στο β' μέρος του βιβλίου το 2ο κεφ. (L' occupation grecque: urbanisme et techniques défensives, p. 71-78), το 3ο (L' occupation grecque: interprétation historique, p. 79-84) και το 4ο κεφ. (Aï-Khanoum et les conceptions défensives de l' Orient hellénistiques, p. 85-98).

— Για την νεκρόπολη, βλπ. Bernard P., «Fouilles d' Aï-Khanoum, campagnes de 1971», CRAI 1972, p. 605-632 Paris 1972

— Για τα κινητά ευρήματα (μικρού μεγέθους) βλπ. Guillaume Oliv.-Rougeulle Axelle, «Fouilles d' Aï-Khanoum (VII). Les petits objets», MDAFA XXXI, Paris 1987.

τι»²⁰. Βρίσκεται σε κεντρικό σημείο, στην καρδιά της αρχαίας πόλης. Η μεγάλη περιστεύλη αυλή (περ. 108X137 μ.) με τους 116 ψευδοκορινθιακούς κίονες, το πρόπυλο, οι ευρύχωρες, τετράγωνες και ορθογώνιες, αίθουσες, καθώς και τα δύο ζεύγη των δίδυμων αιθουσών του διοικητικού συγκροτήματος με την προσεγγμένη κατασκευή τους και τον εμφανώς επίσημο χαρακτήρα τους, οδήγησαν τον Bernard να διατυπώσει την υπόθεση ότι μπορεί να πρόκειται για «βασιλείον», ηγεμονικό δηλ. ενδιαίτημα. Επειδή όμως το Άι-Χανούμ πρέπει να υπήρξε μια πραγματική αρχαιοελληνική «πόλις», όπως φανερώνουν τα στοιχεία των ανασκαφών, ο Bernard πιστεύει ότι αυτός ο διοικητικός χώρος πιθανόν να στέγαζε τις πιο χαρακτηριστικές πολιτειακές λειτουργίες: έτσι, μια μεγάλη αίθουσα (περ. 26X17μ.) του συγκροτήματος, μεταξύ της αυλής με το περιστύλιο και των δίδυμων κατασκευών, την ταυτίζει με το «βουλευτήριο», ενώ τον χώρο συγκεντρώσεων των πολιτών, της Εκκλησίας δηλ. του δήμου, τον τοποθετεί στην περιστεύλη αυλή²¹.

Στη νεκρόπολη του Άι-Χανούμ, ΒΑ της ακρόπολης και έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης, οι ανασκαφές αποκάλυψαν μασωλείο που στέγαζε δύο είδη ταφών, σε σαρκοφάγους και σε αγγεία (εγχυτρισμούς). Ιδιαίτερη σημασία, για μια μελλοντική, πιθανόν, έρευνα πάνω στην εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της αρχαίας πόλης, έχουν τα ονόματα των νεκρών στις ταφές σε αγγεία, που αποδίδονται γραπτώς πάνω σ' αυτά: «Λυσανίας», «Ισιδώρα», «Κοσμάς». Το όνομα Λυσανίας είναι καθαρά μακεδονικό, ενώ το Ισιδώρα, ένα θεοφορικό όνομα, αποτελεί ενδιαφέρουσα ένδειξη για πιθανή λατρεία της Ίσιδας στην μακρινή αυτή γωνιά του ελληνικού κόσμου²².

Είναι δύσκολο να μην αναγνωρισθεί η προσφορά του Άι-Χανούμ στις τεχνικές της Γανδαρικής γλυπτικής²³, πράγμα που δεν παραλείπει να επισημάνει και ο κ. Βελισσαρόπουλος (τόμ. Α', σ.434). Η ελληνοϊνδική τέχνη της Γανδάρας, που άκμασε σ' αυτή την κεντροασιατική περιοχή κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, αποτελεί ένα γοητευτικό κεφάλαιο έρευνας για την Ιστορία της Τέχνης και την Αρχαιολογία. Η δεύτερη φροντίζει να προσκομίζει συνεχώς νέα στοιχεία, ανασκάπτοντας θέσεις με ευρήματα γανδαρικής τεχνοτροπίας, σε αρκετή απόσταση από το κέντρο γέ-

20. Bernard P. «Quatrième campagne de fouilles 1969 à Ai-Khanoum», CRAI, Paris 1969, p.314.

21. Hammond N.—Allchin R., 220-224.

22. Hammond N. —Allchin R., 199, 226-227.

23. Bernard P., 1967:95.

νεσης αυτής της τέχνης²⁴.

Μια δεύτερη θέση στο Αφγανιστάν με ελληνιστικά στοιχεία πολιτισμού, που αξίζει να αναφερθεί, είναι το Begram, 45 χλμ. Β. της Καμπούλ. Από τον Α. Foucher ταυτίστηκε με την Αλεξάνδρεια της Καπίσας, πρωτεύουσα αρκετών Ελλήνων ηγεμόνων της Ινδίας καθώς και θερινή κατοικία των Κουσάνων βασιλέων²⁵. Παρά τις βραχύχρονες και αποσπασματικές ανασκαφές²⁶, το Begram φαίνεται ότι κατάφερε να διατηρήσει τη φήμη του χάρη στην ανεύρεση τμημάτων κτιρίου, που δείχνει να είναι «παλάτι», όπου ήρθαν στο φως αντικείμενα εξαιρετικής σημασίας για την Ιστορία της Τέχνης, στα οποία, εκτός των ανατολίτικης τεχνοτροπίας, συμπεριλαμβάνονται και γυάλινα και χάλκινα ευρήματα ελληνιστικής τέχνης, καλά διατηρημένα²⁷.

Στην οικιστική του διαμόρφωση και στην οχύρωση, το Begram φαίνεται ότι παρουσιάζει ομοιότητες με άλλες κεντροασιατικές ελληνιστικές πόλεις, όπως το Αι-Χανούμ, τα Τάξιλα ή την Πευκολαΐτιδα (πρωτεύουσα της Γανδάρας)²⁸.

Στις περιοχές του Αφγανιστάν και Πακιστάν την ελληνιστική παράδοση συνέχισαν οι Κουσάνοι βασιλείς (περ. 60-350 μ.Χ.), όπως δείχνουν η γανδαρική γλυπτική, που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή, η νομισματοκοπία²⁹ και η επιγραφική. Όσον αφορά την τελευταία, αξίζει να αναφερθεί

24. Οι θέσεις καταγράφονται στο έργο των Hammond N. —Allchin R., 263 κ. εξ.

25. Hammond N.— Allchin R., 257.

26. Υπάρχουν αρκετές δημοσιεύσεις για το Begram, τόσο για τις ίδιες τις ανασκαφικές έρευνες όσο και για ευρήματα, αποτελέσματα και συμπεράσματα από αυτές τις ανασκαφές:

* Ghirshman R., «Begram. Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans», MDAFA XII, Cairo 1946.

* Carl J., «Le bazar de Begram» MDAFA VIII, p. 85-102 Paris 1959.

* Meunié J., «Begram. Fouille de 1938», MDAFA VIII, p. 103-106, Paris 1959.

* Meunié J., «Une entrée de la ville à Begram», MDAFA VIII, p. 107-113, Paris 1959.

* Hackin J., «Recherches archéologiques à Begram», MDAFA IX (2 vols), Paris 1939.

* Hackin J., «Nouvelles recherches archéologiques à Begram», MDAFA XI (2 vols), Paris 1954.

* Kurz O., «Begram et l' occident gréco-romain», MDAFA XI, p. 89-150, Paris 1954.

27. Hammond N. —Allchin R., 257-262.

28. Νταρ Σ.Ρ., 59,64,65,69,75,77,80,85,95. Ειδικά για την οχύρωση του Begram βλπ. Leriche P., «Fouilles d' Aï-Khanoum. Les remparts et les monuments associés», MDAFA XXIX, Paris 1986, σ. 95 κ.εξ.

29. Ελληνική τυπολογία, γραφή, θεότητες και μύθοι συναντούνται στην κουσανική νομισματοκοπία. Βλπ. σχετικά Hammond N.—Allchin R., σ.245-248.

μια σειρά ιρανόγλωσσων επιγραφών των Κουσάνων βασιλέων της Βακτρίας σε ωραία όμως ελληνική γραφή, που βρέθηκαν στο Surk-Kotal³⁰. Η θέση αυτή, βόρεια της Καμπούλ, γνωστή από τον υστεροελληνιστικό ναό της³¹, μαζί με την αρχαία πόλη της Κάνδαχαρ, το σημερινό Shahr-i-Kohna, αποτέλεσαν δύο από τα σπουδαιότερα κουσανικά κέντρα με εμφανή στοιχεία ελληνιστικών επιβιώσεων³².

Ο χώρος όμως στον οποίο αποδεικνύεται εμφανώς αυτή η ισχυρή τάση επιβίωσης του ελληνιστικού πολιτισμού, ακόμη και μετά την κατάρρευση της πολιτειακής οργάνωσης των Ελλήνων της περιοχής, είναι τα Τάξιλα του σημ. Πακιστάν (βλπ. σχετικά Νταρ Σ.Ρ., «Τα ελληνιστικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική των Ταξιλών» Θεσ/νίκη 1973, για τα Τάξιλα επί Κουσάνων σ. 30 κ.εξ.).

Επίσης στο πρώην Σοβιετικό Τουρκεστάν και στο Τατζικιστάν θέσεις, όπως η Νίσα³³, το Dalberjin Kazan Tepe³⁴ (40 χλμ. ΒΔ. της Balkh, όπου βρέθηκε ναός της ελληνοβακτριανής περιόδου με τοιχογραφία των Διοσκουδρών) ή η Kobadian³⁵ δείχνουν τη μεγάλη ακτίνα επιρροής και τη μακροβιότητα επιβίωσης στοιχείων του ελληνιστικού πολιτισμού στην Κεντρική Ασία.

Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω είναι απλώς ενδεικτικά. Το πόσο βαθιά και εκτεταμένη υπήρξε η επίδραση του ελληνιστικού πολιτισμού στο χώρο αυτό, μόνο μια πιο επισταμένη έρευνα και φυσικά η πρόοδος των ανασκαφών στο Αφγανιστάν, Πακιστάν, Ινδία και στις πρώην σοβιετικές Δημοκρατίες βόρεια του Ωξου ποταμού, θα έρθουν τελικά να επιβεβαιώσουν (ή όχι) το μέγεθος αυτή της επιρροής. Είτε έτσι, όμως, είτε αλλιώς ένα παραμένει βέβαιο: για μερικούς αιώνες η καρδιά της Ασίας χτύπησε και με

30. Βλπ. Hammond N.—Allchin R., 235-238, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

31. Schlumberger D., «Surkh-Kotal. A late Hellenistic Temple in Bactria», *Archaeology* VI, 4(1953), 232-238.

* Νταρ Σ.Ρ., 115.

* Bernard P., 1967:73, 95.

* Hammond N.—Allchin R., 267, 270-71, 278-279.

32. Hammond N.—Allchin R., 230-232 και 262-263.

33. Bernard P., 1967:73.

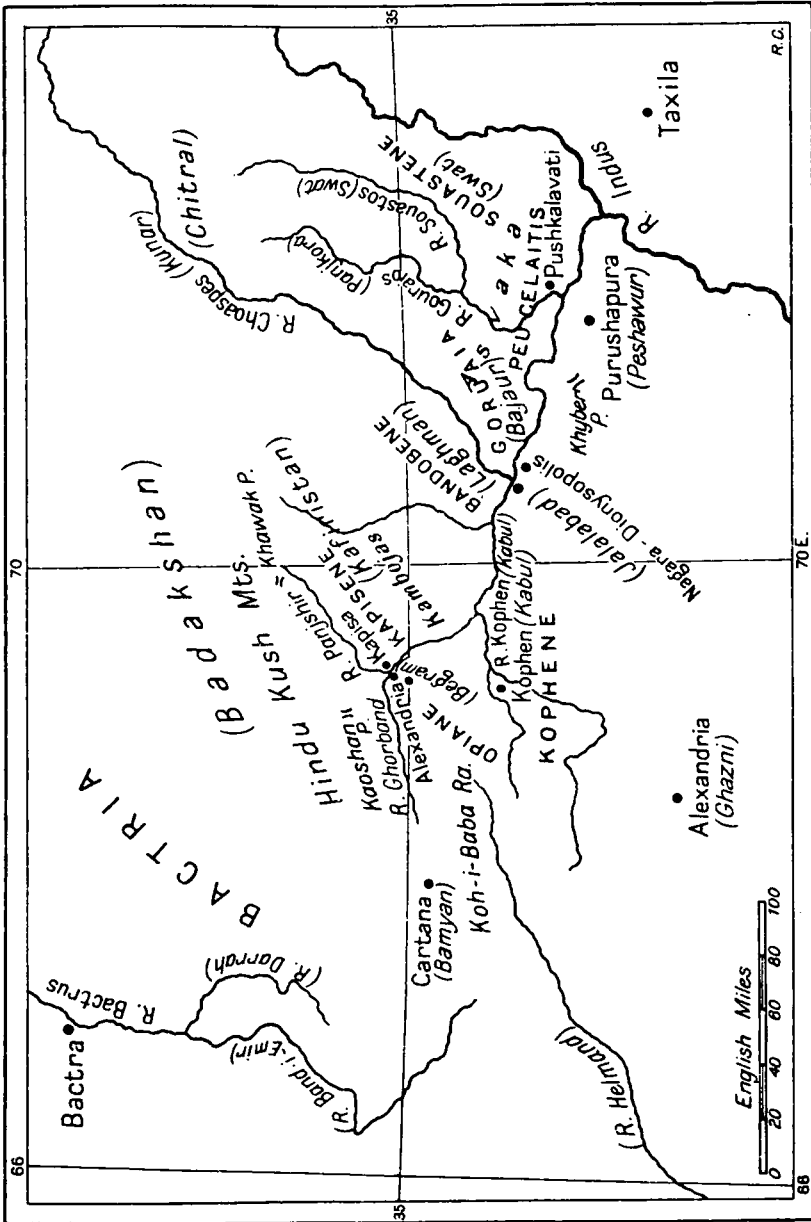
* Hammond N.—Allchin R., 232.

* Leriche Pierre, «Fouilles d' Ai-Khanoum (V). Les remparts et les monumemnts associés», MDAFA XXIX, Paris 1986, σ. 93 κ. εξ./Βλπ. και σημείωση 9 της βιβλιοπαρουσίασης.

34. Hammond N.—Allchin R., 283-289.

35. Hammond N.—Allchin R., 230.

έναν ελληνικό παλμό. Εκεί συναντήθηκαν, γνωρίστηκαν και «χαιρετήθηκαν» δυο μεγάλοι, και τόσο διαφορετικοί, πολιτισμοί, ο ινδικός και ο ελληνικός. Νομίζουμε ότι η επιλογή του υπότιτλου («Η συνάντηση δύο κόσμων») στο βιβλίο του κ. Βελισσαρόπουλου είναι απολύτως εύστοχη και επιτυχής.

Οι αρχαίες περιοχές της Γανδάρας και Καπίσας
 (από το βιβλίο του W. Tarn, The Greeks in Bactria and India)

FRANK L. HOLT

SPITAMENES AGAINST ALEXANDER

Spitamenes of Bactria-Sogdiana has been called «the most formidable opponent who ever faced Alexander», and yet we learn all too little about this remarkable figure in the expansive literature devoted to Alexander's campaigns¹. This general neglect of a leader of such historical and military significance is almost certainly the result of two major problems, one ancient and the other modern. The first problem is a notorious breakdown in the ancient accounts of Alexander's campaigns in Sogdiana and Bactria: the narrative of Diodorus suffers a long lacuna here, while the texts of Curtius and Arrian are at loggerheads over matters of basic chronology and topography². Given this source problem, it has been easier to give military credit to Spitamenes (after all, Alexander spent a very long time dealing with this «rebel») than to analyze in any detail the way in which he waged his war against the Macedonians. In other words, we can assume that Spitamenes was doing

1. The quotation is taken from J. F. C. Fuller, *The Generalship of Alexander the Great* (New Brunswick, New Jersey, 1960), p. 122. Likewise, W. W. Tarn, *Alexander the Great* (Oxford, 1948), p. 73 called Spitamenes «the best opponent Alexander met». I am less certain about the meaning of Lane Fox's more recent judgment in *The Search for Alexander* (Boston, 1980), p. 292: «Alexander's most awkward enemy». On the neglect of Spitamenes, consult the bibliographic survey by Jakob Seibert, *Alexander der Grosse* (Darmstadt, 1972) where Darius III and Porus figure prominently, but Spitamenes not at all. The ancient sources for Spitamenes' career are given by H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage* (Munich, 1926), Volume 2, pp. 359-361.

2. Diodorus' account breaks off at 17.83.9 with the capture and execution of Bessus; it does not resume until Alexander's forces march toward India two years later. Thus, his entire narrative of the Sogdian war against Spitamenes is lost. Arrian's account suffers from apparent compression, and follows a largely topical rather than chronological approach in this section. Reconciling his version with that of Curtius for the years 329-327 B.C. is extremely difficult on a number of counts; for three very different «solutions» to the impasse, see I. N. Khlopin, *Historical Geography of Central Asian Southern Regions* (Ashkabad, 1983) in Russian; A. B. Bosworth, *Conquest and Empire* (Cambridge, 1988); and F. Holt, *Alexander the Great and Bactria* (Leiden, 1988).

something right-but *what?* Until we can wrestle this information from our sources, Spitamenes must remain an enigma, important but unknown.

The second problem arises from a modern error in our construction of a model for the logistics of Alexander's campaigns. In 1978, Donald Engels produced an ingenious and influential study on the subject of supply and its role in shaping the strategies and tactics of Alexander's Macedonian army³. In a work that offers so much to the field, it is unfortunate that the logistical system described by Engels does not accurately express or explain the supply situation for Alexander—or Spitamenes—in ancient Central Asia. His proposed «grain diet» model is too rigid to account for such regional diversity as one finds in Alexander's Asian marches; indeed, a better model might readily be found in the account of Xenophon's *Anabasis* where grain was constantly supplemented in the army's diet by a steady haul of captured cattle, domestic and wild pigs, poultry, and other meat products⁴. By employing the wrong logistical model for Bactria and Sogdiana, modern studies have misconstrued the strategies of both Alexander and Spitamenes by under-estimating the significance of the cattle so frequently mentioned in our sources. What follows is an attempt to sort through these problems, ancient and modern, which have made it impossible to understand the nature of Spitamenes' successes against Alexander. With an appropriate model in mind for both Macedonian and Bactro-Sogdian logistics, we shall re-examine the troubled sources for these campaigns in an attempt to give meaning to the movements—and motives—of Alexander and Spitamenes.

In reconstructing the system of supply for the Macedonian army, Engels has estimated that it required nearly 511.000 pounds of food and forage (plus 160.000 gallons of water) each day⁵. He then insists that these prodigious needs were met by a diet of grain, mainly wheat and barley, because meat was not storable, was rarely available, and because no herds are ever mentioned with the army⁶. Finally, Engels juxtaposes this model upon the diverse and often treacherous environment of Central Asia with remarkable results: «It is a

3. D. Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army* (Berkeley, 1978). Important criticisms have been offered in the numerous reviews of this work, to which should be added the specific comments of P. Briant in *L'Asie Centrale et les royaumes proche-orientaux du premier millenaire* (Paris, 1984), p. 62; and P. Goukowsky, «Recherches Recentes sur Alexandre le Grand (1978-1982)», *REG* 96 (1983), 237.

4. See F. Holt, «Imperium Macedonicum and the East: The Problem of Logistics», *Archaia Makedonika* 5 (1993): 585-592.

5. Engels, *op. cit.*, pp. 18-25 and 144-145.

6. Engels, *op. cit.* pp. 124-125.

testimony to the productivity of Sogdiana in the fourth century B.C. that at no time in the entire campaign did a supply shortage occur»⁷. Our sources, troubled though they are, prove that this is not the case.

From the beginning of Alexander's march into Bactria-Sogdiana, logistics were clearly the Achilles Heel of the Macedonian army. The king's logistical «system» was not yet equal to the task of safely crossing the mountains and deserts of Central Asia. The journey through the Hindu Kush caused immense suffering due to a shortage of food; the march across the desert from Bactra (modern Balkh) to Sogdiana was likewise a disaster because of insufficient water. Casualties were very high, morale sank dangerously, and the disorganized Macedonian invaders were open to attack by the enemy. Bessus, however, did not strike while the Macedonians were *in extremis*. The Bactrian satrap/king could muster only half a winning strategy—a scorched-earth plan of retreat. This was not enough, and soon Bessus was betrayed⁸. It remained for the Sogdians to find a leader capable of a grander strategy, one which compounded the logistical problems of Alexander by adding well-timed attacks against the king's critical lines of supply.

Spitamenes would be that leader⁹. With the foundation of Alexandria-Eschate (modern Khodjend) in 329 B.C., Alexander's new colonial policy in Bactria-Sogdiana provoked outright rebellion among many of the inhabitants of the Jaxartes (modern Syr-Darya) frontier¹⁰. According to our sources, the first hostilities were specifically directed against a band of Macedonian foragers¹¹. The obvious native response was to protect local property and to

7. Engels, op. cit., p. 104. In a footnote, Engels mentions only the problem encountered by Andromachus' cavalry when time was not taken to refresh the horses.

8. QC 7.5.11-26; Arrian 3.29.6-3.30.5. For detailed analysis of these events, see Holt (op. cit., n. 4).

9. While it is clear that Spitamenes was the most active and effective leader of the Sogdian, Bactrian, and Scythian forces opposing Alexander, I do not wish to perpetuate the false impression of a «national» leader of a «nationalist» uprising. His was the largest following (and the one with the only grand strategy that I can identify) among those which fought Alexander in Central Asia; it is unclear how much (if any) control Spitamenes could exercise over other native leaders such as Sisimithres, Catanes, Oxyartes, and others. We should perhaps keep in mind the nature of the modern Afghan Mujahadin, with their own severe rivalries and shifting coalitions within a «united resistance movement».

10. F. Holt, «Alexander's Settlements in Central Asia», *Archaea Makedonika* 4 (1986), 315-318; more fully in Holt, *Alexander and Bactria*, pp. 52-60. This was the first of Alexander's many foundations to provoke a direct military response, and so to be constructed under enemy fire.

11. QC 7.6.1; Arrian 3.30.10-11.

cut off Macedonian supplies in order to hinder the enemy's building program. This fighting became notoriously fierce, and resulted in devastating reprisals against the Sogdian towns and their territories. This «land of plenty» soon proved to be a land of not enough. Cyropolis (modern Ura-Tyube), the largest native settlement, finally surrendered when it could not be supplied with water¹². The Macedonians, too, suffered from inadequate supplies of fresh water; during the fighting beyond the Jaxartes, the king himself was compelled to drink from brackish wells and suffered grievously¹³. For both sides, access to food and water was clearly a problem from the very beginning of the Bactrian and Sogdian campaigns.

Spitamenes understood this crisis quite well, and so struck quickly against Alexander's main supply and communications link at Maracanda (modern Samarcand). Backed by his Sogdian and Scythian cavalry, Spitamenes was no mere hot-head whose hit-and-run tactics were aimed haphazardly. With an offensive strategy that targeted Alexander's supply line, Spitamenes improved upon Bessus' old plan to wear down the Macedonian army in a long war of attrition. Until Alexander learned something of Central Asian logistics from Spitamenes himself, the Sogdians were very successful.

In the worst battlefield disaster of the *anabasis*, the large force sent back by Alexander to recover Maracanda was ambushed and destroyed¹⁴. Besides a failure in command, the Macedonian force suffered from inadequate provisions: the horses were dangerously weak for want of rest and fodder¹⁵. Alexander responded by keeping quiet the magnitude of the disaster, and later undertook the fastest forced-march of his career to secure the situation. He was too slow to catch Spitamenes, but he took his cue from the rebel. He left a relatively small force to hold Sogdiana during the winter, perhaps to conserve winter provisions, and systematically denuded what remained in the Polytimetus (modern Zerafshan) valley not only to punish the natives, but also to deny food to the scattered forces of Spitamenes¹⁶.

Alexander then wintered at Bactra¹⁷ for obvious logistical reasons, though

12. Arrian 4.3.1-4: Alexander was able to break into the city when he noticed that the winter steambeds into the city were dry, leaving a passage under the walls. Later, the citadel itself could not hold out without water.

13. Arrian 4.4.8-9.

14. Arrian 4.5.2.-4.6.3; QC 7.7.31-39. For the most recent study of the sources for this defeat, see N. G. L. Hammond, «The Macedonian Defeat Near Samarcand», *AncW* 22 (1991): 41-47.

15. Arrian 4.5.5.

16. QC 7.8.22 and 7.10.10; Arrian 4.6.5.

17. Arrian 4.7.1; QC 7.10.10-12.

not at all for the odd one given by Engels. He insists that Alexander chose Bactra because it lay «near» a navigable river — the Oxus (modern Amu-Darya)¹⁸. The problem, of course, is that «little Gedrosia» (the Turkestan desert) which stretched between Bactra and the Oxus, terrain which had already cost the army a large number of casualties. While it is evident that Alexander learned to cross the desert without repeating the disaster of his initial attempt in 329 B.C., it does not follow that winter supplies from ravaged Sogdiana were regularly transported across the desert to Bactra. Engels' own logistical model for supply transport will not allow it because the round-trip of the pack train would itself consume the whole load¹⁹. Instead, Bactria proper, thus far spared the destructions witnessed in Sogdiana, was able to meet the winter needs of Alexander's army, even with the addition of 22.000 Graeco-Macedonian reinforcements²⁰. Consistent with his strategy, however, Spitamenes made certain that the supply situation in Bactria would be very different for the Macedonian army in the following year.

When the Macedonian army crossed again into Sogdiana the following spring, it did so with better regard for local conditions. The men dug wells at the Oxus rather than risk contaminated water; Alexander divided his army into nine units to enlarge its field of operations and to ease the burden of supply²¹. Four units patrolled across Bactria; five swept through the valleys of the Pamir Mountains. In some places, the Sogdians anticipated Alexander's attack and so had stock-piled provisions in special fortresses²². These had to be stormed or seized through intimidation, their foodstuffs no doubt taken as needed by Alexander's men. The king next insured that these peoples would henceforth remain in their valleys, tilling the soil and tending cattle to the benefit of his soldiers and settlers. Indeed, he found a broader colonization plan to be an ideal means of spreading out his military forces among the Sogdians, in effect quartering his troops there as a form of royal tribute²³. This was especially important in view of the growing number of Greek mercenaries arriving in the region. All of these actions allowed the troops to feed themselves during much of the campaigning season, and lessened the chance that Spitamenes might cut a main artery of communications and supply.

But as another winter approached, the elusive Spitamenes did conceive an

18. Engels, op. cit., pp. 27 and 61.

19. Engels, op. cit., pp. 19-22.

20. QC 7.10.10-12; Arrian 4.7.2.

21. QC 7.10.13 and 8.1.1; Arrian 4.15.7-8 and 4.16.1-3.

22. QC 7.11.1-14.

23. On the colonies, see Holt, *Alexander and Bactria*, pp. 62-64.

effective attack where it was apparently least expected. While much of Alexander's army was dispersed in Sogdiana, with one unit specifically searching for Spitamenes²⁴, the rebel leader took a great risk and outmaneuvered the forces in Bactria with good effect. More than a mere spontaneous raid to embarrass the Macedonians, this seems to have been a deliberate strike against Alexander's previous winter quarters. First, Spitamenes destroyed a garrison guarding the road a few days out from Bactra. Then the neighboring villages were devastated, and their cattle herded away²⁵. Finally, Spitamenes and his cavalry approached Bactra itself. This walled city could not be stormed, as Spitamenes must have known. That the rebel herded away the cattle there must have been his intention all along²⁶.

The importance of these herds must not be overlooked. The role of livestock in the economy of Central Asia has always been crucial, and our sources make it clear that this was true in antiquity²⁷. We must understand that Alexander's army relied heavily upon meat and dairy products during its two years in Bactria-Sogdiana. Meat has more calories per weight than grain, and until eaten it has the added advantage of transporting itself²⁸. Dried beef, too, was known to the Macedonians; Arrian specifically records its use by Alexander's army in Sogdiana, in addition to beef on the hoof²⁹. Yet, Engels

24. That of Coenus and Artabazus, the satrap: Arrian 4.16.3.

25. QC 8.1.3-5; Arrian 4.16.4-5.

26. Arrian 4.16.5: here must mean cattle, as later events (Arrian 4.16.7) show; cf. QC 8.1.4.

27. On the modern (pre-industrial) economy of these areas, the careful observations made by early European explorers are still very useful. For example, the journey of Dr. Eugene Schuyler, member of the American and Imperial Russian Geographic Societies, produced much valuable data on population, irrigation, crop yields, and livestock in his two volume *Turkistan* (New York, 1876), especially Volume I, pp. 284-307. Schuyler describes vividly the recurrence of famine in what was once Sogdiana, in spite of its *relative* fertility in a broad desert environment. Likewise, in Henry Landsell's two volume *Russian Central Asia* (London, 1885), we can find tables of statistics for cattle breeding and crop yields for various districts: Vol. I, pp. 420, 484, 544-545. Against this background must be set the unusual circumstances of 329-328 B.C., which included the ravages of war and occupation by a large army of invaders. While the natives might be reluctant to cut deeply into their herds, the increasing scarcity of grain would leave little choice but to sacrifice the cattle. Besides, the invaders would care little about the long-range problems which arise when pastoralists and semi-nomads lose their livestock.

28. On this important subject, consult the complementary studies by J. A. Huston, *The Sinews of War: Army Logistics 1775-1953* (Washington, D.C., 1966), pp. 215-217; and E. Risch, *Supplying Washington's Army* (Washington, D.C., 1981), pp. 200-203 and 241.

29. Arrian 4.21.10; cf. QC 8.4.17-20. Alexander must have known how effectively cattle had served the needs of earlier Greek armies. For examples, Herodotus 8.19 and Thucydides 4.16.1

insists upon a grain diet in his logistical model, because (he claims) meat was not storable, was rarely available, and because no herds are ever mentioned accompanying the army. None of this is true for the campaign in Central Asia, as we might well imagine and as the sources (notably Arrian) clearly attest. Spitamenes knew this as well, and was anxious to disrupt Alexander's winter preparations by devastating fields and driving off flocks from the vicinity of the satrapal capital.

Whether Alexander had yet decided to winter in Sogdiana rather than again in Bactria we do not know, but it is noteworthy that the man in charge of arrangements for the comforts of Alexander and his court was indeed at Bactra when Spitamenes attacked³⁰. This Peithon, in fact, assumed command of an illfated effort to recover the cattle, which may well have been his responsibility. Although Craterus later mounted a more successful attack against the retreating rebels, Alexander was forced to send Hephaestion to Bactra in order to secure the situation and to arrange what he could for winter supplies; Alexander himself kept most of the army in Sogdiana³¹. The Bactrian raid of Spitamenes had created a supply problem there for the winter, and perhaps this convinced the king to keep his army dispersed in Sogdiana.

Soon thereafter, Alexander led his troops on a massive hunt in Bazaira which netted some 4,000 beasts and ended in a huge banquet³². This was hardly on a scale for recreation alone; nor was it a «royal» hunt involving only the court. Given the number of hunters and hunted, this was much like a foraging expedition in what had been a protected park³³. As another means of securing immediate supplies, the army was then divided into separate units which moved through the more populous and fertile districts of Sogdiana before settling into Nautaca for the two month dead of winter³⁴. Alexander's army could gather supplies and, too, deny them to Spitamenes and his troops.

record such rations for both Athenian and Spartan forces. More importantly, Xenophon's *Anabasis* quite plainly describes how much Greek soldiers in Asia relied upon the meat of oxen, sheep, pigs, poultry, and cattle: 2.4.27; 3.5.2; 4.5.31; 4.7.17; 5.2.3-4.

30. Arrian 4.16.6; Berve, *op. cit.*, pp. 311-312.

31. QC 8.2.13.

32. QC 8.1.11-19.

33. The precise location of ancient Bazaira is not known, but the context suggests an area near Maracanda. Such a game preserve at Bokhara is recorded in later Persian literature: see the account of Alexander Burnes in Volume I, pp. 350-352 of his *Travels into Bokhara* (London, 1834).

34. Arrian 4.17.3-4.18.2; QC 8.2.14-40. The modern locations of Nautaca, Xenippa, and Gabae are disputed. The latter sites clearly bordered upon the Scythian desert; Nautaca lay nearer the Sogdian mountains.

In fact, Spitamenes was finally entrapped and defeated during a supply raid near a site called Gabae, and his desperate Scythian allies plundered the baggage of the rebel Bactrians and Sogdians before bolting into the desert. Like Darius and Bessus before him, Spitamenes was betrayed³⁵. His strategy had worked very well, especially at the outset, and this success clearly set Spitamenes apart from many other adversaries of Alexander. But in the end, the rebel leader fell victim to his own logistical strategy. Just as Spitamenes had been trying to cut off Macedonian access to precious supplies, so was Alexander able to disperse his forces, create multiple lines of supply, and set withering ambushes for his enemy. It was a brilliant strategy for which Spitamenes deserves some credit, though Alexander was not slow to learn.

Even so, the struggle for scarce supplies went on after the demise of Spitamenes, making for the Macedonian soldiers a famous winter of their discontents³⁶. There were wintry sieges of Sogdian fortresses, one goal of which was the stockpile of food that had been hoarded into each. Though it suffered from shortages, the army endured until it finally marched from winter camp — and straight into a blizzard³⁷. The men lacked provisions and became lost; over 2,000 reportedly perished. In this emergency, Sisimithres brought to Alexander a huge baggage train, plus «flocks and herds» to be distributed among the troops. Even here, it would appear that Alexander was still struggling with the problems of Sogdian logistics. Sisimithres was able to save the army, and even brought enough provisions so that Alexander could order (a little late) that each soldier carry six days' rations of cooked food (presumably meat) for the march against the Sacae. To repay Sisimithres, and that in the proper currency of Central Asia, Alexander later gave him the cattle which were raided from the Sacae tribes³⁸.

From his Sogdian enemies and allies, Alexander learned a great deal about the fight for survival in the severe conditions of Central Asia. During this long period, the Macedonian army was certainly not consistently well-supplied. Nor was this a land of plenty where grain easily met the needs of natives and newcomers during a devastating war. Cattle were also important, and became part of the logistical struggle for ascendancy in Central Asia. With these factors in mind, we may perhaps understand more clearly the war between Alexander and his «most formidable opponent», Spitamenes of Bactria-Sogdiana.

35. The sources give two versions of his betrayal and death: Arrian 4.17.7 and QC 8.3.1-16.

36. See Holt, *Alexander and Bactria*, pp. 77-80.

37. QC 8.4.1-19.

38. QC 8.4.20.

ΚΛΑΙΡΗΣ Β. ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ

ΓΚΑΝΤΑΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΙΝΟΪΑΠΩΝΙΚΗ ΒΟΥΛΔΙΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ: Παραλληλισμοὶ καὶ συγκρίσεις

Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποπειραθεῖ κανεὶς συσχετισμοὺς ἀνάμεσα στὴν τέχνη πού ἀνθισε στὴ δυτικοασιατικὴ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Γκαντάρα —σὲ τμήματα τοῦ σημερινοῦ Ἰαφγανιστάν¹, Πακιστάν καὶ βόρειας Ἰνδίας— καὶ στὴν τέχνη τοῦ σινοΐαπωνικοῦ χώρου, χωρὶς νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὸ κανάλι τῆς βουδδιστικῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Ἰνδικῆ προέλευσις θρησκείας τοῦ βουδδισμοῦ διαδόθηκε στὴν Κίνα, τὴν Κορέα καὶ τὴν Ἰαπωνία, στὸ τέλος τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ στοὺς πρώιμους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Οἱ καταβολές —κεντροασιατικῆς, δυτικοασιατικῆς, νοτιοασιατικῆς— πού ἔφερε μαζί του ὁ βουδδισμὸς σὲ αὐτὴ τὴν πορεία διοχετεύονταν, μαζί μὲ ἄλλες θρησκευτικῆς, ἐμπορικῆς, οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς δραστηριότητες, μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους πού, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα, ἔνωναν τὰ μεσογειακὰ κέντρα μὲ τὸν κόσμον τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς, τοὺς λεγόμενους Δρόμους τοῦ Μεταξιοῦ. Τοὺς ἴδιους δρόμους ἀκολούθησε καὶ ἡ βουδδιστικὴ τέχνη.

Ἡ ἀφετηρία τῆς βουδδιστικῆς τέχνης ἀνάγεται στὴν Ἰνδικὴ παράδοση πού εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ δύο παλαιότερες σχολές, τὴν «ἑλληνοἸνδική» τῆς Γκαντάρα καὶ τὴ «γηγενή» τῆς Ματούρα (Μούττρα). Οἱ σχολές αὐτές, πού πολλὰ ἔργα τοὺς μαρτυροῦν καὶ ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις, θεμελίωσαν μιὰ βουδδιστικὴ καλλιτεχνικὴ ἔκφραση πού, στὴν Ἰνδία, ἐμελλε νὰ κορυφωθεῖ στοὺς χρόνους τῆς δυναστείας Γκούπτα, τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ τὸ πολυσυζητημένο θέμα, ποῖα ἀπὸ τίς δύο

1. Κατὰ τὴ σοβιετικὴ ἄποψη, ἡ ἀρχαία Γκαντάρα ἐκτεινόταν καὶ σὲ ἐδάφη τῶν ὑπερκείμενων τοῦ Ἰαφγανιστάν σοβιετικῶν δημοκρατιῶν τοῦ Τατζικιστάν καὶ τοῦ Οὐζμπεκιστάν. Βλ. π.χ. Alex. Mongait, *L'archéologie en URSS* (Académie des Sciences de l'URSS, Moscou 1959) σελ. 274.

σχολές διαδραμάτισε τὸν πρῶτο ρόλο σὲ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Στόχος τοῦ πονήματος εἶναι ἡ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς τῆς τέχνης τῆς Γκαντάρα καὶ εἰδικότερα τῆς πλαστικῆς, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση τοῦ σινοϊαπωνικοῦ χώρου (τοῦ κινεζικοῦ πρωταρχικά, ἀπὸ ὅπου διοχετεύτηκαν κατὰ καιροὺς ἐπιδράσεις πρὸς τὴν Κορέα καὶ τὴν Ἰαπωνία) καί, κυρίως, μέσα στὰ πλαίσια τῆς βουδδιστικῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης.

Ἡ τέχνη τῆς Γκαντάρα, τῆς ὁποίας τὰ ἔργα χαρακτηρίζονται ἀπὸ μία προοδευτικὰ αὐξανόμενη ἰνδοποίηση τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ἑλληνορωμαϊκῶν καταβολῶν της, ἀναγνωρίζεται γενικὰ ὡς μία τέχνη ἐκλεκτικὴ, μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀπηχοῦν τὶς παραδόσεις τῶν κυριότερων λαῶν ποὺ συνδέθηκαν κατὰ καιροὺς μὲ τὴν περιοχὴ της καὶ ποὺ ἦταν Πέρσες, Ἕλληνες, Ἰνδοί, Πάρθοι καὶ Ἰνδο-σκύθες Κουσάνοι². Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ τῆς γκανταρικῆς τέχνης συνυφαίνεται, ὅπως εἶναι φυσικό, μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν Ἀσία καὶ μὲ τὸν πολιτισμὸ τῶν βασιλείων ποὺ ἀναδείχθηκαν, στὸν ἄνω τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου, ἀπὸ τοὺς διαδόχους του. Ἡ βουδδιστικὴ πλευρὰ της, συνακόλουθη μὲ τὴν ἰνδικὴ ἐπικράτηση στὴν περιοχὴ τῆς Γκαντάρα (ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἕως τὴν ἀνακατάληψή της ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.), συναρτᾶται μὲ τὴ γενικότερη ἄνθηση ποὺ γνώρισε ὁ βουδδισμὸς στοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Ἰνδοῦ ἡγεμόνα καὶ ἑνθερμου βουδδιστῆ, τοῦ Ἀσόκα (273-232 π.Χ.). Ἡ περίπου ἰσόχρονη παρουσία Ἑλλήνων καὶ Ἰνδῶν στὴν Γκαντάρα τῆς προχριστιανικῆς περιόδου, μὲ τὴ συμβολὴ καὶ τῶν Κουσάνων ποὺ ἀκολούθησαν στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, εἶναι οἱ κύριοι παράγοντες ποὺ συνετέλεσαν στὴ διαμόρφωση καὶ διάδοση τῆς «ἑλληνοβουδδιστικῆς» γκανταρικῆς τέχνης.

Εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Βακτριανή, τὰ Τάξιλα καὶ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Πακιστάν καί, ἐπίσης, τὸ σοβιετικὸ καὶ κινεζικὸ Τουρκεστάν, δηλαδή τὴν ὑπερκείμενη τοῦ Ἀφγανιστάν σοβιετικὴ περιοχὴ καὶ τὴ σημερινὴ αὐτόνομη περιοχὴ Σιντζιάνγκ τῆς Κίνας, πιστοποιοῦν τὸν πολυσύνθετο χαρακτῆρα τῶν συναλλαγῶν ποὺ λάβαιναν χώρα ἀνάμεσα στὴν Κίνα, τὴν Ἰνδία καὶ τὰ δυτικοασιατικὰ καὶ μεσογειακὰ κέντρα, καθὼς καὶ τὴν πρῶμην δίοδο ποὺ βρῆκε ἡ τέχνη τῆς Γκαντάρα πρὸς τὸν ἀνατολικότερο ἀσιατικὸν ἄνω, μέσα ἀπὸ τὸν ἡπειρωτικὸν δρόμον τοῦ Μεταξιοῦ.

2. Γιά στοιχεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Γκαντάρα βλ. Δημήτρην Βελισσαρόπουλον, *Ἕλληνες καὶ Ἰνδοί, Ἡ συνάντηση δύο κόσμων* (Ἔστιά 1990) τόμ. Α', σελ. 431. Ἐπίσης, τόμ. Β', σελ. 463-491, γὰ ἐκτενὴ βιβλιογραφία ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὴν Γκαντάρα.

Τὰ εὐρήματα πιστοποιοῦν καὶ κάτι ἄλλο πού ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ, ὅτι ἡ ἑλληνική πλευρὰ τῆς τέχνης τῆς Γκαντάρρα δὲν ὑποδηλώνεται μόνο σὲ δημιουργίες βουδδιστικοῦ περιεχομένου. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης, ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἔργων πού γνωρίζουμε —ἀνάγλυφα καὶ περίοπτα γλυπτά καὶ μικρὰ ἀντικείμενα, δίσκοι, κύπελλα, πινάκια ἀπὸ στεατίτη ἢ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ, μικρὲς χαριτωμένες τερρακόττες, ρυτὰ ἀπὸ ἔλεφαντοστό, κοσμήματα, ὑφάσματα κτλ. — εἰκονίζου, ἢ κοσμοῦνται μὲ θέματα πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλληνική καί, σὲ ἐπέκταση, τὴ ρωμαϊκή μυθολογική παράδοση: Βακχικὲς σκηνὲς μὲ χορευτὲς καὶ μεθυσμένους Σειληνοῦς, ὁ Ἡρακλῆς καὶ ἄθλοι του, ὁ ἀγγελιοφόρος τῶν θεῶν Ἑρμῆς καὶ ἄλλες θεότητες, φιλόσοφοι καὶ ναϊάδες, μορφὲς πού κρατοῦν κέρας Ἀμαλθείας καὶ μικροὶ ἔρωτιδεῖς, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ σχετικοῦ ρεπερτορίου. Ἀπαντοῦν ἐπίσης εὐρήματα —κοσμήματα, σκευὴ κτλ.— πού ἀπηχοῦν ἑλληνορωμαϊκὰ πρότυπα στὰ σχήματα καὶ τὰ μοτίβα τους. Ὅλη αὐτὴ ἡ παράδοση ἐπιβιώνει στὴ Σακοπαρθική περίοδο καὶ τὴν περίοδο τῶν Κουσάνων στὴν Γκαντάρρα καὶ μεταγενέστερα, ὡς ἓνα βαθμὸ, σὲ κεντροασιατικὲς ἐστῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φορητὰ ἔργα πού, ὅταν κυκλοφοροῦν στὸ Δρόμο τοῦ Μεταξιοῦ, δὲν μποροῦμε πάντοτε νὰ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα τὸν ἀκριβῆ τόπο προέλευσής τους, ἔχουμε καὶ δείγματα γλυπτῶν καί, σὲ μικρότερη ἔκταση, τοιχογραφιῶν, πού προέρχονται ἀπὸ διάκοσμο τοπικῶν κτισμάτων — ἀπὸ κέντρα γειτονικὰ ἢ καὶ ἀντίθετα, πολὺ ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Γκαντάρρα. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι, στὶς περιπτώσεις αὐτές, οἱ παραλλαγὲς πού παρατηροῦνται στὶς ἀρχικὲς μορφὲς καὶ θέματα καὶ πού, προφανῶς, ἀντανακλοῦν μιὰ προσπάθεια προσαρμογῆς τους σὲ νέα δεδομένα καὶ παραδόσεις. Αὐτὸ φαίνεται π.χ. σὲ μορφὲς ἰνδοποιημένων νηριδῶν (ναγκίνι) ἀπὸ τὴ δυτικὴ Σιντζιάνγκ, πού ἡ στάση τους θυμίζει τὸν τύπο τῆς Venus Pudica, ἢ σὲ κάποιες μορφὲς μὲ σκυθικὲς ἢ ἄλλες ἐνδυμασίες, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Σιντζιάνγκ, πού μεταφέρουν στοὺς ὠμους τους γιρολάντες, σὰν ἑλληνορωμαϊκοὶ ἔρωτιδεῖς. Σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα, τοιχογραφίες ἀλλὰ καὶ φορητὰ ἀντικείμενα, σώζονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων ἢ ἑξελληνισμένων δημιουργῶν τους³.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ διαπιστωμένη παρουσία κινεζικῶν ἔργων τέχνης στὴν περιοχὴ τῆς Γκαντάρρα, ὅπως δείχνουν π.χ. λάκες τοῦ Ιου αἰ.

3. Βλ. F. H. Andrews, *Wall-Painting from Ancient Shrines in Central Asia* (Oxford 1948) πίν. XXXII, Βελισσαρόπουλο, ὁ.π., τόμ. Α', σελ. 489-490, Harald Ingholt, *Gandharan art in Pakistan* (New York 1957) κ.ἄ.

μ.Χ. πού έχουν ξρθει στό φῶς στή Βακτριανή⁴, μαζί μέ γυάλινα ἀντικείμενα πιθανότατα Ἀλεξανδρινῆς προέλευσης, θυμίζει ὅτι καί ἡ κινεζικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση γινόταν αἰσθητὴ στό δυτικοασιατικὰ κέντρα τοῦ Δρόμου τοῦ Μεταξιοῦ — καί ὄχι μόνον μέ τὰ περιζήτητα κινεζικὰ μεταξωτά, πού ἡ ποιότητα καί τὰ περίτεχνα μοτίβα τους ἀσφαλῶς θά ἐντυπωσίαζαν. Τὸ ἐνδεχόμενο κινεζικῶν ἐπιδράσεων στό δυτικοασιατικὰ κέντρα δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς, ὅσο γνωρίζω, μολοντί ἀναφέρεται ὅτι Κινέζοι αὐτοκρατορικοὶ ἀπεσταλμένοι εἶχαν ἐπισκεφθεῖ περιοχὲς τοῦ Πακιστάν, τῆς Βακτρίας καί τῆς Παρθίας ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ.⁵. Ἴσως μπορούμε νὰ δοῦμε ἕναν ἀπόηχο τῆς κινεζικῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσης στό χειρισμὸ κάποιων πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν ὄντων τοῦ ἑλληνιστικοῦ θεματολογίου, πού κοσμοῦν γκानταρικά ἔργα — π.χ. σὲ ἵπποκάμπους, πού εἰκονίζονται ὡς παραπληρωματικὰ μοτίβα σὲ πινάκια ἀπὸ τὴ Βακτριανή⁶ καί πού ἡ ἀπόδοσή τους θυμίζει σχήματα δρακόντων τῆς κινεζικῆς τέχνης τῶν Χάν (206 π.Χ.-220 μ.Χ.) καί πρωιμότερα.

Ἄλλα εὐρήματα, πού χρονολογοῦνται σὲ διαφορετικὲς ἐποχὲς καί προέρχονται ἀπὸ κεντροασιατικὲς πολιτιστικὲς ἐστῆες, πιστοποιοῦν ὅτι, ἐκτός ἀπὸ τὸν παγανισμό καί τὸν βουδδισμό, ὁ Ἰνδουισμός, ὁ ζωροαστρισμός, ὁ μανιχαϊσμός, ὁ νεστοριανισμός καί ἄλλες θρησκείες καί διδασχὲς εἰσέδυσαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὸν Δρόμο τοῦ Μεταξιοῦ, ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά κέντρα. Μερικὰ εὐρήματα θυμίζουν, μέ ἄμεσες ἢ καί μέ ἀπώτατες ἀπηχῆσεις, τὴν παγανιστικὴ κληρονομιά τῆς Γκαντάρα σὲ συνάρτηση μέ κάποια ἀπὸ τὰ ἄλλα θρησκευτικὰ ρεύματα, ὅπως π.χ. δυὸ φημισμένες λειψανοθήκες ἀπὸ τὸ Πακιστάν καί τὴ Σιντζιάνγκ πού εἰκονίζουν, στὴν ἑλληνιστικὴ καί τὴν κεντροασιατικὴ παράδοση ἀντίστοιχα, ἡ πρώτη συνδυασμένα παγανιστικά, βουδδιστικά καί Ἰνδουιστικά θέματα καί ἡ δεύτερη, γυμνοὺς ἔρωτιδεῖς σὲ ἑλληνοπερσικά πλαίσια καί χορευτικὲς τελετουργίες, πιθανῶς σαμανιστικῆς, πού ἀποδίδονται μέ τὴν κινεζικὴ τεχνικὴ τῆς λάκας⁷.

4. Βλ. Louis Dupree κ.ἄ., *The National Museum of Afganistan, an Illustrated Guide* (γ' ἔκδ. Kabul 1974) σελ. 37, ἢ Odette Monod, *Le Musée Guimet, I* (Paris 1966) σελ. 324.

5. Γιά τὸ θέμα τῶν γενικότερων σχέσεων τῶν Κινέζων μέ τὸ Δυτικὸ κόσμο στὴν ἀρχαιότητα, βλ. Michael S. Kordosis, *China and the Greek world, an introduction to Greek-Chinese Studies with special reference to the Chinese Sources. I: Hellenistic-Roman-Early Byzantine Period* (2nd c. B.C.-6th c. A.D.), *Ἱστοριογεωγραφικά*, τόμ. Γ (Γιάννενα-Θεσσαλονίκη 1991), σελ. 143-253.

6. Βλ. π.χ. K. V. Trever, *Monuments of Greco-Bactrian art* (Academy of Science of USSR, Moscow-Leningrad 1949), πίν. I καί II.

7. Ἡ πρώτη λειψανοθήκη βρῖσκεται στό μουσεῖο τῆς Peshawar (βλ. ἀναλυτικὴ περιγραφή

Ἡ παραγωγή τέτοιων ἔργων ἐκλεκτικοῦ χαρακτήρα εὐνοήθηκε κυρίως ἀπὸ ἡγεμόνες ξένων, καὶ μάλιστα νομαδικῆς προέλευσης λαῶν, πού βρέθηκαν κυρίαρχοι περιοχῶν μὲ μεγάλο πολιτισμὸ καὶ πού εὐνόησαν ἐπίσης τὴν ἐξάπλωση τοῦ βουδδισμοῦ, σὲ μιὰ προσπάθεια θεμελίωσης δικῆς τους πολιτιστικῆς παράδοσης. Αὐτὸ ἐξηγεῖ, ὡς ἓνα βαθμὸ, γιατί ἡ βουδδιστικὴ τέχνη ἄνθισε στὴν Γκαντάρα τὴν ἐποχὴ τῶν Κουσάνων, ἢ στὴν Κίνα — ἀνάμεσα στὸν 4ο καὶ τὸν 6ο αἰ.— ἰδιαίτερα, στὶς περιοχὲς πού κατεῖχαν οἱ βόρειοι Οὐεῖ (Wei). Στὸ μητροπολιτικὸ ἔδαφος τῆς Κίνας δημιουργοῦνται τότε, μεταξὺ ἄλλων, μεγάλα συγκροτήματα βουδδιστικῶν βραχοναῶν, ἀνάλογα μὲ τῶν Ἰνδικῶν καὶ κεντροασιατικῶν, πού κοσμοῦνται μὲ ἀγάλματα καὶ τοιχογραφίες. Αὐξάνει κατὰ πολὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν φορητῶν βουδδιστικῶν ἔργων πού γνωρίζουμε, ἰδιαίτερα στὴν πλαστικὴ καὶ τὴ μεταλλοτεχνία, καὶ ἐμφανίζονται μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ θέματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἀναδειχθοῦν στὴ συνέχεια, στὴν τέχνη τῶν δυναστειῶν Σουεὶ ἢ Σούι (581-618) καὶ Τάνγκ (618-907). Παράλληλα, ἀπὸ τὸν 6ο καὶ 7ο αἰ., ἡ βουδδιστικὴ διδασκαλία καὶ ἡ συναρτημένη μὲ αὐτὴν εἰκονογραφία, πού τρεῖς αἰῶνες νωρίτερα εἶχαν εἰσδύσει ἀπὸ τὴν Κίνα στὴν Κορέα, διαδίδονται καὶ στὴν Ἰαπωνία.

Ἡ διαμόρφωση καὶ ἀνάδειξη τῆς βουδδιστικῆς εἰκονογραφίας εἶναι ὁ τομέας στὸν ὁποῖο ἀναγνωρίζεται, γενικά, ἡ μεγαλύτερη συμβολὴ τῆς τέχνης τῆς Γκαντάρα. Τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα πού θεμελιώνει ἡ τέχνη αὐτὴ συνυφαίνονται, κατὰ κύριο λόγο, ἀφενὸς μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ βουδδισμοῦ καὶ τὶς μορφὲς τῶν ἀκολούθων του, Bodhisattva (μποντισάττβα, βοδισάττβα) καὶ ἄλλων καὶ ἀφετέρου, μὲ παραστάσεις πού ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τοῦ ἱστορικοῦ Βούδδα Śākyamuni (Σακυαμουίνι) καὶ σὲ θαυματουργὲς πράξεις πού ἐπιτέλεσε σὲ προηγούμενες ζωὲς του.

Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ βουδδισμοῦ, ὁ Σιντάρτα Γκαουτάμα, ὁ πρίγκιπας τῆς γενιᾶς τῶν Σάκυα, πού θυσίασε τὴν ἀνακτορικὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑλικὴ του εὐμάρεια στὴν ἐπίπονη πνευματικὴ ἀναζήτηση πού τὸν ὀδήγησε στὸ νὰ γίνει Βούδδας (Φωτισμένος), εἶναι ἡ κύρια μορφή —καί, στὴν παλαιότερη βουδδιστικὴ σχολὴ τοῦ Μικροῦ Ὀχήματος ἢ Χιναγιάνα, ἡ ἀποκλειστικὴ σχεδὸν μορφή— στὴν ὁποία ἐπικεντρώνεται τὸ βουδδιστικὸ καλλιτεχνικὸ πάνθεο. Συνήθως εἰκονίζεται ὀρθὸς ἢ καθισμένος σὲ βᾶθρο ἢ θρόνο, μὲ φωτοστέφανο πού περιβάλλει τὸ κεφάλι ἢ καὶ ὀλόκληρο τὸ σῶμα του, μὲ τὰ χέρια

καὶ ἀπεικόνιση ἀπὸ τὸν Βελισσαρόπουλο, ὁ.π., τόμ. Α΄, σελ. 438-442) καὶ ἡ δευτέρη στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Τόκιο (βλ. Ἐθνικὸ Μουσεῖο, Τόκιο, ἔκδ. Mondadori-Φυτράκη, Ἀθήνα 1970, εἰκ. σελ. 27).

άπλωμένα ή ένωμένα σέ κάποια συμβολική κίνηση (μούντρα), μέ τά πόδια σταυρωτά στή γνωστή «στάση τοῦ διαλογισμοῦ», ἢ σέ κάποια ἄλλη ἀπό τίς στάσεις πού καθιερώθηκαν βαθμιαία.

Πρῶιμες ἀπεικονίσεις τοῦ Βούδδα διασώζονται σέ νομίσματα, ἐλάχιστα σέ τοιχογραφίες καί συχνά σέ γλυπτά, κατασκευασμένα στό διαθέσιμο σέ κάθε περιοχή ὑλικό: σχιστόλιθο, ἀβεστόλιθο, πηλό, ξύλο κτλ. καί, ἰδιαίτερα, ἐπιχρυσωμένο μπρούντζο. Σέ αὐτό τό τελευταῖο ὑλικό κατασκευάζονταν, κατὰ κανόνα, τά ἀγαλμάτια πού οἱ προσκνητῆς καί οἱ ἱεραπόστολοι μετέφεραν στόν Δρόμο τοῦ Μεταξιοῦ, διαδίδοντας τή μορφή καί μαζί τή διδασκαλία τοῦ Βούδδα στόν ἀπωανατολικό χῶρο.

Πολλοί μελετητές ἀποδίδουν στήν τέχνη τῆς Γκαντάρρα, ὄχι μόνο τήν καλλιτεχνική διάπλαση τῆς μορφῆς τοῦ Βούδδα ἀλλά καί τήν ἐπινόηση τῆς παράστασής του — δεδομένου ὅτι, στά πρῶτα στάδια τοῦ βουδδισμοῦ (ὅπως συνέβη καί μέ τόν χριστιανισμό), ἡ μορφή τοῦ Δασκάλου ἀποδιδόταν ὄχι μέ ἀνθρώπινο σχῆμα ἀλλά μέ σύμβολα: τά ἴχνη τῶν πελμάτων του, τό «κύπελλο τῆς ἐπαιτείας», δηλωτικό τῆς ἔνδειας πού προτίμησε ἀντί τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, τήν παράσταση τοῦ θρόνου του κτλ. Ἄλλοι μελετητές, πάλι, ἀναζητοῦν τήν ἀφετηρία τῆς βουδδικῆς εἰκόνας στή σχολή τῆς Ματούρα. Ἄν καί τό θέμα δέν ἀνήκει στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης, ἀξίζει νά ἐπισημανθοῦν κάποιες νεότερες ἔρευνες, πού δίνουν τό προβάδισμα στήν τέχνη τῆς Γκαντάρρα⁸. Οἱ σχετικές δημοσιεύσεις ἀναφέρονται σέ καθήμενο ἀγαλμάτιο τοῦ Βούδδα ἀπό τήν Κίνα, χρονολογημένο στό 36 π.Χ., πού περιγράφεται ὡς γκανταρικοῦ τύπου. Ἡ παρουσία του στόν ἀπωανατολικό χῶρο τόν 1ο αἰ. π.Χ., σχεδόν στοὺς ἴδιους χρόνους πού οἱ ἱστορικές μαρτυρίες πιστοποιοῦν τήν εἴσοδο τοῦ βουδδισμοῦ στήν Κίνα, ἀνάγει αὐτομάτως τήν διαμόρφωση τῆς γκανταρικῆς τέχνης στήν κοιτίδα τῆς σέ περίοδο πολὺ πρῶιμότερη ἀπό τό τέλος τῆς προχριστιανικῆς καί τήν ἀρχή τῆς μεταχριστιανικῆς ἐποχῆς, πού τῆς ἀποδίδεται συνήθως.

Ὅπως καί ἂν ἔχει τό πρᾶγμα, ἡ τέχνη τῆς Γκαντάρρα διαμορφώνει τή μορφή τοῦ Βούδδα ἐπάνω σέ πρότυπα πού ἀποκαλοῦνται συχνά «ἀπολλώνεια». Σέ αὐτά περιλαμβάνονται, ἡ ὀνομαστή κυματοειδῆς κόμμωση, πού ἀπολήγει σέ κρωβύλο καί συμβολίζει ἡ καλύπτει τήν Ushnisha (κρᾶνιᾶκό ἐξόγκωμα, δηλωτικό τῆς ἱερῆς ὑπόστασης τῆς μορφῆς), τό ἔνδυμα μέ τίς νατουραλιστικῆς πτυχώσεις (ἀλλά κλειστό στό λαιμό, μέ καλυμμένους

8. Βλ. Υ. Krishan, «The Emergence of the Buddha Image, Gandhara versus Mathura», *Oriental Art* XXXIV 4 (Χειμῶνας 1988-89), σελ. 255-274. Ὁ συγγραφέας στηρίζεται σέ προγενέστερη δημοσίευση τοῦ J. C. Huntington (βλ. σελ. 274, σημ. 33α).

ᾶμους), ἡ νατουραλιστική ἀπόδοση τοῦ σώματος καὶ μιὰ ἀρχικά κλασική κατατομή — πού τὰ χαρακτηριστικά της ἰνδοποιοῦνται βαθμιαῖα, ἐνῶ ἡ ἔκφρασή τους κλιμακώνεται, ἀπὸ τὴν στοχαστικότητα καὶ τὴν ἐξιδανίκευση τῶν περισσότερων πρώιμων γλυπτῶν ὡς τὶς ἐξαύλωμένες ἀποδόσεις τῆς Hadda (εἰκ. 1).

Ἡ μορφή τοῦ Βούδδα ἔχει καὶ ἄλλα ἱερὰ γνωρίσματα, ὅπως ἓνα στίγμα στό μέτωπο (Uṇḥa), αὐτιά μέ ὑπερμεγέθεις λοβούς, τροχοῦς τοῦ βουδδικοῦ νόμου χαραγμένους σέ παλάμες καὶ πέλματα κτλ. Ὅλα ἢ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ γνωρίσματα τὰ ξαναβρίσκουμε στίς κινεζικές ἀπεικονίσεις τῆς θεότητας (εἰκ. 2), στίς ὁποῖες παρατηροῦμε, παράλληλα, μιὰ τάση ἀπλουστευμένης μορφολογικῆς προσέγγισης, πού συνοδεύεται καὶ ἀπὸ σινοποίηση τῶν κλασικῶν ἢ ἰνδοποιημένων φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν. Παρατηροῦμε ἐπίσης παραλλαγές, πού μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σέ ἄλλες καλλιτεχνικές ἐπιδράσεις, ἢ σέ λανθασμένη ἐρμηνεῖα κάποιων θρησκευτικῶν στοιχείων, ἢ σέ ἐπικράτηση τοπικῶν συνθητικῶν καὶ προτιμήσεων. Ἔτσι, ἡ στάση τοῦ διαλογισμοῦ μπορεῖ νὰ ἀποδίδεται μέ τὰ χέρια ἐνωμένα ὄχι μόνον ὀριζόντια ἀλλά καὶ κάθετα· ἡ κόμμωση μπορεῖ νὰ διαμορφώνεται σέ σπειρες, ἢ σέ ἐπιφάνειες γυμνές πού ἐπιστέφονται ἀπὸ ἓνα εἶδος κοχλία· τὸ ἐνδύμα μπορεῖ νὰ ἀφήνει γυμνὸ τὸν δεξιὸ ὦμο κ.ο.κ. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά περιγράφονται ὡς ἐπιδράσεις τῆς τέχνης τῆς Ματούρα, μέ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐμφανίζονται μόνο μεταγενέστερα σέ γκανταρικά ἔργα. Ἀλλά τὸ ἐπιχείρημα δὲν εἶναι ἀποφασιστικό, ἂν λάβουμε ὑπόψη, πόσο φτωχῆς παραμένουν οἱ γνώσεις μας σχετικά μέ τὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων τῆς Γκαντάρα. Ἄλλωστε, οὔτε χαρακτηριστικά ὅπως ἡ σπειροειδῆς κόμμωση ἢ ὁ ἀκάλυπτος δεξιὸς ὦμος εἶναι ἄγνωστα στὴν ἑλληνική καλλιτεχνική παράδοση, οὔτε μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ἐπαφῆς καὶ τῆς τέχνης τῆς Ματούρα μέ αὐτὴ τὴν παράδοση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὀρθὸ ἢ καθήμενο τύπο τοῦ Βούδδα, πού εἶναι οἱ πρὸ συνηθισμένοι, ὀρισμένοι ἄλλοι τύποι τῆς θεότητας γίνονται δημοφιλεῖς στὸν ἀνατολικὸ ἀσιατικὸ χῶρο, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε τὸ σινοϊαπωνικό. Γιὰ παράδειγμα, ὁ «βαδίζων Βούδδας» — ὁ Βούδδας πού εἰκονίζεται νὰ ἔρχεται ἢ νὰ φεύγει, σέ ἀνάγλυφες παραστάσεις τῆς Γκαντάρα — ἀναδείχεται ἐντυπωσιακά, ἂν καὶ πολὺ μεταγενέστερα, ὡς αὐτόνομο καλλιτεχνικὸ θέμα καὶ μέ διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, στὴν περίοπτη πλαστικὴ τῆς Ταϊλάνδης. Στὸ σινοϊαπωνικὸ χῶρο, πάλι, ὅπως καὶ στὴ νότια ἀσιατικὴ περιοχὴ, ἔχουμε ἐνδιαφέρουσες παραστάσεις τοῦ «ἀνακεκλιμένου Βούδδα», ἐνὸς τύπου πού δημιουργεῖται ἀπὸ τοὺς τεχνίτες τῆς Γκαντάρα σέ συσχετισμὸ μέ τὴ σκηνὴ τοῦ θανάτου τοῦ ἱστορικοῦ Βούδδα. Δημοφιλῆς

γίνεται, ιδιαίτερα στο σινοϊαπωνικό χώρο, και η εικόνα του «σκελετωμένου Βούδδα», που τον παρουσιάζει σε άτελειωτες παραλλαγές, κυρίως ζωγραφικές, στην έξασθημένη κατάσταση στην οποία περιήλθε μετά από τη μακρόχρονη και εξουθενωτική νηστεία του. Πρόκειται για μιὰ από τις πιὸ έντυπωσιακὲς δημιουργίες που ἔχουν τὴν ἀφετηρία τους στὴν εἰκονογραφία τῆς Γκαντάρα (εἰκ. 3), μὲ ρίζες ὄχι στὴν κλασικὴ παράδοση ἀλλὰ στὸν ρεαλισμὸ καὶ τὸ πάθος που προσιδιάζουν στὴν ἑλληνιστικὴ γλυπτικὴ.

Ὁ Βούδδας εἰκονίζεται ἄλλοτε μόνος καὶ ἄλλοτε μαζί μὲ ἀκολουθούς καὶ ὀπαδοὺς — μποντισιάττβα ἢ βοδισάττβες, μαθητές, μοναχοὺς κτλ. Οἱ βοδισάττβες, που βρίσκονται στὴν ἀνώτατη ἱεραρχικὴ βαθμίδα ἀλλὰ δὲν ἔχουν προχωρήσει ἀκόμη στὸ στάδιο τῆς ὑπέρτατης λύτρωσης (νιρβάνα) γιὰ νὰ μποροῦν νὰ λειτουργοῦν ὡς ἐνδιάμεσες θεότητες στὴν ἐπικοινωνία τοῦ Βούδδα μὲ τοὺς θνητοὺς, ἀντιπροσωπεύουν τὴ σημαντικότερη μετὰ τὸ Δάσκαλο κατηγορία μορφῶν στὸ βουδδιστικὸ πάνθεο καὶ τὴν ἀντίστοιχη εἰκονογραφία. Ἀπὸ θρησκευτικῆς πλευρᾶς, ἡ ἀνάδειξή τους συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βουδδιστικῆς σχολῆς τοῦ Μεγάλου Ὁχήματος (Μαχαγιάννα) καὶ μὲ τὶς ἄλλες βουδδιστικὲς σχολὲς που ἀκολούθησαν τὴν ἀρχικὴ Χιναγιάννα. Ἀπὸ καλλιτεχνικῆς πλευρᾶς ἀποκοτῶν τεράστια σημασία, τόσο γιὰ τὴ παρουσία τους πλουτίζει καίρια τὸ θεματολόγιο τῆς βουδδιστικῆς εἰκονογραφίας ὅσο καὶ γιὰ τὴ διττὴ τους ὑπόσταση, που τοὺς τοποθετεῖ ἀνάμεσα στοὺς θνητοὺς καὶ στὴν ὑπέρτατη θεότητα, τοὺς προσδίδει ἕναν πιὸ «ἀπτό» καὶ προσιτὸ χαρακτήρα που ἀναδείχνει, μερικoὺς τουλάχιστον ἀπὸ αὐτοὺς, σὲ μορφές-σύμβολα ἐξαιρετικὰ δημοφιλῆ.

Καταταγμένοι σὲ πάρα πολλὲς κατηγορίες, συναρτημένες μὲ τὶς ιδιότητες καὶ λειτουργίες τους καθὼς καὶ μὲ τὶς ὑποστάσεις τοῦ Βούδδα που ὑπηρετοῦν, οἱ βοδισάττβες εἰκονίζονται συχνότερα ὀρθοὶ καὶ ἐπάνω σὲ ἄνθη λωτοῦ, νὰ πλαισιώνουν τὴν ἔνθρονη ἢ ἰστάμενη θεότητα. Συνήθως κάθονται, ὅταν εἰκονίζονται μεμονωμένα ἢ ὅταν ἀποτελοῦν οἱ ἴδιοι τὸν πυρήνα θρησκευτικῶν συνθέσεων, που συμπληρώνονται μὲ ἄλλες μορφές ἀκολουθῶν. Οἱ στάσεις, τὰ ἐμβλήματα καὶ τὰ θρησκευτικὰ σύμβολά τους ποικίλλουν, ἀνάλογα μὲ τὶς ιδιότητες καὶ τὸν χαρακτήρα καθεμιᾶς μορφῆς, ἐνῶ ἡ γήινη πλευρὰ τῆς ὑπόστασής τους ὑποδηλώνεται μὲ τὴ χρήση κοσμημάτων, που καλύπτουν τοὺς βοστρύχους, τοὺς βραχίονες, τὸ συνήθως γυμνὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σώματος ἢ καὶ ὀλόκληρη τὴν ἐνδυμασία τους. Χαρακτηριστικὰ δηλωτικὰ ἱερότητας, ὅπως ἡ Uṃṃa ἢ οἱ ἐπιμηκυσμένοι λωβοὶ τῶν αὐτιῶν, μποροῦν νὰ συνυπάρχουν, καθὼς καὶ συμβολικὰ ἀντικείμενα στὰ χέρια ἢ ἄλλα γνωρίσματα, διακριτικὰ τῆς ἔκφρασης τοῦ κάθε βοδισάττβα.

Ἡ εἰκόνα τοῦ βοδισάττβα θεωρεῖται καὶ αὐτὴ δημιούργημα τῆς τέχνης

της Γκαντάρα, ἄν καί, ὅπως συμβαίνει καί μέ τίς ἀπεικονίσεις τοῦ Βούδδα, στά γκανταρικά ἔργα παρακολουθοῦμε περισσότερο τόν μηχανισμό διάπλασης τῶν μορφῶν καί λιγότερο τίς παραλλαγές τῶν θρησκευτικῶν τύπων (οἱ τελευταῖοι καθιερώνονται βαθμιαῖα, μέ τή διάδοση τῆς Μαχαγιάνα καί τῶν μεταγενέστερων βουδδιστικῶν σχολῶν). Ἔτσι π.χ. ἔχουμε, στήν τέχνη τῆς Γκαντάρα, ὄχι μόνον ἐξιδανικευμένες ἀλλά καί ρεαλιστικές παραστάσεις Βούδδα μυστακοφόρου, ὅπως καί μποντισάττβα (εἰκ. 4, 5). Οἱ μποντισάττβα, μάλιστα, μπορεῖ νά συνδυάζουν ἑλληνιστικοῦ τύπου κοσμήματα καί ἀπολλώνεια χαρακτηριστικά μέ γνωρίσματα ὅπως τουρμπάνια κτλ., πού ἀποπνέουν ἕνα τοπικό χρῶμα. Στό σύνολό της, ἡ μεγαλόπρεπη καί ἐπιβλητική μορφή τοῦ γκανταρικοῦ βοδισάττβα εἰκάζεται ὅτι προέκυψε ἀπό μορφές πριγκίπων καί ἀξιωματοῦχων, πού θεοποιήθηκαν ὡς εὐγενεῖς δωρητές ἢ μέ κάποια ἄλλη ιδιότητα⁹.

Ἀνάλογη μέ τῶν μποντισάττβα εἶναι καί ἡ ἀπόδοση μιᾶς ἄλλης χαρακτηριστικῆς μορφῆς, τοῦ φρουροῦ Vajrapani, πού ταυτίζεται μέ τόν ἄρειανό θεό Ἴντρα ἀλλά καί μέ τόν Δία, καί στίς γκανταρικές παραστάσεις συνοδεύει συνήθως τὸ Βούδδα, κρατώντας κεραυνό. Ὁ γκανταρικός Vajrapani μπορεῖ νά συνδυάζει τὸ ἔνδυμα τοῦ Ρωμαίου στρατιώτη μέ τὰ μακριὰ κυματιστά μαλλιά καί γένια πού μᾶς εἶναι περισσότερο οἰκεῖα ἀπό ἑλληνιστικά πορτραῖτα φιλοσόφων. Ποικιλόμορφη εἶναι ἡ ἀπεικόνιση ἄλλων προσώπων συνοδῶν τοῦ Βούδδα πού, ἀνάλογα μέ τὰ θέματα τῶν παραστάσεων, μπορεῖ νά εἶναι μέλη τῆς οἰκογενείας του, βραχμάνοι ἱερεῖς, βουδδιστές μοναχοί, εὐγενεῖς τῆς περιοχῆς κτλ. καί, ἐνδεχομένως, οἱ ἀναθέτες τῶν ἔργων. Οἱ κοσμικῆς μορφῆς εἰκονίζονται κατὰ κανόνα μέ τοπικῆς ἐνδυμασίας καί μέ τίς παλάμες ἐνωμένες στό στήθος, στή «στάση τῆς λατρείας», ἐνῶ στίς ἐνδυμασίες ἄλλων μορφῶν ἐπιβιώνουν καί σχήματα πού θυμίζουν ἑλληνορωμαϊκοὺς τύπους.

Στή σινοϊαπωνική περιοχή, ἡ μορφή τοῦ μποντισάττβα διαδίδεται μέ φορητὰ ἀγαλμάτια (εἰκ. 6), πού μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύουν ἔργα εἰσηγμένα ἢ ἀρχικά ἀδέξια ἀπομιμήσεις. Οἱ γκανταρικοὶ τύποι φαίνονται νά συνυπάρχουν μέ ἄλλες παραλλαγές, ἀντιπροσωπευτικῆς τῆς ἐπίδρασης διαφόρων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων, πού ἀντικατοπτρίζονται καί σέ συνθέσεις μεγάλου μεγέθους καί ἀργότερα συγκλίνουν στήν ἀφομοίωση τῆς τέχνης τῶν Γκούπτα. Ἡ ποικιλομορφία τῶν πρώιμων τύπων εἶναι ἴσως πε-

9. Γιά μιὰ συγκριτική (ἑλληνοϊνδική) προσέγγιση τῆς ἔννοιας τοῦ βοδισάττβα, βλ. Δημήτρη Σταθόπουλου, «Ὁ Ἀσιάτης Bodhisattva καί ὁ Ἕλλην ἥρωας», στό βιβλίο του *Homo Religiosus* (Φιλιππότης 1981) σελ. 9-18.

ρισσότερο εμφανής στην Ίαπωνία, πού έρχεται σέ έπαφή μέ τò βουδδισμό πολυ άργότερα από την Κίνα και έπιπρόσθετα, δέχεται τὰ άρχικά θεματικά και μορφολογικά πρότυπα μέσα από τή βουδδιστική τέχνη τής Κορέας.

Στή σινοϊάπωνική θρησκευτική εικονογραφία, ή μορφή του μποντισάττβα άναδείχεται ως ή πιό προσφιλή πηγή έμπνευσης. Κάτω από την επίδραση των μεταγενέστερων βουδδιστικών σχολών, ό άδιαφοροποίητος γκανταρικός τύπος διευρύνεται και οι μποντισάττβα εικονίζονται σέ ποιήκιλες έκφάνσεις και σέ συνθέσεις όργανωμένες πιό ιερατικά. Συγχρόνως, έπέρχονται παραλλαγές πρòς την κατεύθυνση τής σινοποίησης και τής ιαπωνοποίησης, πράγμα πού συμβαίνει και μέ τή μορφή του Vajrapani. Ο τελευταίος, στίς άπωανατολικές άπεικονίσεις του, άποκτá τή στρατιωτική ένδυμασία και την άγριωπή έκφραση πού προσιδιάζουν συνήθως σέ μορφές-φρουρούς του βουδδισμού. Τά λαϊκά πρόσωπα, πάλι, διατηρούν τόν έντονα ρεαλιστικό φυσιογνωμικό χαρακτήρα τους, αλλά μέ κεντροασιατικές και άπωανατολικές άπηχήσεις.

Τίς πιό σημαντικές παραλλαγές γνωρίζει ό δημοφιλέστατος μποντισάττβα Άβαλοκιτεσβάρα, προσωποποίηση του έλέους και έκφανση του Βούδδα τής ευσπλαχνίας, του Άμιτάμπα, πού έδρεύει στο Δυτικό Παράδεισο. Η κεντροασιατική μυστακοφόρος μορφή του μποντισάττβα, προέκταση του γενικευμένου γκανταρικού προτύπου, υίοθετεί, στον άπωανατολικό χώρο, τὰ χαρακτηριστικά μις καθαρά γυναικείας θεότητας, τής Γκουάν-γιν (Κουάν-γιν) ή Κάννον, πού οι Σινοϊάπωνες τήν έβρισκαν ίσως πιό ταιριαστή μέ τήν ιδιότητα τής ευσπλαχνίας. Γνώρισμα ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό τής ιαπωνικής Κάννον γίνεται, έπίσης, μιá μικρή μορφή του Βούδδα Άμιτάμπα πού έπιστέφει τήν κόμμωσή της (πρβλ. εικ. 5 και 7).

Η τέχνη τής Γκαντάρα άφηγείται τὰ περιστατικά τὰ σχετικά μέ τή ζωή του ιστορικού Βούδδα και μέ τίς προηγούμενες ζωές του σέ ανάγλυφες συνθέσεις πού διαμορφώνονται, έμπλουτίζονται και συστηματοποιούνται σέ εικονογραφικούς κύκλους. Έχουμε, έτσι, παραστάσεις πού συνδέονται μέ τόν κύκλο τής γέννησης του Βούδδα: τή σύλλησή του, μέ μορφή λευκού έλέφαντα πού ή μητέρα του, ή Μάγια, όνειρεύεται ότι μπαίνει στο πλευρό της· τή γέννησή του από τò πλευρό τής Μάγια, ένω έκεινή στέκεται κάτω από ένα δέντρο, στο δάσος Lumbini· τò πρῶτο του λουτρό, τὰ πρῶτα του βήματα, τήν έξέταση του ώροσκοπίου του, τή γέννηση των άλλων όντων τής φύσης μαζί του κτλ. Άλλοι κύκλοι και παραστάσεις συνδέονται μέ τήν κοσμική ζωή του Βούδδα και μέ τούς προβληματισμούς του, πού άπολήγουν στην έγκατάλειψη των άγαπημένων του προσώπων και του άνακτορικού περιβάλλοντος («μεγάλη άναχώρηση») για χάρη τής άναζήτησης μις

άνωτερης αλήθειας, ικανής να κατανικήσει την ανθρώπινη μιζέρια, τόν πόνο, την άρρώστια και τὸ θάνατο. Παρακολουθούμε, άκόμη, τὴν άπόπειρα μαθητείας τοῦ Βούδδα κοντά σέ σοφούς βραχμάνους· τὴ μακρόχρονη περίοδο νηστείας και άσκητισμοῦ πού, ὅπως αναφέρθηκε πιό πάνω, έμπνέει μιὰ άπό τις έκφραστικότερες καλλιτεχνικές άπεικονίσεις του· τόν άγώνα του για τὴν κατανίκηση τῶν ταραγμένων σκέψεών του, σέ στιγμές άδυναμίας («πειρασμοί τοῦ δαίμονα Μάρα»)· τὴ μεγάλη στιγμή τῆς άποκάλυψης, κάτω άπό τὸ ιερό «δέντρο τοῦ φωτισμοῦ»· τὴ στιγμή τοῦ «πρώτου κηρύγματος» στὸ πάρκο τῶν έλαφιῶν τῆς Σαρνάτ, ὅπου, με μιὰ συμβολική κίνηση τῶν χειρῶν, «θέτει σέ κίνηση τόν τροχὸ τοῦ βουδδικοῦ νόμου»· παραστάσεις σχετικές με ήρωικές και θαυματουργές πράξεις πού έπιτέλεσε, προκειμένου νά βοηθήσει τοὺς ανθρώπους ἢ νά διαβιβάσει κάποιο μήνυμα· και τὴ σκηνή τοῦ θανάτου του, ἢ μάλλον τῆς Κοίμησής του — τοῦ τερματισμοῦ τῆς ύπόστασής του ὡς ιστορικοῦ Βούδδα, πού σηματοδοτεῖ και τὴν εἴσοδό του στὴ νιρβάνα.

Πολλά άπό τὰ παραπάνω έπεισόδια περνοῦν στὴ σινοϊαπωνική εικονογραφία (πρβ. εἰκ. 8 και 9) στὴν ὁποία, ὡστόσο, τὸ θεματολόγιο πλουτίζεται και με νέες συνθέσεις, σχετικές με τὴ μεταγενέστερη θεοποίηση τοῦ Βούδδα. Ἐτσι π.χ. άφθονοῦν οἱ σκηνές τῶν βουδδικῶν παραδείσων, πού ύποκαθιστοῦν σέ δημοτικότητα τις παλαιότερα δημοφιλεῖς άπεικονίσεις θαυματουργῶν πράξεων τοῦ Βούδδα, πού έπιτελέστηκαν σέ προηγούμενες ζωές του. Οἱ άφηγηματικές παραστάσεις άπαντοῦν κυρίως σέ τοιχογραφίες, αλλά και ὡς γλυπτὸς διάκοσμος σέ παγόδες, ναοὺς και ιερά. Ἄπαντοῦν έπίσης σέ φορητὰ άντικείμενα, άναθηματικά λάβαρα, εικονογραφημένα θρησκευτικά χειρόγραφα (σοῦτρες) πού αναφέρονται στὴ ζωὴ και τις διδασχές τοῦ Βούδδα, καθὼς και σέ ἕνα μεγάλο άριθμὸ κάθετων και ὀριζόντιων ζωγραφικῶν κυλίνδρων.

Σέ πολλές άφηγηματικές σινοϊαπωνικές παραστάσεις ξαναβρίσκουμε τεχνικές πού χρησιμοποιεῖ ἢ εικονογραφία τῆς Γκαντάρα, ὅπως τὴν επαναλαμβανόμενη παρουσία τοῦ κεντρικοῦ ήρωα σέ σειρὰ ένοποιημένων άφηγήσεων, μέθοδο πού διασφαλίζει στὰ εἰκονιζόμενα έπεισόδια ένότητα χρόνου και χώρου· ἢ αντίθετα, ἔχουμε διαχωρισμὸ τῶν προσώπων με άρχιτεκτονικά μοτίβα, πού στίς σινοϊαπωνικές συνθέσεις μπορεῖ νά αντικαθίστανται και με φυτικά. Ξαναβρίσκουμε άκόμη τὴν έμφαση σέ ψυχολογικές αντίθέσεις, πού εὔνοεῖ ἢ γκανταρική αισθητική, π.χ. σέ σκηνές τῆς Κοίμησης τοῦ Βούδδα, ὅπου οἱ μαθητές και οἱ άλλοι θνητοὶ πού θρηνοῦν τόν άποχωρισμὸ τους άπό τὸ Δάσκαλο εἰκονίζονται με ύπερτονισμένο ρεαλισμό, σέ αντίθεση με τὴ στοχαστική έκφραση και τὴν ύπερκόσμια γαλήνη τῶν μποντισάττβα (εἰκ. 10). Ἐπό άλλες πλευρές, ὡστόσο, οἱ μορφές άπη-

χοῦν τὴ σινοϊαπωνικὴ αἰσθητικὴ ἀντίληψη. Ἔτσι ἡ Μάγια, ἡ μητέρα τοῦ Βούδδα, ποὺ σὲ γκανταρικὲς παραστάσεις τῆς γέννησής του εἰκονίζεται σὰν Ἑλληνορωμαϊὰ δέσποινα, μεταμορφώνεται ἐδῶ σὲ μιὰ λεπτεπίλεπτη σιλουέτα — ποὺ ἐμφανίζεται καὶ σὲ σκηνές τῆς Κοίμησης, νὰ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἢ νὰ κάθεται κοντὰ στὸ γιό της.

Οἱ μορφές στὰ γκανταρικά ἀνάγλυφα ἀποδίδονται μὲ εὐκρίνεια περιγραμμάτων, ποὺ τὴν τονίζει ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸ γυμνὸ φόντο τῆς εἰκονογραφημένης ἐπιφάνειας, καὶ σὲ παραλλαγές στάσεων ποὺ σχηματίζουν μεταξὺ τους ἀρμονικοὺς συνδυασμούς, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν κλασικῶν ζωφύρων. Ἄν καί, σὲ μεταγενέστερα ἔργα τῆς Γκαντάρρα, δὲν ἀπουσιάζουν οἱ πολυπληθεῖς καὶ συγκεχυμένες σκηνές ποὺ ἀπηχοῦν τὴν Ἰνδικὴ καὶ τὴν παρθικὴ παράδοση, οὔτε τὰ ἡμικυκλικὰ ἀνάγλυφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ διάκοσμο Ἰνδικῶν βουδδιστικῶν μνημείων (Stupas), οἱ τυπικὲς ἀφηγηματικὲς γκανταρικὲς παραστάσεις ἀπαντοῦν σὲ ἀνάγλυφες πλάκες ὀρθογωνίου σχήματος καὶ σὲ ὀριζόντια διάταξη. Τὴν ἴδια διάταξη, σὲ γυμνὸ φόντο καὶ συχνὰ σὲ ἐπάλληλες σειρές, συναντᾶμε σὲ κινεζικὰ βουδδιστικὰ ἀνάγλυφα, ὅπου ὁμως εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ συναρτᾶται μὲ ἀνάλογη παλαιότερη παράδοση διακόσμου κτισμάτων τῶν Χὰν (206 π.Χ.-220 μ.Χ.).

Οἱ ἀφηγηματικὲς παραστάσεις τῶν γκανταρικῶν ἀναγλύφων συμπληρώνονται μὲ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ πλαισιώνουν τὶς μορφές ἢ ὑποδηλώνουν τὸ μέρος ὅπου λαβαίνει χώρα ἡ εἰκονιζόμενη σκηνή. Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ἀπεικονίσεις μπορεῖ νὰ ἀπομιμοῦνται τοπικὰ κτίσματα, ἀλλὰ συχνότερα ἀπηχοῦν τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση, σὲ συνθέσεις μὲ διακοσμημένα γεῖσα, πεσσούς καὶ κιονίσκους, κορινθιακὰ ἢ κορινθιάζοντα κιονόκρανα, ἐπίκρανα κτλ. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ἔχουν ρόλο ἀπλῶς συμβολικὸ — ὅπως μπορεῖ νὰ συμβαίνει σὲ πρῶιμα Ἰνδικὰ βουδδιστικὰ ἀνάγλυφα, στὰ ὁποῖα π.χ. ἡ Κοίμηση τοῦ Βούδδα ὑποδηλώνεται ἀνεικονικά, μὲ τὴν παρουσία μιᾶς στούπας— ἀλλὰ ἐπιτελοῦν μιὰ ὀργανικὴ λειτουργία, ποὺ συγκεκριμενοποιεῖ καὶ διαφοροποιεῖ τὸν χαρακτήρα τῶν ἐπιμέρους σκηνῶν. Πρόκειται γιὰ μιὰ προσέγγιση ποὺ ἦταν οἰκεία ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἑλληνικὴ πλαστικὴ καὶ εἰδικότερα, τὴν μακριὰ παράδοση τῶν ἐπιτύμβιων καὶ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων.

Οἰκεία ἦταν, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ μεταγενέστερη παράδοση, καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς μέσα ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ φυτικὰ μοτίβα, ποὺ ἐπίσης εὐνοεῖ ἡ τέχνη τῆς Γκαντάρρα, ὅπως δείχνουν π.χ. τὰ πρόσωπα τῆς «ζωφόρου τοῦ Ἀϊρτάμ»¹⁰ ἢ οἱ εἰκόνες τοῦ Βούδδα,

10. Τμήματα τῆς ζωφόρου αὐτῆς βρέθηκαν τὸ 1932-33 κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἄμου Ντάρια (Ἔξο). Εἰκονίζουν ἀνδρικές καὶ γυναικείες μορφές μέσα σὲ φύλλα ἀκάνθου, ποὺ παίζου

πού προβάλλουν μέσα από φύλλα ακάνθου¹¹. Ἀντίστοιχα, σέ σινοϊαπωνικές παραστάσεις βουδδιστικῶν παραδείσων βλέπουμε μικροὺς μποντισάττβα, μουσικοὺς καὶ ἄλλες οὐράνιες μορφές, νὰ ἀναδύονται μέσα ἀπὸ φύλλα λωτοῦ. Συνηθέστατη εἶναι καὶ ἡ ὑποδήλωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν χώρων στὶς σινοϊαπωνικὲς βουδδιστικὲς παραστάσεις, ἀλλὰ μὲ στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ τὴν τοπικὴ παράδοση (εἰκ. 11). Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικὸς προσανατολισμὸς τῶν ἀναγλύφων τῆς Γκαντάρια συναντᾷ στὴν ἀπωανατολικὴ περιοχὴ μιὰ πρόθυμη ἀντιστοιχία, πού στὴν Κίνα ἐνισχύεται ἀπὸ παλαιότερη παράδοση τῆς τέχνης τῶν Χάν καὶ στὴν Ἰαπωνία, μεταγενέστερα, ἐκφράζεται μὲ μιὰ διευρυμένη ἀξιοποίηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ σὲ κοσμικῆς ἔμπνευσης ἀφηγηματικὲς συνθέσεις.

Διαφορετικὸς χειρισμὸς παρατηρεῖται στὴν ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ χώρου. Στὰ ἀνάγλυφα τῆς Γκαντάρια ἡ παρουσία τῆς φύσης, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἑλληνιστικὴ κληρονομιά, εἶναι περιορισμένη καὶ μᾶλλον συμβατικὴ. Ἐνα ἢ δύο κλαδιά, γιὰ παράδειγμα, ἀρκοῦν γιὰ νὰ ὑποδηλώσουν τὰ μέρη ὅπου ἔλαβαν χώρα ἡ γέννηση καὶ ἡ κοίμηση τοῦ ἱστορικοῦ Βούδδα. Ἀντίθετα, οἱ σινοϊαπωνικὲς ἀπεικονίσεις αὐτῶν καὶ ἄλλων θεμάτων δίνουν ἔμφαση στὸ φυσικὸ περιβάλλον, ὅπου διαδραματίζονται τὰ εἰκονιζόμενα. Ἐτσι π.χ. σὲ παραστάσεις τῆς Κοίμησης τοῦ Βούδδα, ἡ ξαπλωμένη μορφή τοῦ Δασκάλου περιβάλλεται ἀπὸ δέντρα τοποθετημένα στὶς γωνίες ἑνὸς νοεροῦ ρόμβου, πού δίνουν βάθος στὴ σύνθεση καὶ διαμορφώνουν τὸν πυρήνα ἑνὸς ἐκτεταμένου φυσικοῦ χώρου¹². Αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ προσέγγιση ἑναρμονίζεται, προφανῶς, μὲ τὴ γενικότερη ἀπωανατολικὴ φιλοσοφικὴ καὶ αἰσθητικὴ ἀντίληψη, πού ἀποδίδει ιδιαίτερη σημασία στὴ φύση, σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ μέσα στὴν τέχνη.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ φυτικά μοτίβα πού χρησιμοποιοῦνται στὴν κλασικὴ καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, τὰ ξαναβρίσκουμε στὴν τέχνη τῆς Γκαντάρια ὡς πλαίσια ἀφηγηματικῶν σκη-

μουσικὰ ὄργανα ἢ κρατοῦν ἄνθη, καὶ πιστεύεται ὅτι κοσμοῦσαν βουδδιστικὸ ναὸ τῆς κουνανικῆς περιόδου. Βλ. μιὰ ἀπεικόνιση ἀπὸ τὸν Mongait, ὁ.π., σελ. 275.

11. Συνηθῶς, οἱ παραστάσεις αὐτὲς εἰκονίζουν τὸ Βούδδα σὲ κιονόκρανα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν κορινθιακὸ ρυθμὸ. Βλ. Monod, ὁ.π., σελ. 344, γιὰ ἕνα δεῖγμα στὸ μουσεῖο Guimet. Ὁ Βούδδας πού κάθεται, δίπλα ἢ μέσα σὲ κληματίδες καὶ φυλλώματα, ἀποτελεῖ διαδεδομένη παράσταση καὶ στὴν κεντροασιατικὴ τέχνη, π.χ. σὲ τοιχογραφίες ἱερῶν τῆς Σιντζιάνγκ ἢ στὴ θιβητιανὴ ξυλογλυπτικὴ.

12. Ὡστόσο, ἡ ρίζα καὶ αὐτοῦ τοῦ μοτίβου μπορεῖ νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ γκανταρικὲς ἀνάγλυφες παραστάσεις τῆς Κοίμησης τοῦ Βούδδα, στὶς ὁποῖες δύο δέντρα σὲ ὀριζόντια διάταξη πλαισιώνουν συχνὰ τὴν ξαπλωμένη μορφή τοῦ Σιντάρτα.

νῶν, ἢ στοὶ διάκοσμο μορφῶν, ἀντικειμένων καὶ χώρων καὶ στῆ συνέχεια, ἀξιοποιημένα σὲ ἀντίστοιχες βουδδιστικὲς ἀπεικονίσεις τῆς κεντροασιατικῆς καὶ τῆς σινοῖαπωνικῆς περιοχῆς. Ὅβολοί, ὠὰ καὶ βέλη, σχήματα ποῦ θυμίζουσι ἰωνικὰ κιονόκρανα, κληματίδες, φύλλα κισσοῦ, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ μοτίβα ποῦ συναντᾶμε σὲ κανόπες, βάθρα, ὑπέρθυρα, γείσα, παραστάδες, πλαίσια τοιχογραφιῶν, ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς τοίχους ναῶν κτλ. (εἰκ. 12).

Ἡ ἐπιβίωση αὐτῶν τῶν μοτίβων μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στοὶ εἶδος τῆς λειτουργίας ποῦ ἐπιτελοῦν: προσαρμόζονται εὐκόλα στὶς βουδδιστικὲς συνθέσεις καὶ τὶς ἀναδείχνουσι καλαισθητικὰ, χωρὶς καθόλου νὰ ἐγγίζουσι — πολὺ περισσότερο, νὰ ἐπηρεάζουσι — τὸ θρησκευτικὸ ἢ συμβολικὸ περιεχόμενό τους. Ἡ ἐπιβίωση, ὡστόσο, μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ ἄλλους λόγους: Τὰ μοτίβα αὐτοῦ τοῦ τύπου στηρίζονται κατεξοχὴν στὴν ἀξιοποίηση τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ σχήματος, στοιχείων ποῦ ἄσκησαν καίρια ἔλξη στὴν παραδοσιακὴ σινοῖαπωνικὴ αἰσθητικὴ (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἰνδικὴ αἰσθητικὴ, ποῦ ἀξιοποίησε στοὶ ἑπακρο τὶς πλαστικὲς ἐπιφάνειες καὶ τοὺς ὄγκους).

Ἡ ἔλξη πρὸς τὰ γραμμικὰ σχήματα, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς ἐπίπεδες χρωματικὲς ἐπιφάνειες, ἐξηγεῖ τὴν παραδοσιακὴ σινοῖαπωνικὴ προτίμηση πρὸς τὶς ζωγραφικὲς προσεγγίσεις — ποῦ στὴν προκειμένη περίπτωση ἐκφράζεται, ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε, μὲ τὴν εὐρεία ἀξιοποίηση τῶν βουδδιστικῶν θεμάτων σὲ ζωγραφικοὺς κυλίνδρους καὶ τοιχογραφίες. Στὴν Κίνα, ἐπιπρόσθετα, ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἀφηγηματικοῦ στοιχείου σὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἱστορικοῦ ἀναγλύφου στὴν τέχνη τῶν Χάν καὶ ἀπὸ τὴν παλαιότερη παράδοση τῆς κινεζικῆς μεταλλοτεχνίας, στηρίζεται σὲ μιὰ σχεδὸν ἐπιπεδόγλυφη τεχνικὴ, ποῦ ἀναδεικνύει τὶς μορφές καὶ τὰ ἀντικείμενα περισσότερο σὰν ζωγραφικὰ σχήματα.

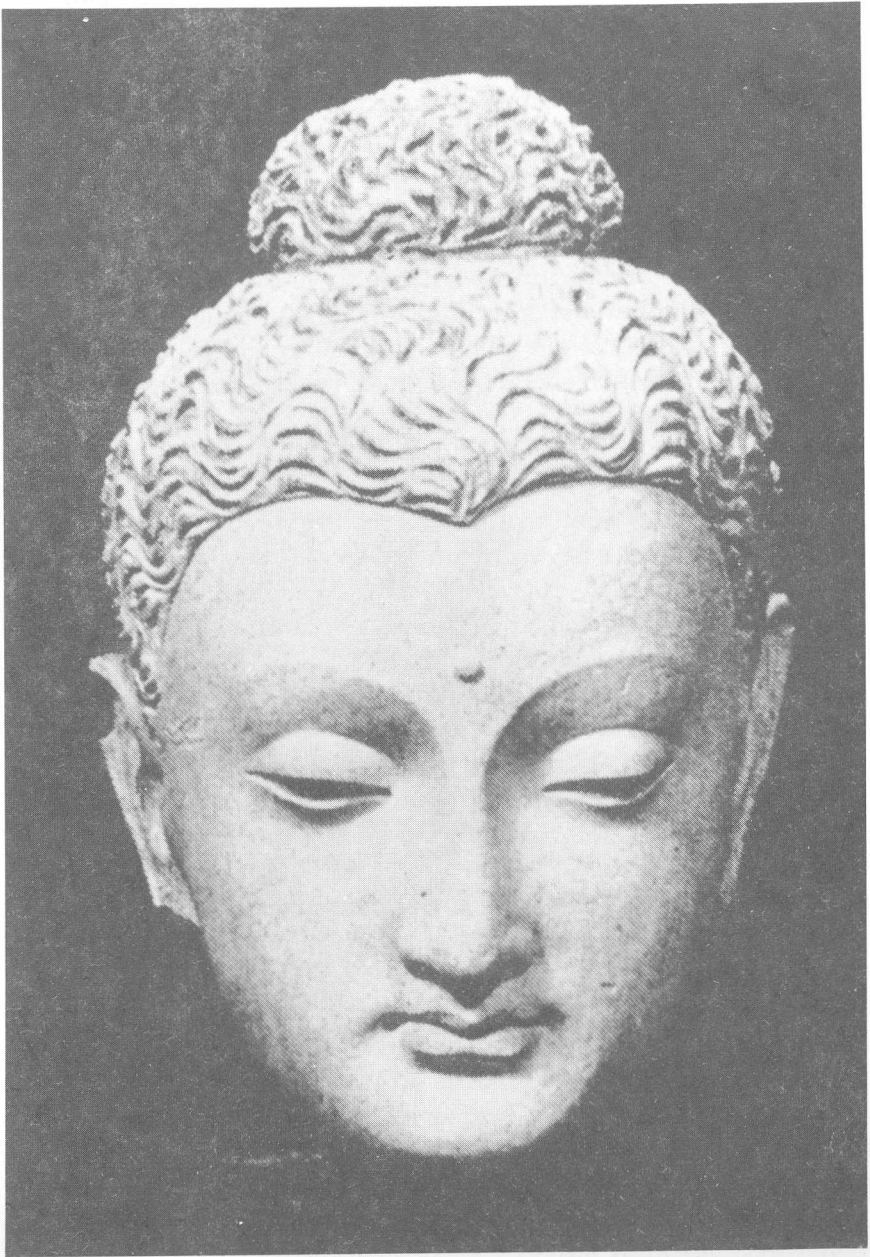
Τὰ παραπάνω σημαίνουν ὅτι ἡ σινοῖαπωνικὴ βουδδιστικὴ γλυπτικὴ, στοὶ βαθμὸ ποῦ στρέφεται πρὸς τὴν ἀξιοποίηση τῆς πλαστικότητος καὶ τῶν ὄγκων, σύμφωνα μὲ τὶς γκανταρικὲς καὶ μεταγενέστερες Ἰνδικὲς καταβολές τῆς, ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο, κάτι σὰν ἐξαιρεση, θὰ ἔλεγε κανεὶς, μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐθνικῆς παραδοσιακῆς αἰσθητικῆς. Αὐτὸ ἐξηγεῖ ὡς ἕνα βαθμὸ γιὰτὶ, δίπλα στὶς σινοῖαπωνικὲς βουδδιστικὲς μορφές ποῦ συγγενεύουσι μὲ τὴν ἑλληνοῖνδικὴ παράδοση, ἀπαντοῦν καὶ ἄλλες, ἀντιπροσωπευτικὲς μιᾶς διαφοροτικῆς ἀντίληψης, π.χ. μὲ στενόμακρα πρόσωπα καὶ γωνιώδη χαρακτηριστικὰ, μὲ σώματα ποῦ ἄλλοτε διαμορφώνονται μὲ λεπτεπίλεπτα περιγράμματα καὶ ἀνάερες πτυχωσεὶς ἐνδυμάτων καὶ ἄλλοτε μὲ ὀγκώδεις ἐπιφάνειες καὶ αὐστηρὰ γραμμικὰ, σχεδὸν γεωμετρικὰ σχήματα. Ἀκόμη καὶ σὲ μορφές ποῦ ἀντανανκλοῦν ἀπώτατες γανταρικὲς ἀπηχῆσεις στοὶ σινοῖαπωνικὸν χώρον (εἰκ. 2), διακρίνεται μιὰ τάση

πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς γραμμικότητας — οἱ ὄγκοι μετριάζονται, οἱ βόστρυχοι τῶν μαλλιῶν ἀποδίδουν τὴν ἀπολλώνεια αἴσθηση μέσα ἀπὸ ἀπλουστευμένες ἐγχαράξεις. Οἱ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων προσελκύουν καὶ μπορεῖ νὰ γίνονται ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιδέξιας ἐπεξεργασίας, ὡστόσο ἀξιοποιοῦνται λιγότερο ὡς πλαστικοὶ ὄγκοι καὶ περισσότερο ὡς ἔκφραστικές παραλλαγές τῆς γραμμῆς, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἑναρμονισμὸς τους μὲ τίς σωματικές ἐπιφάνειες ποὺ καλύπτουν δὲν θεωρεῖται πάντοτε ἀναγκαῖος.

Ἀξίζει νὰ ὑπομνηστῆι ὅτι καὶ ἡ ἴδια ἡ τέχνη τῆς Γκαντάρα, σὲ μεταγενέστερα ἔργα καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων τῶν ἐνδυμασιῶν τῶν μορφῶν, ἀκολουθεῖ μιὰ πολὺ πιὸ γραμμικὴ τεχνικὴ, σὲ σχέση μὲ τὴν προγενέστερη ἑλληνιστικὴ παράδοση. Ἴσως νὰ εἶναι καὶ αὐτός, ἕνας λόγος ποὺ εὐνόησε τὴ διάδοση τῶν γκανταρικῶν προτύπων στὸν ἀνατολικότερο ἀσιατικὸ χῶρο. Ἕνας ἄλλος λόγος, πιὸ οὐσιαστικός, πρέπει νὰ ἦταν ὁ συγκεκριασμὸς τῆς ρεαλιστικῆς καὶ τῆς ἐξιδανικευμένης προσέγγισης, ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τίς καλύτερες δημιουργίες τῆς Γκαντάρα. Στὰ μεταγενέστερα ἔργα τῶν Γκούπτα, τουλάχιστον στὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικά, αὐτὸς ὁ συγκεκριασμὸς ἐξαφανίζεται - διαλύεται, θὰ ἔλεγε κανεῖς, μέσα στὴν ὑπερκόσμια ἔκφραση μορφῶν δοσμένων ὀλοκληρωτικὰ στὸ ὑπερβατικὸ στοιχεῖο. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀφομοίωση τῶν ἐπιτεύξεων τῆς Γκαντάρα, μέσα στὴν αἰσθητικὴ τῶν Γκούπτα, παίρνει μιὰ διαφορετικὴ —τυπικὰ Ἰνδική— κατεύθυνση.

Ἡ Κίνα, ὅμως, στὴ συνάντησή της μὲ τὸν βουδδισμό, συνεισφέρει μιὰ ἠθικοφιλοσοφικὴ κληρονομιά μὲ πρακτικούς προσανατολισμούς καὶ μιὰ βασικὰ ρεαλιστικὴ καλλιτεχνικὴ ἀντίληψη, περασμένη ἀπὸ τὸ φίλτρο μιᾶς πνευματικῆς προσέγγισης. Στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτὴ ἡ τοποθέτηση συμπίπτει, ἢ συγγενεῖ, μὲ τίς καταβολές καὶ τὸν ἐξιδανικευμένο ρεαλισμὸ τῆς τέχνης τῆς Γκαντάρα, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐπαφὴ μὲ γκανταρικοῦ τύπου ἔργα δημιουργοῦσε, στὸν κινεζικὸ χῶρο, τὴν ἀνάμικτη αἴσθηση τοῦ διαφορετικοῦ καὶ τοῦ οἰκείου, ποὺ θὰ ἔπαιξε καὶ αὐτὴ τὸ ρόλο της, στὴν υἰοθέτηση στοιχείων τῆς γκανταρικῆς τέχνης ἀπὸ τὴν κινεζικὴ.

Μποροῦμε ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, μέσα ἀπὸ τὴν προσέγγιση μὲ τὴν τέχνη τῆς Γκαντάρα, προετοιμάστηκε τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ γίνει στὴ συνέχεια ἀποδεκτὴ καὶ ἀξιοποιήσιμη, πάντοτε μέσα στὰ πλαίσια τῆς κινεζικῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης, καὶ ἡ (ἀκόμη πιὸ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κινεζικὴ) τέχνη τῶν Γκούπτα — μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἡ γκανταρικὴ κληρονομιά διοχετεύτηκε εὐρύτερα στὸ σινοϊαπωνικὸ χῶρο.

*Κεφαλή Βούδδα γανταρικής τέχνης.
Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Καμπούλ, Ἀφγανιστάν.*

2. Βούδδας κινεζικής τέχνης Τάνγκ (8ος αι. μ.Χ.).
Μουσείο Τέχνης Fogg, ΗΠΑ.

3. Σκελετωμένος Βούδδας γκανταρικής τέχνης.
Μουσείο Λαχώρας, Πακιστάν.

4. Βοδισάττβας γκανταρικής τέχνης.
Μουσείο Τέχνης Seattle, ΗΠΑ.

5. Βοδισάττβας γανταρικής τέχνης (λεπτομ.).
Μουσείο Peshawar, Πακιστάν.

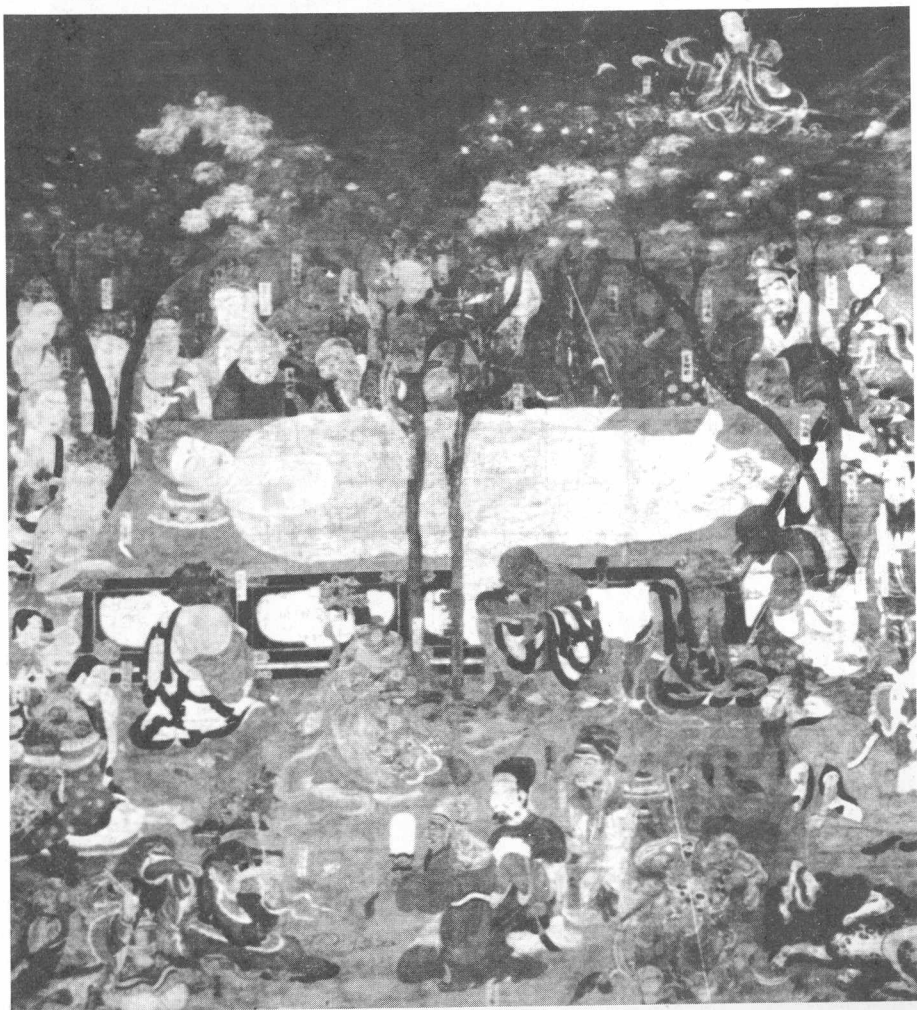
6. Βοδισάττιβας γκανταρικού τύπου.
Μουσείο Φούτζι Γιουρινκάν, Ίαπωνία.

7. Βοδισάττβας σινοϊαπωνικού τύπου (λεπτομ.). Ύστερος 7ος αι.
Μουσείο του Χορνούτζι, Ίαπωνία.

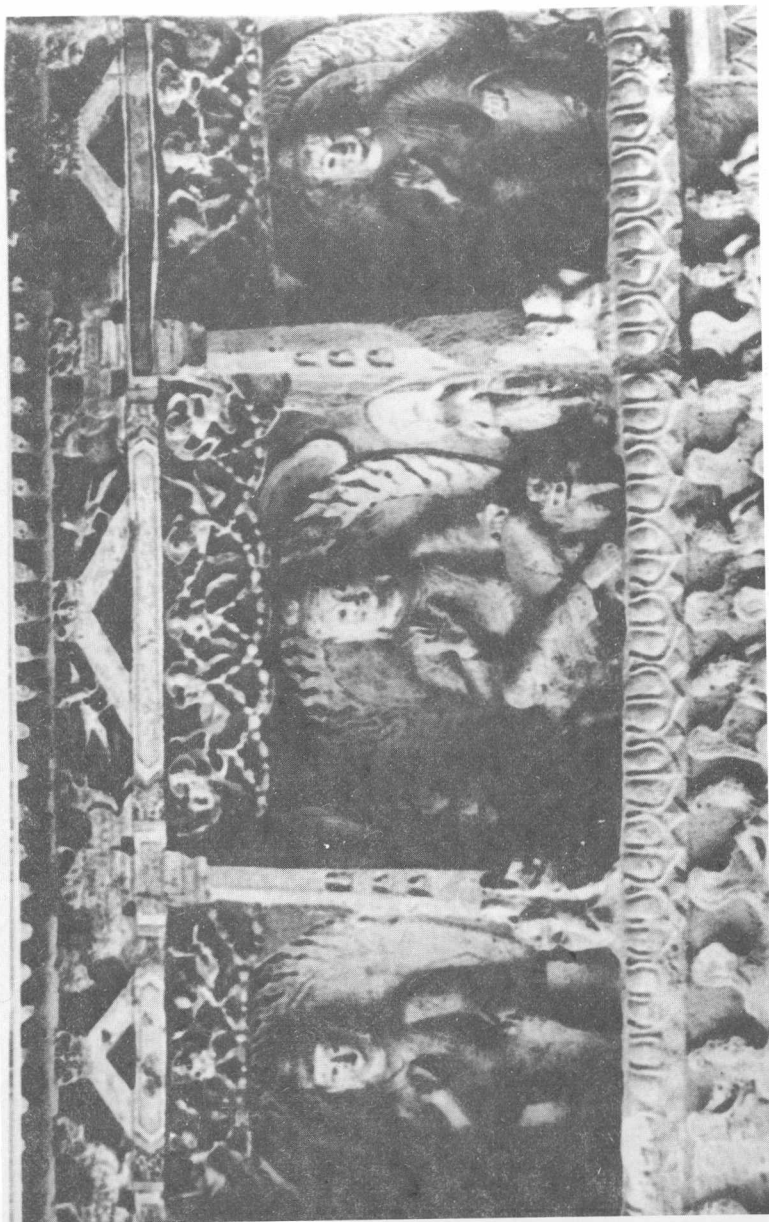
8. Ἡ Κοίμησι τοῦ Βουίδα. Τέχνη τῆς Γιαντάρα. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Καμπούλ, Ἀφγανιστάν.

9. Ἡ Κοίμηση τοῦ Βούδδα (1086 μ.Χ.).
Κογιασάν, Ἰαπωνία.

10. Ἡ Κοίμηση τοῦ Βοῦδδα (λεπτομ.). 711 μ.Χ.
Παγόδα τοῦ Χορνούτζι, Ἰαπωνία.

11. Λεπτομέρεια γλυπτού διακόσμου από τους βραχοναούς του Yungang της μητροπολιτικής Κίνας.

12. Τοιχογραφία από τους βραχοναούς του Bāzāklik
της κεντροασιατικής Κίνας. Έθνικό Μουσείο Νέου Δελχί, Ίνδία.

ΚΛΑΙΡΗΣ Β. ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ

**Ο ΣΙΝΟΪΑΠΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΔΥΣΗ
ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ ΑΙΩΝΑ:
Πλευρές μιᾶς πολιτιστικῆς ἐπικοινωνίας**

Ἄν καί ἡ μελέτη αὐτὴ ἀναφέρεται γενικὰ στὴ σινοϊαπωνικὴ περιοχὴ, ἡ χρονικὴ περίοδος ποὺ ἐξετάζεται ἀντιπροσωπεύει, εἰδικότερα, μιὰ καμπὴ στὶς σχέσεις τῆς Ἰαπωνίας μὲ τὴν Εὐρώπη, γιατί, οἱ δύο αὐτοὶ κόσμοι ἔρχονται ἀποδεδειγμένα σὲ ἄμεση ἐπαφὴ ἀπὸ τὶς μέσες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ.¹. Ἀρχαῖες ρίζες ἔχουν, ἀντίθετα, οἱ σχέσεις καὶ ἐπαφές τῶν Κινέζων μὲ τοὺς Εὐρωπαίους, ποὺ εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τοὺς ἑλληνορωμαϊκοὺς χρόνους² — ἢ, τοὺς χρόνους τῆς κινεζικῆς δυναστείας τῶν Χάν (206 π.Χ.-220 μ.Χ.). Στὴν ἴδια περίοδο τοποθετεῖται καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορικῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὴ μεσογειακὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ ἀσιατικὴ περιοχὴ ποὺ, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐποχές, λαβαίνει χώρα ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς θάλασσας (Μεσόγειο-Ἰνδικὸ ὠκεανὸ) καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἀσίας.

Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸν 16ο αἰ., ἡ ἐπικοινωνία τοῦ δυτικοασιατικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου μὲ τὸν ἀνατολικὸ ἀσιατικὸ εἶχε διαγράψει μιὰ μακριὰ ἱστορία, βασισμένη πρωταρχικὰ στὴ δίψα τῶν Δυτικῶν γιὰ ἀγαθὰ ὅπως τὸ μετάξι καὶ τὰ μπαχαρικά. Ὁ ἠπειρωτικὸς «Δρόμος τοῦ Μεταξιοῦ», ὅπως ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται (πολὺ ἀργότερα) ἡ μεγάλη ἀρτηρία ποὺ καθιστοῦσε δυνατὸ τὸ ἐμπόριο μέσα ἀπὸ τὴν κεντροασιατικὴν περιοχὴ, ξεκίνοῦσε ἀπὸ τὰ μεσογειακὰ λιμάνια καὶ κατέληγε στὸ κινεζικὸ μητροπολιτικὸ ἔδαφος, περνώντας ἀπὸ τὸ σοβιετικὸ Τουρκμεστάν καὶ τὴν σημερινή

1. Οἱ πρῶιμότερες πληροφορίες γιὰ τὴν Ἰαπωνία, ποὺ περιλαμβάνονται στὰ ταξιδιωτικὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Μάρκο Πόλο, πιστεύεται ὅτι βασίζονται σὲ ὅ,τι ἄκουσε ὁ συγγραφέας ὅταν βρισκόταν στὴν Κίνα, ὄχι σὲ ταξίδι του στὴ Χώρα τοῦ Ἀνατέλλοντος Ἡλίου.

2. Γιὰ μιὰ ἐξονυχιστικὴ ἔρευνα τοῦ θέματος, βλ. Μ. Kordosis, *China and the Greek World, an Introduction to Greek-Chinese Studies with special Reference to the Chinese Sources. I: Hellenistic-Roman-Early Byzantine Period* (Studies C. B.C. - 6th C. A.D.), Ἱστοριογεωγραφικά, τόμ. Γ (Γιάννενα-Θεσσαλονίκη 1991), σελ. 143-253.

αυτόνομη περιοχή Σιντζιάνγκ της Κίνας. Ἡ διέλευση τῶν καραβανιῶν ἀπὸ τὴν κεντροασιατικὴ ὁδὸ ἦταν μακρόχρονη καὶ ἐπίπονη καὶ ἡ ζωὴ τῶν οἰκιστικῶν κέντρων, ποὺ συνδέονταν μὲ τὸ ἐμπόριο τοῦ μεταξιοῦ, γνώριζε διακυμάνσεις ἀνάλογα μὲ τὴ γενικότερη πολιτικὴ κατάσταση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία συντελοῦσε καίρια στὴν κυκλοφορία καὶ διάδοση πνευματικῶν ἀξιῶν καὶ πολιτιστικῶν ἐπιδράσεων, ἀπὸ τὸν δυτικοασιατικὸ χῶρο στὴν ἄπω Ἀνατολὴ καὶ ἀντίστροφα. Μαρτυρίες γι' αὐτὸ, στὸ καλλιτεχνικὸ πεδίο, ἀποτελοῦν π.χ. περσικὲς ἐπιδράσεις ποὺ παρατηροῦνται στὴν κινεζικὴ κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Τάνγκ (618-907)³ ἢ τὸ γεγονός ὅτι, ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν δυτικοασιατικὸ καὶ τὸν μεσογειακὸ χῶρο ἀπαντοῦν στὴν ἰαπωνικὴ αὐτοκρατορικὴ συλλογὴ τοῦ Shōshō-in, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ τὸν 8ο αἰ., στὴν τότε πρωτεύουσα τῆς Ἰαπωνίας, τὴ Νάρα. Ἐὰν καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Shōshō-in πιστοποιεῖ ὄχι τὴν ἄμεση συμμετοχὴ τῆς Ἰαπωνίας στὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Δύση ἀλλὰ τὴν ἔμμεση ἀνάμειξή της σὲ αὐτὸ, μέσα ἀπὸ τὶς ἐπαφές της μὲ τὴν Κίνα, ἡ μοναδικὴ σημασία τῆς συλλογῆς ὀδηγεῖ κάποιους μελετητὲς στὸ νὰ θεωροῦν τὸ Shōshō-in ἀπώτατη ἀνατολικὴ κατάληξη τοῦ «Δρόμου τοῦ Μεταξιοῦ»³.

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ φάση στὴν ἐπικοινωνία τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀπω-ανατολικοῦ κόσμου, πρὶν ἀπὸ τὸν 16ο αἰ., ἀντιπροσωπεύει ἡ περίοδος ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς μογγολικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Ἀσία καὶ σὲ τμῆμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Πέρα ἀπὸ τὴν καταστρεπτικὴ τῆς πλευρὰ, ἡ κατάσταση ποὺ διαμορφώνεται τότε συντελεῖ στὴν ἀνάμειξη τῶν Μογγόλων στὰ εὐρωπαϊκὰ πράγματα καὶ στὴν ἀναβίωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὴν Ἀσία. Σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὸν σινοϊαπωνικὸ χῶρο, ἡ φάση αὐτὴ ἀφορᾷ εἰδικότερα στὴν Κίνα, στὴν ὁποία οἱ Μογγόλοι κυριαρχοῦν ὡς δυναστεία Γιουέν ἢ Γιουάν (1271-1368)⁴, καὶ ὄχι στὴν Ἰαπωνία τὴν ὁποία δὲν μπόρεσαν νὰ κατακτήσουν, παρὰ τὶς ἐπανελημμένες ἀπόπειρες ποὺ ἔκαναν.

Ἡ ἐνέργεια τοῦ ἰδρυτῆ τῆς δυναστείας Γιουέν, τοῦ Kubilai ἢ Kubilai Khan, νὰ μεταφέρει τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους του ἀπὸ τὸ Karakorum στὸ Khanbalik (κατὰ τὸν Μάρκο Πόλο, Cambaluc), δηλαδὴ στὴν περιοχή τοῦ σημερινοῦ Πεκίνου, ἐπιβεβαιώνει ἕνα γεγονός ποὺ σημειώθηκε ἐπανεί-

3. Βλ. R. Hayashi, *The Silk Road and the Shōshō-in*, New York & Tokyo, 1975.

4. Βλ. Κλ. Παπαπαύλου, «Γιουέν» (1279-1368), *Εκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν*, τ. 3, σελ. 55-56, καὶ Κλ. Παπαπαύλου-᾽Οθ. Τσουνάκου, «Κίνα», *Παγκόσμια Ἱστορία Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν*, τ. Β', σελ. 44-45.

λημμένα στὴν κινεζικὴ ἱστορία — ὅτι δηλαδή, οἱ κατακτητὲς εἶχαν κατακτηθεῖ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῶν Κινέζων. Βέβαια, ἀληθεύει ἐξίσου ὅτι οἱ Μογγόλοι ἐντυπωσιάστηκαν καὶ ἀπὸ τὰ Δυτικὰ ἐπιτεύγματα, ὅπως φαίνεται, μεταξὺ ἄλλων, ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν Εὐρωπαίων τεχνιτῶν ποὺ ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐργαστοῦν στὴν αὐλή τους⁵. Στὸν θρησκευτικὸ τομέα, ἐπίσης, ἡ φιλικὴ στάση τοῦ Kublai ἀπέναντι στοὺς χριστιανούς (νεστοριανούς), ποὺ ταξίδευαν ἢ ζοῦσαν στὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας του, θυμίζει τὴν πρῶμην φάση τῆς πολιτικῆς τῶν Τάνγκ, ποὺ εἶχαν ἐπιτρέψει καὶ τὴν ἴδρυσή χριστιανικῆς ἐκκλησίας στὴν πρωτεύουσά τους, τὴν Changan.

Εἶναι ἀκόμη γνωστὸ ὅτι οἱ Μογγόλοι ἐπιζήτησαν τὴ συμβολὴ τῶν Εὐρωπαίων γιὰ νὰ ἀποσπάσουν τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοὺς Ἄραβες. Ὁ ἀπεσταλμένος τους, ποὺ ταξίδεψε στὴν Εὐρώπη τὸ 1287 γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ (ἀπὸ τὴν Περσία, ὅπου βρισκόταν τότε), ἦταν ὁ νεστοριανὸς μοναχὸς Rabban Sauma (1225-1294), Οὐιγούρος γεννημένος στὸ Πεκίνο⁶. Οἱ περιγραφές ποὺ ἔφησε αὐτὸς ὁ Ἀσιάτης γιὰ τὶς ἐπαφές του μὲ τοὺς ἡγεμόνες τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Εὐρώπης (στὴ Γαλλία, στὴν Ἀγγλία, στὴ Ρώμη) μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀντισταθμίζουν ὡς ἓνα βαθμὸ τὶς πληροφορίες ποὺ ἔφησε, γιὰ τὴ μογγολικὴ Κίνα, ὁ Βενετὸς Μάρκο Πόλο ποὺ ζοῦσε, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, στὴν αὐλή τοῦ Kublai στὸ Πεκίνο.

Ἐνταλλάγῃ ἐπιστολῶν καὶ δώρων τῶν Μογγόλων δυναστῶν μὲ Εὐρωπαίους ἡγεμόνες, ὅπως καὶ μὲ τὸ Βατικανό, ἀναφέρονται συνήθως σὰν ἐνδείξεις τῶν καλῶν σχέσεων ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἀμοιβαῖα. Ὡστόσο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Κίνας, παρ' ὅλη τὴν προσπάθεια τῶν Μογγόλων νὰ ἀφομοιωθοῦν μὲ τὸν ντόπιον πολιτισμὸ, ἡ δυσαρέσκεια κατὰ τῆς ξένης δυναστείας — καὶ σὲ ἐπέκταση, γιὰ ὅ,τι αὐτὴ ὑποστήριζε — μεγάλωνε διαρκῶς. Ἔτσι, ὅταν οἱ κατακτητὲς ἀνατράπηκαν καὶ ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία ἀποκαταστάθηκε, οἱ Μίνγκ (1368-1644), σὲ σύντομο διάστημα, ἔθεσαν τέρμα στὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ Δύση, ποὺ εἶχε προηγουμένως εὐνοηθεῖ. Τὸ 1433 ἐπέφυραν σὲ ἰσχύ ἓναν παλαιότερον κώδικα, ποὺ ἀπαγόρευε τὰ ταξίδια τῶν Κινέζων στὸ ἐξωτερικόν. Ἀκολούθησε, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ.

5. Ὡς χαρακτηριστικὸ δείγμα εὐρωπαϊκῆς καλλιτεχνικῆς συμβολῆς στὴ μογγολικὴ αὐλὴ ἀναφέρεται ἓνα ἀσημένιο συντριβάνι στὸ Karakorum, σὲ σχῆμα δέντρου ποὺ ἀπὸ τὰ κλώνια του ἀνάβλυζαν γάλα, κρασί καὶ διάφορα ποτά, ὅταν ὁ ἄγγελος ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ στὴν κορυφὴ ἔδινε τὸ ἀνάλογο σῆμα, μὲ τὴν κίνηση ἀτόμου κρυμμένου στὸ δέντρο. Βλ. O. Impey, *Chinoiserie: The impact of oriental styles on Western art and decoration*, New York 1977, σελ. 175.

6. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, R. Grousset, *The Rise and Splendor of the Chinese Empire*, Berkeley, Los Angeles & London, 1970, σελ. 246-247.

(1521/2), ή επίσημη απαγόρευση κάθε συναλλαγής με Ευρωπαίους.

Οί Ευρωπαίοι που ανέπτυξαν δραστηριότητα στον ανατολικό ασιατικό χώρο από τις αρχές του 16ου αι. ήταν οι Πορτογάλοι. Η Ολλανδία και η Αγγλία δεν είχαν ακόμη αναδειχθεί σε ύπολογισιμες δυνάμεις σε αυτό το χώρο, ενώ οι Ισπανοί (που ήταν ισχυροί στη Λατινική Αμερική και δεν έπαψαν να ανταγωνίζονται τους Πορτογάλους, ακόμη και μετά την τυπική ένωση της Ίβηρίας κάτω από το ίδιο στέμμα, στα τέλη του αιώνα), έμελλαν να εμφανιστούν σύντομα στην άπωανατολική περιοχή, αλλά από την πλευρά του Ειρηνικού. Ωστόσο οι Πορτογάλοι, ήδη από τα τέλη του 15ου αι., είχαν δημιουργήσει δίοδο προς την ανατολική Ασία, με επιτεύγματα όπως η διέλευση του νοτιότατου άκρου της Αφρικής από τον Diaz, το 1487-88, και η πρόσβαση στον Ίνδικό ωκεανό από τον da Gama, δέκα χρόνια αργότερα.

Αξίζει να υπομνηστεί εδώ ότι, σε αυτές τις θαλάσσιες δραστηριότητες, οι Κινέζοι προηγήθηκαν για ένα διάστημα από τους Πορτογάλους. Ήδη από τις αρχές του 15ου αι., οι αποστολές τους κινούνταν ανάμεσα σε χώρες της Νότιας Ασίας και του Ίνδικου, φθάνοντας έως τις ανατολικές ακτές της Αφρικής⁷. Τοῦτο είναι γνωστό από κείμενο αναθηματικής στήλης, που απαριθμεί επτά τέτοιες αποστολές των Μίνγκ, ανάμεσα στα έτη 1405 και 1433. Μπορεί να θεωρησει κανείς τις εξερευνήσεις αυτές ως επιπέγασμα μιᾶς μακροῦς παράδοσης θαλάσσιων δραστηριοτήτων, που αναπτύχθηκαν στην εποχή των Χάν, παράλληλα με τις αποστολές στον ήπειρωτικό ασιατικό χώρο, και διευρύνθηκαν στην εποχή των Τάνγκ και των Νότιων Σόνγκ ή Σούνγκ (1127-1279), με την ανταγωνιστική κινεζική συμμετοχή στο εμπόριο στον Ίνδικό. Ωστόσο οι Κινέζοι δεν προχώρησαν, επιχειρώντας αυτές τις θαλάσσιες εξερευνήσεις, ούτε σε μόνιμες εγκαταστάσεις ούτε σε ουσιαστικότερη σχέση με την ευρωπαϊκή Δύση και ύστερα, την εποχή που οι Πορτογάλοι έφθαναν στον Ίνδικό, οι δικές τους δραστηριότητες δεν συνεχίζονταν πιά.

Οί πρώτες άμεσες επαφές των Πορτογάλων με τους Κινέζους δεν είχαν πολύ αῖσια ἔκβαση. Ξεκίνησαν σε ἔμπορικό επίπεδο, από τη χερσόνησο της Μαλαισίας —από την πόλη της Μαλάκκας, που είχε χρησιμεύσει στους Μίνγκ ως ὀρμητήριο στις θαλάσσιες εξερευνήσεις τους— και συνεχίστηκαν σε κινεζικό ἔδαφος. Ωστόσο, οί διαπραγματεῦσεις που ἐπιχείρησε νὰ κά-

7. Βλ. και Κλ. Παπαπαύλου, «Μίνγκ» (1368-1644). *Εκπαιδευτική Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια* Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. 6, σελ. 195.

νει ὁ Fernão d'Andrade ἀπὸ τὴν Καντώνα, τὸ 1517, στέλνοντας τὸν ἐκπρόσωπό του Tomé Pires στὸ Πεκίνο, ἀπέτυχαν στὸ στόχο τους. Σύμφωνα με σύγχρονη μαρτυρία, οἱ Κινέζοι ἀνακάλυψαν ἀνακρίβεια (ἢ μᾶλλον, διαφορὰ ὕψους) ἀνάμεσα στὴ μετάφραση τοῦ βασιλικοῦ χαιρετισμοῦ, πού ἔφερεν μαζί του ὁ Tomé Pires, καὶ στὸν ὑπέριμετρα ὑπερήφανο τόνο τοῦ πρωτοτύπου καὶ διέταξαν τὴν ἀποπομπή τῶν ἀπεσταλμένων⁸. Τὸ γεγονός αὐτό, μαζί με κάποια ἄλλα πού ἔλαβαν χώρα στὴν Καντώνα, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ σύλληψη τῶν μελῶν τῆς ἀποστολῆς Pires.

Συνακόλουθα, καὶ ἐνῶ οἱ Ἴσπανοὶ ἔρχονταν νὰ προσθέσουν τὴ δική τους παρουσία στὴν ἀνατολικὴ ἀσιατικὴ περιοχὴ με τὴν ἀφίξη τοῦ Μαγγελάνου στὶς Φιλιππίνες (1521), ἡ κινεζικὴ κυβέρνησις ἔπαιρνε τὴν ἀπόφαση, πού ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, νὰ διακόψει τίς ἐμπορικὲς ἐπαφές με τὴ Δύση. Ἦταν μιὰ ἀπόφαση πού δὲν ἐμελλε νὰ καταργηθεῖ παρὰ πολὺ ἀργότερα: πρῶτα, με τὴ σιωπηρὴ ἀποδοχὴ τῆς ἐγκατάστασης τῶν Πορτογάλων στὸ Μακάο, στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1550 καὶ στὴ συνέχεια, ἐπίσημα, με τὴν ἀνανέωση τῆς ἀδείας στοὺς κατοίκους τῆς Κίνας νὰ ταξιδεύουν στὸ ἔξωτερικὸ (1567).

Στὸ μεσοδιάστημα, ἄλλα γεγονότα λάβαιναν χώρα στὸν περίγυρο τῆς Κίνας. Ἡ κινεζικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοαποκλεισμοῦ καὶ τὸ παράνομο ἐμπόριο πού ἀνέπτυξαν, σὲ ἀντιδιαστολή, οἱ Πορτογάλοι στὶς νότιες σινικὲς ἀκτές, σὲ συνεργασία με ντόπιους ἐμπόρους, ὑπῆρξαν, μαζί με ἓνα τυχαῖο περιστατικὸ, ἡ ἀφορμὴ πού ὀδήγησε τοὺς Εὐρωπαίους σὲ μιὰ χώρα πού ὡς τότε τὴν εἶχαν μόνον ἀκουστά: τὴν Ἰαπωνία. Αὐτὸ συνέβη τὸ 1542 ἢ 1543, ὅταν ἓνα κινεζικὸ πειρατικὸ, πού τὸ πλήρωμά του περιλάμβανε καὶ Πορτογάλους, ναυάγησε στὸ νησάκι τῆς Tanegashima, στὶς νότιες ἀκτές τῆς Kyūshū, ἐνὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα κύρια νησιά τῆς ἰαπωνικῆς περιοχῆς.

Οἱ ἐπαφές πού ἀκολούθησαν αὐτὴ τὴν πρώτη ἐπικοινωνία —ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ Πορτογάλοι ὠφελοῦνταν, ὡς ἀνεπίσημοι μεσολαβητὲς στὸ σινοϊαπωνικὸ ἐμπόριο— πλουτίστηκαν γρήγορα με τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς νέου παράγοντα: Πορτογάλοι ἱεραπόστολοι τοῦ τάγματος τῶν Ἰησοιτῶν ἦρθαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἰαπωνία καί, λίγο ἀργότερα, τοὺς ἀκολούθησαν Ἴσπανοὶ μοναχοί. Ἡ ἀρχὴ ἐγινε τὸ 1549 με τὴν ἀφίξη, στὴν πόλη Kagoshima τῆς Kyūshū, τοῦ περίφημου Ἰησοῦιτη Francis Xavier, πού μέσα σὲ μιὰ τριετία ἔθεσε τὰ θεμέλια καὶ χάραξε τὸν δρόμο καὶ τὸν τρόπο διδασκαλίας πού θὰ ἀκολουθοῦσε ἡ Ἰησοιτικὴ ἀποστολὴ στὰ ἐπόμενα χρόνια. Ὁ ἐρχομὸς τοῦ Xavier στὴν Ἰαπωνία ἐγκαινίασε, στὴν ἱστορία τῆς χώρας

8. Βλ. D. Lach, *Asia in the making of Europe*, Vol. I, Chicago & London, 1965, σελ. 735.

αύτης, μιὰ πλούσια και δραματική φάση, πού συνήθως προσδιορίζεται ως ό «χριστιανικός αιώνας» της (1549-1638)⁹.

Στή συνέχεια — ύστερα από μιὰ σειρά ταραχών πού πήγασαν από τις έσωτερικές διαμάχες τών Ίσπανών και Πορτογάλων μοναχών, καθώς και από τις προστριβές πού ή τακτική του προσηλυτισμού δημιούργησε βαθμιαία — ό Ιαπωνικός «χριστιανικός αιώνας» κατέληξε σέ τραγικούς διωγμούς πού τερματίστηκαν τό 1638, με τό επίσημο κλείσιμο της Ίαπωνίας στό Δυτικό κόσμο για περισσότερο από δύο αιώνες¹⁰. Οί μόνοι Ευρωπαίοι πού ξέφυγαν τότε από αυτόν τόν αποκλεισμό ήταν οί Όλλανδοί (διάδοχοι τών Πορτογάλων και Ίσπανών, τόν 17ο αι., στην ανατολική Άσία), πού τούς δόθηκε άδεια, όπως και στους Κινέζους, νά παραμείνουν και νά συνεχίσουν τις συναλλαγές, σέ μιὰ νησίδα έξω από τό Ναγκασάκι. Τό γεγονός αυτό σηματοδότησε και τήν άνοδο της Όλλανδικής επιρροής στην Ίαπωνία, στα χρόνια πού άκολούθησαν.

Οί ευρωπαϊκές και σινοϊαπωνικές πολιτιστικές σχέσεις πού αναπτύσσονται τόν 16ο αι., μέσα στο περίγραμμα πού σκιαγραφήθηκε, θά μπορούσαν νά ξεταστούν από πολλές πλευρές και σέ διάφορα επίπεδα. Η θεώρηση πού άκολουθεί στρέφεται, άφενός στη σινοϊαπωνική πολιτιστική παρουσία στην Ευρώπη αυτής της περιόδου και άφετέρου, στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή παρουσία στο σινοϊαπωνικό χώρο. Τό επίκεντρο είναι οί κύριες πνευματικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες πού συνόδεψαν τήν έμπορική επικοινωνία, καθώς και οί φορείς τών δραστηριοτήτων, ή τών ένδεχόμενων άλληλεπιδράσεων, δηλαδή οί άνθρωποι και τά πράγματα.

Ό άνθρωπινος φορέας αντιπροσωπεύεται από άτομα πού ταξίδευαν ή βρίσκονταν, από συγκυρίες ή για κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, σέ δυτικά ή άπωανατολικά κέντρα. Τά άτομα αυτά ανήκαν σέ ποικίλες κατηγορίες — επίσημοι και άνεπίσημοι άπεσταλμένοι, κήρυκες του Θείου Λόγου, προσκυνητές, έμποροι, ναυαγοί, αιχμάλωτοι. Με τρόπους άμεσους ή έμμεσους και περισσότερο ή λιγότερο σημαντικούς, όλοι συνετέλεσαν στην άλληλογνωριμία τών δύο κόσμων, είτε με τήν συμπεριφορά τους, τις παρατηρήσεις, συζητήσεις, έπεξηγήσεις ή διαμάχες τους, είτε με τις μαρτυρίες τους, πού βασιζόνταν κατά κανόνα σέ προσωπικές έμπειρίες ή έρευνες. Η προσφορά τους μπορεί νά περιλαμβάνει συλλογή και μελέτη νέου ύλικού, ή

9. Βλ. Ch. R. Boxer, *The Christian Century in Japan (1549-1650)*, Berkeley 1967.

10. Βλ. μεταξύ άλλων, G. B. Sansom, *Japan, a short cultural history*, New York, άναθ. έκδ. 1952, σελ. 420-425.

διαβίβαση πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ ἓνα θέμα· γράμματα καὶ βιβλία ποὺ ἔγραψαν, διέσωσαν ἢ τύπωσαν· ἔργα τέχνης καὶ εἶδη καθημερινῆς χρήσης, ποὺ μετέφεραν ὡς δῶρα ἢ γιὰ ἄλλους σκοποῦς· καὶ ἔργα ποὺ, μερικῆς φορῆς, δημιουργοῦσαν οἱ ἴδιοι.

Ἀνάμεσα σὲ ὄλους αὐτοὺς τοὺς φορεῖς, οἱ ἱεραπόστολοι διαδραμάτισαν ρόλο ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴ διάδοση τοῦ ἀπωανατολικοῦ πολιτισμοῦ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, μὲ τὶς ἐπιστολές καὶ τὶς ἀναφορές τους. Ἡ μόρφωσή τους, κατὰ κανόνα ὑψηλή, τοὺς ἐπέτρεπε νὰ προβαίνουν σὲ παρατηρήσεις καὶ περιγραφές πολὺ ἐμπειριστατωμένες, σχετικῆς ὄχι μόνον μὲ τὰ θρησκευτικὰ θέματα ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γεωγραφία, τὴν οἰκονομία, τὴ διοίκηση, τὴ φιλοσοφικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἔκφραση, τὴ γλῶσσα καὶ τὶς καθημερινές συνήθειες τῶν κατοίκων τῶν περιοχῶν ὅπου διέμεναν. Μερικοὶ ἱεραπόστολοι, ὅπως ὁ Luis Frois (1532-1597), ὁ Alessandro Valignano (1539-1606), ὁ João Rodrigues (1561-1634) καὶ φυσικὰ ὁ Xavier, ἄφησαν ἐπιστολές καὶ συγγράμματα ποὺ θεωροῦνται μνημειακὰ στὸ εἶδος τους¹¹, τόσο ὡς πρῶιμες πληροφοριακῆς πηγῆς ὅσο καὶ γιὰ τὶς ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις ποὺ ἐκφράζουν π.χ. γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ψυχρὸσύνθεση τῶν Ἰαπῶνων. Ὡστόσο, σημαντικῆς μαρτυρίας ἔχουν ἀφήσει καὶ ἐξωθρησκευτικοὶ φορεῖς — ὅπως ὁ ἔμπορος Jorge Alvares, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ πρωιμότερη γνωστὴ περιγραφή τῆς Ἰαπωνίας ποὺ βασίζεται σὲ ἐπιτόπια παρατήρηση καὶ ποὺ γράφηκε ὕστερα ἀπὸ παράκληση τοῦ Xavier, γιὰ νὰ τὸν προετοιμάσει γιὰ τὸ ταξίδι του σὲ αὐτὴ τὴ χώρα.

Οἱ ἱεραποστολικῆς ἢ ἄλλης μαρτυρίας δὲν εἶναι βέβαια ὅλες στὸν ἴδιο βαθμὸ ἀξιόπιστες. Μπορεῖ νὰ συγκρούονται μεταξύ τους, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὁ ὑπέρμετρος θρησκευτικὸς ζήλος ἢ οἱ προκαταλήψεις ἑνὸς συγγραφέα τὸν ἐμποδίζουν νὰ φθάσει στὴ σφαιρικὴ θεώρηση ποὺ θὰ ἔκανε τὴ συμβολὴ του ἀποτελεσματικὴ. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπομνηστεῖ ὅτι, τὰ ἱεραποστολικά κείμενα ποὺ στέλνονταν στὴν Εὐρώπη ἀπὸ αὐτὲς τὶς μακρινῆς περιοχῆς περνοῦσαν πρῶτα ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς θρησκευτικῆς ἡγεσίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ γίνονται πάντοτε εὐρύτερα γνωστά, ἢ νὰ δημοσιεῦνται ἀποσπασματικὰ ἢ καὶ πολὺ μεταγενέστερα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἀπαντοῦν καὶ ἔργα ποὺ δημιουργοῦνταν μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς θρησκευτικῆς ἡγεσίας, ὅπως π.χ. μιὰ ἱστορία τῆς Κίνας ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1585 στὴ Ρώμη, γραμμὴν ἀπὸ μοναχὸ τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου, τὸν Juan Gonzalez de Mendoza, μὲ ἐντολὴ τοῦ Πάπα Γρηγορίου

11. Γιὰ ἀνθολογημένα κείμενα, βλ. M. Cooper S. J., *They came to Japan*, Berkeley & Los Angeles, 1965.

XIII — βιβλίο που άσκησε τεράστια επίδραση, τόσο με τη μετάφρασή του σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες όσο και ως πηγή πληροφοριών για άναλόγα μεταγενέστερα κείμενα.

Μερικές φορές, οί έντυπώσεις και πληροφορίες τών Δυτικών ταξιδιωτών γίνονται πολύτιμες, γιατί γράφτηκαν ή διασώθηκαν κάτω από αντίξοες συνθήκες. Τέτοια ήταν ή περίπτωση τών Ίησουιτικών επιστολών που στάλθηκαν στην Εύρώπη από την Ίαπωνία στη δραματική δεκαετία 1587-97, μιá δεκαετία που έγκαινιάστηκε με διάταγμα άποπομπής τών Ίησουιτών, ύπογραμμένο από τόν στρατιωτικό ήγεμόνα Τογιοτόμι Χιντεγιόσι (Toyotomi Hideyoshi, 1536-1598), και έκλεισε με τόν μεγάλο θρησκευτικό διωγμό τριάντα χιλιάδων άτόμων στο Ναγκασάκι. Τέτοιες ήταν και οί περιπτώσεις τών επιστολών που προέρχονταν από αιχμαλώτους, π.χ. αυτών που κατόρθωσαν νά στείλουν στην Εύρώπη, τó 1524, μέλη τής άποστολής Pires που, όπως αναφέρθηκε, είχαν συλληφθεί στην Καντώνα.

Άπό την πλευρά τους οί Άπωασιάτες, ταξιδιωτές και άλλοι, χρησίμευαν συχνά ως πληροφοριοδότες σε Δυτικούς συγγραφείς, μιλώντας μαζί τους σε ευρωπαϊκό ή άσιατικό έδαφος και παρέχοντας στοιχεία για τίς χώρες τους, όπως οί ίδιοι οί συγγραφείς αναφέρουν. Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται πρόσωπα έπώνυμα, όπως οί εκχριστιανισμένοι Ίάπωνες Paulo Υδó και Vicente Ηóin, που μετέφρασαν στη γλώσσα τους αρκετά από τά βιβλία που κυκλοφορούσαν οί Ίησουίτες στην Ίαπωνία και πρόσωπα άνώνυμα αλλά έξίσου σημαντικά, όπως ένας Κινέζος υπηρέτης που μετέφραζε τά κινεζικά βιβλία του Joáo Barros στη Λισσαβόνα για νά χρησιμοποιηθούν, όπως πιστεύεται, στίς περιγραφές που άφησε ó συγγραφέας για την Κίνα.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν για τίς αντιλήψεις τών Μίνγκ, σχετικά με την έξωτερική πολιτική τής αυτοκρατορίας τους, δέν θά περίμενε κανείς νά συγκαταλέγονται Κινέζοι ανάμεσα στα πρόσωπα που έρχονταν στην Εύρώπη αυτή την εποχή. Υπάρχουν ώστόσο μαρτυρίες, που μιλούν για σποραδική παρουσία Κινέζων στην Πορτογαλία και Ίσπανία¹². Στην τελευταία, μάλιστα, λέγεται ότι έφθασαν τó 1585 από τó Μεξικό.

Όπωςδήποτε, για την Εύρώπη του 1585, τó σημαντικό γεγονός δέν ήταν ή κινεζική αλλά ή ιαπωνική παρουσία στα έδάφη της: Τέσσερις νεαροί Ίάπωνες εύγενείς που είχαν άσπαστεί τόν χριστιανισμό περιόδευσαν στη Δύση, τή χρονιά αυτή και μέρος τής επόμενης. Έγιναν δεκτοί από τόν Φίλιππο στην Πορτογαλία και Ίσπανία, από τούς Μέδικους στη Φλωρεντία,

12. Lach, δ.π., σελ. 742, σημ. 48.

ἀπὸ τοὺς Δόγηδες στὴ Γένοβα καὶ τὴ Βενετία, ἀπὸ τὸν Πάπα Γρηγόριο XIII στὴ Ρώμη, ὅπου μάλιστα παρακολούθησαν ἀργότερα καὶ τὴν ἐκλογή τοῦ διαδόχου του. Λέγεται ὅτι οἱ νεαροὶ ξένοι ἐντυπωσιάσαν μὲ τὶς περιέργες ἐνδυμασίες τους, τὴν ἀξιοπρεπὴ ἐμφάνισή τους καὶ τὴν ἄψογη συμπεριφορά τους, καὶ ὅτι ἡ ἐπίσκεψή τους εἶχε ὡς ἐπακόλουθο μακρόχρονης φιλικῆς ἀλληλογραφίης καὶ δεκάδες δημοσιεύσεων.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι, οἱ ἐπικοινωνίες αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν μποροῦσαν παρὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν καὶ γενικότερους θρησκευτικοὺς καὶ πολιτικοὺς στόχους. Στὴν προκείμενη περίπτωση, οἱ θρησκευτικοὶ στόχοι εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Valignano, πού εἶχε καὶ τὴν πρωτοβουλία τῆς ὀργάνωσης τοῦ ταξιδιοῦ τῶν Ἰαπώνων: Οἱ ξένοι θὰ γνωρίζαν ἀπὸ κοντὰ τὸ μεγαλεῖο τῶν εὐρωπαϊκῶν αὐλῶν καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ οἱ καθολικῆς χῶρες, διαπιστώνοντας «ἰδίους ὄμμασι» τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἰησουιτῶν, θὰ τοὺς παρείχαν ἀκόμη μεγαλύτερη ὑποστήριξη. Ὅσο γιὰ τὶς πολιτικῆς σκοπιμότητες, φαίνεται πὼς ἦταν ἀμοιβαῖες καὶ πὼς ἐπικεντρώνονταν στό νὰ συνειδητοποιήσει ἡ κάθε πλευρὰ τὴ δύναμη τῆς ἄλλης. Ἔτσι π.χ. οἱ Ἰάπωνες προσέφεραν στὸν Πάπα παραβάν πού εἰκόνιζαν τὸ πανίσχυρο κάστρο-ἀνάκτορο τοῦ τότε ἡγεμόνα τους, τοῦ ὄντα Νομπουνάγκα (Oda Nobunaga, 1534-1582) στὸ Azuchi, καὶ ὁ Φίλιππος φρόντισε νὰ παρακολουθήσουν οἱ ξένοι τὶς προετοιμασίες τῆς «ἀήτητης ἀρμάδας» του, πού θὰ ἀντιμετώπιζε σὲ λίγο τοὺς Βρεταννοὺς.

Πέρα ἀπὸ τὶς παραπάνω σκοπιμότητες, ἡ παρουσία τῶν Ἰαπώνων στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο προκάλεσε μιὰ ἰδιαίτερη καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα. Οἱ ἐπισκέπτες ἔγιναν θέμα ζωγραφικῶν συνθέσεων, χαλκογραφικῶν καὶ τοιχογραφικῶν, ἐνῶ ὁ ἀρχηγός τους, ὁ Mançio Itō, ἀπαθανάτιστηκε ἀπὸ τὸ πινέλο τοῦ Gasparo Tintoretto (1518-1594). Ἀκόμη, ἀντικείμενα ἀπὸ ἐξωτικὸ ξύλο καὶ ἰαπωνικοῦ τύπου σπαθιά καὶ ἄλλα δῶρα, πού οἱ ξένοι ἔφεραν μαζί τους, πλούτισαν τὶς Δυτικῆς συλλογές μὲ κομψοτεχνήματα, πού ἀνάλογά τους ἦταν ἤδη οἰκεία καὶ περιζήτητα στὶς ἐμπορικῆς ἀγορές. Παρόμοια ἀντικείμενα, μαζὶ μὲ τὶς περιφημῆς κινεζικῆς πορσελάνες, ἔμελλαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ κορύφωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ καθετὶ ἀσιατικὸ, γεγονός πού ἐκφράζεται μὲ τὴν ἀρχικὰ ἀδιαφοροποίητη μόδα τοῦ ἐξωτισμοῦ καὶ στὴ συνέχεια, μὲ τὸ ρεῦμα τῆς σινολατρίας (Chinoiserie) καὶ τῆς ἰαπωνολατρίας (Japonaiserie), πού θὰ ἐκδηλωθοῦν σταδιακὰ στὴν Εὐρώπη σὲ μεταγενέστερους αἰῶνες.

Ἦδη, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, πληθαίνουν οἱ συλλογές ποικίλου περιεχομένου, τὰ γνωστὰ Cabinets de Curiosités, πού περιλαμβάνουν πλῆθος ἀπὸ «ἀξιοπεριέργα» πράγματα: ὄστρακα, αὐγὰ στρουθοκαμήλου, παπαγάλους, ὑφάσματα καὶ κοσμήματα μὲ ἐξωτικὰ σχέδια κτλ. Συγχρόνως, ἡ ἐμφάνιση ἐξω-

τικῶν μορφῶν καὶ μοτίβων σὲ εὐρωπαϊκὰ ἔργα τέχνης γίνεται ἡ πιὸ συνηθισμένη περίπτωση ἀπωανατολικῆς καλλιτεχνικῆς ἐπίδρασης. Τὸ ρεῦμα τοῦ ἰαπωνισμοῦ, ἀπὸ τὸν σινοϊαπωνικὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα, προσελκύει καὶ κάποιους διάσημους καλλιτέχνες. Ἔτσι, ὁ *Rafaello Sanzio* (1483-1520) καὶ ὁ *Dürer* (1471-1528) ἀπεικονίζουν, σὲ σχέδια ζωγραφικὰ καὶ χαρακτικὰ ἀντίστοιχα, ἕναν ἰνδικὸ ἐλέφαντα καὶ ἕνα ρινόκερο ποὺ εἶχαν προσφερθεῖ ὡς δῶρα σὲ Εὐρωπαίους ἡγεμόνες. Ἄλλοι καλλιτέχνες, ὅπως ὁ *Bellini* (1431-1516) καὶ ὁ *Tiziano* (περ. 1487/90-1576), ἀξιοποιοῦν ὡς ζωγραφικὰ μοτίβα σὲ συνθέσεις τους τὶς κινεζικὲς πορσελάνες, ἰδιαίτερα τὶς μπλέ καὶ λευκές, ποὺ γνωρίζουν τεράστια δημοτικότητα καὶ στὴν κυκλοφορία τους καὶ ἐμπνέουν, γιὰ ἕνα διάστημα, προσπάθεια ἀπομίμησής τους σὲ φλωρεντινὰ ἔργαστήρια.

Λιγότερο σαφεῖς καὶ ὅπωςδήποτε λιγότερο μελετημένες, εἶναι οἱ ἐνδεχόμενες ἀπηγήσεις χαρακτηριστικῶν τῆς κινεζικῆς ζωγραφικῆς σὲ εὐρωπαϊκὰ ἔργα αὐτῶν τῶν χρόνων, ἂν καὶ θεωρεῖται βέβαιο ὅτι κινεζικὲς ζωγραφικὲς συνθέσεις ἦταν γνωστὲς στὴ Δύση, ἤδη ἀπὸ προηγούμενες περιόδους. Ἡ παρουσία τους στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, μνημονεύεται σὲ ἐπιστολές καὶ σὲ συγκεκριμένους μαρτυρίες — γίνεται λόγος π.χ. γιὰ κινεζικὰ ζωγραφικὰ ἔργα ποὺ ὁ *Andrade* ἔδειξε στὸ βασιλιά τῆς Πορτογαλίας, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ του στὴν Κίνα.

Στὸ κινεζικὸ ἔδαφος, ἡ εὐρωπαϊκὴ παρουσία εἶχε γίνει αἰσθητὴ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δυναστείας Γιουέν, ὅταν σημειώθηκαν καὶ πρώιμες προσπάθειες τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν Κινέζων στὸ χριστιανισμὸ. Ἡ πιὸ σημαντικὴ περίπτωση ἦταν αὐτὴ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ *Monte Corvino*¹³, ἀπεσταλμένου τοῦ Πάπα Νικολάου IV (1289), ποὺ ἔζησε στὴν Κίνα γιὰ τέσσερις περίπου δεκαετίες. Λέγεται ὅτι θεμελίωσε μιὰ χριστιανικὴ ἐκκλησία, ὅτι ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ τὸν Πάπα «ἐπίσκοπος τοῦ *Cambaluc*» καὶ ὅτι ἄφησε ἰκανὸ ἀριθμὸ χριστιανῶν ὁπαδῶν. Στὴν πρώιμη φάση τῆς δυναστείας τῶν Μίνγκ, ὡστόσο, ἡ ἐπικοινωνία τῆς Κίνας μὲ τὴ Δύση γνώρισε τὶς διακυμάνσεις ποὺ μνημονεύτηκαν καὶ αὐτὸ εἶχε ἀντίκτυπο, τόσο στὸν θρησκευτικὸ ὅσο καὶ στὸν πολιτιστικὸ τομέα.

Τὸ 1552, ὁ *Xavier*, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία, στάθμευσε σὲ ἕνα νησί κοντὰ στὴν Καντώνα γιὰ νὰ ζητήσει ἄδεια εἰσόδου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Κίνας. Πέθανε, πρὶν προφθάσει νὰ πραγματοποιήσει τὸ στόχο του. Στὴ συ-

13. Γιὰ ἕνα κατάλογο τῶν Δυτικῶν ἐπισκεπτῶν τῆς Κίνας στὸν 13ο καὶ 14ο αἰ., βλ. E. O. Reischauer & J. K. Fairbank, *East Asia, the Great Tradition*, Boston 1958, σελ. 283.

νέχεια καὶ γιὰ τριάντα περίπου χρόνια, ὅλες οἱ προσπάθειες πού ἐγιναν ἀπὸ τοὺς Δυτικούς γιὰ μιὰ στενότερη προσέγγιση μὲ τοὺς Κινέζους ἀπέτυχαν. Πορτογάλοι καὶ Ἴσπανοί, Ἰησουίτες, Φραγκισκανοί, Δομηνικανοί, μοναχοὶ τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου, ἀπεσταλμένοι ἀπὸ τὴν Ἰνδία καὶ τὶς Φιλιππίνες ἢ καὶ κατευθεῖαν ἀπὸ τὴ Λισσαβώνα καὶ τὴ Ρώμη, δὲν μπόρεσαν νὰ προχωρήσουν πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ Μακάο καὶ τὴν Καντώνα — τὰ μέρη ἀπὸ ὅπου διεξάγονταν καὶ οἱ συναλλαγές μὲ τὴ Δύση.

Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιμονῆς τῶν Εὐρωπαίων γιὰ στενότερη ἐπικοινωνία, ἀλλὰ καὶ τῶν Κινέζων στὴν ἄρνησή τους, εἶναι ὅτι ὁ Ἰησουίτης Juan Bautista Ribera, πού ἐφθασε ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὸ Μακάο τὸ 1567, χρειάστηκε νὰ μεταμφιεστῆ δύο φορές γιὰ νὰ μπορέσει νὰ εἰσχωρήσει στὴν Καντώνα¹⁴. Ὁ κλοιὸς τῆς ἀπομόνωσης ἄρχισε νὰ χαλαρῶνι μόνο γύρω στὸ 1580, γιὰ νὰ σπάσει τελικὰ τρία χρόνια ἀργότερα, μὲ τὴν ἄδεια πού δόθηκε στὸν Ἰταλὸ Matteo Ricci νὰ ἐγκαταστήσει μιὰ μόνιμη ἀποστολὴ σὲ περιοχὴ τῆς κεντρικῆς Κίνας. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ διάσημος Ἰησουίτης θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ περιμένει ἄλλα δεκαοχτῶ χρόνια, ὥσπου νὰ τοῦ ἐπιτραπεῖ ἢ ἐπίσκεψη στὸ Πεκίνο. Ἔτσι, μόνον ἀπὸ τὸν 17ο αἰ. καὶ περισσότερο ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν Τσίγγκ. μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἀμεσότερη (κάθε ἄλλο παρὰ ἀδιατάραχτη) θρησκευτικὴ καὶ πολιτιστικὴ προσέγγιση Κινέζων καὶ Δυτικῶν στὸ χωρὸ τῆς Κίνας.

Στὴν Ἰαπωνία, πού μπαίνει στὸ προσκήνιο κυρίως στὴν ὕστερη φάση τῆς περιόδου πού ἐξετάζεται, ἡ ἀρχικὴ εἰκόνα τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς Εὐρωπαίους ἐμφανίζεται τελείως διαφορετικὴ καὶ πολὺ θετικὴ¹⁵. Πρόσωπα καὶ πράγματα ἀπὸ τὴ Δύση μποροῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν ἐκεῖ μὲ ἀξιοσημείωτη ἐλευθερία, ἰδιαιτέρως, στὰ χρόνια τῆς κυριαρχίας τοῦ Ὄντα Νομπουνάγκα. Κατὰ τὸν Luis Frois, πού εἶχε γίνῃ δεκτὸς ἀπὸ τὸν Νομπουνάγκα, ὁ ἡγεμόνας περιβαλλόταν καὶ ἀπὸ ἀντικείμενα δυτικῆς προέλευσης στὰ ἀνάκτορά του. Ὁ ἴδιος, πάλι, περιέβαλλε τοὺς ἱεραποστόλους καὶ τὶς δραστηριότητές τους μὲ τὴ φιλία καὶ τὴν ὑποστήριξή του. Μολονότι, πίσω ἀπὸ τὴν τακτικὴ αὐτῆ, κρυβόταν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Νομπουνάγκα νὰ ἐξουδετερώσει τὴν ἐπιρροὴ τῶν βουδδιστῶν μοναχῶν πού τοῦ δημιουργοῦσαν προβλήματα, εἶναι βέβαιο πὼς ἡ πολιτικὴ του συνετέλεσε, ὄχι μόνο στὴ διάδοση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας στὴν Ἰαπωνία ἀλλὰ καὶ στὴ δημιουργία μιᾶς νέας τέχνης, πού βασιζόταν σὲ δυτικὰ θέματα καὶ τε-

14. Lach, ὁ.π., σελ. 798.

15. Βλ. καὶ Κλ. Παπαταύλου - Ὁθ. Τσουνάκου. «Ἰαπωνία», *Παγκόσμια Ἱστορία* Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Α', σελ. 352-353.

χνικές, η τὰ συνδύαζε με τὴν ντόπια καλλιτεχνική παράδοση.

Ἡ νέα τέχνη βρῆκε τὴν ἔκφρασή της σὲ διάφορους τομείς (γλυπτική, χαρακτική, λάκα, ἀκόμα καὶ ἀρχιτεκτονική), ἀλλὰ ἐκδηλώνεται ἰδιαίτερα ἀντιπροσωπευτικά στὴ ζωγραφική. Τὰ θέματα ποὺ προσελκύουν τοὺς ζωγράφους μπορεῖ νὰ εἶναι ἐμπνευσμένα, εἴτε ἀπὸ ἔργα ποὺ ἔφθαναν ἀπὸ τὴ Δύση εἴτε καὶ ἀπὸ τὸ τοπικὸ περιβάλλον. Τὰ ἔργα ποὺ ἔφθαναν ἀπὸ τὴ Δύση ἦταν δυνατὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐμπόριο, ἀπὸ τοὺς ἱεραποστόλους, ἢ ἀπὸ Εὐρωπαίους ἡγεμόνες. Στὰ πρὸ γνωστὰ δείγματα τῆς τελευταίας κατηγορίας συγκαταλέγεται μιὰ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος, ποὺ εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη τῆς Πορτογαλίας τὸ 1561 καὶ ἐπίσης, μιὰ χαλκογραφία τοῦ 1583 μετὰ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ἀντίγραφο σύνθεσης τοῦ Φλαμανδοῦ ζωγράφου Quentin Matsys.

Τὰ δυτικῆς ἐμπνευσης ἔργα ποὺ δημιουργοῦνταν στὴν Ἰαπωνία μπορούσαν νὰ ἔχουν τὴν πηγή τους καὶ σὲ εἰκόνες ἢ μοτίβα ἀπὸ εἰσαγόμενα βιβλία. Σὲ αὐτά, οἱ καλλιτέχνες ἔβλεπαν θέματα ποὺ προκαλοῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους καὶ ποὺ δὲν ἦταν μόνο θρησκευτικὰ ἀλλὰ καὶ κοσμικὰ. Σῶζονται π.χ. κάποιες εἰκόνες ἡγεμόνων τῆς Δύσης σὲ παραβάν, καθὼς καὶ μιὰ σειρά ἄλλων παραβάν, ποὺ οἱ ζωγραφικὲς συνθέσεις τους περιλαμβάνουν ἀπὸ ἱστορικὰ γεγονότα ἕως σκηνές ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν Εὐρωπαίων τῆς ἐποχῆς. Ἡ τεχνικὴ αὐτῶν τῶν ἔργων ἀκολουθεῖ δυτικὲς μεθόδους, ποὺ οἱ ἐνδιαφερόμενοι τὶς διδάσκονταν στὴν «Ἀκαδημία τοῦ Ἁγίου Λουκά», ἴδρυμα δημιουργημένο ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Giovanni Niccolo ἢ Nicolao στὸ Ναγκασάκι (1585). Ἡ ἀκαδημία αὐτὴ ἐκλείσει στὶς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα καὶ ὁ ἰδρυτὴς της ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει στὸ Μακάο. Ἀλλὰ, στὸ μεταξύ, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τῆς ἀκαδημίας εἶχαν ἐξελιχθεῖ σὲ ἀξιόλογους ζωγράφους καὶ κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς ταξίδεψε καὶ στὴν Κίνα, γιὰ νὰ διδάξει ἐκεῖ Δυτικὲς τεχνικὲς καὶ τεχνοτροπίες.

Μιὰ ἐνδειξη τῆς ἐλευθερίας μετὰ τὴν ὁποία χειρίστηκαν οἱ Ἰάπωνες καλλιτέχνες τὶς δυτικὲς τεχνικὲς εἶναι ὅτι ἐπεξεργάστηκαν μετὰ αὐτὲς, τόσο θέματα τῆς χριστιανικῆς ὅσο καὶ τῆς δικῆς τους θρησκευτικῆς παράδοσης. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν κάποιες πραγματικὲς ἢ φανταστικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ ἀποστόλου τοῦ χριστιανισμοῦ Xavier καὶ τοῦ ἀποστόλου τοῦ βουδδισμού Bodhidharma (δασκάλου τῆς βουδδιστικῆς θρησκείας στὴν Κίνα), ποὺ ἀποδίδονται, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, σὲ ἐλαιογραφίες. Ἀντίστροφα, σκηνές δυτικοῦ τύπου μπορούσαν νὰ ἀποδίδονται σὲ παραδοσιακὲς ἰαπωνικὲς εἰκαστικὲς ἐπιφάνειες καὶ τεχνικὲς. Τὸ τελευταῖο ἀληθεύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸ δημοφιλέστατο θέμα τῆς πρώτης ἐμφάνισης τῶν Εὐρωπαίων στὴν Ἰαπωνία. Ἐδῶ, οἱ ζωγράφοι ἀξιοποιοῦν ἰδιομορφίες τῆς ἰαπωνικῆς τεχνικῆς, καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ τους ὀξύτατη πα-

ρατηρητικότητα γιὰ νὰ ἀποδώσουν, μὲ μοναδικὴ ἐπιδεξιότητα καὶ χιοῦμορ, τοὺς περιέργους ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν φθάσει στὶς ἀκτὲς τους ὡς ναυαγοὶ καὶ συνωθοῦνταν ἀκόμη γύρω τους. Δημιουργεῖται, ἔτσι, μιὰ σειρὰ ἀπὸ παραβάν πάνω στὰ ὁποῖα βλέπουμε τὰ ξένα πλοῖα στὰ ἰαπωνικὰ λιμάνια· τοὺς Εὐρωπαίους (Πορτογάλους ἀρχικὰ, Ὀλλανδοὺς ἀργότερα) μὲ τὰ φουσκωτὰ πανταλόνια, τὶς μακριῆς μύτες καὶ τὰ συνήθως κοκκινωπὰ μαλλιά· τοὺς μελαψοὺς σκλάβους, ποὺ μεταφέρουν τὰ ἀμάξια ἢ τὶς ὀμπρέλες τῶν κυρίων τους· τοὺς αὐστηροὺς ἱεραποστόλους, ποὺ τὸ θρησκευτικὸ πάθος ἢ ἡ δογματικὴ ἀκαμψία καθρεφτίζονται, θά ἔλεγε κανεῖς, στὶς μακριῆς μαῦρες σιλουέτες τους· τοὺς ντόπιους, γύρω, ποὺ κρυφοκοιτάζουν μὲ περιέργεια ἀπὸ τὶς μισάνοιχτες θύρες τῶν σπιτιῶν· τὶς παράξενες ἐκκλησίες μὲ τὶς ἀνασηκωμένες σὰν κινέζικες στέγες, ποὺ μέσα τους λατρευόταν ἕνας πρωτόγνωρος θεός. Αὐτὴ ἡ πλούσια σειρὰ ἀπὸ παραβάν, ποὺ ἡ παραγωγή τους κορυφώνεται στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, εἶναι γνωστὴ μὲ τὴ συλλογικὴ ὀνομασία «παραβάν τῶν βαρβάρων τοῦ νότου» (εἰκ. 1). Τὰ θέματά τους τὰ ξαναβρίσκουμε, χαραγμένα ἢ σκαλισμένα, σὲ πλῆθος μικρῶν ἀντικειμένων καὶ διαφορετικῶν ὕλικῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰκαστικὲς καὶ ἐφαρμοσμένες τέχνες, ἡ Δυτικὴ παρουσία στὴν Ἰαπωνία γίνεται αἰσθητὴ καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς. Ἀξιοσημείωτο εἶναι π.χ. τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἰαπῶνων μαθητῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡγεμόνων, γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ. Ὄταν ὁ Ὄντα Νομπουνάγκα ἐπισκέφτηκε ξαφνικὰ τὸ σχολεῖο ποὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ Ἰησουῖτες στὸ Azuchi, τὸ 1581, λέγεται ὅτι ζήτησε ἀπὸ ἕναν μαθητὴ νὰ τοῦ παίξει ἄρπα. Το ἴδιο ζήτησε καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Νομπουνάγκα, ὁ Χιντεγιόσι, ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἰαπωνικῆς ἀποστολῆς ποὺ εἶχαν ταξιδέψει τὸ 1585 στὴν Εὐρώπη, ὅταν τὸν ἐπισκέφθηκαν μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὸ Κυνότο. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ πληροφορία ὅτι, δύο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς εἶχαν παίξει ὄργανο, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ τους, μαζί μὲ Εὐρωπαίους, στὸν καθεδρικοὸ ναὸ τῆς Ἐβόρας, στὴν Πορτογαλία.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἰαπῶνων γιὰ τὶς Δυτικὲς ἐπιστῆμες εἶναι ἐπίσης διαπιστωμένο, ἀπὸ ἔργα καὶ μαρτυρίες. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὶς νέες γεωγραφικὲς γνώσεις, μαζί μὲ τὴν παραδοσιακὴ τάση τους γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐρμηνεῖα ὄλων τῶν πραγμάτων, ἀντανανκλῶνται σὲ μιὰ ἄλλη σειρὰ ζωγραφικῶν συνθέσεων ἐκτελεσμένων σὲ παραβάν, ποὺ ἔχουν ὡς θέματα γεωγραφικοὺς χάρτες καὶ τὶς «σημαντικότερες πόλεις τοῦ κόσμου» (εἰκ. 2). Τέτοια θέματα προέρχονταν συνήθως ἀπὸ βιβλία, ἐνδεχομένως ἀπὸ ὀνομαστὲς δημοσιεύσεις ὅπως τὸ *Teatrum Orbis Terrarum* τοῦ Ortelius, ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ στὴν Ἀμβέρσα τὸ 1579 καὶ ποὺ οἱ ἱεραπόστολοι εἶχαν φέρεи στὴν Ἰαπωνία. Μεταγενέστερες μαρτυρίες ἀναφέρονται ἀκόμη σὲ ἕνα ὁμοί-

ωμα του πλανήτη, που οι Ίησούιτες είχαν στην εκκλησία τους και που προκάλεσε το ενδιαφέρον της αυτοκρατορικής αυλής και του Χιντεγιόσι, καθώς και σε μία Ύακαδημία μαθηματικών, που στις αρχές του 17ου αϊ. λειτούργησε στο Κυότο και αργότερα μεταφέρθηκε στο Ναγκασάκι.

Σχετική με την επιστημονική δραστηριότητα είναι και η πληροφορία ότι, στα διακόσια περίπου σχολεία που ίδρυσαν οι Ίησούιτες μέσα στις τρεις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής τους στην Ύαπωνία, περιλαμβάνονταν και κολλέγια στα όποια οι μαθητές διδάσκονταν, μαζί με θεολογικά μαθήματα, φιλολογία και γλώσσες (ιαπωνική και λατινική). Ύπίσης, όταν το 1590 ο Valignano έφερε ένα μικρό τυπογραφείο στο Ναγκασάκι, για να ανταποκριθεί ή αποστολή στις αυξημένες βιβλιογραφικές ανάγκες της, από τα πρώτα κείμενα που τυπώθηκαν, μαζί με τα θεολογικά, ήταν λεξικά και βιβλία γραμματικής. Ύργα όπως το τρίγλωσσο Λεξικό Ύαπωνικής-Λατινικής-Πορτογαλικής (1595), το Λεξικό κινεζικών χαρακτήρων (1598)¹⁶ και άλλα, που κυκλοφορούσαν νωρίτερα σε χειρόγραφα, αποτέλεσαν, στη συνέχεια, τις βάσεις για παρεμφερείς δημοσιεύσεις στην Ευρώπη.

Είναι γεγονός ότι, το μικρό τυπογραφείο του Ναγκασάκι —που γνώρισε αρκετές ταλαιπωρίες και μετακινήσεις, ως την τελική μεταφορά του στο Μακάο, το 1614— έδωσε τις περισσότερες σημαντικές εκδόσεις του στις αρχές του επόμενου αιώνα. Σε αυτές συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, ένα ονομαστό λεξικό της ιαπωνικής γλώσσας από τον Valignano (1604) και ή εξίσου ονομαστή «Τεχνική της Ύαπωνικής Γλώσσας» (1608) από τον Rodrigues, που αναφέρεται σε θέματα γραμματικής και σύνταξης.

Ύστόσο, από την τελευταία δεκαετία του 16ου αϊ. και, πιο συγκεκριμένα, από το 1593, χρονολογείται μια έκδοση που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μς: Πρόκειται για μια επιλογή των Μύθων του Αισώπου σε ιαπωνική μετάφραση, συνδυασμένη με μια επιλογή αφορισμών, κυρίως κομφουκιανικών, και με μια συντομευμένη παρουσίαση του περίφημου ιαπωνικού έπους «Η Ιστορία των Χέικε». Ύτσι, μπορούμε να πούμε ότι, ήδη από αυτή την εποχή, μια πλευρά του αρχαίου μας πνεύματος απαντά ένωμένη με τη σινοϊαπωνική κλασική παράδοση.

Ύνακεφαλαιώνοντας τις πλευρές της πολιτιστικής επικοινωνίας που

16. Τα λεξικά κινεζικών χαρακτήρων ήταν (είναι) απαραίτητα στη μελέτη της ιαπωνικής, δεδομένου ότι οι Ύάπωνες δημιούργησαν τη γραφή τους χρησιμοποιώντας τα κινεζικά ιδεογράμματα, τα όποια συνδύασαν στη συνέχεια με συλλαβικά αλφάβητα δικής τους επινοήσης (που έχουν όμως και αυτά την αφετηρία τους σε κινεζικούς χαρακτήρες που απλοποιήθηκαν).

ἐξετάστηκαν, στὸ σινοϊαπωνικὸ καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸν χώρον, μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ δραστηριότητες ποὺ σημειώνονται ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἔχουν ὑπόβαθρο ὁμοιο καὶ συγχρόνως διαφορετικόν. Ἡ κύρια ὁμοιότητα ἔγκειται στὸ ἀμοιβαῖο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐμπορικὰ συναλλαγές, τὰ νέα εἶδη καὶ κέρδη ποὺ διασφαλίζονταν καὶ ἀκόμη, στὴν περισσότερο ἢ λιγότερο φανερὴ ἐπιθυμία ποὺ διακατεῖχε τὴν κάθε πλευρὰ, νὰ μάθει ὅσο γινόταν περισσότερα πράγματα γιὰ τὴν ἄλλη. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Εὐρώπης, κατὰ καιροὺς τουλάχιστον, ἡ διάθεση γιὰ ἐμπορικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἐπικοινωνία χρωματιζόταν μὲ τάσεις ἐπιβολῆς θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ — καὶ μὲ μιὰ στάση ὑπεροχῆς, ποὺ ὁμως προσέκρουε ἰσχυρὰ στὴν ἀντίστοιχη στάση τῆς Κίνας.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Sanson, στὸν τομέα τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ σινοϊαπωνικῶν συναλλαγῶν, ἡ πλάστιγγα τῆς ἀνάγκης ἔκλινε βαρύτερα πρὸς τὸ μέρος τῆς Εὐρώπης. Μιὰ ἀπόδειξη γι' αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ Κίνα καὶ ἡ Ἰαπωνία, σὲ κάποια στιγμή, δὲν δίστασαν νὰ βάλουν φραγμὸ στὶς σχέσεις μαζί της, ἂν καὶ γιὰ διαφορετικούς λόγους: ἡ Κίνα, μόλις ὑπέπεσε στὴν ἀντίληψή της ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι δὲν ζητοῦσαν τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ μορφή «ἀπόδοσης τιμῶν» στὸ Πεκίνο· ἡ Ἰαπωνία, μόλις συνειδητοποίησε ὅτι ἡ ἐξάπλωση τῆς ξένης θρησκείας, ποὺ ἀρχικὰ τὴν εἶχε δεχθεῖ ἀπὸ πνευματικὴ περιέργεια καὶ σὰν ἓνα ἀντιστάθμισμα στὶς ἐσωτερικὲς τῆς θρησκευτικὲς διενέξεις, ἀρχίζε νὰ γίνεται ἐστία ἀναταραχῆς στὴν κρατικὴ μηχανή.

Ἡ στάση τῆς Κίνας, συνακόλουθη μὲ τὴ συναίσθηση τῆς δικῆς της πανάρχαιας παράδοσης καὶ τῆς αἰγλης ποὺ ἀσκοῦσε σὲ ἄλλους ἀσιατικούς λαοὺς, προδίκαζε, ὡς ἓνα βαθμὸ, καὶ τὴν τύχη ποὺ θὰ εἶχαν οἱ εὐρωπαϊκὲς προσπάθειες προσηλυτισμοῦ τῆς στὸν χριστιανισμό· καὶ ἴσως οἱ ἱεραπόστολοι νὰ μὴν εἶχαν στρέψει τόσο ἔντονα τὶς προσπάθειές τους, στὸν προσηλυτισμὸ τῆς Κίνας, ἂν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lach, οἱ Ἰάπωνες θαυμαστὲς τοῦ σινικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἐπικαλοῦνταν διαρκῶς τὶς κινεζικὲς ἀντιδράσεις, σὰν ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀμφισβητούμενη ὀρθότητα τῶν δυτικῶν θρησκευτικῶν ἀπόψεων.

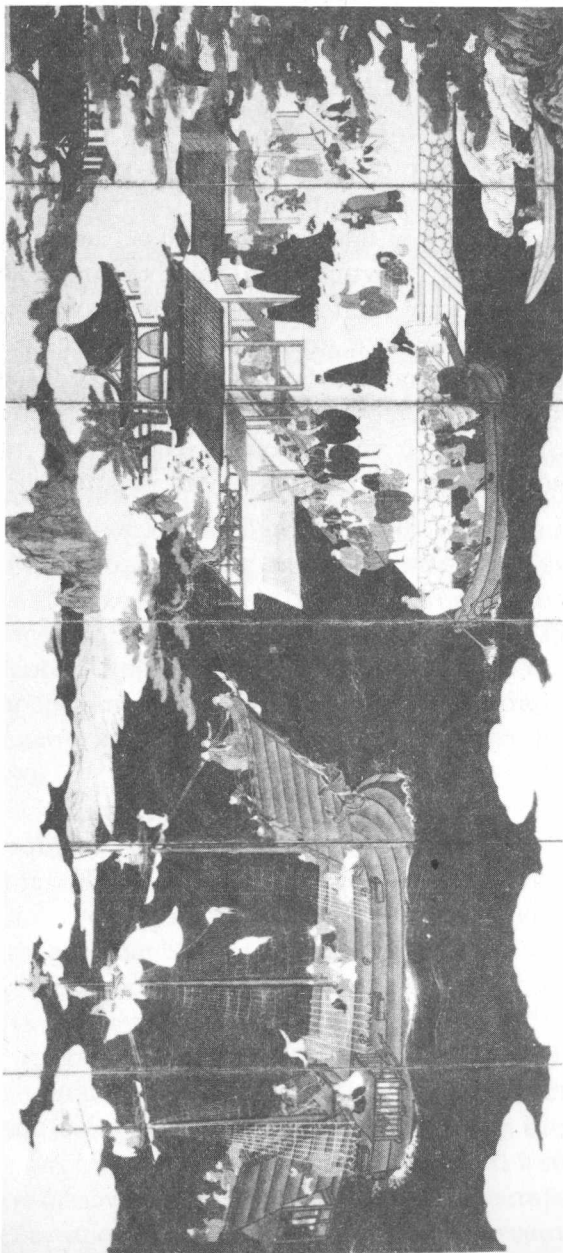
Στὴν ἐπικοινωνία τῆς Εὐρώπης μὲ τὴν Ἰαπωνία, οἱ ἐμπορικὲς καὶ θρησκευτικὲς δραστηριότητες συνυφάνθησαν στενά μὲ τὶς πολιτιστικὲς, ἀλλὰ ὁ χαρακτήρας τῶν πολιτιστικῶν ἐπαφῶν διαφαίνεται σὲ κάθε περίπτωση διαφορετικόν. Παρατηροῦμε π.χ. ὅτι, στὶς ἀνταλλαγὲς δώρων μεταξὺ ἡγεμόνων, οἱ Εὐρωπαῖοι φροντίζουν νὰ προσφέρουν στοὺς Ἰάπωνες ἔργα μὲ περιεχόμενον θρησκευτικόν· καὶ ὅταν Δυτικοὶ καλλιτέχνες ἐκτελοῦν ζωγραφικὲς συνθέσεις ποὺ ἀπηχοῦν σινοϊαπωνικὲς ἐπιδράσεις, οἱ τελευταῖες περιορίζονται, εἴτε σὲ δευτερεύοντα θεματικὰ στοιχεῖα (ἀντικείμενα, μοτίβα), εἴτε σὲ ἐξυπηρέτηση κάποιας θρησκευτικῆς ἢ πολιτικῆς σκοπιμότητος.

ὅπως συνέβη μὲ τὰ ἔργα ποὺ εἶχαν ὡς θέμα τους τὴν ἐπίσκεψη τῆς Ἰαπωνικῆς ἀποστολῆς στὴν Εὐρώπη, τὸ 1585. “Ὅλα αὐτὰ ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι —τόσο οἱ ταξιδιωτὲς ποὺ συγκέντρωναν ὕλικό στὴν Ἀσία ὅσο καὶ οἱ λάτρεις τοῦ ἑξωτισμοῦ, ποὺ ἀδημονοῦσαν νὰ κοσμήσουν μὲ τὸ ὕλικό αὐτὸ τὶς βιβλιοθήκες καὶ τὶς συλλογές τους— ἀκολουθοῦσαν μιὰ προκαθορισμένη καὶ μᾶλλον περιορισμένη πολιτιστικὴ προσέγγιση. Δὲν φαίνονται π.χ. νὰ ἐνδιαφέρθηκαν ἰδιαίτερα γιὰ ὅ,τι οἱ Ἀπωασιάτες, παραδοσιακά, θεωροῦν κορυφαία καλλιτεχνικὴ ἔκφρασή τους, δηλαδὴ τὰ ἔργα τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς καλλιγραφίας τους. Οἱ Εὐρωπαῖοι προσελκύνονταν μᾶλλον ἀπὸ τὰ ἐμπορεύσιμα εἶδη καὶ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, ἀφενὸς γιὰτὶ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶχαν δική τους παράδοση (ὅπως π.χ. στὶς πορσελάνες) καὶ ἀφετέρου, γιὰτὶ ἦταν καὶ αὐτὰ κομποτεχνήματα στὸ εἶδος τους.

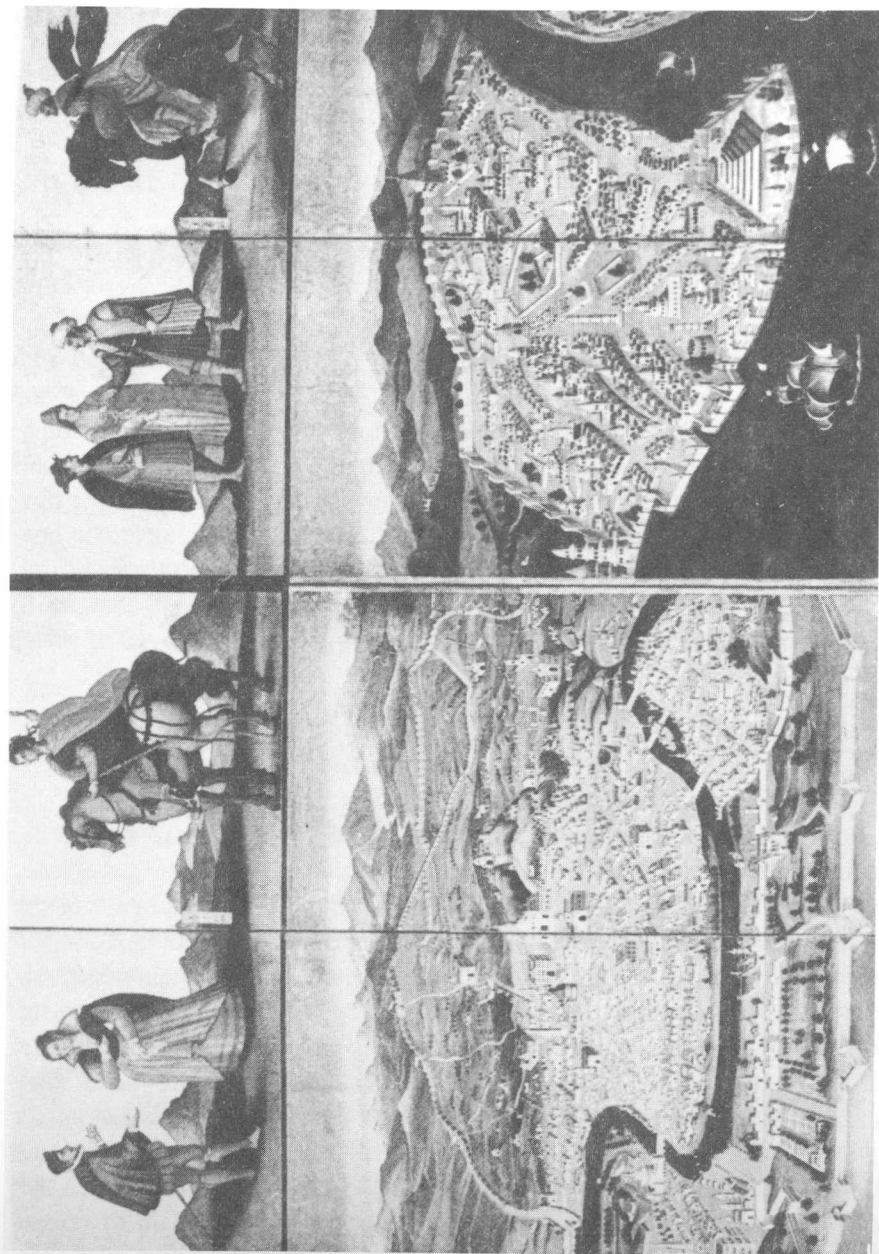
Στὴν Ἰαπωνία, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ καλλιτεχνικὴ παρουσία τῆς Δύσης ἀξιοποιήθηκε εὐρύτατα, ἰδιαίτερα στὴ ζωγραφικὴ. Εὐρωπαϊκὲς τεχνικὲς καὶ θέματα ἔγιναν ἀφορμὲς γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς καινούριας καὶ πλούσιας τέχνης, ποὺ ἐκφράστηκε ὄχι μόνον σὲ θρησκευτικὰ πλαίσια ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτά. Ἐνδεικτικὸ τῆς σημασίας ποὺ εἶχε ἡ τέχνη γιὰ τὴν Ἰαπωνικὴ ἀντίληψη εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἐπίσκεψης τῆς ἀποστολῆς τοῦ 1585 στὴν Εὐρώπη, τὸ δῶρο ποὺ διαλέχθηκε γιὰ τὸν ἀνώτατο θρησκευτικὸ ἐκπρόσωπο στὸ Βατικανὸ ἦταν ἓνα ἔργο ζωγραφικῆς — ἓνα παραβάν, ποὺ μάλιστα λέγεται ὅτι εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ τὸν διασημότερο Ἰάπωνά καλλιτέχνη τῆς ἐποχῆς, τὸν Κανὸ Ἐϊτόκου (Kanō Eitoku, 1543-1590).

Πέρα ἀπὸ τὸν καλλιτεχνικό τομέα, ἡ ἀπήχηση ποὺ εἶχαν στὴν Ἰαπωνία τὰ Δυτικὰ ἐπιστημονικὰ καὶ ἄλλα βιβλία —φερομένα ἀπὸ τὸ ἑξωτερικό, ἢ τυπωμένα στὸ τοπικὸ ἰησουϊτικὸ τυπογραφεῖο— ἐπιβεβαιώνουν κάτι ποὺ εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές καὶ περιόδους τῆς Ἰαπωνικῆς ἱστορίας, δηλαδὴ, τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῶν Ἰαπῶνων γιὰ τὰ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα τῆς Δύσης. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους οἱ Ἰησοῖτες, στὶς ἐπιστολές ποὺ ἔστελναν στὴν Εὐρώπη, δὲν παρέλειπαν νὰ τονίζουν τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχουν κοντὰ τους ὅσο γινόταν πιὸ μορφωμένα στελέχη. Ἡ σημασία τῆς ἐπικοινωνίας μέσα ἀπὸ διάλογο ἀνώτερου πνευματικοῦ ἐπιπέδου εἶχε γίνει γρήγορα ἀντιληπτὴ — καὶ ἐπισημάνθηκε μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀπὸ τὸν Valignano. Εἶχε γίνει ἐπίσης ἀντιληπτὸ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ παρουσία, στὸν σινοϊαπωνικὸ χῶρο εὐρύτερα, δὲν θὰ ἀποκτοῦσε ποτέ ἀξιόλογες ρίζες, ἂν δὲν προσπαθοῦσε νὰ συνδυάσει τὴν πνευματικὴ τῆς προβολή μὲ τὴν ἀνάλογη γνώση, κατανόηση καί, ὡς ἓνα βαθμὸ, ἀποδοχὴ τοῦ ξένου πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἀξιών του.

Αὐτὴ ἡ ἀλήθεια ἐκφράστηκε ἐπανελημμένα καὶ ἀπὸ τὴν κινεζικὴ πλευρά, π.χ. μετὰ τὴν σύσταση νὰ μελετηθεῖ πρῶτα ἡ ντόπια γλῶσσα, ἀπὸ τὰ μέλη τῶν ἀποστολῶν ποὺ ζητοῦσαν ἐγκατάσταση στὸ Πεκίνο. Ἔτσι, προϋποθέσεις ὅπως ἡ γνώση τῆς κινεζικῆς καὶ τῆς ἰαπωνικῆς, ἡ υἱοθέτηση κάποιων ντόπιων συνηθειῶν καὶ ἡ οἰκοδόμησις τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν σύμφωνα μετὰ παραδοσιακὰς μορφὰς τῆς τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, θεωροῦνταν αὐτονόητες καὶ ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἱεραποστόλους ποὺ δροῦσαν στὸν σινοϊαπωνικὸν χῶρον. Βέβαια, μετὰ τὴν υἱοθέτησιν μιᾶς τέτοιας στάσεως καὶ τρόπου ζωῆς, αὐτοὶ οἱ θρησκευτικοὶ ἄνδρες καὶ ἰσχυροὶ φορεῖς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος γίνονταν, παράλληλα, καὶ ἰσχυροὶ δέκτες τῆς ἀκτινοβολίας τῶν πολιτισμῶν ποὺ τοὺς περιέβαλλαν. Ἄν καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε ζωηρὰς ἀντιδράσεις, ἀκόμη καὶ μέσα στοὺς κύκλους τῶν ἰδίων τῶν ἱεραποστόλων, ὥστόσο ἀποτέλεσε καὶ ἓνα κανάλι, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο, ἡ Εὐρώπη τοῦ 16ου αἰ. μπόρεσε νὰ προσεγγίσει καλῶτερα μερικὰς καίριες ὀψεις τοῦ σινοϊαπωνικοῦ πολιτισμοῦ — ἀκριβέστερα, τίς περισσότερες ἀπὸ τίς βασικὰς πλευρὰς του, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστὰς ἕως σήμερον.

Εικ. 1. Το ένα από ζεύγος παραβάν τών «Βαββάρων τού Νότου», Μουσείο Σαντόρι, Ίαπωνία.

Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ παραβάν τῶν «σημαντικότερων πόλεων τοῦ κόσμου». Μουσεῖο Κόρυου, Ἰαπωνία.

ZHANG XUSHAN

REVIEW ON STUDY OF LI-KAN AND TA-CHIN

The study of Li-kan and Ta-chin was and still is one of the most important and fascinating subjects for many scholars. Since the end of 19th century, many sinologists, including Chinese, Japanese and Western, have devoted a large amount of energy and time to deal with this subject, and have put forward some illuminating theories and opinions. Generally speaking, however, the main difficult problems in this subject remain debated, and are a long way from a final and complete solution. In this article, we will hardly be able to do more than introducing briefly the various theories and opinions and making possible comments and analyses on them, for any breakthrough can hardly be expected to be made in any respect concerning the study before new sources are found.

I. Li-kan Problem

1. Origin of the Li-kan Problem

The Chinese knowledge of western territory started from the Han dynasty (202 BC-9 AD) by which China's communication with the western territory was established. After the foundation of the Han dynasty, North China was often invaded and plundered by the powerful nomadic Xong-nu (Hsiung-nu), which formed a serious threat to Han China and made the latter suffer heavy losses. At the beginning, Han court, being not powerful enough to wage the active war to prevent the Xong-nu from invading, had to make compromises by handing over a large amount of wealth, i.e., silk etc., as bribes to the Xong-nu. A few decades later, however, the famous Emperor Wu came to the throne (140 BC - 87 BC) China had already had power to carry on an offensive war to relieve China of the threat of the old enemy. In order to deal a heavier blow to the Xong-nu, the Emperor Wu sent Zhang Qian (Ch'ang Chien) as an envoy to the western region to make alliance with western countries to fight the common enemy, especially with Ta-yue-chih, who had been oppressed by Xong-nu for long time and had deep hatred for the latter.

Ta-yue-chih, who originally stayed in the area «between Tung-huang and Qilian Mountain» (now in Gan-su province), had suffered heavy blow from the Xong-nu. They immigrated to the Yi-li (I-li) River of Chinese Turkestan and then moved to the west and «established a capital north to Kui-shui (Oxus)» after crossing the Jaxartes. Zhang Qian started in 139 on his mission for Ta-yue-chih, unfortunately was caught on the way by the Xong-nu and was detained for ten years. Escaping from the Xong-nu, Zhang Qian personally visited in 128-127 BC Ta-Yüan, Ta-hsia, Kang-Chü and Ta-yue-chih, and from those countries, he gathered reports on «five or six other large states in the neighbourhood», namely Wu-sun, Yen-tsai, An-hsi, Tiao-chih, Li-kan and Shen-du (India). By information brought back by Zhang Qian, the famous historian Si-ma Quian (145-87 BC) in his masterpiece work *Shih-chih*, mentioned for the first time¹ the country Li-kan in the account about An-hsi as following: «To the western there is Tiao-chih; to the north Yen-tsai and Li-hsuan, Tiao-chih lay thousand li west of An-hsi and borders the Western sea». Li-hsuan here is Li-kan in the problem.

In addition, Li-huan (Li-xuan) was mentioned two more times, the first among them in the account of China's communication with the western region:

«The Han court began to establish its administration beyond Ling-chu (Ling-ju), and set up a new prefecture, Chiu-chuan (Jiu-qian), to communicate with the north-western countries. From there embassies were dispatched to An-hsi, Yen-tsai (Yan-cai), Li-huan (Li-xuan), Tiao-chih (Tiao-zhi) and Shien-du (India). «Actually, Han embassies did not arrive in Li-huan country». In the description of diplomatic relation of An-hsi with China, Li-kan was mentioned again:

«When Han embassies first arrived in An-hsi, the king of An-hsi, ordered (a general) to take a force of 20,000 cavalry to welcome them at the eastern border, ... when Han embassies returned (the king of An-hsi) sent out his own embassies to accompany the Han embassies to China, and to see the extent and greatness of the Han empire. They brought as present to the Han court skilful conjurers from Li-huan and big birds' eggs (ostrich eggs)». This record provides a noticeable characteristic of Li-huan people: their skill of conjuring.

Those passages mentioned above are all accounts about Li-huan from *Shih-chih*. Another dynastic history *Han-shu*, written by Ban Gu (Pan Ku, 32-96AD) in 82AD, covering the period 206BC-23AD, provided different information about Li-huan, in which firstly, Li-hsuan in *Shih-chih* was written differently as Li-chien (Li-qian), and secondly, instead of north to An-hsi, Li-chien was placed west to An-hsi. Following is the account:

1. Some scholars doubt the priority of *Shih-chih* to *Han-shu*. See *D.D. Leslie and K.H.J. Gardiner: Chinese knowledge of western Asia during the Han, Toung Pao, LXVIII (1982), p. 265.*

«Wu-i-shan-li(Wu-yi-shan-li) ... on the east is bounded by Chi-pin(Ji-bin), on the north by P'u-t'ao, on the west by Li-chien and Tiao-chih».

Wu-i-shan-li is located in Seistan in central Asia, Chi-pin west of Pamir, P'u-tao in Greek Bactria, and Tiao-chih in the basin of the low Tigris and Euphrates. Those identifications were basically accepted by scholars. Only the identification of Li-chien remains a controversial problem.

Among Chinese texts about Li-kan, Shih-chih and Han-shu are most detailed. Li-kan was continually found in some other later dynastic histories, but in different forms. In Han-shu and Jin-shu it was written as Li-jian; in Wei-shu and Bei-shi, Li-hsuan, in Weilio, Li-qian. Those various written forms it cannot be denied that they apply to the same country. From 2nd century on, Li-kan was regarded as same country with Ta-chin, and claimed that Ta-chin was also named Li-kan. Connecting Ta-chin with Li-kan together made the problem more complicated.

2. Rekam Theory

The Li-kan problem embraces two main respects. One is its phonetic transcription. The other is its identification. These are connected so close that it's impossible to separate one from another.

With regard to the phonetic transcription of Li-kan, Edkins suggested that it should be Regnum and Hellenikon; Taintor identified it with Legionis; Pauthier with Lycia, other scholars with the Greek word Βασιλικήν (royal city), or with Hyrkania (a region south to the Caspian sea)². These opinions, based primarily on the phonetic similarities, are less convincing.

On the Li-kan study, German scholar F. Hirth is among the most important and influential ones who put forward independent theories. In his well-known work *China and Roman Orient*, published in 1885, Hirth collected almost all the Chinese accounts on Li-kan and Ta-chin, and made a thorough examination and careful identifications. *China and Roman Orient* was once regarded as a landmark work to put an end to all debated questions on Li-kan and Ta-chin. However, as time goes on, the authority of Hirth's work has been more and more challenged.

In Hirth's theory, Li-kan in Shih-chih and Han-shu signified the Seleucid Empire. Its transcription should be Rekem or Rekam, which was the old name of the capital city, Petra, of the Nabathaeon Kingdom. In the first two centuries AD, Petra was a commercial center, whereabouts the goods of China and India

2. 3. 5. F. Hirth. *China and the Roman Orient*. Leipsic-Munich, Shang-Hongkong 1885, p170. p170. note. p161.

were bound. The Chinese explorers, such as Zhang Qian and Kan Ying, would surely know, by the information given by local Parthians, that Petra was the place where Chinese silk was carried to. When the Chinese explorers in Hira on Parthian side of Euphrates asked where the Chinese silk was for, they would be told that it was for «Rekem». Therefore, Rekem should be the transcription of Li-kan in Chinese records.

The weaknesses in Hirth's theory are obvious. Firstly, the last word «hsuan» of Li-hsuan in Shih-chih, according to the ancient Chinese pronunciation, should be read as «gian», and is identical to the last word of «Li-qian» in Han-shu. It is uncertain whether the «m» in Rekam can be read as «n». Hirth explained it: «the first syllable of Rekam could have only been represented by Li in Chinese; the substitution, in Chinese sound, of a final n for m, must be explained by the fact that the Chinese, who first wrote the name down, did not hear it on the spot, but probably through the medium of an informant speaking a dialect of the Aramaean language differing from that spoken at Petra». But Hirth did not provide further proof to support his point. His explanation, therefore, seems not to be solidly grounded. Secondly, it was at the end of the second century that Zhang Qian obtained the report about Li-kan. Did Petra flourish so early that it could be known by Zhang Qian? It is believed that the prosperity of Petra as a commercial center was due to its trade and commercial connection with Charax, and its importance in trade and commerce had not appeared until the 1st century BC.⁴ Hirth quoted Burchard's words: «under the auspices of Rome, Petra rose, along with her dependencies, to an incredible opulence», so, the prosperity of Petra is too late to be responsible for the appearance of the name Li-kan in Chinese texts. Thirdly, Hirth's new punctuation of Shih-chih to conform to his opinion, is disagreed by other scholars⁶. Hirth, finding the Rekam theory unsound enough, gave it up himself in 1917.

3. Seleucia / Antioch theory

Some other scholars followed Hirth, accepting his new punctuation of the account in Shih-chih, which eliminates the contradiction between Shih-chih and Han-shu in direction, and his suggestion that Li-kan and Tiao-chih was a single entity. Otto Franke made his identifications on both historical and linguistic grounds. He took Li-kan phonetically as Seleucia, and Tiao-chih phonetically as Antiochia (either Antioch on Oronte, or Antioch-Charax on the mouth of the

4. D. D. Leslie and K. H. J. Gardiner, *ibid.*, p296.

6. K. Shiratori, Chinese ideas reflected in the Ta-chin accounts, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, Tokyo 1950*, p. 195.

Tigris). He suggests that Li-kan may refer not only to the city of Seleucia, but also to the Babylonian satrapy of the Parthian Empire; Tiao-chih may refer to the whole lower Tigris area or even to the whole Seleucian Empire, not merely to the city of Antiochia. With regard to transcription, Franke suggested that Li-kan / Tiao-chih, [whose ancient pronunciation approximate liōr-giān/tiog-tsic], is / are derived from the Seleucia/Antiochia, perhaps referring to the two capital cities, possibly to the Seleucia-Antioch, or to the country of Seleucus and Antiochus, possibly to the Seleucid-Antioch, even to the one city Seleucia/Antioch on the Tigris. Another scholar, G. Haloun, suggested an ancient pronunciation sliēh-giān for Li-kan, reading it as Seleucian Empire. But this opinion was rejected by Dutch scholar J. J. L. Duyvendak. He was of the opinion that the formula invented by Franke and Haloun, i. e. Ta-chin (Tasfan in medieval Persian) = Ktesiphon and Li-kan = Seleucia in Tigris, «is very interesting and subtle, but I am not satisfied with it»⁷. It is worth noting that the Seleucia theory has been expounded in recent years.

In «Chinese knowledge of western Asia during the Han, published in 1982, the authors D.D. Leslie and K. H. J. Gardiner reinforced this theory. First of all, the authors accepted and confirmed Hirth's punctuation of the account in Shih-chih, which reads:

«To the west lies Tiao-chih and to the north An-tsai. Li-hsuan (i. e. Likan) / Tiao-chih is situated several thousand li west of An-hsi and borders on the West Sea».

The authors asserted that «almost all later scholars, Chinese, Japanese and Western, have been blinded by the erroneous punctuation of Ku Chien-kang (Gu Jie-gang) and Takigawa, «and read it as» to the north An-hsi and Li-hsuan», and have been drawn away from the right way.

Gardiner and Leslie, following Hirth and Franke, suggested «in both Shih-chih and Han-shu, Li-kan / Tiao-chih (we would accept also Li-kan and Tiao-chih) is a single entity, one single state, surely the seleucid Empire or the two successor states to the Seleucids, linked together by the Chinese authors, and possibly by their Parthian informants, as a twin entity, as we talk of Austro-Hungarian Empire or of the “Medes and Persians”». By the time of the later Han, Rome and Parthia divided up most of the defunct Seleucid Empire, and the Hou-han-shu and later texts put a seal on this, the earlier «Li-kan» being separated from Tiao-chih by the Chinese texts, and equated it with the new power in the area — Ta-chin, the Roman Orient. Li-kan / Tiao-chih has thus

7. J. Duyvendak, *China's discovery of Africa*, Beijing 1983, p. 5-6.

ceased to exist. As a rump state in Mesopotamia, Tiao-chih was subjected to Parthia. As to the transcription of Li-kan / Tiao-chih, the authors suggested it was derived from Seleucia-Antiochia, reading Seleucian-tioch, taking the «n» of Li-kan as borrowed from the missing «an» of Antioch in Tiao-chih. The Seleucid theory hitherto seems to prevail⁸.

4. Alexandria Theory

30 years after the publication of Hirth's work *China and Roman Orient*, the French scholar P. Pelliot put forward a new theory in 1915⁹, suggesting that, instead of Petra (Rekem), Alexandria in Egypt should be identified with Li-kan. Pelliot argued it was inconceivable to suppose that Bactrians in central Asia, from whom Zhang Qian gathered his report about Li-kan, attributed the name of this city to the whole eastern Mediterranean. For the people of the Hellenistic state of Bactria in the 2nd century, only the fabulous city of Alexander in Egypt was eligible enough to represent the whole region east of Mediterranean. Linguistically, k, x and ks could be exchanged with each other. He supported his view by quoting a passage in Pali version of *Milindapanha*: «the king said, "I was born in the country of Ta-chin, the country is named A-li-san"». A-li-san in Chinese version was a transcription of Alexandria. In *Shih-chih* and *Han-shu*, it was mentioned that the king of An-hsi, offered skilful conjurors from Li-kan as a present to Han court. Alexandria was well-known for its conjurors. *Hou-han-shu* also recorded the arrival of Li-kan conjurors in China by India. By the end of the 1st century AD., the Chinese began to apply the new name Ta-chin to Orient Syria because of their direct contact with Syrians.

Simultaneously, a Japanese scholar, Kurakichi Shiratori, proposed the same theory¹⁰. Alexandria theory, being more convincing than Rekam theory, has been accepted by some scholars¹¹. The problem is whether, after Alexander the Great's expedition numerous Alexandrias were established, Li-kan can necessarily be attributed to Alexandria in Egypt.

5. Other theories and opinions

Another Japanese scholar, Fujita, suggested that Li-kan was a transcription of Ragha, which, to the south of the Caspian sea, in the northern section of the

8. *M. Kordosis*, *China and the Greek world*. *Historico-geographica*, vol.3. 1989-1990, p. 207.

9. *P. Pelliot*, *Autre nom de Ta-chin*, *Toung Pao* 1915, p. 690-691.

10. *K. Shiratori*, *The geography of the Western Region studied on the basis of the Ta-chin accounts*, *ibid.* p. 73-155.

11. *J. Duyvendak*, *ibid.* ; *H. H. Dubs*, *A Roman city in ancient China, Greece and Rome* 1957, 2; *Sun Yu-tang*, *China and Egypt in Han dynasty*, *China History Study* 1979, 2.

territory of Parthia (a district of Teheran now), formed the headquarters of the Magi, a religious community which arose very early in Media to constitute later a privileged class throughout the land of Persia. Politically speaking, Ragma was nothing more than a province, whether under the Syrian Kingdom or under the Parthian Empire, but as the seat of Magi, there was a fair chance that the Chinese traveller Zhang Qian mistook it for an independent country. Fujita, mentioned Li-kan to the transcription of Ragma. The people of Li-kan were noticed in the Han period for their skill in juggling, which made them comparable to the Magi¹².

Fujita's theory met vigorous objection from Shiratori. The latter listed several reasons for this. Firstly, when Zhang Qian travelled west, Ragma was a mere province of Parthia. Thus, it is not very reasonable to suppose that, mentioning the northern neighbours of An-hsi, he should name Ragma on a par with Yen-tsai; The fact that Ragma, lying within its boundaries, did not form the northernmost section of Parthia which stretched still further Northeast and Northwest, makes it harder to regard Ragma as lying north of An-hsi, as Li-kan is stated to have done. Secondly, there is no sufficient ground to recognize the phonetic transcription of Ragma as Li-kan, the proper form of Ragma was Rhaga, or Rhagae, or Rhages. Thirdly, the Magi's practice of the mystical arts will not go far to identify the community with the people of Li-kan, celebrated in history for their skill in conjuring. Tricks of similar nature may be practised by sorcerer classes of an old religious order, and certainly the Magi were not so unique in this respect as to guarantee their identity with Li-kan¹³. It is worth pointing out that Fujita's identification of Li-kan with Ragma, in conformity to the account of Shih-chih in direction, is not in accordance with the account of Han-shu in direction.

Chinese scholar Zhang Xing-lang suggested that Li-hsuan (or Li-qian) was transcription of Rome¹⁴. Professor Qi Si-he accepted it¹⁵. In «The collected materials on intercourse between China and West», Zhang wrote: «the original pronunciation of Li-qian, in my opinion, was derived from Rome, ...many words spoken by the native people in Fu-jan and Guang-dong (Canton) provinces inherited their genuine ancient pronunciations. The "qian" of Li-qian is read by Guang-dong native people as "gam" or "ham"; the quick-reading of Li-qian in

12. T. Fujita, *Li-kan and Ta-chin*, Memoirs of the Faculty of Literature and Politics, Taihoku imperial university, vol. 1, no. 1, p. 51-71.

13. K. Shiratori, *The geography of Western region*, *ibid.* p.44.

14. Zhang Xing-lang, *The collected materials on intercourse between China and West*, Beijing 1977, vol. 1 p. 9.

15. Qi Si-he, *The relation between China and the Byzantine Empire*, Shanghai, p. 4.

local pronunciation bears a similarity with Rome or Rum in Persian. «But no hints are found to reveal that the earliest knowledge about Li-kan came from Fu-jan and Guang-dong, that Si-ma Qian wrote down the name according to these local pronunciations; no texts in Chinese history demonstrate that Rome was already known by the Chinese in the Han period. Li-kan, therefore, has little chance to be expected to derive from Rome. Zhang's opinion was rejected by Professor Cen Zhongmian¹⁶. Cen argued, «qian» in Li-qian is not a common word in Chinese, Guang-dong people could only read it by the dictionary in their own local pronunciation. Consequently, Rome should be read as «lin» in local word. Cen proposed that the name Li-kan, which appeared in history two hundred years earlier than Ta-chin, was probably introduced into China from west of Chinese Turkestan (now Xin-jiang); «right» (i.e. west) in Sanskrit was «dak-sina», which was written as «dakkhina» in Indian vernacular. «Dakkhina» with drop of the last «a» was very close to «dakhan» in pronunciation. In Central Asian vernacular, «d» was commonly read as «l». If we are testified in supposition that «west» in central Asian vernacular signified the Roman world, «dakhan» should be read as «Lakhan», which is very close to Li-kan. Cen suggested that Li-kan, Hai-hsi-kuo (the country west of the sea), and Ta-chin came from the same source, namely, from the Sanskrit word «west»; Li-kan was a transcription, Hai-hsi-kuo was an interpretation, and Ta-chin was a combination of the transcription and the interpretation. Li-kan was an Indian name learnt by Zhang Qian in the 2nd century BC from an Indian-spoken region; Ta-chin was a Persian name obtained by Ban Yong in the 1st century AD from Persian-spoken region. Cen's opinion, based phonetically, seems on less historical ground.

All those theories and opinions mentioned above are identical in considering Li-kan in Chinese accounts as one place or one country, or identifying it with one place north of An-hsi, or locating it west of An-hsi, or, based on inference from the text of Han-shu, and rejecting that of Shih-chih in terms of direction, or changing the punctuation of the text of Shih-chih to keep it in line with that of Han-shu. Professor Shen Fu-wei differentiated himself from those scholars in terms of the identification of Li-kan¹⁷. In his newly-published work «China and Africa», Shen proposed that Li-kan in Shih-chih and Han-shu applied to different regions under the same name. Li-kan in Shih-chih referred to Traxiane, which was located in north-west of Herat; at the end of the 1st century BC, as Wu-i-shan-li road (the road along south Iran to the Persian Gulf) became accessible, Li-kan in

16. *Cen Zhong-mian*, Semantics and limits of Li-kan, Ta-chin, and Fu-lin, The additions and identifications of the Western Turkey accounts, Beijing 1958, p. 223-224.

17. *Shen Fu-wei*, China and Africa, Beijing 1990, p. 30-37.

Han-shu represented Alexandria in the mouth of the Persian Gulf, which was a trade and commercial center at that time. After the rise of Roman Empire, Li-kan turned to become another name of Ta-chin. Accordingly, Li-kan in Wei-lio and Hou-han-shu referred to the metropolis centered in Alexandria in Egypt. The contradiction existing in direction between Shih-chih and Han-shu is eliminated in Shen's opinion, but no fact was given to illustrate that Traxiane was so powerful and famous at that time that Zhang Qian should regard it as one of «the five or six large states»; it also lacks solid ground to suppose that the conjurers came from Traxiane. Professor Shen's opinion seems to be open to discussion.

It thus appears that the Li-kan study will remain a controversial problem. None of these theories, seems to have solved all questions satisfactorily. The final solution of the Li-kan problem will, to a large extent, depend on the finding of new data in Chinese and western sources in the future.

II Ta-chin Problem

From the 1st century AD on, the mysterious country Ta-chin was mentioned constantly and was claimed to be the earlier country Li-kan in preceding texts. It is generally accepted that Ta-chin referred to the Roman Empire. What is to be discussed here, is the origin of the name of Ta-chin.

Among the ancient Chinese texts, the mention of China's earliest relations with Ta-chin was made in «Bie-kuo-dong-ming-zhi» (The notes of foreign interesting things) written by a high official named Guo Xian of the later Han dynasty. As the author himself said in the preface, «those things neglected by official histories were recorded in this book». The Ta-chin tribute to the former Han court in the reign of the Empire Wu (140-87 BC) was noted, which reads:

«In the third year of the Yuan-feng period (108 BC) the country of Ta-chin offered tribute of Hua-ti-niu (a bull with flower-shaped hoofs). The animal is six chi high, of motley colour, with a long tail around its body, wattle on the end of its horns, and flower-shaped hoofs, being a quick and strong walker...».

Professor Zhang Xing-lang suggested that the establishment of Chinese dominance in the Western region, in the former Han, facilitated the communication between China and western countries and the frequent visits of Han embassies to western countries stimulated those countries to establish relation with China. The possibility that Ta-chin envoys followed the Han embassies to come to China to offer tribute, should not be easily excluded; the record, therefore, «sounds to be fantastic, but not necessarily a pure invention without any reality»¹⁸. However,

18. *Zhang Xing-lang*, Ibid, vol. 1, p. 16-17.

the fact that such a record is the only one concerning the historic event, make it hard to accept its genuineness without any reservation. By the end of the 2nd century BC, distance had made the Roman Republic unlikely to have made itself known to the Chinese, or the Chinese to the Romans. China's political influence did not reach beyond the western border of Parthia, in the period of the Wu Empire. When the envoys sent by the Emperor Wu returned, the Parthian king sent his own envoys to follow the Han envoys to China and to come to know the extent and greatness of the Han Empire¹⁹. Consequently, it is unreasonable to suppose that the Roman Republic could pay a tribute to the Han court. The Roman conquest of the eastern territory of the Mediterranean had not finished until the foundation of Roman Empire, although they began to subjugate the region as early as the 2nd century BC. The arrival of Romans to China occurred much later, in the middle of the 2nd century AD. If the event of tribute really happened in history, this «Ta-chin» in question should be applied to another country rather than Rome²⁰. Finally (this event was recorded in the later Han period) it is uncertain whether the later name Ta-chin was attached to an earlier event. It is unreliable to conclude the establishment of communication between the two countries in the former Han period.

The «Western region account» of Hou-han-shu was the earliest one which attributed Ta-chin to the Roman Empire and whose description bears resemblance to the Roman Empire:

«The country of Ta-chin is also called Li-kan, and also, as being situated on the west of the sea, Hai-hsi-kuo (the country of Hai-hsi, i.e., the country on the west of the sea). Its territory amounts to several thousand square li, with over four hundred cities and several tens of small states subject to it. The walls of the cities are made of stone, the postal stations on the roads are covered with plaster».

Hou-han-shu was written by Fan Yie in the 5th century, but its Western region account was taken from the records of Ban Yong²¹, who wrote some years before 125 AD. As a son of the famous general Ban Chao, he gathered

19. *Si-ma Qian*. Shih-chih, 123.

20. Professor Shen Fu-wei was inclined to accept the genuineness of the story, suggesting that the flower-shaped hooves were from Ethiopia, and carried from Adulis (at the south end of Red sea) or Aden to China. If Shen is to be believed, Ta-chin here should be applied to Ptolemaic dynasty in Egypt. (*China and Africa*, p. 71).

21. It must be pointed out that some facts were probably not noted by Ban Yong, for example, the arrival of the so-called envoy in 166AD, sent by the king An-tun (Aurelius Antoninus) was too late to be written by Ban Yong.

information from his father. Ban Chao stayed as Du-hu (Governor-general) in the Western region for thirty years (73-102 AD). During the period of his administration, he drove the Xiong-nu out of the Western region by uniting the oases states' forces and re-established China's dominance by crushing down the rebellions of Shu-le (Kashgar 74 AD) and Ku-mo (Aqsu 78 AD), defeating Ta-yue-chih (90 AD) and Yan-shi (94 AD) and pressing fifty states in the Western region to pledge their allegiance to the Han court: «Among them there were Tiao-chih, An-hsi, and so forth, stretch away to the seashore, as far as 40,000 li; all of them offered tribute by sending embassies who arrived in China by company of repeated interpreters». F. Richtofen suggested that it was during Ban Chao's stay in the western region that a considerable quantity of Chinese goods, i. e. silk, iron and fur were transported to the Roman Empire²². In this period China and the Roman Empire came to get more familiar to each other. In 97AD, Ban Chao attempted to establish direct diplomatic relation with Ta-chin by dispatching his subordinate Kan Ying as an embassy to this western country. This event was clearly noted by Hou-han-shu:

«In the 9th year of the Yong-yuan period of the Emperor Ho, the Du-hu (Governor-general) Ban Chao sent Kan Ying as an embassy to Ta-chin. When Kan Ying arrived in Tiao-chih on the coast of the great sea, and was about to cross the sea, the sailor, of the western frontier of An-hsi told him: "the sea is vast and great, with favourable wind, a traveller can cross it within three months, but, if slow wind is met, it may take two years to cross it. It is for this reason that those who go to sea all take on board three years" provisions. Life at sea is apt to make man homesick, and some passengers have thus lost their lives". Hearing those words, Kan Ying gave up».

Kan Ying failed to reach his destination because of lack of encouragement, but he surely obtained some information about the Roman Empire from the local Persians, at least knowing that from the western border of An-hsi «going to south by sea, one can reach Ta-chin. It was at this time (perhaps a little later) that the Chinese name of Ta-chin began to be applied to the Roman Empire²³.

Why did the Chinese call the Roman Empire Ta-chin? Japanese scholar K. Shiratori was of the opinion that Ta-chin was of pure Chinese origin. He argued

22. F. Richtofen. *China*, vol. 1, p. 503.

23. K. Shiratori suggested that the Chinese use of the name Ta-chin was at 91-97 AD. See, *The geography of the Western region*, *ibid.*, p. 95-96. We think it is likely that the Chinese had acquired already more knowledge about the Roman Empire before 97 AD, but the Chinese had not used Ta-chin for the Roman Empire until 97 AD. The reasons will be given in the following pages.

that the Chinese in the Han dynasty were so self-conceited and arrogant that they could not allow themselves to think of the existence of any country superior to their own in any respect. When, however, the increasing communication with western region acquainted them with the existence of one country which paralleled their own in wealth and power, they could not do anything else but recognize this fact. But they found a means in this case of reconciling themselves to the painful reality by regarding the people of that thriving country as descendants of China and giving the country their own name «Chin»; at same time, believing traditionally in the existence of a blessed land in the extreme east and the paradise of «Hsi-wang-mu» (Royal mother of western king) in extreme west, the Chinese associated this country with «Hsi-wang-mu». On account of its supposed proximity to the latter, and of its prosperity and advanced civilization and since they supposed its people must be tall and large in build, the Chinese crowned the adjective «Ta» (great) to the name «Chin» to form «Ta-chin». Accordingly the Chinese described the institutions and customs of Ta-chin in the idealized models of their own. Shiratori claimed «the way in which the name originated, therefore, illustrates two features of the Chinese — their racial vanity and their faith in the existence of an earthly paradise»²⁴.

Nevertheless, we think Shiratori is not justified in denying totally the value of the Ta-chin accounts of the Chinese classical authorities because of the fictitious elements in them. The exaggerated and utopian description of a remote country, due to large distances and ignorance, existed not only in the Chinese texts, but also in western classical accounts²⁵. Other scholars demonstrated by careful examination that the Ta-chin accounts in the Chinese classical authorities are far from being completely utopian²⁶. Furthermore, if Shiratori is to be believed, is the denotation of Ta-chin, which impresses seemingly that China claimed herself to be small (or little) «Chin», contradicted by the Chinese racial vanity that Shiratori proposed. Another fact we must point out, is that after the fall of the short-lived Chin dynasty (221-206 BC), the name «Chin» was used in most cases in negative terms as a synonym for «savage», «despotic» and «barbarian» in Chinese literature. If «Chin» of Ta-chin

24. *K. Shiratori*, Chinese ideas reflected in the Ta-chin accounts, *ibid.* p. 48.

25. As early as 4th century BC, the Greek writer Ctesias mentioned Seres and India as people of portentous stature and longevity: «it is said that the Seres and Indians are so tall, that one meets 13 cubits high; they live more than 200 years. In a certain part of the river Guitros there are men like beasts, having a skin similar to that of the hippopotami and consequently impenetrable to arrows. See *H. Yule*, *Cathay and the way thither*, London 1905, p. 14.

26. *M. Kordosis*, *China and the Greek world*, *ibid.*

was employed in the same sense as that referring to the Chin Empire, the country of Ta-chin would not be described in terms of prosperity, civilization and democracy, but rather in the opposite way.

Virtually, the name «Chin» started its existence very early in Chinese literature. «Da-huang-dong-jing» in «Shan-hai-jing» has this account:

«East of Kun-lun are the Ta-chin people, who are as tall as ten zhang, and who wear silk one and all. Ten thousand li east of their country, one may reach the people of Zhong-chin-kuo (the Middle-chin men) whose stature is one zhang».

It is obviously pure fiction. From the early Han dynasty, however, «Chin» was endowed politically with a new connotation. «Gao-Zu-ben-ji» (the Biography of the Emperor Gao Zu) in Shih-chih recorded: when the Emperor Gao Zu took the scent that the Duke Han Xin was plotting a rebellion, he captured the Duke by trap and held the officials to celebrate the victory. One of the officials called the Emperor to pay attention to the situation and importance of Qi prefecture by describing it as «Eastern Chin «in parallel with the «Western Chin». The «Western Chin» referred to the state which was located in western China, primitive in culture, remote and close in geography, but finally established the united Empire by annexing other six states. We have reason to believe, therefore, that from the Han period on, the name «Chin» was endowed politically with connotation of super power. As to the adjective «Ta» in Ta-chin, it would imply «remote» or «far away» rather than tallness in stature. Ta-chin, accordingly, should have been understood as «remote powerful country». If we take into consideration the fact that the dominant position of the Roman Empire in the West in power and civilization paralleled the leading role of the Han Empire in the East, we see how subtle and colourful the name is!

This, however, does not mean that we are in favour of the pure Chinese origin of Ta-chin. We rather suggest its phonetic background of western language. According to the traditional rule followed by ancient translators, most Chinese translations of foreign places have their corresponding phonetic background. This rule is true, even to the traditional Chinese names borrowed as the translations of foreign ones. One example is given here:

Da-xia (Ta-hsia), a very old name of pure Chinese origin, appeared many times in the literature before the Han dynasty. Modern scholars identified it with the region in Lanzhou (Lan-chou) and Ho-zhou in Gan-su (Kan-su) province²⁷. But Si-ma Qian recorded in his Shih-chih another Da-xia, whose

27. *Huang Wen-bi*, Identification of Da-xia in ancient China; The location of the ancient Da-xia and its migration. Essays on historic-archaeology by Huang Wen-bi. Beijing 1989, p. 74-81.

location was limited as following:

«The country of Da-xia is situated over 2,000 li south of Ta-yuan, south of Kui-shui (Oxus), their customs like that of the native. There are cities in their territory. They show the same manners of life as Ta-yuan. They have no king, usually with small chieftains in cities. They are weak in military force, and afraid of war. Ta-yue-chih moved westward and defeated them and made them their vassals»²⁸.

The country of Da-xia, as noted by Si-ma Qian, was the one visited personally by Zhang Qian, where the satrapy of Bactria was established by Alexander the Great. According to the «Geography» of Strabo, four tribes, Asioi, Pasianoï, Tokhara and Sakaraule moved southward in 166 BC from behind the Jaxartes and invaded Bactria. The country of Da-xia, visited by Zhang Qian, was Bactria in upper Amu-daria (Oxus), inhabited by Tokhara. Da-xia (Ta-hsia) is a transcription of Tokhara²⁹. We infer from this example that Ta-chin derived its name same way as Da-xia did.

The phonetic background of Ta-chin, however, has definitely no link with Rome. It is from the report of Tokhara provided by Zhang Qian, while visiting Bactria, personally, heard that the local people called their country Tokhara. Si-ma Qian wrote down the transcription of Tokhara as Da-xia. The first mention of Ta-chin was made in the report supplied by Kan Ying, who, arrived merely at the western border of An-hsi and, discouraged by the horrible descriptions from the local sailors about the voyage on the sea, failed to reach the Roman Empire. There is no chance for Kan Ying to know how the Romans called their country. It must be therefore from the local informants that he got the knowledge about Roman Empire and its Persian appellation. In other words, the phonetic background of Ta-chin should be sought in the Persian language.

We incline to accept the Persian origin of Ta-chin proposed by Fujita. He suggested that Ta-chin was an equivalent of «dasina», an old Persian word denoting both 'left' and 'west'. He based his inference on the Wei-liao accounts of Ta-chin: «it is to the west of the great sea lying west of An-hsi and Tiao-chih», «this country is to the west of the sea, whence it is commonly called Hai-hsi (west of the sea)». Fujita was right in suggesting that Kan Ying heard of the country from some Persians he met there, and Persians in those times probably called Rome and its eastern provinces by the name Dasina, i.e., "west", which

28. *Si-ma Qian*, *Shih-chih*, 123.

29. Fang Hao suggested that the first syllable of «Da-xia» in ancient Chinese probably was pronounced as «Ta», and the second one as «ha». See, *The communication history between China and West*. Yue-lu-shu-she, 1987 p. 143.

the Chinese may well have transcribed with the characters Ta-chin³⁰.

K. Shiratori rejected strongly Fujita's theory by arguing that «with reference to Fujita's theory, we must remember that there is no historical evidence to show that either people (Arabian and Persian) ever called the Roman Empire Dasina or “west”»³¹. We think, nevertheless, that no negative historical evidence has been found to support Shiratori's objection. Shiratori's theory is nothing more than an opinion. We believe that Hirth was fully justified in suggesting: «Kan Ying ...has certainly had the best opportunity for collecting information regarding the object of his mission. But apart from this, it is very likely that at the Court of Parthia... information regarding Ta-chin could be easily obtained»³². However, we can not accept without any reservation Fujita's opinion that Ta-chin was as entire transcription of Dasina, which seems to overlook the very existence of Ta-chin in the literature before the Han period. We are of the opinion that Ta-chin with Dasina as its phonetic background, heard of by Kan Ying, was written by Ban Yong the same way Da-xia with Tokhara as its phonetic background, heard by Zhang Qian, was written by Si-ma Qian.

The foregoing is our brief examination of a few popular theories on the origin of the name of Ta-chin in the past decades. Attention should be paid to the new development of the study. We would like, here, to make a short comment on an opinion put forward recently by the Greek scholar Michael Kordosis, whose newly-published monograph «China and the Greek world» represents roughly the latest result on the study of Ta-chin. As to the origin of the name Ta-chin, Kordosis made a new explanation from a novel angle which was neglected in the past. He started the study from the Sanskrit word Yavana and its connection with the Chinese name of Ta-chin. The Sanskrit word Yavana came from the Persian word Yaunas, which was used by the ancient Persian for Ionian of Asia Minor and later for the whole Greek world. From Asoka (268-231 BC), the Indians attributed the name Yavana to the Greeks in Bactria and Northwest India. The comparison of the Pali version of Milindapanha (Questions of Milinda) and its Chinese translation in the 4th century, illustrates that the Chinese equated Ta-chin with Yavana.

The Greco-indian kingdom came to Chinese knowledge after Zhang Qian's arrival in central Asia. Kordosis agreed with Tarn in the latter's suggestion that the name «chin» in Shih-chih signified the Bactrian kingdom and the «man from

30. *Fujita*, Li-hsuan and Ta-chin, *ibid*.

31. *K. Shiratori*, Chinese ideas reflected in the Ta-chin accounts, *ibid*.

32. *R. Hirth*, China and Roman Orient, p. 13.

Chin» was a Greek. Until the end of the 1st century AD, namely when Kan Ying arrived on the shores of the Western sea, the Chinese had not yet a clear idea about the relations between the Greco-indian kingdom in Bactria and the Seleucid Empire in the east Mediterranean, which appeared in Chinese literature with the name of Li-kan. Henceforth, as a result of the enlargement of the countries and their racial relation, Ta-chin was applied to the east Mediterranean, and later the name Ta-chin was spread to all the areas of the world where the eastern Mediterraneans lived.

Undoubtedly, a great progress was made on the origin of Ta-chin in Kordosis's study, but, needless to say, some questions need re-study. First of all, the acceptance of Tarn's equitation of «Chin» in Shih-chih with «Greek» seems not to be sufficiently solidly grounded. «Man from Chin» appeared in Han literature for three times, one is in Shih-chih and two in Han-shu³³. The «Man from Chin» in the latter two times obviously indicates the Chinese. What people does the «Man from Chin» in Shih-chih refer to it is not certain. Secondly, even suppose the «Man from Chin» in Shih-chih did refer to the Greeks, another question will arise: why did the Chinese call Indo-bactria *Chin*? Kordosis and other scholars proposed that Chin came from Sanskrit Cina which was applied to a region located Northwest of India, but as other scholars showed, almost in all cases the Sanskrit Cina was connected with silk and referred to China, which produced and exported silk to India³⁴. The identification of Cina itself is an open question.

However, the different opinions on the origin of the name of Ta-chin did not prevent the scholars from coming to a common conclusion, that the arrival of Kan Ying to the shores of the Western sea was the landmark for Chinese knowledge of Ta-chin. Thereafter, the Chinese obtained a more clear and precise picture about the Roman Empire, Ta-chin finally was applied to the Roman Empire. As to the various explanations for the origin of the name Ta-chin in the Chinese classical authorities, the limited space does not allow us to discuss here. Another article will be specialized in it.

Many thanks are given to Mrs Norma Murdoch-Simou, who helped me to correct the mistakes in English.

33. P. Peliot. L'origine du nom de Chine, *Toung Pao* 13(1912). See, *Feng Cheng-jun*, Translations of identifications on history and geography of Western region and South sea, Beijing, 1962, Vol. 1, p. 36-48.

34. *Ji Xian-lin*, The primary study on the introduction to India of Chinese sericulture and silk, Essays on the cultural intercourse between China and India, Beijing 1982, p. 51-96.

CHEN ZHI-QIANG

**ΟΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΤΑ-TS'IN ΣΤΙΣ ΚΙΝΕΖΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ
(ΠΕΡΙΛΗΨΗ)**

Το όνομα του Ρωμαϊκού-Βυζαντινού κράτους στις κινεζικές πηγές είναι Ta-ts'in και αργότερα Fu-lin. Αυτό το όνομα προξένησε πολλές συζητήσεις ανάμεσα στους ερευνητές, που πιστεύουν ότι οι κινεζικές πηγές της μεγάλης περιόδου από τον Β π.Χ. αιώνα μέχρι το δέκατο ένατο μ.Χ. αιώνα μας παρέχουν πληροφορίες για μια υπαρκτή περιοχή. Αυτοί οι ερευνητές ταυτίζουν σήμερα το Ta-ts'in με το ανατολικό τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους, την Συρία, την Ιουδαία, την Αρμενία, την Μ. Ασία, την Αίγυπτο, κ.λ.π., δηλ. με όλες τις περιοχές που βρίσκονται δυτικά της Περσίας και της Ινδίας. Γι' αυτές τις ταυτίσεις, η επικρατέστερη θεωρία, ακόμη και σήμερα, είναι η άποψη του F. Hirth, που είναι ο γνωστότερος Γερμανός σινολόγος και γεωγράφος. Ο Hirth είχε ταυτίσει το όνομα με την Συρία πρώτα και διόρθωσε την ταύτισή του αυτή αργότερα αφού συζήτησε με τον Allen, ένα γνωστό γεωγράφο και σύγχρονο του Hirth, που πιστεύει ότι το όνομα ταυτίζεται με το Ρωμαϊκό κράτος· δηλ. ο Hirth ταύτισε το όνομα με το ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, χρησιμοποιώντας αρκετά ισχυρά επιχειρήματα. Η άποψη του F.Hirth έχει προξενήσει συζητήσεις, και πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι υπάρχουν πολλές αδυναμίες στη θεωρία του, σπουδαιότερες των οποίων είναι η πορεία προς το Ta-ts'in, που χαρακτήριζε από τον Hirth με το παράξενο ταξίδι γύρω από την Αραβική χερσόνησο, η ταύτιση μιας παράξενης εναέριας γέφυρας, με την αρχαιότερη γέφυρα κοντά στην πόλη Zeugma, καθώς και η μετάφραση και η ερμηνεία των κινεζικών πηγών, που έκανε ο Hirth, κ.λ.π.

Τόσο η θεωρία του Hirth όσο και οι απόψεις των άλλων ερευνητών που αρνούνται την θεωρία του, νομίζω ότι παρουσιάζουν πολλά μειονεκτήματα. Από αυτά τα μειονεκτήματα, το σημαντικότερο είναι ότι δεν καταλαβαίνουν ακριβώς τι σημαίνει το όνομα αυτό (Ta-ts'in) σε κάθε κινεζική πηγή και δίνουν μεγαλύτερη έμφαση από όσο έπρεπε στις πληροφορίες των

Δυτικών, για να γίνει έτσι αποδεκτή η άποψή τους. Οι κινεζικές πηγές παρουσιάζουν πολύ μεγάλα προβλήματα, η λύση τους φαίνεται δύσκολη και πιστεύω ότι δεν πρόκειται ποτέ να βρεθεί χωρίς νεότερες πληροφορίες. Το ίδιο διαπιστώνουμε και σε δυτικές πηγές, συχνά. Αν ακολουθήσουμε την ίδια άποψη, βασιζομένοι στις ίδιες πηγές, και αγνοώντας σχεδόν τελείως την αντίληψη των κινεζικών πηγών για το Ta-ts'in (ή Fu-lin), θα βρεθούμε σε αδιέξοδο. Δεν μπορούμε να πούμε ότι οι Κινέζοι συγγραφείς αυτής της τόσο μεγάλης περιόδου περιέγραψαν την ίδιαν πόλη ή περιοχή ως τη Συρία ή την Αίγυπτο, αφού είναι γνωστό ότι οι γεωγραφικές γνώσεις των Κινέζων συγγραφέων ήταν τόσο διαφορετικές από τη μία εποχή στην άλλη. Σύμφωνα με τα κινεζικά χρονικά, το όνομα του δυτικού αυτού κράτους πρέπει να ταυτίζεται με διαφορετικές επαρχίες που ήταν τμήματα της Ρωμαϊκής-Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η πρώτη κινεζική πηγή που μας παρέχει πληροφορίες για το Ta-ts'in είναι «Η Περιγραφή των Βουνών και θαλασσών» (Shan-h'ai-ching) που γράφτηκε πριν από τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Το κυριότερο σημείο της αφήγησης του βιβλίου αυτού είναι για τους κατοίκους του κράτους Ta-ts'in, που έχουν το μεγαλύτερο ύψος, και για την τοποθεσία του ανατολικά του βουνού Kun-lun, που ήταν το δυτικότερο άκρο της τότε γνωστής οικουμένης για τις κινεζικές αντιλήψεις. Το όνομα αυτό έχει σχέση με τη μεγάλη ιστορία της δυναστείας των Ts'in, που πρώτα πρώτα άνθισε στη δυτική περιοχή της Κίνας. Οι Ts'in αφού αρχικά ισχυροποιήθηκαν και ουσιαστικά έμειναν κυρίαρχοι, χωρίς υπολογίσιμο αντίπαλο, μπόρεσαν να πετύχουν συνένωση όλων των περιοχών του κράτους, παραμερίζοντας και εκμηδενίζοντας τους διάφορους τοπάρχες και σατραπίσκους. Έτσι διαλύθηκαν τα τιμάρια και οι σατραπείες και αποκαταστάθηκε, ή μάλλον για πρώτη φορά θεμελιώθηκε, η ενότητα της Κίνας. «Η περιγραφή των βουνών και θαλασσών» αποδίδει στο όνομα, όπως είπαμε, Ta-ts'in τις δύο σημασίες, είτε την σημασία της δυτικότερης χώρας είτε την σημασία του ισχυρότερου κράτους. Αυτές οι δύο σημασίες του ονόματος Ta-ts'in διασώθηκαν σχεδόν σε όλα τα άλλα κινεζικά παλαιά βιβλία, αν και χρησιμοποιήθηκε το όνομα αυτό για διαφορετικές περιοχές.

«Το Χρονικό του Χρονογράφου» (Shi-chi), που γράφτηκε μεταξύ 104 και 91 π.Χ. και καλύπτει την περίοδο από την παλαιότερη εποχή μέχρι τον 1ο π.Χ. αιώνα, μας παρέχει μια πληροφορία για τους ταχυδακτυλοουργούς από το δυτικό αυτό κράτος. Το Shi-chi ονομάζει το κράτος αυτό Li-hsüan, ενώ στο βιβλίο «Ιστορία της νεότερης δυναστείας των Χαν» το Li-hsüan ταυτίζεται με το ίδιο το κράτος Ta-ts'in και τοποθετείται στην περιοχή ανατολικά της Περσίας. Πραγματικά, γύρω στο 126 π.Χ. οι Κινέζοι κατέ-

λαβαν το ανατολικό Τουρκεστάν και τις γειτονικές περιοχές και περιόρισαν τη δύναμη των Χίονγκ-Νού. Με το άνοιγμα των δρόμων, έπειτα από την κατάληψη του Τουρκεστάν, η επικοινωνία προς τη Δύση ήταν πια άνετη και η Κίνα μπόρεσε να αποκαταστήσει επαφή με την Περσία, την Ινδία κ.α. Η άνω πληροφορία για το κράτος αυτό μεταφέρθηκε από τον πρώτο Κινέζο πρέσβη που είχε σταλθεί στην Κεντρική Ασία. Νομίζω ότι το «Χρονικό του Χρονογράφου» χρησιμοποιεί το όνομα του κράτους αυτού (Li-hsiian) για τους κατοίκους που έμεναν στην ίδια εποχή βόρεια της Περσίας, πιστεύοντας ότι αυτοί οι κάτοικοι ήταν υποτελείς του δυτικού ισχυρού κράτους, με την άγνοια ότι δεν υπήρχε καμιά γεωγραφική σχέση ανάμεσα στην περιοχή αυτήν και στο Ρωμαϊκό κράτος. Το ίδιο διαπιστώνουμε και από μια άλλη πηγή, το χρονικό μιας κινέζικης δυναστείας, την «Ιστορία της παλαιότερης δυναστείας των Χαν» (Ha'n-Shu), που γράφτηκε πριν από το 92 μ.Χ. και καλύπτει την περίοδο 220 π.Χ.—25 μ.Χ. Η μόνη διαφορά είναι ότι στην ιστορία της παλαιότερης δυναστείας των Χαν το μακρινό δυτικό κράτος ετοποθετείτο τόσο δυτικότερα όσο προχωρούσαν οι γεωγραφικές γνώσεις των Κινέζων την εποχή εκείνη.

Οι γεωγραφικές πληροφορίες για το κράτος αυτό που μας παρέχει μια άλλη κινέζικη πηγή, η «Ιστορία της νεότερης δυναστείας των Χαν» (H'ou-h'an-shu), είναι διαφορετικές από όλες αυτές των προηγούμενων κινεζικών χρονικών. Η ιστορία αυτή, που γράφτηκε από το 420 μέχρι το 472 και καλύπτει την περίοδο 25-220 μ.Χ, αναφέρει ότι το κράτος αυτό βρίσκεται δυτικά της θάλασσας, ονομάζοντάς το γι' αυτό «το κράτος δυτικά της θάλασσας» (H'ai-hsi-Kuo). Για να φθάσει κανείς στο Ta-ts'in πρέπει να ταξιδέψει γύρω από τη θάλασσα (δηλαδή να παρακάμψει την Ερυθρά θάλασσα). Υπάρχουν εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στο Ta-ts'in και στην Παρθία ή την Ινδία, μέσω θαλάσσης. Το συμπέρασμά μου, που βασίζεται στις γεωγραφικές πηγές της αφήγησης της ιστορίας αυτής, είναι ότι δεν έχει καμιά άμεση γεωγραφική σχέση με τις χώρες της Κεντρικής Ασίας, ούτε με την Παρθία ούτε με την Βαβυλωνία (T'iao-chih)· μπορούμε λοιπόν να ταυτίσουμε το κράτος αυτό, το Ta-ts'in της ιστορίας της νεότερης δυναστείας των Χαν, με την Αίγυπτο, που την εποχή εκείνη ήταν ρωμαϊκή επαρχία. Η ταύτιση του Ta-ts'in με το αιγυπτιακό τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους, μας επιτρέπει, τώρα, να δώσουμε λογική εξήγηση για τοπογραφικές λεπτομέρειες του κράτους αυτού που μας παρέχει το ίδιο το κινεζικό κείμενο. Θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε την παράξενη «εναέρια γέφυρα», που υποτίθεται ότι βρισκόταν στα βόρεια του κράτους αυτού, με τον δρόμο στα βόρεια της Αιγύπτου, που ένωνε την εκβολή του Νείλου με την Γάζα, και ο οποίος είχε μήκος 230 li (1 li=349.5 m, δηλαδή περίπου 80.4 Km). Μια άλλη

αναφορά αφορά το «ελαφρύ ύδωρ» (ένα υγρό στο οποίο βυθίζονταν τα πάντα, ακόμη και το ξύλο), που θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε με την Κρήνη (πηγή) στην Αίγυπτο, όπου, όπως αναφέρει και ο Ηρόδοτος, επήγαζε το «ύδωρ» αυτό. Στην ίδια περιοχή υπήρχαν πολλά λιοντάρια, τα οποία αποτελούσαν μεγάλο κίνδυνο για τους ταξιδιώτες. Πράγματι την εποχή εκείνη υπήρχαν τα φοβερά αφρικανικά λιοντάρια. Επίσης θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε τα «θαλασσινά πρόβατα» με την παράδοση του αιγυπτιακού προβάτου.

Σχετικά με τα κινέζικα χρονικά που μας παρέχουν πολύτιμες νέες ειδήσεις για την τοπογραφία και τα προϊόντα αυτής της χώρας (Ta-ts'in), πρέπει να αναφέρουμε, το «Ιστορία του Βασιλείου των Wei» (Wei-Lio), που γράφτηκε πριν από το 280 και καλύπτει την περίοδο 220-264 μ.Χ. Περιλαμβάνει την πιο λεπτομερή αφήγηση του δυτικού αυτού κράτους από όλα τα κινεζικά χρονικά. Νομίζω ότι η ιστορία αυτής της κινέζικης δυναστείας προηγείται της ιστορίας της νεότερης δυναστείας των Χαν, και ο συγγραφέας της δεύτερης αντέγραψε από τον συγγραφέα της πρώτης ή από την ίδια πηγή που χρησιμοποιεί ο πρώτος, αφού είναι γνωστό ότι ο απλούστερος τρόπος γραφής της αφήγησης της ιστορίας της νεότερης δυναστείας των Χαν συμφωνεί με την παράδοση του απλούστερου τρόπου γραφής των κινεζικών χρονικών του 5ου αιώνα, και ότι υπάρχουν, στη δεύτερη, νεότερες πληροφορίες για την επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και στο κράτος αυτό, κ.λ.π. Σχετικά με τις γεωγραφικές πληροφορίες της χώρας αυτής, η ιστορία του βασιλείου των Wei μας αναφέρει ότι αυτό το κράτος βρίσκεται δυτικά της Παρθίας και της Βαβυλωνίας, και πέρα από τη μεγάλη θάλασσα. Το ταξίδι προς το Ta-ts'in πρέπει να γίνει μέσω του θαλασσινού δρόμου, καθώς και από μόνον ένα χερσαίο δρόμο βόρεια του κράτους αυτού, μέσω της παράξενης εναέριας γέφυρας για την οποία μιλήσαμε παραπάνω. Το κινέζικο αυτό χρονικό μας προσφέρει πολλές πληροφορίες, όπως τοπογραφικές λεπτομέρειες για τα μικρά βασίλεια που φέρονται ως υποτελή στο Ta-ts'in, για τα δύο βουνά στη δυτική και ανατολική παραλία της θάλασσας του Ta-ts'in, και γι' αυτή την εναέρια γέφυρα που βρίσκεται στο βορειοανατολικό σημείο του Ta-ts'in. Βασιζόμενος στις παραπάνω πληροφορίες της ιστορίας αυτής, η άποψή μου είναι ότι αυτό το κράτος που μας αναφέρει η ιστορία του Βασιλείου των Wei ταυτίζεται με το αιγυπτιακό τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους. Την εποχή που γράφτηκε η ιστορία του βασιλείου των Wei, οι Κινέζοι είχαν την ίδια γεωγραφική γνώση για την Δύση, με εκείνη που μνημονεύεται στην ιστορία της νεότερης δυναστείας των Χαν. Εδώ «η μεγάλη θάλασσα» και «η θάλασσα του Ta-ts'in» μπορούν να ταυτιστούν με την Ερυθρά θάλασσα, και τα βουνά με

τους λόφους ανατολικά της Αιγύπτου, του Σουδάν και Αβυσσηνίας, και με το βουνό Χεδζάζ. Μπορούμε επίσης να ταυτίσουμε με βεβαιότητα την εναέρια γέφυρα με τον μακρινό δρόμο γύρω από την θάλασσα, στα βόρεια της Αιγύπτου.

Η κινεζική γνώση για το Ta-ts'in προοδεύει στην κυρίως Βυζαντινή εποχή. Η ιστορία της δυναστείας των Wei, που γράφτηκε το 551-554 μ.Χ. και καλύπτει την περίοδο 420-549 μ.Χ., μνημονεύει ότι το κράτος αυτό είναι 39.400 li (=13770 km) μακριά από την Κίνα, και το ταξίδι από την Βαβυλωνία στο An-tu, πρωτεύουσα του Ta-ts'in, είναι 10.000 li (=3495 km), μέσω του χερσαίου δρόμου γύρω από τη θάλασσα. Υπάρχει μια θάλασσα που μοιάζει πολύ με την κινεζική θάλασσα, Po-hai, την οποία περιβάλλει η στεριά. Μετά τις αρχές του Δ' μ.Χ. αιώνα, η σπουδαιότερη περιοχή είτε της διοίκησης και της οικονομίας, είτε της θρησκείας και του πολιτισμού, του κράτους αυτού, τοποθετείται στην περιοχή της πρωτεύουσάς του και την Ανατ. Μεσογείου. Κανένας από του ερευνητές δεν μπορεί να απορρίψει την ταύτιση της πόλη An-tu με την Αντιόχεια. Νομίζω ότι η θάλασσα μέσα στο Ta-ts'in που αναφέρουμε παραπάνω είναι η Ανατ. Μεσόγειος. Τώρα λοιπόν ξέρουμε ότι η απόσταση του ταξιδιού 10.000 li από τη Βαβυλωνία ως την An-tu συμφωνεί με την πραγματική απόσταση μέσω του περσικού κόλπου, γύρω από την αραβική χερσόνησο.

Το ίδιο κράτος εμφανίζεται με άλλο όνομα, Fu-lin, στην ιστορία της δυναστείας των Τανγκ, που γράφτηκε μετά το 10ο μ.Χ. αιώνα και καλύπτει την περίοδο 618-905. Αυτή η αφήγηση μας πληροφορεί ότι το κράτος Fu-lin που είναι το ίδιο με την χώρα Ta-ts'in, βρίσκεται βορειοδυτικά της Περσίας. Η πρωτεύουσά του είναι χτισμένη βόρεια της μεγάλης θάλασσας και τα τείχη της, φτιαγμένα από πέτρες, είναι πολύ ψηλά. Νομίζω ότι εδώ η πρωτεύουσά του, ήταν η Κωνσταντινούπολη, αφού είναι γνωστό ότι υπήρχε άμεση επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και στο Βυζάντιο. Η προφορά του Fu-lin, στην περίοδο των Τανγκ, ήταν περίπου Που-λίν και μοιάζει με το όνομα «Πόλιν», που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του Βυζαντίου, για την Κωνσταντινούπολη την εποχή εκείνη. Οι τοπογραφικές πληροφορίες για το κράτος αυτό, ιδιαίτερα για την πρωτεύουσά του, που μας παρέχει η ιστορία των Τάνγκ, συμφωνεί με την πραγματικότητα. Κανείς από μας δεν μπορεί να πει ότι ο συγγραφέας αυτής της ιστορίας έκανε λάθος για το κράτος αυτό στην αφήγησή του, διότι μνημονεύει ότι οι Άραβες ήταν οι νικητές στις πρώτες συγκρούσεις με τους Βυζαντινούς και ότι πολιόρκησαν την πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους, πράγμα που ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Η κινεζική ιδέα του Ta-ts'in ή Fu-lin δεν άλλαξε στην εποχή των Σούνγκ (960-1279), αλλά η «Ιστορία της δυναστεί-

ας των Σούνγκ» παρουσιάζει το πρόβλημα της ταύτισης του Fu-lin, που, νομίζω, προέρχεται από τον συγγραφέα της ιστορίας αυτής, ο οποίος ήταν ανώτερος υπάλληλος της δυναστείας των Yüan (1280-1368), όταν οι Μογγόλοι κυβέρνησαν τη Κίνα. Οι τελευταίοι είχαν διαφορετική γνώση για το δυτικό κόσμο από τους Κινέζους και φυσικά πολλά διαφορετικά τοπωνύμια για διάφορες περιοχές του κόσμου. Η διαφορετικές απόψεις των Μογγόλων από τους Κινέζους για την γεωγραφία αντανακλώνται στο έργο αυτό και προκαλούν την παραπάνω διαφοροποίηση του συγγραφέα της «Ιστορίας της δυναστείας των Σούνγκ».

Τώρα μπορούμε, λοιπόν, να πούμε με βεβαιότητα ότι οι κινεζικές γνώσεις για το Ta-ts'in ή Fu-lin προχωρούσαν όλο και δυτικότερα, ανάλογα με την πρόοδο των γεωγραφικών γνώσεων, που έφθασαν στην Κίνα σε έξι στάδια.

1) Πριν από το 5ο π.Χ. αιώνα πίστευαν ότι το Ta-ts'in ήταν η περιοχή κοντά στο βουνό Kun-lun, η τελευταία άκρη της γης, όπου ζούσε η περιφημη μυθική θεότητα Hsi-Wang-mu.

2) Πριν από το 1ο π.Χ. αιώνα ανέφεραν ότι αυτό το κράτος με το όνομα Li-hsüan, βρισκόταν στην περιοχή βορειοδυτικά της Ινδίας ή πιο κοντά στον Περσικό κόλπο.

3) Πριν από το 1ο μ.Χ. αιώνα τοποθετούσαν το κράτος Ta-ts'in στην Μεσοποταμία, πέρα από την οποία δεν ήξεραν τίποτα και για την οποία μας παρέχουν ύλη τελειώς μυθικής υφής.

4) Πριν από το 4ο μ.Χ. αιώνα ταύτισαν το κράτος Ta-ts'in με την Αίγυπτο και την πρωτεύουσά της Αλεξάνδρεια, δυτικά της οποίας ήταν η μυθική περιοχή είτε του δύνοντος ηλίου είτε της κατοικίας της θεάς Hsi-wang-mu.

5) Πριν από το 5ο μ.Χ. αιώνα πίστευαν ότι το Ta-ts'in ήταν η μεγάλη χώρα που συμπεριελάμβανε τις ανατολικές περιοχές της Μεσογείου, όπως για παράδειγμα την Συρία, την Παλαιστίνη, την Μικρά Ασία κ.λ.π. Στις τότε κινεζικές πηγές δεν υπάρχει καμιά πληροφορία για τις περιοχές δυτικότερα της χώρας αυτής.

6) Πριν από το 10ο μ.Χ. αιώνα το κράτος Fu-lin (ή Ta-ts'in) ταυτίστηκε με τη χώρα της οποίας η πρωτεύουσα ήταν η Κωνσταντινούπολη.

Ανακεφαλαιώνοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι το Ta-ts'in σήμαινε πάντα το δυτικότερο ισχυρότατο κράτος στις κινεζικές αντιλήψεις. Η «δυτική θάλασσα» ή «η μεγάλη θάλασσα», σε σχέση πάντα με το κράτος αυτό, ταυτίστηκε κατά σειρά με τον Περσικό Κόλπο, την Ερυθρά θάλασσα και τέλος την Μεσόγειο θάλασσα.

(Chen Zhi-Qiang, Nankai University, China)

中文古籍中有关大秦地理资料的分析

陈志强 中国南开大学历史系

中文古籍中常有大秦之名出现^{〔1〕}。这个名字及其多种书写形式实际上是指欧亚大陆极西部的一个遥远的国家。它在中文古籍中是被使用较频繁的外国名之一。如果仅从这个名字的读音上看,它似乎与任何西方古代国家无关。大秦究竟指何地这一问题成为困扰学者们的未解之谜。当代地理学家和汉学家对之争议极大,这一争议延续了百余年之久,至今仍无定论。本文通过对中国古代中世纪文献中有关大秦国家的地理资料的分析,试图说明古代中国人对大秦的认识,企望有助于问题的解决。引玉之砖多有不足之处,望同仁指教。

在官修二十四史中范曄的《后汉书》被公认为最早描述这个大秦古国的史书。《后汉书》为东汉王朝(25-220年)史书^{〔2〕},成书于公元420年到472年。几乎同一时期,裴松之注《三国志》中所引鱼豢《魏略》也对该国有详尽的描写。《魏略》指出:“前世谬认为条支在大秦西,今其实在东,”又说“大秦国一号犁鞬,在安息条支西,大海之西。”^{〔3〕}鱼豢没有给后人留下有关他本人或其使用史料有任何说明,因此,关于该书的成书时间,也是悬而未决的问题。一般认为,《魏略》可能成书于公元四世纪以前,其根据一方面是在裴松之在五世纪时引用该书,另一方面是《后汉书》中有许多资料似乎出自该书^{〔4〕},而裴、范二人均为五世纪的作家。更可信的说法认为《魏略》成书于三世纪中期^{〔5〕},因为其中关于三国时代魏国(220-265年)的描述断然止于明帝,其在位时间为公元227至239年。令人迷惑不解的是公元280至297年成书的《三国志》在撰写时并没有采用《魏略》的内容,直到一百三十多年以后,裴松之才加以引用,也许三世纪时《魏略》尚未成书,或许《三国志》的作者未能见到该书。无论如何,《魏略》很可能是史书中最早提到大秦一名的书。

据我所知,在《后汉书》以前,还有两部史书详细描述过大秦国家,一部是谢承的《后汉书》,另一部为司马彪的《续汉书》,这两部书成书时间均早于范曄的《后汉书》^{〔6〕}。可惜这两书中有关大秦国家的完整内容已佚,仅在其他书中传留片断。另外《后汉书》以前还有几部书提及大秦国家,但他们或过于简略,使我们难以从中进一步了解该国情况,或是使用的名称有异,使我们在确定这些名字与大秦关系时还要费一番功夫。如司马迁的《史记》和班固的《汉书》^{〔7〕},前者将大秦国称为黎鞬,后者称之为犁鞬。它们仅提到其名,未作进一步叙述。

两者提到的名字为同一国家是没有疑问的,因为它们是在同样句子里叙述同一事件时涉及该名,而这两个名字的发音又极为相似^[8]。黎轩和犁靺可被确定为大秦的根据在于《后汉书》大秦传中的叙述^[9]。

官修史书之外,尚有其他文献提到大秦,其中有的书成书年代甚至早于《魏略》和《后汉书》,首先应提到的是郭宪的《别国洞冥记》,该书记载“大秦国贡花蹄牛”一事^[10],其次应提到公元三世纪康泰的《外国传》和万震的《南洲异物志》,及张华的《博物志》等,这些书均在叙述外国物产时提及大秦一名,查郭宪为后汉时高官,其书写作时间当不晚于公元220年。如果这一推测能够成立,那么,我斗胆提出《别国洞冥记》是中国古籍中提及大秦国的第一部文献,而这个大秦国即是后来被称作拂菻的拜占廷帝国。

中文古籍中使用大秦一名直到隋唐时期,而后改称拂菻。后一名称也是学者们争论不休的难题之一。一般意见认为,成书于公元636年至656年的《隋书》最先使用拂菻一名。《隋书·裴矩传》记载隋炀帝时朝廷命官裴矩主管对西方各国贸易事物期间成书一册,名为《西域图记》,此书序言中提到拂菻^[11]。后《唐书》指出拂菻国即大秦国:“拂菻国一名大秦,在西海之上”,“拂菻古大秦也,居西海上,一曰海西国”^[12]。但是,目前尚有另外一种意见认为,最先提到拂菻一名的不是裴矩,而是其他作家^[13],其根据是公元541年成书的《职贡图》中提过这个名字,“西南海岛有西女国,非印度摄,拂孛年别送男夫配焉”,同书另一段也记载“(波斯国)北万里即沉孛国”^[14]。这里的“拂孛”和“沉孛”截然不同于其他史书的记载,使此种意见极不可信。作者可能记述的是另一个与拂菻国名称略有相似的国家。另外,同一作者是否会在同一部书中记载同一国家时使用两个名字而不加说明,也是值得思考的疑点。但是《十六国春秋》中的一段文字倒应引起我们的注意,即“张轨时,西胡致金胡餅,皆拂菻(力禁反)作,奇状,并人高,二枚。”^[15]此书为萧洪及其子作于公元528年至530年间,原书已佚,仅存部分于《太平御览》。原文中所用“拂菻”虽写法不同他书,但原注中标明“菻”字当读为“菻”。如果《十六国春秋》所记拂菻国确为我们讨论的大秦,那么该书应是最早提及拂菻一名的中国古籍。进而,我们有可能据此将拂菻一名见于中国古书的时间上推一百多年。当然这种假设推论还需其他史料证明,至于有关拂菻名称的来源的争论似乎超出本文范围,故不多言^[16]。

隋以后的中文古籍中有关大秦、拂菻国的资料表明,唐至明清的古书中大秦拂菻之名并用,有些古代作家继续使用大秦旧称,而另一些作家则两者兼用。例如《通典》在大秦国传中说:“大秦一名犁靺,……其国在西海之西,亦云海西

国，”^[17] 同时又引杜环《行经记》拂菻一节为注^[18]。显然《通典》作者杜佑清楚地了解大秦即指拂菻。在七世纪中期成书的《括地志》中也可找到此种例证^[19]。

通过考察中文古籍，我们可以发现拂菻一名有不同写法，如《洽闻记》中菡菻^[20]，《梁四公记》中拂林，^[21]《大唐西域记》中拂憺，^[22]《五天竺国传》中大、小拂临^[23]，《西使记》中富浪和《元使》中弗林^[24]，及《魏书》中普岚与伏卢尼等^[25]。某些学者对这些不同写法是否指同一国名尚存疑问，但从内容上看，其所记载的为同一国家似乎不存疑问。

《明史》和清代书籍中的拂菻、大秦肯定录自前朝文献，因为以此名称谓的国家实际上早在《明史》成书（1645年）以前约二百年时灭亡了。如果读者对此问题还有兴趣，可以阅读《明史》中总结性的评述，其中称：“拂菻即汉大秦，桓帝时始通中国。晋及魏皆曰大秦，常入贡。唐曰拂菻，宋仍之，亦数入贡”^[26]。

与大秦国有关的名字种种，各不相同，如黎轩，犁鞞，犁鞞，海西国，拂菻，弗林，拂林，菡菻，拂憺，拂临，普岚，伏卢尼，富浪等，因此学者们难免意见相佐争持不下。学者们在大秦、拂菻名称的考订问题上提出种种假设，其意见之多使我们难以对这些问题一一作出具体分析和探讨，而其意见之复杂又令我们难以在有限的篇幅中深入探讨其中任何一种意见。也许简略概述即可满足我们的要求。总的看来，各家所证大秦、拂菻包括印度以西的广大地区，如意大利、罗马帝国东部地区、叙利亚、塞琉西亚、利甘、约旦、泰西封、亚美尼亚、亚历山大、小亚西亚、埃及、西欧、法兰克、阿拉伯半岛、君士坦丁堡、伯利恒、耶路撒冷，等等^[27]。

在各种意见中，夏德的理论最为流行，达百年之久，至今其“罗马东地说”仍盛行不衰。夏德为出色的汉学家和史地学家，他搜集了他所能接触到的中文史料，并对这些材料作了认真的翻译和考证，他提出，“我对这些记载的考察得出这样的结论，古代的大秦中世纪称为拂菻的国家并不是以罗马城为首都的罗马帝国，而仅仅是其东方部分，即叙利亚，埃及和小亚西亚，主要是指叙利亚。如果考之为罗马东地，那么中国人提到的大部分事实得以证明，许多不可解释的问题也得以说明。但是，如果考之为整个帝国，或考为意大利，或古罗马的任何其他部分，那么，中国人记载中的事情便与事实不符了。”^[28]夏德理论的权威性固然是不容置疑的，但是，支持其观点的许多细节却值得推敲。将《魏略》和《魏书》中的资料加以对比，我们就发现其理论的缺点。例如在谈及王城时，《魏略》写到：“其王所治城周回百余里，有官曹文书。王有五宫，一宫间相

去十里。其王平旦之一宫听事，至暮一宿。明日复至一宫，五日一周，”^[29]而《魏书》则记载：“其王都城分为五城，各方五里，周六十里，王居中城。”^[30]很明显，《魏略》中的王城不同于《魏书》中的王城，两者在城墙的长度，国王起居的时间安排等方面并不一样。如果我们进而将《唐书》与上述两书对比，会发现更多的异处。《唐书》所记的城围既不是“百里”，也非“六十里”，而是“八十里”，同时也没有“五官”的记载，它更多是描述了城门，钟楼等细节，我们不明白，夏德根据何种理由坚持把上述王城确定为同一城市，即他考证的安提柯城。

关于发自安息西界至大秦或拂菻之路的记载也使夏德的理论难以成说。首先涉及道路的方向问题。《后汉书》记载：“由此(于罗)南乘海乃通大秦”^[31]，而《魏书》则写道：“从条支西度海曲一万里”至大秦^[32]。此处“条支”按《魏略》语当断为安息西界，《魏略》称：“前世又谬认为(条支)强于安息，今更役属之，号为安息西界”^[33]，而《后汉书》则指明于罗为“安息西界极矣”。夏德理论中的矛盾一目了然，不言而喻，除非我们不计较记载中的方向，将“西”解释为“西南”，将“西南”又解释为“西”，或把记载中的方向说成是行程中变幻不定的方向，否则就无法说明发自同一地点的不同方向的路程如何会达到同一目的地。

夏德的理论及其有关争论^[34]对涉及这一研究课题的西方学者来说并不陌生。但是西方学者对中国学者的意见可能知之甚微。事实上，中国学者对中文古籍的理解较之西方学者更准确和彻底^[35]，他们的意见更值得尊重。在中国学者中首先应提到前北京大学教授齐思和先生，他在张星烺、冯承均等前人研究的基础上，通过对中文资料的考证，提出，大秦国，后称拂菻的国家，即是罗马帝国及其后继者拜占廷帝国。可惜他并未对其理论作进一步的阐述^[36]。另一位学者沈福伟教授在其《中国与非洲》一书中认为，《史记》中的黎轩应是捷詹河流域的特莱西纳，而《汉书》中的犁鞞当断为波斯湾北岸的亚历山大，《后汉书》中的犁鞞和大秦则是罗马帝国统治下的埃及，其首府为亚历山大城，《魏书》及其他书中的拂菻、普岚和大秦可能是被古代中国人错误地相互混淆，应考为拜占廷在亚洲的原属地，如埃及和叙利亚^[37]。我认为上述中国学者的研究方法和思维方法非常可取，尽管他们的观点在许多细节上还存在一些疑点。沈福伟观点的主要疑点在于，他还没有找到足够的证据支持他关于《魏略》中大秦即为尼罗河口之亚历山大城的论点。更令人生疑的是他把《魏略》中“西南再度一河，一日乃过，西南又渡一河，一日乃过”，解释为多次跨越尼罗河的行程。他还提出《魏略》作者误将“西北”当作“西南”，将南北向流淌的尼罗河说成东西向，云云。这样随意解释原始资料实不可取。

有关大秦或拂菻国家的资料虽然在近两千年的古代中世纪文献中时有发现^[38]，但是能够让后人全面了解它的专门记载却寥寥无几。我们所能接触到的资料大多不够完整，使得后人提出的每种意见似乎都可以接受，但都不能令人信服。事实上，真实的历史资料在到达我们手上之前经历了巨大的变化，这不仅是因为历史记载所依据的信息需经过诸如商贾、使节或士兵之类中间传播者，以不同的方式将同一事件的不同侧面传达给作者，而且因为不同的作者在写作中对资料的选择取舍又有极大差异。《魏略》的作者在选择写作资料时显然比《后汉书》的作者更为大胆，而《文献通考》的作者在资料的收取方面也比《通典》的作者眼界更广阔。再者，古代书籍在代代相传的抄录过程中也必然出现错误，如《魏书》中涉及安息至大秦的道里的文字存在很大矛盾，我认为这个错误应是传抄者的笔误^[37]。

我个人认为前代西方学者的研究和思维方法值得商榷。他们通常仅翻译（且不论这种翻译的准确程度如何）部分有关资料，并将这些资料与极其零散的西方资料相对比，而后得出结论。这样就产生了问题：如果他们不能准确地把握中文古籍中关于大秦的概念，他们怎么能正确地考证大秦是什么国家呢？如果他们不能了解古代中国人思想中这个多少有些神秘的名字的准确含意，他们又如何能找到西方文献中相应的资料以证明自己的观念呢？许多如夏德先生一样的西方学者总是试图把中文古籍中涉及到的这些名字考证为某个城市或地区，这在逻辑上也似乎难以接受。怎么能想象在长达二千年的时间里出自数十位作者之手的这些名字是专指某一城市或地区呢？即使我们把时间缩短为公元十世纪以前的一千年，认为此间古代作家记载的就是同一城市或地区也是不合理的，因为一方面，古代作家对这些遥远的国度所知不多，或所知程度有别，另一方面，那里的社会政治和国界版图也时常发生重大变化。事实上，认真考察分析中文古籍中有关的地理资料，我们即会发现在这些资料的叙述之间有许多不同点。古代作家似乎在同一名下记载不同地方，或者他们对大秦作出不同的记述，这就无怪乎现代学者均能从中找到根据以证明各自的观点。^[40]例如：王朝史作家对大秦所在方位就有不同记载。《史记》记载此国位于安息以北^[41]，而《前汉书》则记载它在乌弋山离以西，而乌弋山离又位于安息以东，即是说大秦国在安息以东^[42]。《后汉书》和《魏略》将这个国家置于大海之西^[43]，但是《后汉书》和《魏略》关于赴大秦之路的记载也有微小的区别。《后汉书》指出两条道路可通大秦，其一的行进方向先北后西，其二的方向先西和西南，后南^[44]。《魏略》则记载此路方向为先北和西，后南^[45]，另一段

涉及道路方向的文字则仅提到向北^[46]，据此，谁能确认上述记载就是指同一城市或地区呢？这里，两部书关于大秦所在方位也略有区别，前者指出大秦“似在西海”，后者则认为它在“大海之西”。关于这一点，《旧唐书》似有更明确的记载，表明唐以后的有关文字确指同一国家^[47]。

从以上分析可见，中文古籍所提有关大秦的名称并不指同一城市或地区，那些坚持考证其为某城市或地区的学者确实忽视了记载中的诸多差异^[48]，而这些差异也导致学者们把大秦考证为从恒河到意大利，从黑海到印度洋之间的许多地点。那么，中国古代作家的大秦概念究竟如何？中文古籍中所叙述的大秦究竟在何处？在回答这些问题前，我们最好先认真考察分析古籍中有关大秦的地理资料，这些资料是确定大秦国所在的最重要依据。

最先提及后来称为大秦拂菻国家的中文古籍就是《史记》，但是司马迁在书中只是提到黎轩一名而未作任何详细说明。《史记》中有三处提到这个名称，其中只有一处谈到它位于安息北部，这个安息后来考为帕提亚。公元一、二世纪司马迁撰写《史记》时，帕提亚帝国势力强大，控制广大中亚地区，与康居、奄蔡、黎轩、大夏诸国接壤。《史记》对这一政治版图的记载是准确的。它作为第一部涉及西方国家的古籍，其资料来源主要取自张骞拓通的见闻。张骞曾游访月氏^[49]等西域国家多年，此间他搜集了许多西域国家的信息。从黎轩一名常与条支安息并提这一情况看，该国当与中亚诸国有密切联系，因而有关它的信息大概不会出现传误。简而言之，《史记》中提到的黎轩作为极西国家之一，位于安息以北。

张骞出使西域后，中国与中亚国家间便有了频繁往来，汉王朝每年均派遣使节出访^[50]，他们经陆道出访的足迹远达黑海和阿拉伯海岸，约当东京60°以东地区，这一地区在公元前三到一世纪并立着大宛、康居、大月氏、大夏、安息和身毒^[51]。据《史记》记载，汉朝的使臣商贾每年多达十批，少则五、六批，每批人数多则数百，少则一百。他们带往中国的信息就成为王朝史西域传的资料来源。应该说，张骞时代中国人对东经60°以西地区的情况虽不甚了解但并不陌生。司马迁所记的黎轩可能不仅闻自张骞，而且有人亲自到过那里。我认为这个黎轩应在东经60°以西，北纬40°以北的范围内。有人指它为捷詹河上的特莱西纳^[52]，有人认为它是亚美尼亚属国或叙利亚^[53]，我不打算对这些考证作出评价，因为在缺乏资料的情况下，有些问题可能永远无法解决，充其量只是推测而已。

《前汉书》将犁靬定为乌弋山离的西部邻国，而不象《史记》那样把它指为

安息以北。但《前汉书》中的安息与乌弋山离接界，其西与条支接界^[54]。由此可知，犁靬处于安息与乌弋山离之间，但与安息不接土，又与条支相邻。如果上述文字表述的方向没有错误的話，这个犁靬当在乌弋山离以西，安息东南，条支以东，即处于波斯湾北岸地区。《前汉书》为班固所作，成于公元92年，略早于其弟班超派甘英西使^[55]，因此甘英的中亚之游未见于《前汉书》而见于《后汉书》。这里顺便提及，甘英所到的西海可能即为波斯湾，因为当时安息西界以此为限。

《前汉书》涉及西汉王朝数百年历史。此间，中亚政治地图并未发生重大变化，仅贵霜帝国兴起于印度北部。但是值得注意的是著名的“丝绸之路”形成了。中国的商人或使臣是否远涉至东京60°以西地区，还没有充足的资料可以证明^[56]。《前汉书》的犁靬对中国人来说可能属于不甚了解的国家。保塞尔曾把它考证为幼发拉底河上的塞琉西亚城，夏德则考之为巴勒斯坦地区的利甘城，而伯希和认定它为埃及的亚历山大城，爱德金斯认为它是罗马城，意见种种，不一而足^[57]。我认为最好不把它确定为某个城市，因为当时中国人视之为极西世界的一个国家。

《后汉书》对大秦有详细描写，列有专门章节。其中有关大秦的地理资料一则反映赴大秦之路，一则反映该国所在方位。它首先把大秦置于“海西”，因此，到大秦必“出海西”或“乘海”而去。这个记载似乎表明大秦国与其他中亚国家并不临界，这一点与《史记》《汉书》都有区别。《后汉书》关于赴大秦之路的记载更明确显示这个大秦与前世史书所记不同。它记载的第一条道路发自安息，经陆路沿海岸向北走行，而后折向西，至大秦所在的大海，再经海路到大秦。第二条道路也发自安息，先向西走，而后南行，到达安息西部边境，再由此地南部出海到大秦。可惜的是《后汉书》并没有提示出海后的航向^[59]，或是向西，或是向西北，或是先西后西北，所有这些假设均未能从文献中找到根据，仅从现有的文献看，这个大秦肯定位于欧亚大陆极西部无疑。

《后汉书》写作和涉及的四百余年期间，萨珊波斯控制了从印度河流域到幼发拉底河的广大地区。由于波斯人的扩张引起的变化，《后汉书》才将乌弋山离置于安息以南，并指出，条支成为安息的附属国^[60]。同时，中国赴西方之路出现了远至波斯湾以西的分枝路线^[61]，就我们所知，在东汉时代，自葱岭向西有两条陆路，其一称为波斯北道，其二称为波斯南道，但是两者均阻于波斯。在此背景下，大秦似指罗马帝国统治下的埃及。按此书所记大秦国的地理可证明这一点，一则它位于海上，与亚洲各国没有领土联系，且在安息条支以西，二

则赴其地的道路,既向西又向南,三则又有所谓“飞桥”将它与其他国家联系起来,所有这些使我们确信,此书所记大秦就在尼罗河下游地区。同时当地的情况也大体符合《后汉书》的记载^[62]。

《魏略》对大秦地理的记载更为详细。此书虽记载了晚于汉朝的魏国历史,但成书却早于《后汉书》。《魏略》首先指出前史的错误,即将大秦置于条支以东。这一“错误”可在《史记》《前汉书》中见到。《魏略》关于大秦的地理资料主要有以下几点:首先这个国家被置于安息条支以西和大海以西,这一点大体与《后汉书》相似。其次,从安谷城至大秦有两道可行。安谷城为何地也是学者们争论的热点问题之一^[63],原因是此城为赴大秦之路的起点。赴大秦的陆道,根据《魏略》,先向北伸展,而后向西,最后折向南,经过六天的海路到大秦。赴大秦的水道则自安谷城出发,经直西航,经两个月到三年的航行方能抵达大秦。《魏略》中还有一句提到这条水道,即沿海岸北行到大秦。

《魏略》还有一些补充说明,但是它们或解释不清,或含义不明,以致争议颇多。例如在谈到赴大秦之路时,该书记载:“从国下直北至乌丹城,西南又度一河,乘船一日乃过,西南又度一河,一日乃过,”这些文字确实令读者费解,难怪学者对它们进行多种解释^[64]。我倾向于认为《魏略》有脱漏,其不甚完整的文字使我们难窥大秦国的全貌。《魏略》关于大秦方位的记载虽然与《后汉书》相似,但对赴大秦之路的描述与《后汉书》有不少区别。《后汉书》记载发自安息西界的水路,顺风需时三个月,微风需时两年,“逢善风三月乃得度,若遇迟风亦有二岁者”,《魏略》则记载同一水路“遇风利二月到,风迟或一岁,无风或三岁。”后者所记航程比前者短二分之一到三分之一。这一区别可能是安息西界水手对海路困难夸张所致。此外,如前文指出,《魏略》所记道路方向与《后汉书》也有区别。这些不同点表明,《魏略》时代的大秦地域广阔,其地理资料因而有较大区别。

关于大秦被置于西海条支以西的描述自东汉以后,各家史书均无大的改变。公元551年至554年成书的《魏书》给我们提供了这个极西部国家的新材料。该书记述从条支沿海岸向西行进一万里可到达大秦^[65],这一记载未见前史。萨珊波斯在公元四到六世纪中期控制着中亚大部分地区,给在传统商路上自由来往的商旅行贾增加了许多困难,因此,东西方陆路交通的重要地位逐渐被海路所取代。特别是拜占廷人和波斯人之间的长期战事也使有利可图的过境贸易越发难以维持,商贾们自然将兴趣转移到海上,即从两河入海口沿阿拉伯半岛至安提柯的这段路线,其总长度恰好约一万里。《魏书》记载的这条路线的

长度与实际里程大体相近并不是偶然的。另外,《魏书》中关于拜占廷在亚洲的属地及安提柯附近东地中海地区地貌的描写也大体与实际相符^[66]。总之,我敢说《魏书》中记载的大秦即是拜占廷帝国,而当地人仍自称为罗马帝国。

隋唐以后中国人对大秦改称为拂菻,因而在新、旧《唐书》中有拂菻而无大秦专门记述。两部唐书都明白无误地指出,拂菻国也称大秦。这个拂菻无疑是指拜占廷,因为两书的地理资料都写明该国在西海之上,在波斯西北,在叙利亚以西^[67]。《唐书》中所记拂菻所在方位断然不会使人误以为它是叙利亚^[68]。书中对君士坦丁堡的描写也能为这一推断提供证明,《旧唐书》写道:“其都城叠石为之,尤绝高峻。凡有十万余户,南临大海。城东面有大门,其高二十余丈。自上及下饰以黄金,光辉灿烂,连曜数里。自外至王室,凡有大门三重,列异宝雕饰。”《新唐书》记载,其都城“重石为都城,广八十里,东门高二十丈,钜以黄金,”云云。书中还有关于王宫、宫门、钟楼,皇城城墙等细节描写。有的学者正确地认为这里描写的就是拜占廷国家首都君士坦丁堡^[69]。

在十世纪以前的古代文献中,我们还可发现一些有关大秦或拂菻的地理资料,但是其性质仍需进一步论证。例如,三世纪中期成书的《外国传》记载了从印度东海岸向西到达大秦的水路^[70],但作者没有留下有关这条水路的其它记述,因此,无助于解决大秦所在方位的问题。又如《十六国春秋》仅提及拂菻为一西方国家,而没有任何其它细节^[71]。《职贡图》和《梁书》中虽有一些有趣的记载,但也存在疑问。前者记载拂菻位于波斯以北一万里之地^[72],后者也有大同小异的文字^[73],只是两书的作者可能犯了方向上的错误,即将拂菻置于波斯以北,而非以西,将印度置于波斯以西,而非以南,或者他们记载的不是拂菻,而是别的同名国家。

唐代杜环《经行记》提供了某些新的地理资料,一是拂菻位于叙利亚以西数千里之处,二是该国西部临西海,南部临南海,北部与土耳其人领地相接。这些材料表明中国人对大秦或拂菻的了解并不仅仅来自传闻,而且来自中国人亲身的游历。杜环遍游西亚北非时,当地政治地理发生了较大变化。其中最重大的变化是拜占廷帝国丧失了其亚洲和非洲属地,波斯帝国衰亡和阿拉伯人兴起,控制了西亚和北非广大地区。其间,拜占廷皇帝君士坦丁五世虽然乘阿拉伯人内讧之机,夺取了部分原亚洲属地,但是对保加利亚人的战争和帝国内部的“毁像斗争”使他无暇进一步扩大巩固战果。在此背景下,杜环作为阿拉伯人的战俘能自由远涉,广泛收集大量第一手资料。我认为杜环所记拂菻就是以君士坦丁堡和巴尔干为核心地区的拜占廷国家,这一结论也可在《唐书》中

得到印证。

唐代以后的古籍,除《宋史》^[74]外,均可表明中国人对这个国家的概念不再存在任何疑点,即中国人对该国的方位和赴其地的道里有正确认识。例如十世纪成书的《唐会要》指出,此国在波斯国西北^[75],玄奘所撰《大唐西域记》也有相似记载^[76],《文献通考》则在波斯国的叙述中提及拂菻位于波斯西北四千五百里^[77]。这些例证足以表明唐代以后,中国人对大秦或拂菻的认识逐步明确,因此,此后的古代文献不再对该国地理投以更多笔墨,有关的地理资料较之前代要少得多。特别是蒙古西征后,东西交往更为便利频繁,中国人对包括拂菻在内的西方国家有更进一步的了解。但是十三世纪以后,一度强盛的拜占廷国家趋于衰落,其版图大为缩小,以致中国人把注意力转向教皇和其他新兴起的强国。自十三世纪以后,中国和欧洲之间的交往也进入了一个新的时期。

通过考察我们现有的全部主要地理资料后,我们看到古代中国人对大秦或拂菻的认识自公元前一世纪到公元后七、八世纪,经历了长期的发展过程。公元一世纪以前,中国人认为大秦位于里海附近,广而言之即黑海与咸海之间。这种观念在其后一百年里有所发展,大秦被看作是两河流域,特别是波斯湾北部地区的强国。三、四世纪时,中国人认为大秦在地中海沿岸,主要指尼罗河三角洲地区。直到六世纪以后,中国人才正确地认识到大秦国位于波斯普鲁斯海峡地区。自此中国人关于大秦国地理的认识没有大的变化。

中国人之大秦概念的发展反映出中国与西方国家的联系也曾经历了不断扩大的过程。换言之,中国人对大秦的认识是随着中国商使的活动范围逐步扩大而发展的,张骞通使西域给中国人带来了有关这个极西部国家的最初信息,甘英通使大秦未成,但足迹已达波斯湾,这使中国人对西方世界的认识有所增加,他们心中的世界西部界限也达到幼发拉底河。远西海上贸易的发展,使中国人发现了两河流域以西的新世界。“西海”最初是指阿拉伯海,后又指波斯湾,指两河流域,指红海,最后确指地中海。《后汉书》就此写道“西域风土之载前古未闻也,汉世张骞怀致远之略,班超奋封侯之志,终能立功西遐,”而甘英所抵“西海”则是“前世所不至,山经所未详。”^[78]《魏略》关于“又有水道通益州永昌”的记载^[79]也真实反映了当时远西海上贸易的活跃。该书开章明意指出的前史之误实际上反映了中国人对西方世界认识的增长。唐代中国与拜占廷之间直接的外交和商业往来^[80]则使中国人最终正确地认识了大秦国家的地理位置。

考证分析中文古籍中有关大秦或拂菻的记载给我们的另一深刻印象是，一千多年来中国人对大秦的认识有其共同的特点。仅从地理方面的叙述看，中国古代作家始终把大秦视为地球上最西部的国家之一。“大秦”之名本身便反映了这样的概念。中国古代第一部地理书《山海经》记载：“从昆仑以东得大秦人，长十丈，皆衣帛。……从此以东十万里得中秦国人，长一丈。”这是关于大秦一名的最早记载，这一记载后为《河图玉版》所重复^[81]。大秦原意即是“泰西”极西，源于这样一段历史：统一中国的秦朝原为中国西部的小国之一，兴起于黄河以西，其祖先据传为皇帝族颡颥的后人，活动于黄河中游及更西部的地区，被称为大秦。“大”字此处等于泰，意为“极”，西字则引申为秦，秦字亦意为“西”。大秦即指极西部的国家。公元前一世纪以后，罗马势力兴起，称雄于地中海世界，以后，罗马帝国更把东部疆界推至两河流域。古代中国与西方商贾的交往中必定听说了这个极西部的大国。但是，这个强国最初对古代中国人来说近乎于神话。直到张骞通使西域，这一传说才得到真实的印证，于是它便被列入极西部国家之列，如安息、条支、奄蔡、黎轩。但是可以肯定，张骞并不清楚它的具体位置，究竟是在奄蔡以东还是以西。在《前汉书》中，这个国家仍是极西部诸国之一，但是它与安息、条支等极西部国家的地理关系仍是中国人的未解之谜。直到《后汉书》《魏略》时，极西的观念才出现在名称上。此后，中国古籍中谈及大秦的地方无一不将它与极西相联，其所在方位自不待言，赴其国的道里方向也皆是向西，此点可参见前文。而有关大秦以西地方的描述则大多混杂着神话传说。值得注意的是学者们对《后汉书》中有关“大秦”一名的解释给以多种说明，因为这段解释成为后代史书有关记述的主要依据。但是我认为《后汉书》中这段文字只不过是作者范曄对《魏略》有关资料的附会说明，一则文中记载的大秦居民与中国人并不相似，难以“秦人”相称，一则《魏略》只是记载“其俗人长大平正，似中国人而胡服，自云本中国一别也”并没有与“大秦”一名相联系。所以，《后汉书》的这段文字也不能成为现代研究的主要依据。

细读中文古籍中有关大秦的资料还可以看出，中国古代作家至少是唐以前的作家将大秦视为西方的大国，甚至最强大的国家。《魏略》中即指出：“自葱岭西，此国最大”^[82]，认为这个国家势力强大，鞭及周邻，“置诸小王甚多”“其余小王国甚多”^[83]。《后汉书》也认识它“有四百余城，小国役属者数十”^[84]。直到唐代，《唐书》中提到该国与阿拉伯人的斗争及其势力的衰落，“自大食强盛，渐陵诸国，乃遣大将军摩拽伐其都城，因约和好，请每岁输之金帛，遂臣属大食焉。”

如果用一句话总结中文古籍中有关大秦的记载,那就是,众多作家所记录的虽然是不同地区,但都是指同一国家,中文古籍中的大秦观即是极西的大国。事实上,符合中文记载且处于欧亚古代大陆西部的国家就是罗马帝国及其继承者拜占廷帝国。

注 释:

1. 西方学者对于大秦这个名字虽然并不陌生,但在将它译为西方文字时却遇到了难题,我们所见到的多种拼写方法反映其困难的程度。现代汉语拼音是目前在中国最流行和完备的拼音体系,并为几乎所有中文字辞典所通用。如果该拼音体系能够被认为是完善的标准体系,那么,大秦一名应被译为 Da-qin,而不是 Ta-ts'in 或 Ta-ch'in。
2. “大秦国一名犁鞞,以在海西,亦云海西国”《后汉书》卷一一八《西域传》。
3. 参见《三国志》卷三〇《魏志》。
4. 我们如对比《后汉书》和《魏略》的资料,会发现两者有许多类似甚至相同的描述,如大秦名称极其多种书写形式,其地形和都城,社会生活和民俗,政治生活与物产等等。明显的区别则在于《魏略》远比《后汉书》描述详细。我们似乎有理由认为《后汉书》取材于《魏略》或者两者取材于同一资料来源。
5. 张俊颜在其《中国与西亚的海上交通》(北京1939)一书中提出《魏略》成书于三世纪中期。而沈福伟则在其《中国与非洲》(北京1990)一书中将该书成书时间定为公元 239年到250年。笔者尚未发现支持这种意见的有力证据,因此认为夏德先生的意见更可取,他认为《魏略》成书于公元264年至429年之间。
6. 谢成为三国时吴国作家,他记述:“大秦国亦称犁鞞似在海西。”司马彪为晋代(265-316)作家,他写道:“大秦国,一名犁鞞,似在海西。”参见沈福伟,前揭节,30页。
7. 《史记》作于公元前104年到91年,《汉书》也称《前汉书》成于公元92年。
8. 《史记》安息传记载:“其西则条枝,北有奄蔡黎轩”《史记》卷一二三《大宛列传》。
9. 范曄在其《后汉书》中为我们提供了有关大秦一名及其不同书写形式的资料,由此,我们对黎轩、犁鞞、犁鞞、海西国等名称与大秦一名的关系有明确的了解。
10. 郭宪记述:“元封三年,大秦国贡花蹄牛。”《别国洞冥记》。

- 11.《西域图记》序言中仅提到拂菻一次，“北道从伊吾经蒲类海、铁勒部、突厥可汗庭，度北流河水至拂菻国，达于西海。”《隋书》卷六七《裴矩传》。
- 12.二十四史中有唐书两部，其一为《旧唐书》，其二为《新唐书》，前者成书早于后者一百年。引文参见《旧唐书》卷一九八《西戎传》，《新唐书》卷二二一上《西域传》。
- 13.许多中国学者致力于从浩繁的中文古籍中搜集资料以说明这种意见，这种工作精神可敬可嘉，因为此项调查并非无用，它有助于彻底整理中文古籍中有关大秦资料的工作。至于这种意见可参见陈连庆《公元七世纪以前中文字籍中的大秦和拂菻》《社会科学战线》1982年106-115页。
- 14.《职贡图》见《法苑珠林》卷三九。
- 15.据中国历史纪年表，张轨为前梁朝(314-386)奠基人，死于314年以前。《十六国春秋》所记载的事件发生于晋愍帝建兴元年，即公元313年。前前梁朝统治中国西北地，此处与西域各国有关联，因此，该书所记这一件事很可能是真实的。参见《太平御览》卷七五八。
- 16.张星娘、冯承均均是著名的中西关系史地学家。张星娘在“拂菻考”，冯承均在“大秦考”及希腊学者M.高勒多西斯教授在“中国与希腊世界”中均对有关争议作了总结。张文见《中西交通史料汇编》卷一，北京1977年版，冯文见《景教碑考》上海1933年版，高氏文见《历史地理》1990年总字第三期。
- 17.《通典》成书于公元766-801年，为第一部对古代中世纪中文史料进行综合研究的书籍，其书旨在调查分析前代史籍，故作者以大秦为题，而未使用拂菻。见《通典》卷一九三《边防》。
- 18.杜环为《通典》作者杜佑族子，曾因参加对阿拉伯人的战争被俘而在西亚北非各国游历十余年，回国后成书一册，名为《经行记》。但原书已佚，仅存部分见于《通典》，该书记：“拂菻国在苦国西，隔山数千里，亦曰大秦”出处同前。
- 19.《括地志》中记小人国：“其耕稼之时，俱鹤所食，大秦卫助之。”问题是这段文字究竟是采自《通典》还是相反，或他们采自同一史料来源。见《括地志》。
- 20.《洽闻记》描述拂菻国附近珊瑚海产珊瑚。在中文古籍中珊瑚常与拂菻联系，不明了此点就很难理解这里所记孺菻正是拂菻(大秦)。《太平广记》卷四〇三，《珊瑚》。
- 21.《梁四公记》写道：“岛上有大林，林皆宝树，中有万余家，其人皆巧，能造宝物，所谓拂林国”这里所说宝石在古代中国也被认为是大秦物产。《太平广

记》卷八一。

- 22.《大唐西域记》记：“波刺斯国西北接拂憐国，”该书卷十一，此处拂憐当为《唐书》中拂菻。
- 23.《五天竺国传》作者法显曾游历留居印度多年，并将其见闻记录成书。
- 24.元时大秦称弗林或富浪，有人怀疑《西使记》中富浪并非拂菻。实际上，富浪一名后来涵意扩大，指欧洲，又写成佛朗。
- 25.《魏书》中有大秦传，此名当指拂菻无疑。但有一种意见认为《魏书》中普岚，伏卢尼也指拂菻，因为书中没有前两个名字的记述，可能作者认为此种显而易见之处不需赘言，这种意见尚需进一步证明。
- 26.《明史》卷三二六《外国传七》。
27. H. 阿仑：“大秦在何处？”《皇家亚洲学会华北年刊》1886年，总字21期 89页；L. 布尔尼斯：《丝绸之路》，伦敦，1966年版，31页；张星娘：《中西交通史料汇编》第一卷，北京1977年版，79-85页；J. 爱德金斯：“罗马与拜占廷研究，”见《中国通报》1885年，另见北京1982年版 3, 22, 79, 90各页；冯承均：《景教碑考》上海1933年版，90-100页；I. 弗格森：“中国与罗马”见《罗马世界兴衰史与罗马文化研究》1978年，585页；A. 弗尔克：“罗马帝国与大秦，”见《东亚学报》1927-28，总字14期，48页；F. 夏德《中国与罗马东方》（大秦国全录）上海1885年版 163页；A. 赫尔曼：“大秦在中国还在远西？”见《中国备忘录》1941年，总字6期，214-215页；同作者“大秦的地理位置”，见《东亚学报》1927-28年，总字14期，195页；N. 沙道：“西汉经济社会史”见《剑桥中国史》卷1，579页；沈福伟《中国与非洲》北京1990年版；J. 舍利：“中国与罗马鼎盛时期（约公元90-130年）的丝绸贸易，”见《希腊罗马学刊》1971年，总字18期，75页；H. 玉尔《契丹及通向那里之路》伦敦1915年版，41-49页；余应时：“汉朝对外关系，”见《剑桥中国史》卷1，461页。
28. 夏德，前揭书，导言，6页。
- 29.《三国志》卷三〇《魏志》
- 30.《魏书》卷一〇二《西域传》。
- 31.《后汉书》卷一一八《西域传》。
- 32.《魏书》卷一〇二《西域传》。
- 33.《三国志》卷三〇《魏志》。
34. 夏德的《中国与罗马东方》一书出版不久便首先受到阿伦博士的挑战，他们之间的争论促使夏德进一步明确了其观点的一些细节和考证。夏德理论中

最大的疑点在于由波斯湾赴叙利亚首府安提柯的旅客不可能舍易行的近路不走，偏取绕阿拉伯半岛的远路而行。

35. 夏德所译中国古代文献中存在许多错误和疑点，对此，笔者在拙译注《中文古籍中有关希腊罗马世界的资料》中分别指出，读者可以参阅，此处恕不赘言。
36. 齐思和教授的文章后来扩充出版为同名小册子，名为《中国与拜占廷关系史》，北京1957年版，但它过于简练而未能论证他的理论。
37. 参见沈福伟，前揭书，有关部分。
38. 就我所知，至少有六十余部中文古籍谈到过大秦，资料片断总数不下于150条。即使如此，我仍然认为有关的调查工作并没有完成。
39. 《魏书》先记载：“从条支西渡海曲一万里，”可至大秦，同段中文记载“云从安息西界循海曲亦至大秦四万余里。”两句所记相差三万里，实不可能是原书作者所误。《北史》和其他书可证明“渡海四万里”应为“渡海曲一万里”或“回万余里”，此误应不是作者疏忽。参见《北史》卷九七《西域传》。
40. M. 高勒多西斯《关于中国至拜占廷之路的中文资料》见《拜占廷交通》雅典1990年。
41. 参见《史记》前引文。
42. 《前汉书》记载，乌弋山离国“东与罽宾，北与扑桃，西与犁鞞条支接，”安息“北与康居，东与乌弋山离，西与条支接。”《前汉书》卷九六上《西域传》。
43. 《后汉书》写道：“大秦国一名犁鞞，似在海西，亦云海西国”。《后汉书》卷一一八《西域传》，《魏略》则记：“大秦国一号犁鞞，在安息条支西，大海之西。”《三国志》卷三〇《魏书》。
44. 《后汉书》关于第一条道路写道：“从安息陆道绕海北行出海西至大秦，”关于第二条写道：“自安息西行三千四百里至阿蛮国，从阿蛮西行三千六百里至斯宾国，从斯宾南行度河，又西南至于罗国九百六十里，安息西界极矣。自此南乘海乃通大秦。”《后汉书》卷一一八《西域传》。
45. 《魏略》所记道路为：“从安谷城陆道北行之海北，复直西行之海西，复直南行经之乌迟散城，周回绕海，凡当渡大海六日，乃到其国。”《三国志》卷三〇《魏志》。
46. 《魏略》又记：“从安息绕海北到其国。”出处同上。
47. 《旧唐书》记：“拂菻国一名大秦，在西海之上，东南与波斯接。”《旧唐书》卷一九八《西戎传》

48. 夏德认为大秦是作为罗马行省的叙利亚,唐时拂菻是作为阿拉伯省分的叙利亚,宋时拂菻则为塞尔柱人省份的叙利亚,(参见其书298页)总而言之,大秦即叙利亚,其后,经与阿伦博士的争论,他改变初说,认为大秦可扩大指为罗马东方。阿伦认为大秦应为罗马帝国,我同意后者的意见。
49. 月氏一名长期被西方学者误读,至今几乎所有西方有关书籍或地图都写为 yue-zhi,正确的读音应为Rou-zhi。
50. 《史记》记:“而汉始筑令居以西,初置酒泉郡以通西北国。因益发使抵安息、奄蔡、黎轩、条支、身毒。”《史记》卷一二三《大宛列传》。
51. 关于汉与西域各国的交往,《史记》记载:“使者相望于道,诸使外国一辈大者数百,少者百余人。”又记:“汉率一岁中使多者十余,少者五六辈,远者八九岁,近者数岁而返。”出处同前。
52. 沈福伟认为特莱西纳的中文发音与黎轩相似,参见,前揭书,21页。
53. 参见高勒多西斯,前引文;夏德,前揭书,298页。
54. 《前汉书》有关记载可参见本文注42引文。
55. 都护班超于公元97年派遣甘英西使,甘英曾远至“西海”,但为安息水手所阻,未能抵大秦。
56. 《后汉书》明确记述“前世汉使皆自乌弋以还莫有至条支者也。”《后汉书》卷一一八《西域传》。
57. 保塞尔提出塞琉古一世所建立的国家自公元前三世纪初鼎盛,公元一世纪以前它始终为西亚最强大的国家。而seleuceian中le和ceian两音极易读为犁鞞。夏德则认为犁鞞就是Rekem的中文写法,这个城市是东地中海岸地区的商业中心和交通要冲。伯希和以其卓越的语言天才证明古代中国人将亚历山大城的le和xan两音节读为犁鞞。因为古音中A字母不发声,Alexandria读为犁鞞。上述意见给我们极大的启示但仍未能解决问题。
58. 《后汉书》开章点明“大秦国一名犁鞞,”对此,有的学者认为范曄误将大秦称为犁鞞,而后代代相传,以误传误。参见沈福伟,前揭书,34页。我认为这种意见不完全正确,如果说两个名字是指同一国家的不同地区则更为正确。
59. 有关海路的记载主要见于安息西界水手劝阻甘英的一段文字,“海水广大,往来者逢善风三月乃得度。若遇迟风,亦有两岁者,故入海人皆赏三岁粮。”我们难以确知这些话在多大程度上反映了真实情况。可以肯定,其地水手大大夸张海路的艰难,因为从同一史料中,我们获知“安息欲以汉缯綵与之

交市，故遮阂不得自达。”《后汉书》卷一一八《西域传》。

60. 萨珊波斯兴起于公元224年以后，其时东汉王朝已结束了统治，但是政治地理的变化仍然为二百年后成书的《后汉书》所记录。
61. 许多学者认为汉时中国人，无论商人或使节，都曾远抵罗马城，其依据是罗马史家弗洛鲁斯的记述，参见玉尔，前揭书，18页。但此事在中文记载中却找不到证明。假如中国使臣曾到罗马宫廷朝贺，那么中国编年史中必定会有记载。
62. 夏德在其《中国与罗马东部》一书中提出，所谓“飞桥”当指位于安提柯西北朱哥玛城的大桥，该桥跨越幼发拉底河，“当然，桥的长度并没有这么多里数，甚至也没有这么多视距里。但是我们不得不假定步数被错译为里数。”参见，前揭书，164页和192页。沈福伟教授对此有更合理的解释，他认为“飞桥”当指从加沙到尼罗河三角洲的沿海长堤，其长度恰恰相当230里，人们从埃及沿此“飞桥”可到北方各国，这一点也符合文献记载。参见，前揭书，44页。显然夏德以改变文献原意的方法说明自己观点是不可取的。《后汉书》关于大秦都城分“五宫”的记载也与埃及亚历山大城的情况相合。
63. 安谷城被考证为幼发拉底河上的奥赫埃（即今瓦尔卡），或临地中海的安提柯，由于对这个赴大秦之路的起点考订不一，所以在赴大秦之路的问题上意见颇多。
64. 夏德提出的假设是从安谷城出发，经阿拉伯半岛和红海沿岸，再折回东地中海沿岸，至安提柯，这种舍近求远的行进路线很久以来就受到其他学者的怀疑。沈福伟认为“从国下直北”一句可解释为“从该国向南行，而后向北行”，这里“下”字被说成是“南行”也难成立。
65. 有人认为《魏书》中大秦传抄自《北史》，我不同意这种看法，因为前者成书于公元551至554年，而后者则为七世纪以后唐代作家李延寿所撰。《魏书》卷一〇二《西域传》记：“大秦国一名黎轩，都安都城，从条支西渡海曲一万里。”
66. 这里仅举该书关于地貌的描述中一节以说明问题，“其海傍出，犹渤海也，而东西与渤海相望，盖自然之理。地方六千里，居两海之间。”参见前揭书。中国东部的渤海大部为陆地所围绕，仅在东面与黄海相接，其地理形态与安提柯附近东地中海相似，这在任何一张世界地图上均可轻易看出。
67. 《旧唐书》记载：“拂菻国一名大秦，在西海之上，东南与波斯接。”卷一九八《西戎传》。《新唐书》则写道：“拂菻古大秦也，居西海上，一曰海西国。去京

- 师四万里，在苦西，北直突厥可萨部。”卷二二一下《西域传》。阿拉伯人其时称叙利亚为cham，发音与中文苦字相仿。
68. 夏德认为它是叙利亚，理由是《唐书》中有关当地人的服饰和宗教习俗的文字可能与穆斯林有联系。事实上“锦绣衣”、“衣绪”或“锦巾”不独为阿拉伯人穿戴，而“君臣七日一休”等语也不仅限于伊斯兰教。细心读此段文字，其关于宗教习俗的记载并不是涉及拂菻的内容，而是涉及磨邻国的内容。参见夏德，前揭书，有关各节。
69. P. 施利尼尔：“中文史料关于七世纪君士坦丁堡的记载”，见《伊斯坦布尔通报单行本》第39卷，1989年，493-505页。
70. 康泰《吴时外国传》称：“从迦那调洲西南入大湾，可七、八百里，乃到枝扈利江口，渡江经西行，极大秦也。”另一段则记载：“从加那调洲乘大舶，船张七帆，时风一月余日乃入大秦国也。”分别见《水经注》卷一，《太平御览》卷七七一。
71. 参见本文注15。
72. 参见本文注14。
73. 《梁书》记载：“（波斯）国东与滑国，西及南俱与婆罗门，北与汎慄国接。”此处“汎慄”或可认为“汎懔”《梁书》卷五四《外国传》。
74. 《宋史》中拂菻传的内容与其他史籍有很大出入，这一点早就引起后代史家的质疑，认为《宋史》所记拂菻可能仅仅是名称偶然相同的另外一个国家，参见《文献通考》卷三三九。《四裔考》。但是夏德认为《宋史》的记载恰恰证明阿拉伯征服后叙利亚地区的阿拉伯化。我认为《宋史》作者元脱脱将元代关于拜占廷国家和西亚国家的新的地理概念混杂于史书撰写之中，造成某种混乱。《宋史》拂菻传开篇明确指明拂菻在小亚细亚和叙利亚西北处，但叙述文中又说该国“历代未朝贡”显然是把当时据有该地（叙利亚）的马里克沙当成了拂菻，而这支正在兴起的塞尔柱突厥人确实没有与中国人发生过接触。有关这点疑问我将另文详述。
75. 《唐会要》卷九九记：“拂菻国一名大秦，在西海之国北，东南与波斯接。”
76. 《大唐西域记》卷一一记：“波刺斯国西北接拂懔国。”
77. 《文献通考》记波斯国“西北去拂菻四千五百里。”卷三三九《四裔考》。
78. 《后汉书》卷一一八《西域传》。
79. 《三国志》卷三〇《魏志》。
80. 史籍所记有唐一代大秦国使臣到中国朝贡之事至少有六次。对此学者们颇

多争议,集中于使臣的身份,抑或负有朝廷使命为朝廷所遣,或从事贸易活动的商贾。

81.《河图玉版》称：“大秦国人长十丈，中秦国人长一丈。”见《博物志》卷二。

82.《三国志》卷三〇《魏志》。

83.同注82。

84.《后汉书》卷一一八《西域传》。

85.《旧唐书》卷一九八《西戎传》。

CHEN ZHI-QIANG

ΟΙ ΧΕΡΣΑΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΚΙΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ*

Πριν από το 2ο π.Χ. αιώνα δεν υπάρχει καθόλου επίσημη επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και στο Ρωμαϊκό κράτος, και ο χερσαίος δρόμος από την Κίνα ως τις χώρες της δυτικής Ασίας δεν έχει ακόμη ανοίξει¹. Η χερσαία επικοινωνία μεταξύ της Κίνας και του Δυτικού κόσμου ξεκίνησε, σύμφωνα με Κινεζικές πηγές, από το 138 π.Χ., κατά το οποίο ο αυτοκράτορας Ου-τι (140 - 87 π.Χ.), της δυναστείας των Χαν, έστειλε έναν ανώτερο υπάλληλο, τον Τσανγκ Τσιαν, που πιστεύεται ότι υπήρξε ο πρώτος Κινέζος πρεσβευτής στην Κεντρική Ασία². Κάποιος ερευνητής έχει μελετήσει το θέμα για το θαλάσσιο δρόμο από το Βυζάντιο στην Κίνα³. Εδώ θα εξετάσουμε τους χερσαίους δρόμους επικοινωνίας από την Κίνα ως το Ρωμαϊκό κράτος και

* Αποσπάσματα από την ατύπωτη διατριβή του σ. *Μελέτη της ιστορίας των βυζαντινοκινεζικών σχέσεων*, Θεσσαλονίκη 1994.

1. Ως τώρα, επίσημη αναφορά και επίσημα έγγραφα για την επικοινωνία της Κίνας με τις χώρες πέρα από το Τουρκεστάν, μέχρι το 2ο π.Χ. αιώνα, δεν κατέστη δυνατόν να βρεθούν. Τελευταία, κάποια αρχαιολογικά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στην Κίνα ή σε άλλες χώρες, όπως στην Αίγυπτο και στο Βιετνάμ, μας δίνουν τις αποδείξεις της εμπορικής σχέσης της Κίνας με τις δυτικές χώρες, πριν από τον 3ο π.Χ. αιώνα, αλλά η επικοινωνία αυτή γινόταν περισσότερο μέσω του θαλασσιού δρόμου. Η επίσημη μνεία, που για πρώτη φορά αναφέρει την ύπαρξη διπλωματικής επικοινωνίας ανάμεσά τους, είναι ένα Κινεζικό χρονικό, το Σιχ-Κι, που γράφτηκε στα τέλη του 2ου και στην αρχή του 1ου π.Χ. αιώνα. Το γεγονός αυτό, που μας παρέχει το «Χρονικό του χρονογράφου», έγινε το 138 π.Χ. Βλ. Σι-μα Τσιαν, Σιχ-κι (Το Χρονικό του Ιστορικού, γράφτηκε το 104-91 π.Χ.), στο Ssi-ku-chuan-shu (Corpus of Royal Library), (1st ed. Peking 1773-1782), Taipei 1972 (εξ. CRL), vol. 292-295, κεφ. 123 - Παν Κού, Χαν-σουχ (ή Τσιαν-χαν-σουχ, Η Ιστορία της Παλαιάς Δυναστείας των Χαν, γράφτηκε το ?-92 π.Χ.), CRL, vol. 249-251, κεφ. 62.

2. Βλ. J. E. Vollmer, E. J. Keal, E. Nagai-Berthrong, *Silk Roads - China Ships*, Toronto 1983, 26-29.

3. Βλ. Γιάννης Ρούσας, Βυζάντιο και Κίνα, ο θαλάσσιος δρόμος του μεταξιού, *Αρχαιολογία*, 38 (1991), 58-69.

τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Αυτοί οι χερσαίοι δρόμοι είναι ένα σημαντικό ιστορικό κληροδότημα από τον αρχαίο κόσμο, πριν από τον 4ο μ.Χ. αιώνα, και θεωρούνται, χωρίς αμφιβολία, ως ένα από τα σπουδαιότερα στοιχεία, που συνέβαλαν αποτελεσματικά στην ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ αυτών των δύο χωρών. Πράγματι, αυτοί οι δρόμοι από την αρχή έπαιξαν έναν σπουδαίο ρόλο για να καταστήσουν δυνατή την ανταλλαγή ιδεών, προϊόντων και διπλωματικών επικοινωνιών μεταξύ τους.

Γενικά, οι δρόμοι διαιρούνται σε τρία κύρια συμπλέγματα, που είναι: α) οι θαλάσσιοι δρόμοι, β) οι χερσαίοι δρόμοι και γ) οι μικτοί θαλασσιοχερσαίοι δρόμοι. Οι θαλάσσιοι δρόμοι από τη Δύση ως την Ανατολή χρησιμοποιήθηκαν νωρίτερα από τους χερσαίους δρόμους. Πληροφορούμαστε από τις Κινεζικές πηγές ότι οι χερσαίοι δρόμοι άρχισαν να χρησιμοποιούνται από το 138 π.Χ., ενώ οι θαλάσσιοι δρόμοι στην εποχή του αυτοκράτορα Ουτι (140 - 87 π.Χ.) των παλαιών Χαν (206 π.Χ. - 8 μ.Χ.), από την Κίνα μέχρι την περιοχή της βόρειας Ινδίας, χρησιμοποιήθηκαν συχνά⁴. Και ο βασιλιάς του Kancipura (σημερινό Kandhipuram, Καμπότζη) έστειλε έναν πρεσβευτή στην αυλή των Χαν. Αυτό το γεγονός αποδεικνύει ότι η αρχή της χρήσης του θαλάσσιου δρόμου ανάγεται στην περίοδο πριν από το 140 π.Χ. Από τη βόρεια Ινδία έμποροι μετέφεραν τα ανατολικά εμπορεύματα στη λεκάνη της Μεσογείου θάλασσας. Ωστόσο, εξ αιτίας του ότι στο δυτικό και

4. Βλ. Σι-μα Τσιαν, ό.π. κεφ. 123 - Παν Κού, ό.π. κεφ. 62. Μερικοί ερευνητές πιστεύουν ότι οι θαλάσσιοι δρόμοι άνοιξαν νωρίτερα απ' ό,τι οι χερσαίοι δρόμοι, γύρω στον 3ο αιώνα π.Χ. Τρεις κυρίως λόγοι με ωθούν να επικροτήσω αυτή την άποψη. Πρώτον, το 1991. Κινέζοι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν πολλά δοχεία και καθρέφτες από μπρούντζο, τα οποία χρονολογούνται από τη δυναστεία των Τσιν (221 π.Χ. - 207 π.Χ.), στο νότιο μέρος της θάλασσας της Κίνας. Αυτή η ανακάλυψη δείχνει ότι τα Κινεζικά πλοία περνούσαν συχνά από την περιοχή, από την εποχή ακόμη της δυναστείας των Τσιν, καθόσον κάθε θαλάσσιος δρόμος από την Κίνα στην Ινδία, τη δυτική Ασία και την ανατολική Αφρική πρέπει να διέλθει από αυτή την περιοχή. Βλ. το άρθρο του Μα Μπάο-τζου, «Αναφορές ενός αρχαιολόγου για τη θάλασσα της Κίνας», στην εφημερίδα Κουάνγκ-μινγκ-ρι-μπάο, της 31.10.1992, σελ. V. Δεύτερον, πολλά πέτρινα αγάλματα στο «Μεγάλο ανάκτορο του βασιλιά» στην Ταϊλάνδη, ταυτίστηκαν πρόσφατα με το έρμα (σαβούρα), που χρησιμοποιούσαν τα Κινεζικά εμπορικά πλοία της περιόδου των Τσιν. Βλ. Γου Καν, «Το "Μεγάλο Παλάτι" της Μπανγκ-κονγκ», Cultural Exchange Between China and Foreign Countries (εξ. CEBCFC), II (1992), 30. Αυτή η ταύτιση αποδεικνύει ότι οι Κινέζοι ναυτικοί ήταν τόσο δραστήριοι, ώστε ίδρυσαν εμπορικούς σταθμούς κατά μήκος των θαλασσιών αυτών οδών. Τρίτον, μερικά Κινεζικά ιστορικά απομεινάκια, που βρέθηκαν στην Αίγυπτο, θεωρούνται ως προϊόντα της δυναστείας των Τσιν. Εάν η χρονολογία της μεταφοράς τους από την Κίνα στην Αίγυπτο μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι τόσο χωρίς όσο η ίδια η δυναστεία, η άποψή μου, πάνω στο θέμα, ισχυροποιείται ακόμη περισσότερο. Βλ. Sen Fu-wei, China and Africa: The history of relations between China and Africa during the period of 2000 years, Peking 1990, 8-10.

στον ανατολικό κόσμο η ανάγκη για τα ξένα εμπορεύματα δεν ήταν τόσο μεγάλη και τόσο δυνατή, (όσο και όπως διαμορφώθηκε έναν αιώνα αργότερα) και η ναυτική τέχνη δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένη, ιδίως για τα ταξίδια στον ωκεανό ή για τα μακρινά ταξίδια, είχε ως αποτέλεσμα η επικοινωνία δια μέσου των θαλασσιών δρόμων να παραμείνει καθηλωμένη σε μικρή κλίμακα και τα ταξίδια να πραγματοποιούνται κύρια κατά μήκος των παραλιών⁵. Η κατάσταση αυτή συνεχίζεται ως τον 1ο μ.Χ. αιώνα, οπότε πραγματοποιείται μεγάλη ανάπτυξη των θαλασσιών μεταφορών και δικαιολογημένα η περίοδος αυτή (του 1ου μ.Χ. αιώνα) θεωρείται ως η χρυσή εποχή της χρήσης των θαλάσσιων δρόμων και των θαλάσσιων μεταφορών⁶.

Οι χερσαίοι δρόμοι, μετά το 138 π.Χ., αναπτύχθηκαν γρήγορα. Ο περίφημος «δρόμος του μεταξιού»⁷, στην ξηρά, δείχνει την εντυπωσιακή αύξηση και πρόοδο της επικοινωνίας. Η αύξηση και η επέκταση της εξουσίας του Ρωμαϊκού κράτους στη Μεσόγειο θάλασσα άλλαξε βαθειά τις εμπορικές και πολιτικές σχέσεις ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή. Ο σχηματισμός και η ανάπτυξη του «δρόμου του μεταξιού» είχε στενή σχέση με αυτήν την αλλαγή. Γενικά, αυτός ο δρόμος μπορεί να διαιρεθεί στο ανατολικό, στο κεντρικό και στο δυτικό τμήμα.

Το ανατολικό τμήμα του «δρόμου του μεταξιού» αρχίζει από τις πόλεις Λου-γιανγκ και Τσανγκ-αν (τη σημερινή Σι-άν), παλαιές πρωτεύουσες της Κίνας και σπουδαία εμπορικά κέντρα, χτισμένες στις όχθες του Κίτρινου ποταμού (Χουάνγκ-Χο), στις οποίες οι εμπορικές αποστολές μετέφεραν μετάξι, κοσμήματα και άλλους θησαυρούς. Στην εποχή των Χαν (παλαιοί, 206 π.Χ. - 8 μ.Χ., νεότεροι, 25-220), ο Κινεζικός στρατός επέκτεινε την κυριαρχία τους δυτικά και ήλεγχε την περιοχή της ζώνης του Κίτρινου ποταμού και τους δρόμους μέχρι το Παμίρ. Έτσι διασφάλισε την επικοινωνία του ανατολικού τμήματος των δρόμων του μεταξιού. Ο δρόμος διασχίζει τη ζώ-

5. Ο Α. Lewis πιστεύει: «we might best begin by emphasizing that in general during this period (the 14-16th centuries) no basic changes took place in the major coastal and monsoon maritime routes which mariners followed in the Indian Ocean...». *A Lewis, The Sea and Medieval Civilization*, London 1978, 241.

6. Βλ. *Tsan Kun-yan, The Communication by Sea between China and Western Asia and Northern Africa*, Peking 1986, 1-10.

7. Η έκφραση «Δρόμος του Μεταξιού» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Γερμανό γεωγράφο του 19ου αιώνα F. von Richthofen, ο οποίος πιστεύει ότι το μετάξι ήταν το πολυτιμότερο προϊόν από όλα εκείνα που μεταφέρονταν κατά το επικίνδυνο ταξίδι από την Κίνα στη Δύση. Βλ. *Ferdinand Freiheren von Richtofen, China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien*, Berlin 1877, 103-112.

νη κατά μήκος του Κίτρινου ποταμού (Χουάνγκ-Χο) και φθάνει στην Αν-σι (ή Αν-ξι, την αρχαία πρωτεύουσα μιας επαρχίας στην τότε δυτική Κίνα, η οποία βρίσκεται στη σημερινή κεντρική Κίνα, δυτικά από την έρημο Γκόμπι και βόρεια από την οροσειρά Ναν-Σαν, λίγο πιο πέρα από το δυτικό άκρο του Σινικού Τείχους). Από εκεί ο δρόμος διαιρείται σε τρεις βραχίονες⁸.

Ο πρώτος δρόμος ήταν ο βορειότερος από τους άλλους δύο· περνούσε από τη Χαμί (Χάμι), πόλη που βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της επαρχίας Σιν-Κιανγκ, την Turfan, την Urumchi (Ουρούμτσι, την πρωτεύουσα της σημερινής επαρχίας Σιν-Κιανγκ), την Kulja (πόλη της δυτικής Κίνας στην επαρχία Σιν-Κιάνγκ, κοντά στα σύνορα με το Καζακιστάν) και την Tokmak, ως την Τασκένδη (την πρωτεύουσα του σημερινού Ουζμπεκιστάν), που βρίσκεται στη λεκάνη του ποταμού άνω Ιαξάρτη (Jaxartes, του σημερινού Συρ-Ντάρια). Σήμερα μπορούμε να έχουμε μία εικόνα αυτού του δρόμου, αν ακολουθήσουμε τη σύγχρονη οδό που συνδέει την Ουρούμτσι (της Κίνας) με την Τασκένδη (του Ουζμπεκιστάν). Ο δρόμος αυτός ξεκινά από την Ουρούμτσι, περνάει τα σύνορα Κίνας-Καζακιστάν, διέρχεται από τη σημερινή πρωτεύουσα του Καζακιστάν, την Άλμα-Άτα, συνεχίζει δυτικά, διερχόμενος για λίγο από την Κιργιζία (Κιργιστάν), περνά από τα σύνορα Καζακιστάν - Ουζμπεκιστάν, για να καταλήξει στην πρωτεύουσα του τελευταίου, την Τασκένδη⁹.

Ο δεύτερος δρόμος, ο οποίος βρίσκεται ολόκληρος μέσα στα όρια της σημερινής Κίνας, ξεκινούσε από την Tunhuang (αρχαία πόλη που σήμερα έχει εξαφανιστεί από την επέκταση της ερήμου Γκόμπι, μια και βρισκόταν στο ανατολικό άκρο της) και συνέχιζε δυτικά, περνώντας από τη Λοπ-Νορ (Lop Nor, μια αρχαία λίμνη που σήμερα έχει αποξηρανθεί), διέσχιζε τη βόρεια περιοχή της λεκάνης του ποταμού Ταρίμ (Tarim), την έρημο Τακλά-Μακάν (Takla makan) και έφθανε ως την Κασγκάρ (Kashgar, μια πόλη στα δυτικά όρια της Κίνας με την Κιργιζία (Κιργιστάν) και το Τατζικιστάν). Στη συνέχεια ο δρόμος αυτός διέσχιζε τα όρη του Παμίρ και συνέχιζε στο Τατζικιστάν και στο Αφγανιστάν. Αυτός ήταν ο πιο σπουδαίος και φημισμένος δρό-

8. Βλ. *Ουέι Τζενγκ, Σουιχ-σουιχ* (Η Ιστορία της Δυναστείας των Σουιχ, γράφτηκε στα 636-656), CRL, vol. 264, κεφ. 67 - Παν Κου, ό.π., κεφ. 128. - *Φαν Γιε, Χο-χαν-σουιχ* (Η Ιστορία της Νεότερης Δυναστείας των Χαν, γράφτηκε το 420-472 μ.Χ.), CRL, vol. 252-253, κε. 92. - J. Innes Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire, 29 B.C. to A.D. 641*, Oxford 1969, 119-126. - E. H. Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and India*, London 1974, 10-42 - H. Miyakawa - Zama, and A. Kollautz, *Ein Dokument zum Fernhandel zwischen Byzanz und China zur Zeit Theophylakts*, στο *Byzantinische Zeitschrift* 77 (1984), 6-19.

9. Βλ. *Ουέι Τζενγκ*, ό.π., κεφ. 67 - J. I. Miller, ό.π., 122 Map. 2, 127, Map. 3 - H. Miyakawa - Zama, ό.π., BZ 77 (1984) 12.

μος, σε σχέση με τους άλλους δύο («δρόμος του μεταξιού»)¹⁰.

Ο τρίτος δρόμος άρχιζε επίσης από την Τουνγκ-Χουάν (Tunhuang), περνούσε βόρεια από τα όρη Altun (σημερινά Τσι-λιεν-τσεν, Tsi-lien-san) και συνέχιζε δυτικά, στην περιοχή νότια της λεκάνης του ποταμού Ταρίμ (Tarim) και βόρεια της οροσειράς Κουνέν-Λουν (Kunlun), περνώντας από την Khotan (αρχαία πόλη, που επίσης κάλυψε η έρημος. Η σημερινή Χοτάν, που βρίσκεται στις όχθες ενός παραπόταμου του Ταρίμ, μας δείχνει πού περίπου βρισκόταν η αρχαία πόλη) και την Υαρκέντ (Yarkand, αρχαία πόλη, αλλά και σύγχρονη, χτισμένη στις πηγές του ποταμού Ταρίμ, κοντά στα σύνορα της Κίνας με το Τατζικιστάν), ως την Tashkurgan (αρχαία πόλη κοντά στα σημερινά δυτικά σύνορα της Κίνας). Η συνέχεια του δρόμου ήταν η ίδια με αυτήν του δεύτερου, διότι υπάρχει μόνο ένα πέρασμα ανάμεσα στα όρη του Παμίρ, το οποίο χρησιμοποιείται από τα αρχαία χρόνια ως τις μέρες μας¹¹.

Από την Tashkurgan ή από την Kashgar οι δρόμοι συνέχιζαν δυτικά περνώντας από το Παμίρ (συγκεκριμένα πάνω από τα όρη του Παμίρ που βρίσκονται σήμερα εν γένει στο Αφγανιστάν, στην Κίνα, την Ινδία, το Πακιστάν, την Κιργιζία (Κιργιστάν) και το Τατζικιστάν). Θα πρέπει επίσης να προστεθεί ότι το Παμίρ ήταν το μέσον του «δρόμου του μεταξιού», δηλαδή όσο ήταν το τμήμα του δρόμου που διέσχιζε την Κίνα, τόσο ήταν και το υπόλοιπο, μέχρι την Αντιόχεια. Κατά την ίδια περίοδο, η αυτοκρατορία του Κουησούανγκ (Κουσάνα) κατέλαβε μια μεγάλη περιοχή στα βόρεια της Ινδίας¹², και επίσης ήλεγχε το «δρόμο του μεταξιού» στην περιοχή, ενώ παράλληλα διασφάλιζε τη διακίνηση των εμπορευμάτων δια μέσου αυτών των δρόμων, γι' αυτό και οι δρόμοι αυτοί, υπό τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας του Κουησούανγκ, έπαιξαν ένα πολύ σπουδαίο ρόλο. Στην πόλη Βάκτρα της βόρειας Ινδίας (που σήμερα βρίσκεται στο βόρειο Αφγανιστάν, κοντά στα σύνορα με το Τατζικιστάν) και στην πόλη Μερν (πόλη της Περσίας κοντά στη σημερινή Μεσχέντ), το ανατολικό τμήμα των δρόμων αυτών τε-

10. Βλ. L. Boulnois. The Silk Road, Engl. tr. by D. Chamberlin. London 1966, passim. - H. Miyakawa - Zama, ό.π., BZ 77 (1984), 12.

11. Βλ. Ουέι Τζενγκ. Σουιχ-σουχ (Η Ιστορία της Δυναστείας των Σουιχ, γράφτηκε στα 636-656), CRL, vol. 264, κε. 67 - J. I. Miller, ό.π., 127, Map. 3 - H. Miyakawa - Zama, Dokument. BZ 77 (1984) 12.

12. Όταν αναφερόμαστε στην αρχαία Ινδία εννοούμε μία περιοχή η οποία περιλαμβάνει τα ακόλουθα σημερινά κράτη και περιοχές: Ινδία, Πακιστάν, Μπαγκλαντές, Αφγανιστάν, Νεπάλ, Τατζικιστάν, Παμίρ, Κασιμίρ, η δε βόρεια Ινδία, που μας απασχολεί εδώ, περιλαμβάνει τη γεωγραφική περιοχή νότια και δυτικά των Ιμαλαίων και δυτικά των ορέων του Παμίρ, μέχρι τα υψίπεδα της Περσίας.

λείωνε. Σύμφωνα με τα Κινεζικά χρονικά, η απόσταση από τη Λόου-γιανγκ ως τη Μεγν ήταν περίπου 20.000 λι.¹³

Το κεντρικό τμήμα του «δρόμου του μεταξιού» άρχιζε από τα Βάκτρα και τη Μεγν¹⁴. Αυτό το τμήμα περιλαμβάνει όλους τους δρόμους στην κεντρική Ασία, δηλαδή από το Παμίρ ως τη λεκάνη του Τίγρη και του Ευφράτη. Το ταξίδι αυτό γίνονταν από τρεις κύριους δρόμους. Ο ένας περνούσε από τη Maracanda και τη Bagae (πόλεις του Ουζμπεκιστάν), επί του ποταμού Ώξου (Oxus, του σημερινού Αμού-Ντάρια), διέσχιζε κατά μήκος τη λεκάνη του ίδιου ποταμού (διέσχιζε τα σημερινά σύνορα Ουζμπεκιστάν-Τουρκμενιστάν), στη συνέχεια περνούσε από την Khiva (πόλη του Τουρκμενιστάν) και την Krasnovodsk (πόλη του Τουρκμενιστάν στις όχθες της Κασπίας), από την οποία περνούσε την Κασπία θάλασσα, έφθανε στο σημερινό Μπακού (ή Βακού) του Αζερμπαϊτζάν, στη συνέχεια ακολουθούσε τον ποταμό Αράξη (στο βόρειο Ιράν, περνώντας βόρεια από την πόλη Ταυρίδα), διέσχιζε την περιοχή της νότιας Αρμενίας και, συνεχίζοντας στην ανατολική Τουρκία, έφθανε στον Πόντο και την Τραπεζούντα, ως την Κωνσταντινούπολη (στο Βυζάντιο), ακολουθώντας τα νότια παράλια του Ευξείνου Πόντου (της Μαύρης θάλασσας)¹⁵.

Ο δεύτερος, που ήταν ο σπουδαιότερος από τους άλλους δύο που επικοινωνούσε σε πολλά σημεία με δευτερεύοντες δρόμους με τους δύο άλλους (το τμήμα του δρόμου που αναφέρεται παραπάνω και το δρόμο που αναφέρεται στη συνέχεια), επειδή ήταν ανάμεσά τους, περνούσε από την περίφημη αρχαία πόλη Βάκτρα (στο σημερινό βόρειο Αφγανιστάν) και τη Μεγν¹⁶, από την οποία οδηγούσε βέβαια στην Εκατόμυλο, την πρωτεύουσα της χώ-

13. 1 λι = 0,3375 χλμ., 20.000 λι = 6.750 χλμ. Βλ. *J. I. Miller*, ό.π., 119-120 - *E. H. Warmington*, ό.π., 15-21 - *W. H. Schoff* και *H. Wilfred*, *Parthian Stations by Isidore of Charax, and account of the overland trade route between the Levant and India in the first century B. C.*, Chicago 1976, 268-302.

14. Βλ. *J. I. Miller*, ό.π., 125-140 - *E. H. Warmington*, ό.π., 185-202 - *W. H. Schoff*, ό.π., 272-300 - *M. P. Charlesworth*, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Hildesheim 1961, 98-106 - *L. Friedlander*, *Roman Life and Manners*, τόμ. I, 268-280 - *J. Thorley*, *The Silk Trade between China and the Roman Empire at its Height time (circa A.D. 90-130)*, στο *Greece and Rome*, 18 (1971), 71-80.

15. Βλ. *W. M. Ramsay*, *The Historical Geography of Asia Minor*, (1st ed. London 1890) Amsterdam 1962, 51-62, 164-179.

16. Αυτή η πόλη μνημονεύεται πολλές φορές από τα κινεζικά χρονικά και θεωρείται ως το ανατολικότερο όριο της χώρας Αν-σι (Παρθία). Βλ. *Φαν Γιέ*, ό.π., κεφ. 118. Επίσης ο Πλίνιος αναφέρει ότι η ίδια πόλη έχει το γεωγραφικό πλεονέκτημα της μοναδικότητας και της μεγάλης ασφάλειας σ' αυτή την αμμώδη έρημο περιοχή. Ιδρύθηκε από το Μέγα Αλέξανδρο και

ρας αυτής. Στη συνέχεια περνούσε από την Τεχεράνη και τα αρχαία Εκβά-
τανα (αρχαίες πόλεις που βρίσκονται στο σημερινό Ιράν), από τα οποία κα-
τέληγε στην Κτησιφώντα, στον Τίγρη ή το Zeugma, στον Ευφράτη ποταμό
(στο σημερινό Ιράκ)¹⁷.

Ο τρίτος ήταν ο μακρύτερος του ταξιδιού και περνούσε από την πόλη
Taxila (βόρεια Ινδία), που ήταν στη λεκάνη του Ινδού ποταμού και η οποία
συνδεόταν με την πόλη Khotan, μέσω των περασμάτων των ορέων του Κα-
ρακορούμ, καθώς επίσης και με την πόλη Muttra στη λεκάνη του Γάγγη. Στη
συνέχεια ο δρόμος περνούσε από την Καμπούλ (Kabul, πρωτεύουσα του ση-
μερινού Αφγανιστάν), την Κάνταχαρ (Kandahar, πόλη στα νότια του σημε-
ρινού Αφγανιστάν) και την Phga (πόλεις που την εποχή εκείνη θεωρούντο
ότι ανήκουν στην περιοχή της βόρειας Ινδίας), την Kerman (που βρίσκεται
στο ανατολικό Ιράν) και κατέληγε στην πόλη Χάραξ (Charax, κοντά στην
αρχαία Περσέπολη στο σημερινό Ιράν). Από εκεί ο δρόμος συνέχιζε βορειο-
δυτικά και έφθανε στη Βαβυλώνα¹⁸.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, από τον 1ο μ.Χ. αιώνα και μέχρι τα τέλη
του 6ου μ.Χ. αιώνα, αυτοί οι δρόμοι ελέγχονταν από τους Πέρσες, δηλαδή
από την Παρθία μέχρι το 224 μ.Χ. και στη συνέχεια από τη δυναστεία των
Σασσανιδών της Περσίας. Την περίοδο της παλαιότερης δυναστείας των
Χαν (206 π.Χ. - 8 μ.Χ.), οι Κινέζοι έμποροι και οι Πέρσες ταξιδευτές συνή-
θως χρησιμοποιούσαν τους δρόμους στην περιοχή βόρεια του Ιράν, με αφε-
τηρία τα Βάκτρα και την Μερν. Μετά την κατάληψη της δυτικής Ασίας από
τους Ρωμαίους ξεκινά μια περίοδος πολέμων ανάμεσα στη Ρωμαϊκή αυτο-
κρατορία και τους Πέρσες, που διήρκεσαν με μικρά διαλείμματα ειρήνης για
μερικούς αιώνες και οι οποίοι συνεχίστηκαν ανάμεσα στους Βυζαντινούς
και τους Πέρσες, πόλεμοι και αναστατώσεις, που είχαν δυσμενείς επιπτώ-
σεις στο εμπόριο και τις μεταφορές. Οι Πέρσες έγιναν ένα ισχυρό εμπόδιο
για το ρωμαϊκό εξωτερικό εμπόριο με την Κίνα. Η Ιστορία της νεότερης δυ-

στην αρχή πήρε το όνομά του, ανοικοδομήθηκε δε στη συνέχεια από τον Αντίοχο, πολλά χρό-
νια μετά την καταστροφή της από τους βαρβάρους. Βλ. Πλίνιος, *Natural History*, έκδ. Loeb,
London 1969, VI, XVIII, 46, 48 - *Στράβων*, *Geography*, ed. with Engl. transl. J. C. Jones, London,
1928, c. 510.

17. Το έργο «Parthian Stations» του Ισιδώρου (Isidore of Charax) αναφέρει το δρόμο του
μεταξιού, μεταξύ του Ζεύγματος και της Βακτριανής. Ο *Charlesworth* πιστεύει ότι η σημασία
του Ζεύγματος οφείλεται στο ότι υπάρχει εκεί διάβαση του Ευφράτη. Βλ. *J. I. Miller*, ό.π., 145,
Map. 5 - *M. P. Charlesworth*, ό.π., 98-99 - *IL. Friedlander*, ό.π., τομ. I, 307-311 - *J. Thorley*, ό.π.,
74, Map. 1.

18. Βλ. *J. I. Miller*, ό.π., 124-126 - *M. P. Charlesworth*, ό.π., 98-99 - *L. Friedlander*, ό.π., τομ.
I, 307-311 - *J. Thorley*, ό.π., 74, Map. 1.

ναστείας των Χαν αναφέρει καθαρά ότι οι βασιλείς του Τά-τσιν επιθυμούσαν πάντοτε να στείλουν πρεσβευτές στην Κίνα, αλλά οι Πάρθοι, που ήθελαν να εμπορευούνται οι ίδιοι το μετάξι, τους εμπόδιζαν. Τότε οι Ρωμαίοι έμποροι προσπάθησαν να αναπτύξουν την επικοινωνία μέσω των θαλάσσιων δρόμων και των δρόμων πάνω από τη βόρεια Περσία. Παράλληλα η νεότερη δυναστεία των Χαν (25-220 μ.Χ.) έκανε την ίδια περίοδο σύντονες προσπάθειες να επικοινωνήσει με τη χώρα του Τά-τσιν. Το 97 μ.Χ., ο Καν Γινγκ (Kan Ying), ένας Κινέζος πρεσβευτής από τη δυναστεία των Χαν, στάλθηκε για να επισκεφθεί τον βασιλιά του Τά-τσιν και έφθασε στον Περσικό Κόλπο, αλλά οι ναυτικοί του δυτικού τμήματος της Παρθίας τον απειθάρρουναν λέγοντάς του ότι η θάλασσα είναι πολύ μεγάλη και ότι για να την περάσει κανείς χρειάζεται από τρεις μήνες ως δύο χρόνια: έτσι ο Καν Γινγκ σταμάτησε¹⁹.

Η ιστορία του εμπορίου του μεταξιού από την Κίνα στις δυτικές χώρες είναι πολύ μεγάλη και πολύ παλιά, αλλά φθάνει στο ύψιστο σημείο της μετά την εποχή του αυτοκράτορα Οκταβιανού Αυγούστου (27 π.Χ. - 14 μ.Χ.), όταν το εμπόριο του μεταξιού αναπτύχθηκε πολύ. Για μισό αιώνα, από την τελευταία δεκαετία του 1ου μ.Χ. αιώνα, έως περίπου τα μέσα του 2ου μ.Χ. αιώνα, ο «δρόμος του μεταξιού» ήταν ανοιχτός και χωρίς εμπόδια και το εμπόριο του μεταξιού ανθούσε. Εν τούτοις, τα κέρδη από το εμπόριο πήγαιναν κατά το μεγαλύτερο μέρος στους Πέρσες εμπόρους²⁰. Κατά τη διάρκεια της άνθησης των σχέσεων της Κίνας με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όχι μόνον η Παρθική Αυτοκρατορία αλλά και η Κουσανική Αυτοκρατορία (Kouisan Empire) έπαιξαν μεγάλο ρόλο στη διεξαγωγή του εμπορίου του με-

19. Αυτό το γεγονός αποδεικνύει το ρόλο που έπαιξαν οι Πέρσες στην επικοινωνία μεταξύ των δύο κόσμων. Έτσι ξέρουμε από την αναφορά αυτή, ότι υπήρχε ανάγκη ν' ανοιχτούν άλλοι δρόμοι για τη μεταξύ τους επικοινωνία, ανάγκη που ήταν πολύ επείγουσα. Βλ. *Φαν Γιε*, ό.π., κεφ. 118 - *Γουί Χουάν*, Ουεί-λιο (Η Ιστορία του βασιλείου των Ουεί, γράφτηκε τον 3ο αιώνα), στο Σαν-κουό-τζιχ, CRL, vol. 254, κεφ. 30.

20. Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το μετάξι ήταν πολύ φθηνό στην Κίνα και ότι δεν υπήρχε κανένας περιορισμός στην παραγωγή του, ή απαγόρευση στην εξαγωγή του. Η σχετική φημολογία για απαγόρευση εξαγωγής μεταξιού από την Κίνα προήλθε από τους Πέρσες, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο πέτυχαν πολύ υψηλές τιμές πώλησης. Διατηρώντας τη σχετική φημολογία, πέτυχαν να κρατήσουν για αιώνες πολύ υψηλά την τιμή του μεταξιού στις δυτικές αγορές. Βλ. *Φαν Γιε*, ό.π., κεφ. 118 - *Γουί Χουάν*, ό.π. - *Φανγκ Σουάν-λινγκ*, Κιν-σουχ (Η Ιστορία της Δυναστείας των Τσιν, γράφτηκε το 644-646 μ.Χ.), CRL, τόμ. 255-256, κεφ. 97 - M. P. Charlesworth, ό.π., 105-106 - L. Friedlander, ό.π., τομ. I, 305-306 - J. Thorley, ό.π., 75 - F. Hirth, *China and the Roman Orient: Researches into their ancient and mediaeval relations as represented in old Chinese records*, Chicago 1975, (1st ed. Shanghai-Hongkong 1885), 173-177 - W. M. Ramsay, ό.π., 74-82, 164-179, 197-220.

ταξιού και των ανταλλαγών των προϊόντων και οι έμποροι αυτών των δύο αυτοκρατοριών (Πάρθων και Κουσάνων) λάμβαναν ενεργό μέρος στη διεξαγωγή του εμπορίου του μεταξιού, κάτω από την προστασία της μονοπωλιακής πολιτικής των κυβερνήσεών τους. Οι Κινέζοι και οι δυτικοί συγγραφείς συμφωνούν στις αναφορές τους γι' αυτήν την κατάσταση²¹. Αυτός είναι ένας σπουδαίος λόγος, που εξηγεί την υψηλή τιμή του μεταξιού και των μεταξωτών ενδυμάτων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μια και το μετάξι ήταν τόσο ακριβό όσο και ο χρυσός. Μία λίβρα (μονάδα βάρους) μεταξιού άξιζε όσο μια λίβρα χρυσού²².

Το δυτικό τμήμα του «δρόμου του μεταξιού», απετελείτο από όλους τους δρόμους που ένωναν όλες τις μεγάλες πόλεις στη λεκάνη του Ευφράτη, όπως τα Σαμόσατα, το Ζεύγμα, τη Σελεύκεια, τη Βαβυλώνα, τη Volagesia, την Apologos, κ.ά., με τις σπουδαιότερες πόλεις της λεκάνης της Μεσογείου, όπως την Αντιόχεια, τη Δαμασκό, την Παλμύρα, την Πέτρα, και την Αλεξάνδρεια, από τις οποίες η Τύρος και η Αντιόχεια ήταν επίσης σπουδαία κέντρα παραγωγής και κατασκευής ενδυμάτων και άλλων προϊόντων²³. Σύμφωνα με τις κινεζικές πηγές, οι δρόμοι του δυτικού τμήματος, αυτή την εποχή, οδηγούσαν κυρίως στην περιοχή του Νείλου ποταμού, δηλαδή από την Κτησιφώντα, δυτική πόλη της Παρθίας, κοντά στη σημερινή Βαγδάτη, στην Αλεξάνδρεια του Αιγύπτου, μέσω της Βαβυλώνας ή της Πέτρας²⁴. Ωστόσο, ο Ισίδωρος μας αναφέρει ότι η πόλη Αντιόχεια, η πρωτεύουσα της Συρίας, ήταν πάρα πολύ σημαντική για την επικοινωνία ανάμεσα στη Μεσοποταμία και στη Μεσόγειο θάλασσα. Από την Αντιόχεια²⁵, οι δρόμοι κατευθύνονταν ανατολικά και περνώντας από τη Δαμασκό, από τις γέφυρες πάνω από τον Ευφράτη, τη συνδέαν με τις άλλες πόλεις, στις οποίες κατέληγε το κεντρικό τμήμα του «δρόμου του μεταξιού», όπως η Σελεύκεια, το Ζεύγμα, η Κτησιφώντα, κ.α. Φυσικά η Αντιόχεια συνδεόταν με πολύ καλό οδικό δίκτυο με όλες τις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, όπως την Αλεξάνδρεια (στα νότια), την Κωνσταντινούπολη (στα βορειοδυτικά), ή μέσω της Μεσογείου με τις δυτικές πόλεις (Ρώμη, Κόρινθο, Ραβέννα κλπ.), με τους θαλάσσιους δρόμους. Ο Στράβων αναφέρει επίσης αυτούς τους δρόμους για το εμπόριο

21. Βλ. *Φεν Γιε*, ό.π., κεφ. 118 - *Γουί Χουάν*, ό.π. - *R. E. M. Wheeler*, *Rome Beyond the Imperial Frontiers*, London 1954, 191-195.

22. Βλ. *J. P. V. D. Balsdon*, *Roman Women. Their History and Habits*, Toronto 1968, 253.

23. Βλ. *Στράβων*, ό.π., XVI, 747-749 - *Πλίνιος*, ό.π., V, 86-88, 79 VI, 124 - *J. I. Miller*, ό.π. 132-139 - *M. P. Charlesworth*, ό.π., 98-102.

24. Βλ. *Φαν Γιε*, ό.π., κεφ. 118 - *Γουί Χουάν*, ό.π.

25. Βλ. *W. H. Schoff*, ό.π., 38-43.

στην Ασία και μας παρέχει πλήθος πληροφοριών σχετικά με τις σπουδαιότερες πόλεις, που χρησιμοποιούνταν ως εμπορικοί σταθμοί, όπως η Σελεύκεια²⁶, η Δαμασκός²⁷, η Πέτρα²⁸ η Γέρρα²⁹ κλπ. Δεν είναι αναγκαίο νομίζω να επεκταθώ περισσότερο λεπτομερειακά στο θέμα αυτό. Στα μάτια των δυτικών κατοίκων η Αντιόχεια ήταν το παραδοσιακό τέρμα ή ο τελευταίος σταθμός του «δρόμου του μεταξιού»³⁰.

Αν συγκρίνουμε τα τμήματα της οδού μεταξύ τους, διαπιστώνουμε ότι το ανατολικό τμήμα ήταν το ασφαλέστερο μετά την επέκταση της δυναστείας των Χαν (206 π.Χ. - 220 μ.Χ.) στα εδάφη αυτά, που αύξησε τον έλεγχο στην περιοχή πέρα από τη λεκάνη του ποταμού Ταρίμ (Tarim). Ωστόσο, το κεντρικό τμήμα αντιμετώπιζε πολλούς κινδύνους όχι μόνο από τα στοιχεία της φύσης αλλά και από τους ληστές και από διάφορες βαρβαρικές φυλές ή άπληστους ηγεμόνες μικρών κρατιδίων, οι οποίοι επιτίθεντο στα καραβάνια των εμπόρων, καθώς επίσης και από τους άλλους ανταγωνιστές εμπόρους. Γι' αυτό το λόγο, οι δρόμοι στην περιοχή της βόρειας Ινδίας με την πάροδο του χρόνου έπαιζαν έναν όλο και σπουδαιότερο ρόλο για το εμπόριο του μεταξιού ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση. Παράλληλα η κυβέρνηση της Κουσανικής αυτοκρατορίας, που διατηρούσε στενές σχέσεις με την Κίνα και με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, διασφάλισε τα ταξίδια στην περιοχή της³¹, δη-

26. Βλ. *Στράβων*, ό.π., XVI, 748.

27. Βλ. *Στράβων*, ό.π., XVI, 756.

28. Βλ. *Στράβων*, ό.π., XVI, 759.

29. Βλ. *Στράβων*, ό.π., XVI, 766.

30. Βλ. *W. H. Schoff*, ό.π., 40-43. Όσον αφορά τους δρόμους στην περιοχή της δυτικής Ασίας, ο Ισίδωρος περιγράφει με λεπτομέρειες ότι υπάρχουν τρεις δρόμοι για να περάσει κάποιος τις «πύλες της Κιλικίας» (Cilician Gates, δηλαδή τα στενά στα όρια της Κιλικίας) και να πάει στην πόλη Ζεύγμα, όπου μπορούν οι ταξιδιώτες να περάσουν τον Ευφράτη από τη γέφυρα που υπάρχει εκεί. Ο πρώτος δρόμος, ο οποίος είναι ο βορειότερος, κατευθύνεται από τα παράλια της Κιλικίας στις όχθες του παραπόταμου του Πύραμη έως την περιοχή Pylae Apani και στη συνέχεια ανατολικά, στην πόλη Ζεύγμα. Ο δεύτερος, ο οποίος βρίσκεται ανάμεσα στους δύο άλλους, πηγαίνει κατά μήκος των ακτών, περνά από τη Μυριάνδρο, και στη συνέχεια διασχίζει την ορεινή περιοχή και την περιοχή της Συρίας (Pylae Syriae) ως το Ζεύγμα. Ο τρίτος, που είναι ο νοτιότερος, πρώτα φθάνει στην πόλη Σελεύκεια, έπειτα στην Αντιόχεια, δια μέσου του ποταμού Ορόντη, και από εκεί κατευθύνεται ανατολικά προς το Ζεύγμα. Υπάρχουν επίσης δρόμοι οι οποίοι διασχίζουν την έρημο και φθάνουν στην Παλμύρα ή στην Κτησιφώντα. Από το Ζεύγμα στην Κτησιφώντα, οι ταξιδιώτες μπορούν να πάνε δια μέσου του ποταμού στην (πόλη) Vologessia, όπου υπάρχει αγορά για το διεθνές εμπόριο ή δια μέσου του χερσαίου δρόμου να κατευθυνθούν προς τα υψίπεδα του Ιράν ή τη βόρεια Ινδία.

31. Κάποια αρχαιολογικά ευρήματα, όπως για παράδειγμα κινεζικά μπρούντζινα αγγεία, που ανακαλύφθηκαν στην Ιταλία και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, μας προσφέρουν τις αποδείξεις για τις έμμεσες σχέσεις της Κίνας με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, τον 1ο μ.Χ. αιώνα.

λαδή υπήρχε ασφάλεια στις οδικές μεταφορές και στη διακίνηση των εμπορευμάτων. Το δυτικό τμήμα του δρόμου του μεταξιού επηρεάστηκε από το μακροχρόνιο πόλεμο της Περσίας με το Ρωμαϊκό κράτος στη δυτική Ασία. Μερικές πόλεις στην περιοχή αυτή καταστράφηκαν πολλές φορές από τον πόλεμο, όπως για παράδειγμα η Αντιόχεια της Συρίας, η οποία καταλαμβάνεται από τους Πέρσες και καταστρέφεται το 260 μ.Χ. Ακριβώς εξ αιτίας αυτής της ανασφάλειας στις περιοχές της κεντρικής και της δυτικής Ασίας, ο «θαλάσσιος δρόμος του μεταξιού και του πιπεριού» άρχισε να παίζει έναν όλο και περισσότερο σπουδαίο ρόλο.

Οι δρόμοι από την Κίνα ως το Βυζάντιο τον 7ο μ.Χ. αιώνα άλλαξαν. Οι παραδοσιακοί δρόμοι εξ αιτίας της αραβικής επέκτασης στην κεντρική και δυτική Ασία πέρασαν στον έλεγχο των Αράβων. Η δυναστεία των Τανγκ (618-907) είχε καλές σχέσεις με το Χαλιφάτο της Βαγδάτης, αλλά η στενή επικοινωνία μεταξύ τους διακόπηκε πολλές φορές από τους Τούρκους, που κατέλαβαν το Θιβέτ και τη γύρω περιοχή³². Τότε οι θαλάσσιοι δρόμοι έγιναν σπουδαιότεροι από τους χερσαίους δρόμους.

Οι χερσαίοι δρόμοι από την άλλη πλευρά άλλαξαν κάπως επίσης από τον 7ο αιώνα και εξής. Η επικοινωνία από την Κίνα στη Μεσόγειο θάλασσα γινόταν κύρια από τους παραδοσιακούς χερσαίους δρόμους. Ωστόσο ανοίχτηκε ένας καινούργιος δρόμος, που πέρασε από την περιοχή βόρεια των Ουρανίων ορέων (Τιαν-σαν, στη βορειοδυτική Κίνα), δηλαδή από την Αν-σι (Anhsi), τη Χαμί (Hami), την Τουρφάν (Turfan), την Ουρούμτσι (Urumchi, πρωτεύουσα της επαρχίας Σιν Κιανγκ), την Κούλχα (Kul'ja, πριν από τα σύνορα με το Καζακιστάν), μέχρι την Τασκένδη (Tashkent, την πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν). Μέχρις εδώ, ο νέος δρόμος χρησιμοποιεί το ίδιο τμήμα του παλιού ανατολικού τμήματος του «δρόμου του μεταξιού». Στη συνέχεια, από εκεί ο δρόμος κατευθυνόταν στις περιοχές βόρεια της Κασπίας θάλασσας, περνούσε βόρεια από τον Καύκασο και κατέληγε στα βόρεια παράλια του Εύξεινου Πόντου. Ο τελευταίος σταθμός του ταξιδιού ήταν οι μεγάλες πόλεις γύρω από τη Μεσόγειο, όπως η Κωνσταντινούπολη και Θεσσαλονίκη. Την ίδια περίοδο, τον 8ο και 9ο αιώνα, η Βαγδάτη αναπτύχθηκε και έγινε η μεγαλύτερη πόλη στη δυτική Ασία: παράλληλα κατέστη το πρώτο πολιτιστικό και εμπορικό κέντρο από το οποίο ξεκινούσαν οι δρόμοι, που την ένωναν με άλλες σπουδαίες πόλεις. Η Βαγδάτη επικοινωνούσε δια μέσου

Βλ. *Αχμάντ Χασάν Ντανί*, Δρόμοι του Μεταξιού, δρόμοι γνωριμίας, Courtier II (Μάιος 1989), 4-10.

32. Βλ. *Wolfran Eberhard*, *A History of China*, London 1977, 152-167.

των παραδοσιακών δρόμων (το δρόμο του μεταξιού) με την Κίνα και ονομαζόταν από τους Κινέζους Μπού-τα³³. Νομίζω ότι η επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και στο Βυζάντιο γινόταν μέσω των δρόμων που έχουν προαναφερθεί, δηλαδή τόσο του καινούριου όσο και των «παραδοσιακών». Για τη διάρκεια του ταξιδιού από την Κίνα στο Βυζάντιο, ή αντίστροφα, θα πρέπει να πούμε ότι ήταν αρκετά μεγάλη. Το ταξίδι διαρκούσε περισσότερο από τρία χρόνια, αφού είναι γνωστό ότι οι έμποροι που ταξίδευαν ξόδευαν πολύ χρόνο στα διάφορα διεθνή παζάρια και τις αγορές, τα οποία είχαν δημιουργηθεί στους μεγάλους σταθμούς των καραβανιών, δηλαδή στις πόλεις που ήταν οδικοί κόμβοι χερσαίων εμπορικών δρόμων³⁴. Μάλιστα μερικές φορές ήταν αναγκασμένοι να περιμένουν σ' ένα μέρος, διότι οι εμπορικές αυτές συναντήσεις (παζάρια, πανηγύρια, εκθέσεις, αγορές, είναι μερικά από τα ονόματα που χρησιμοποιούμε για τις εκδηλώσεις αυτού του τύπου) έλαμβαναν χώρα σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους κάθε χρόνο, και οι έμποροι φυσικά έπρεπε να περιμένουν μέχρι το χρόνο τέλεσης των εμπορικών αυτών εκδηλώσεων για να πωλήσουν τα εμπορεύματά τους ή μέρος αυτών, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να συνεχίσουν το ταξίδι τους³⁵.

Η επικοινωνία και οι σχέσεις μεταξύ του Βυζαντίου και της Κίνας μετά το 10ο αιώνα αρχίζουν να παρακμάζουν, σε αντίθεση με τα ταξίδια που εξελίσσονται και προοδεύουν, αφού τώρα έχουν σημαντικά συντομευθεί. Από τις προόδους, η σπουδαιότερη ήταν το άνοιγμα του καινούριου θαλάσσιου δρόμου. Οι χερσαίοι δρόμοι δεν υπέστησαν μεγάλες αλλαγές μετά το 10ο αιώνα, αλλά η μετακίνηση του οικονομικού, πολιτικού και πολιτιστικού κέντρου της δυναστείας των Σουνγκ από την κεντρική στη νοτιοανατολική Κίνα, η αύξηση της δύναμης των νομαδικών λαών βόρεια της Κίνας, η αποσύνθεση του Αραβικού Χαλιφάτου, οι σταυροφορίες στη δυτική Ασία κ.ά. επέδρασαν στην επικοινωνία ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση μέσω των χερσαίων δρόμων. Γενικά η ανασφάλεια των ταξιδιωτών στους χερσαίους δρόμους ήταν μεγαλύτερη από εκείνη στους θαλάσσιους δρόμους και έτσι η σπουδαιότητα των χερσαίων δρόμων μειώθηκε και πέρασαν σε δεύτερη θέση, σε σχέση με τους θαλάσσιους. Από τότε και μέχρι το 13ο αιώνα οι παραδοσιακοί δρόμοι στην ξηρά δεν άλλαξαν.

33. Βλ. *Ο-γιανγκ Σίου, Σιν-τανγκ-σουχ* (Η Νεότερη Ιστορία της Δυναστείας των Τανγκ, γράφτηκε στα 1044-1060), CRL, vol. 272-276, κεφ. 30.

34. Βλ. *A. H. M. Jones, The Later Roman Empire, 842-483 - G. Ferrand, l.c., 134 - W. M. Ramsay, ό.π., 129.*

35. Βλ. *J. Thorley, ό.π., 73 - A. H. M. Jones, The Later Roman Empire, 85 - L. Friedlander, ό.π., 285, 289-292, 304-307.*

Η επικράτηση των Μογγόλων από την Κίνα μέχρι την ανατολική Ευρώπη, μολονότι κατέστρεψε πολιτισμούς στην περιοχή αυτή με τη στρατιωτική βία, βελτίωσε την επικοινωνία της Κίνας με τις δυτικές χώρες, δια μέσου των χερσαίων δρόμων. Η κεντρική κυβέρνηση των Μογγόλων ίδρυσε και φρόντισε με μεγάλη προσοχή ένα πλήρες και πολυσύνθετο σύστημα σταθμών καθ' οδόν προς αλλαγή των ίππων του ταχυδρομείου, που χρησιμοποιούνταν για να μαθαίνονται γρήγορα οι αλλαγές στην κατάσταση των συνόρων και επίσης για να μεταβιβάζονται οι εντολές και τα παράσημα, από το κέντρο προς την περιφέρεια. Το σύστημα της μογγολικής δυναστείας των Γιουάν (1271-1368) για τα ταχυδρομεία είναι το καλύτερο από όλα τα προηγούμενα συστήματα. Έτσι οι πρεσβευτές από τις άλλες χώρες, που θέλουν να επισκεφτούν την αυλή των Γιουάν, μπορούν να μένουν στους σταθμούς του ταχυδρομείου και να πληρώνουν τα φαγητά, δηλαδή οι σταθμοί του ταχυδρομείου προσέφεραν στέγη και τροφή, έναντι αμοιβής σε όσους το επιθυμούσαν, αξιωματούχους, πρεσβευτές, ταξιδιώτες, εμπόρους, κ.ά.³⁶. Ο Μάρκο Πόλο (Marco Polo) επίσης ανέφερε ότι υπήρχαν πολλοί δρόμοι από το Τα-του (σημερινό Πεκίνο, που ιδρύεται την εποχή αυτή), την πρωτεύουσα της δυναστείας των Γιουάν, προς τις επαρχίες και πολλοί σταθμοί, σε 40 ή 50 χιλιόμετρα ο ένας από τον άλλο, σε κάθε δρόμο, σύμφωνα με τις θέσεις των πόλεων, με αποτέλεσμα τα ταξίδια των πρεσβευτών και των ταχυδρόμων να διευκολύνονται σε μεγάλο βαθμό³⁷. Ο Ιταλός έμπορος Francesco Balducci Pegolotti, στα μέσα του 14ου αιώνα, αναφέρει ότι για τους εμπόρους που κατευθύνονταν προς την Κίνα, όλα τα ταξίδια ήταν ασφαλή, είτε γίνονταν στη διάρκεια της ημέρας είτε στη διάρκεια της νύχτας³⁸. Μπορούμε να πούμε ότι η επικοινωνία της Κίνας με τις ευρωπαϊκές χώρες το 13ο αιώνα έφθασε σε μεγάλη ακμή και αυτή η ανάπτυξη της έχει προφανώς στενή σχέση με την πρόοδο στον τομέα των επικοινωνιών και των ταχυδρομείων κατά την εποχή των Γιουάν (1271-1368). Είναι πράγματι ατυχές το γεγονός ότι τότε η επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και στο Βυζάντιο μειώθηκε πολύ, διότι μεσολάβησε η πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 στους Σταυροφόρους και έτσι η δυναστεία των Γιουάν έστρεψε το ενδιαφέρον της προς τα άλλα κράτη της Ευρώπης και τον Πάπα³⁹.

36. Βλ. *Σονγκ Λιάν*, Γουάν-σιχ (Η Ιστορία της Δυναστείας των Γιουάν, γράφτηκε στα 1369-1370), CRL, τόμ. 292-295, κεφ. 85.

37. Βλ. *Marco Polo*, *The Description of the World*, ed. by A.C. Moule and P. Pelliot, London 1958, part I: *H. Yule*, *Book of Sir Marco Polo*, London 1871 (1875, 1903), Part I. 50-65.

38. Βλ. *H. Yule*, *Cathay and the Way Thither: Being a collection of medieval notices of China*, London 1915, τόμ. I, 3, 152.

39. Οι στενές σχέσεις της δυναστείας των Γιουάν με τον Ποντίφικα μπορούν να αποδει-

Σύμφωνα με τις αναφορές του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη (6ος αιώνας), το ταξίδι από την Κίνα στην Ευρώπη χρειάζεται 42 μήνες, δηλαδή τρισήμισυ (3,5) χρόνια⁴⁰. Όσον αφορά στο χρόνο της διεξαγωγής του ταξιδιού από την Κίνα στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, ο Πτολεμαίος πιστεύει ότι χρειάζονται περίπου 28 μήνες, διάστημα που αντιστοιχεί σε απόσταση περίπου 70.900 σταδίων. Αυτό μας δίνει, αν υπολογισθεί, έναν μέσο όρο 2.585 σταδίων κάθε μήνα⁴¹. Ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης πιστεύει ότι είναι απαραίτητος περισσότερος χρόνος απ' ό,τι διατείνεται ο Πτολεμαίος. Αναφέρει μάλιστα ότι η απόσταση από την Κίνα στη Δύση σε ευθεία γραμμή είναι 107.267 στάδια, η οποία αντιστοιχεί σε 19.308 χλμ. (1 στάδιο = 180 μέτρα περίπου), ενώ ο Πτολεμαίος υπολογίζει την ίδια απόσταση σε 70.900 στάδια (12.762 χλμ.). Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η διαδρομή του ταξιδιού του Κοσμά είναι μεγαλύτερη από αυτήν του Πτολεμαίου και ότι χρειάζεται περίπου 37 μήνες⁴². Σύμφωνα με τη σύγχρονη γεωγραφία, οι αρχαίες γεωγραφικές γνώσεις, όπως του Πτολεμαίου και του Κοσμά, δεν είναι ακριβείς και η απόσταση μεταξύ της Σι-αν της Κίνας και της Κωνσταντινούπολης στη Βυζαντινή αυτοκρατορία είναι περίπου 7.000 χλμ. σε ευθεία γραμμή. Επειδή όμως οι δρόμοι είναι ελικοειδείς, η παραπάνω απόσταση υπολογίζεται σε 10.000 χλμ.

Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι παρόλο που η απόσταση μεταξύ των δύο κόσμων που αναφέρεται από κλασσικούς συγγραφείς της αρχαιότητας και από συγγραφείς του Μεσαίωνα δεν είναι ακριβής, οι αναφορές τους για το ταξίδι από τη Δύση στη Κίνα ή αντίστροφα συμφωνούν με την πραγματικότητα. Σχεδόν όλοι αναφέρουν τις στάσεις ή τους σταθμούς, που οι ταξιδιώτες ήταν αναγκασμένοι να κάνουν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους για πολλούς και διάφορους λόγους, όπως ο καιρός, ή για ανάπαυση. Ο Πτολεμαίος χρησιμοποιεί τις αναφορές του Μαρίνου, ο οποίος ταξίδευσε από τη Δύση στην Ανατολή για εμπορικούς λόγους και ο οποίος αναφέρει ότι το ταξίδι του προς την Κίνα διακόπηκε πολλές φορές από καταιγίδες⁴³. Ο Abul-Faradji Muhammad Bin Ishak, Άραβας συγγραφέας του 10ου αιώνα, αναφέ-

χθούν από τα ταξίδια του Odoricca Pordenone και του Giovanni de Marignolli, δύο Ιταλών ερευνητών, οι οποίοι εστάλησαν ως πρεσβευτές του Ποντίφικα, έγραψαν δε βιβλία για τα ταξίδια των στην Κίνα. Βλ. *H. Yule*, ό.π., τομ. II, 336, 64, 70; τομ. III, 213-214.

40. Βλ. *Κοσμάς Ινδικοπλεύστης*, *Topographie Chrétienne*, *Patrol. grecque*, éd. Migne, Paris, 1860. I (137).

41. Βλ. *Πτολεμαίος*, *Geographia*, ed. C. Nobbe, Hildesheim 1966, Leipzig 1845, I, 12.

42. Βλ. *Κοσμάς Ινδικοπλεύστης*, ό.π., I, (137).

43. Βλ. *Πτολεμαίος*, ό.π., I, 11, 4.

ρει ότι κάθε ταξίδι προς την Κίνα ή από την Κίνα διακόπτεται πάνω από εκατό φορές. Παρόλο που δεν αναφέρει τους λόγους των στάσεων, οι εκατό στάσεις μπορούν να εξηγήσουν το γιατί το ταξίδι ήταν τόσο μακρύ. Εάν ένας ταξιδιώτης μένει τρεις μέρες σε κάθε στάση, όπως αναφέρει, θα χρειαστεί σχεδόν ένα χρόνο για τις εκατό αυτές στάσεις, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του⁴⁴. Ο ίδιος συγγραφέας επίσης αφηγείται μια ιστορία σχετικά μ' έναν χριστιανό ιεραπόστολο στην Κίνα. Το ταξίδι του προς και από την Κίνα διήρκεσε σχεδόν επτά έτη⁴⁵. Μερικοί σύγχρονοι ερευνητές, όπως ο E. Gibbon, υπολογίζουν τη διάρκεια του ταξιδιού ακολουθώντας θεωρητικούς υπολογισμούς επί χάρτου και όχι ρεαλιστικά, σύμφωνα με την πραγματικότητα εκ πείρας. Έτσι ο χρόνος που υπολογίζουν είναι κατά πολύ βραχύτερος από αυτόν που μνημονεύουν οι αρχαίες αναφορές⁴⁶.

Μπορούμε τώρα λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και στο Βυζάντιο αναπτύχθηκε με την πρόοδο και την εξέλιξη των χερσαίων μέσων επικοινωνίας. Η επικοινωνία αυτή επηρεάστηκε κυρίως από την κατάσταση των δρόμων και ο χρόνος των χερσαίων ταξιδιών ήταν πάντα μεγαλύτερος από το χρόνο του ναυτικού ταξιδιού. Υποθέτουμε, με μεγάλη πιθανότητα προσέγγισης της αλήθειας, ότι ο χρόνος του χερσαίου ταξιδιού από την Κίνα στο Βυζάντιο ήταν μάλλον περισσότερο από τρία χρόνια, αφού είναι γνωστό ότι τα ταξίδια των δύο Ιταλών ιεραποστόλων είχαν διάρκεια τρία χρόνια και η εποχή που έγιναν ήταν και η ευκολότερη για το ταξίδι από όλες τις προηγούμενες, όταν για το ίδιο ταξίδι έπρεπε να χάσει κανείς περισσότερο χρόνο⁴⁷.

44. Βλ. *G. Ferrand*, ό.π., 134.

45. Βλ. *G. Ferrand*, ό.π., 129.

46. Ο E. Gibbon πιστεύει ότι για το ταξίδι από την Κίνα στη Συρία, χρειάζεται κάποιος μόνο 243 ημέρες, πράγμα μάλλον απίθανο και αδύνατο για τους χρόνους των Ρωμαίων και των Βυζαντινών. Βλ. E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J.B. Bury, London 1925, IV, 245-247.

47. Βλ. H. Yule, ό.π., τομ. II, 336, 64, 70, τομ. III, 213-214 - G. Ferrand, ό.π., 129 - L. Friedlander, ό.π., 260-277, 280-287 - A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, 842-843.

RASHAD KHOURI ODETALLAH

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΑΡΑΒΩΝ: ΟΙ ΓΙΑΤΡΟΙ*

Ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός (10ος αι.) γράφοντας στον χαλίφη της Βαγδάτης τόνισε χαρακτηριστικά ότι οι δύο σπουδαιότερες δυνάμεις τον 10ο αιώνα στον τότε γνωστό κόσμο ήταν οι Βυζαντινοί και Άραβες: «ὅτι δύο κυριότητες πάσης τῆς ἐν γῆ κυριότητος ἢ τε τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἢ τῶν Ρωμαίων, ὑπερανέχουσι καὶ διαλάμπουσιν ὥσπερ αἱ δύο μεγάλοι ἐν τῷ στερεώματι φωστῆρες»¹.

Παρά τις διαφορές τους, οι πολιτισμοί αυτοί παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία που δεν οφείλονται αναγκαστικά σε αλληλοεπιδράσεις, αλλά στην παράλληλη ανάπτυξή τους. Έτσι την εποχή που η Δυτική Ευρώπη βρισκόταν ακόμη στο σκοτεινό Μεσαίωνα, η ιατρική επιστήμη τόσο στο Βυζάντιο όσο και στον αραβικό κόσμο ανθούσε.

Τόσο οι Βυζαντινοί, όσο και οι Άραβες αντλούσαν από μια κοινή πηγή, την αρχαία ελληνική και ελληνιστική ιατρική παράδοση. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ὄρκος του Ιπποκράτη ήταν αναγκαστικός για τους Βυζαντινούς και τους Άραβες. Ενώ είναι φυσιολογική για τους Βυζαντινούς η μελέτη της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, είναι εντυπωσιακό ότι οι Άραβες επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο στη μετάφραση των ελληνιστικών ιατρικών συγγραμμάτων και, όπως είναι γνωστό, μερικά ιατρικά έργα, όπως του Γαληνού, διασώθηκαν μόνο σε αραβικές μεταφράσεις².

Σκοπός της εργασίας μου αυτής δεν είναι να εξετάσω την αραβική και βυζαντινή ιατρική, αλλά να παρουσιάσω ορισμένες πληροφορίες που αντ

* Ευχαριστίες οφείλω στους καθηγ. Β. Χρηστίδη και Β. Κατσαρό για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

1. R. Jenkins και L.G. Westerink, *Nicolas I Patriarch of Constantinople Letters*, Washington 1973, 3.

2. Βλ. την παρατήρηση του M. Ulmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh 1978, 31: «Galen's works are handed down chiefly in late manuscripts of the fifteenth century... the Arabic versions are of the greatest importance».

φέρονται στους γιατρούς στο Βυζάντιο και τον αραβικό κόσμο. Το υλικό των βυζαντινών πηγών έχει συγκεντρωθεί ιδιαίτερα από τους Φ. Κουκουλέ και Stanley Samuel Harakas³. Μνεία πρέπει να γίνει στις εργασίες των: Ιωάννου Παπαγεωργίου, Κ. Μπουρδάρα και Ε. Kislinger⁴. Όσον αφορά τις αραβικές πηγές δεν υπάρχει διεξοδική εργασία που να τις έχει συγκεντρώσει επισταμένα. Έτσι βασίσθηκα σε ορισμένα γενικά εγχειρίδια, όπως το *Ma'ālim al-Qurba* του *Muhammad b. Muhammad b. Ahmad*, που αναφέρεται σ' όλα τα επαγγέλματα, τις πληροφορίες που αντλούμε από τις ιστορικές πηγές, και τα εβραϊκά έγγραφα, γνωστά ως Geniza⁵. Φυσικά το θέμα δεν εξαντλείται στην εργασία αυτή.

Συντεχνίες-Παράϊατρικά επαγγέλματα

Τόσο στο Βυζάντιο όσο και στον αραβικό κόσμο οι γιατροί ανήκαν σε ιδιαίτερες συντεχνίες. Εδώ πρέπει να τονισθεί ότι οι αραβικές και βυζαντινές συντεχνίες δεν διακρίνονται για την αποκλειστικότητα και αυστηρότητα που παρατηρούμε στις μεταγενέστερες συντεχνίες της Δυτικής Ευρώπης.

Στο Βυζάντιο οι συντεχνίες υπήρχαν βασικά για να διευκολύνεται ο Έπαρχος, όπως φαίνεται στο βιβλίο *Περί Επάρχου*, στον έλεγχο του ερ-

3. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. 6 Αθήνα 1955, 9-35. S. Samuel Harakas, *Health and Medicine in the Eastern Orthodox Tradition*, New York 1990. Ο Η. J. Magoulias εξέτασε αναλυτικά του βίου αγίων ως πηγή για τη μελέτη της ιατρικής στο Βυζάντιο, στο άρθρο του «The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries» BZ 57 (1964), 127-150. Ο D. Constantelos, στο άρθρο του «The Interface of Medicine and religion in the Greek and Christian Orthodox Tradition», *The Greek Orthodox Theological Review* 1(1988), 1-17. εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ θρησκείας και ιατρικής στο Βυζάντιο.

4. Βλ. Ι.Α. Παπαγεωργίου, «Από την βυζαντινή ιατρική (Γιατροί-συγγραφείς-νοσοκομεία)». *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990), 53-64. Δυστυχώς δεν υπάρχουν παραπομπές στη σημαντική αυτή εργασία. Βλ. ακόμη, Αριστ. Χρ. Ευτυχιάδου, *Η άσκησης της βυζαντινής ιατρικής επιστήμης και κοινωνικά εφαρμογιά αυτής κατά σχετικές διατάξεις*. Αθήνα 1983. Κ. Μπουρδάρα, *Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου. «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», Αθήνα 1989, σ. 121-134 και Ε. Kislinger, *Η γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου*, ό.π., σ. 135-145, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

5. Ibn al-Ukhwwa, *The Mu'ālim al-Qurba* ed. R. Levy, London 1938. Ο συγγραφέας αυτού του εγχειριδίου, Ibn al-Ukhwwa, έζησε στις αρχές του 14ου αιώνα, αλλά η εργασία του περιέχει υλικό πολύ παλαιότερο.

γαζόμενου κόσμου και της οικονομικής ζωής της Κωνσταντινούπολης⁶. Λιγότερο οργανωμένες ήταν οι συντεχνίες (*asnāf*) στον αραβικό κόσμο, όπου επικρατούσε το σύστημα της ελεύθερης αγοράς (*free market*) και ο νόμος της προσφοράς και ζήτησης⁷. Ο Goitein μάλιστα υποστηρίζει ότι στην ουσία δεν πρόκειται περί συντεχνιών, αλλά απλών ομάδων που μόνο μετά τον 13ο αιώνα οργανώνονται πραγματικά⁸.

Η συντεχνία των ιατρών στο Βυζάντιο και στον αραβικό κόσμο είναι η πιο απαιτητική και επιβάλλει αυστηρές προδιαγραφές. Στον αραβικό κόσμο, όπως προειπώθηκε, ο όρκος του Ιπποκράτη είναι απαραίτητος: έτσι δηλώνεται κατηγορηματικά στο *Ma'ālim al-Qurba*:⁹ «Ο Muhtasib (ανάλογος τίτλος με τον Έπαρχο) πρέπει να επιβάλλει τον όρκο του Ιπποκράτη σ' όλους τους γιατρούς». Οι Άραβες γιατροί ορκίζονται ότι δεν θα χρησιμοποιούν βλαβερά φάρμακα, ότι δεν θα προσέχουν τα γυμνά μέρη του γυναικείου σώματος και ότι θα χρησιμοποιούν τα σωστά ιατρικά εργαλεία¹⁰. Εδώ πρέπει να τονισθεί ότι οι Άραβες εφεύραν ή τελειοποίησαν πολλά ιατρικά εργαλεία που απεικονίζονται σε πολλές μικρογραφίες¹¹.

Κατά το *Ma'ālim al-Qurba* οι γιατροί των οστών δεν έχουν το δικαίωμα να εξασκούν επάγγελμα πριν διαβάσουν το έκτο κεφάλαιο του *θησαυρού* του Παύλου Αλεξανδρείας¹². Οι χειρουργοί απαιτείται να έχουν διαβάσει το βιβλίο του Γαληνού *Κατά Γένος*¹³.

Το *Ma'ālim al-Qurba* αναφέρει ότι πρέπει να υπάρχει πάντοτε ένας αρχηγός στη συντεχνία και προσθέτει ότι οι Έλληνες συνήθιζαν να έχουν σε κάθε πόλη ένα διάσημο γιατρό και ότι αυτός εξέταζε τις ικανότητες των νέων γιατρών. Δεν αναφέρει όμως αν οι Άραβες ακολουθούσαν παρόμοια

6. T. Talbot Rice, *Ο Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, μτφρ. Δ. Κ. Βώρου, Αθήνα 1986, 160.

7. Για τις αραβικές συντεχνίες βλ. B. Lewis, «The Islamic Guilds», *Economic History Review* 8 (1937), 20-37.

8. S.D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, ανατ. 1968, 267 κ.ε.

9. Ibn al-Ukhuwwa, *The Ma'ālim al-Qurba*, ed. R. Levy, London 1938, 167: «'Alayhum 'Ahd apuqrā».

10. Ο.π.

11. Βλ. M. Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh 1978, εικ. 5.

12. *Ma'ālim al-Qurba*, 169. Το έργο του Παύλου ήταν μεταφρασμένο στα αραβικά με τον τίτλο *Kunnāsh fi'l Tibb*.

13. Ο.π. Το *Maalim al-Qurba* καθορίζει λεπτομερειακά τα εργαλεία που επιβάλλεται να έχει ο χειρουργός και τα αντιαιμορραγικά φάρμακα.

εξέταση¹⁴. Πάντως η εξάσκηση πριν την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος πρέπει να ήταν σκληρή, γιατί, σ' ένα Geniza έγγραφο, ένας νεαρός μαθητευόμενος της ιατρικής παραπονείται ότι δεν έχει καιρό να πάει στην καθιερωμένη προσευχή της Παρασκευής¹⁵. Επίσης από τα Geniza πάλι έγγραφα πληροφορούμεθα ότι πριν την εξάσκηση του ιατρικού επαγγέλματος ήταν απαραίτητη η εξασφάλιση ενός ειδικού διπλώματος¹⁶.

Στο Βυζάντιο, όπως φαίνεται από τις πληροφορίες που συνέλεξε ο I.A. Παπαγεωργίου, οι νομικοί κώδικες ρυθμίζουν τον τρόπο απόκτησης του ιατρικού διπλώματος, «το σύμβολον της επικρίσεως», και παράλληλα στις πόλεις συνεχίζεται η ελληνορωμαϊκή παράδοση —που αναφέρουν και οι Άραβες— γενικής εποπτείας του ιατρικού επαγγέλματος από έναν γενικό αρχίατρο¹⁷.

Είναι φυσικό, την εποχή του Βυζαντίου να μην είχε εξαφανισθεί η πίστη στη μαγεία σαν υποκατάστατο της ιατρικής και το ίδιο συνέβαινε και στον αραβικό κόσμο. Παράλληλα δεν είχε καταργηθεί ο θεσμός των πρακτικών γιατρών¹⁸ ιδιαίτερα σε πολλά χωριά του Βυζαντίου και του αραβοϊσλαμικού κόσμου¹⁹. Πρακτικοί γιατροί, συχνά γυναίκες που ήταν και μαμές, αντικαθιστούσαν τους γιατρούς. Συνήθως οι γυναίκες αυτές ανήκαν στην κατώτερη κοινωνική τάξη. Τέτοιοι πρακτικοί γιατροί αναφέρονται και στις πόλεις. Έτσι στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν αρκετοί τέτοιοι Άραβες και Πέρσες²⁰.

Στο *Ma'ālim al-Qurba* επιστάται η προσοχή του κοινού να αποφεύγει τέτοιους γιατρούς, ιδιαίτερα οφθαλμιάτρους, γιατί μπορεί να προκαλέσουν βλάβες²¹.

Ενώ οι πρακτικοί γιατροί κατείχαν κατώτερη θέση, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στον αραβικό κόσμο, είναι αξιοσημείωτο ότι και οι καλοί Άραβες και Βυζαντινοί γιατροί χρησιμοποιούσαν συχνά μέσα απαράδεκτα για τη

14. *Ma'ālim al-Qurba*, 166-67.

15. S.D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, 269.

16. Ο.π. Βλ επίσης του ίδιου, «The Medical Progression in the Light of the Gairo Geniza Documents» *Hebrew Union College Annual* 34 (1963), 177-194.

17. I.A. Παπαγεωργίου, ο.π., 55.62: «Οι κρατικοί γιατροί ανά 5 σε κάθε πόλη έχουν επικεφαλής έναν «αρχίατρο» και όλοι μαζί πάλι οι αρχίατροι αποτελούσαν ένα «κολλέγιο», που ήταν το ανώτερο ιατρικό όργανο...».

18. Για τους πρακτικούς γιατρούς στο Βυζάντιο, βλ. Φ. Κουκουλέ, ο.π., σημ. 3.

19. S.B. Goitein, *A Mediterranean Society* I, Berkeley-Los Angeles-London 1967, 128.

20. T. Tallbot Rice, ο.π. 181.

21. *Ma'ālim al-Qurba*, ο.π., 168: «Μην εμπιστεύεστε τους οφθαλμιάτρους του ποδαριού... Είναι ανέντιμοι, δεν έχουν ιδέα από αρρώστιες...».

σύγχρονη εποχή. Ανακάτευαν την ιατρική με την αστρολογία και πίστευαν ότι τα άστρα επηρεάζουν τη ζωή και την υγεία των ανθρώπων²².

Είναι αξιοσημείωτο ότι στον αραβοϊσλαμικό κόσμο ένα παραϊατρικό επάγγελμα είναι αυτό που ασχολείται με το κόψιμο αρτηριών που προκαλούσαν αιμορραγία, όταν θεωρείτο χρήσιμο (*al-Faddādūn*). Στο *Ma'ālim al-Qurba* συνιστάται οι ειδικοί αυτοί να μην κάνουν τίποτα χωρίς να συμβουλευονται το γιατρό· έπρεπε επίσης να έχουν τέλεια γνώση ανατομίας και ανθρωπολογίας²³.

Κοινωνική και οικονομική θέση των γιατρών

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κοινωνική και οικονομική θέση των γιατρών ήταν υψηλού επιπέδου. Από τα έγγραφα Geniza πληροφορούμεθα ότι το επάγγελμα του γιατρού θεωρείτο ανωτέρου επιπέδου και οι γιατροί συνήθως προήρχοντο από πλούσιες οικογένειες. Εντυπωσιακό πάντως είναι το γεγονός ότι η πηγή αυτή αναφέρεται συχνά σε γιατρούς που ασχολούντο παράλληλα με το εμπόριο και αποκτούσαν μεγάλα κέρδη²⁴. Παρά την υψηλή κοινωνική τους θέση, οι γιατροί στον αραβικό κόσμο ανήκαν στην τάξη των *Ahl al-Dhimma* (προστατευόμενοι λαοί), δηλαδή ήσαν Εβραίοι και Χριστιανοί.

Οι Βυζαντινοί γιατροί συνήθως ήσαν μέλη πλούσιων οικογενειών, ενώ η κανονική αμοιβή τους στα νοσοκομεία ήταν μέτρια²⁶. Παράλληλα όμως με την αμοιβή αυτή είχαν το δικαίωμα να εξασκούν το επάγγελμα ιδιωτικά και έτσι να συμπληρώνουν σημαντικά το εισόδημά τους²⁷.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι Εβραίοι γιατροί αναφέρονται στα έγγραφα Geniza να υπηρετούν στον στρατό ξηράς και θαλάσσης²⁸. Ο Β. Χρηστίδης έχει δείξει πως στα αραβικά ναυτικά πολεμικά πλοία υπηρετούσαν πάντα γιατροί²⁹.

22. M. Ullmann, ο.π. 111 κ.ε.

23. *Ma'ālim al-Qurba*, 159-60.

24. Ο.π., 126.

25. *Coitein, A Mediterranean Society*, 252. ο Goitein παρουσιάζει παραδείγματα γιατρών που ασχολούνται με εμπόριο ζάχαρης· αναφέρεται ακόμα και σε γιατρούς που ήταν εφοπλιστές.

26. I. A. Παπαγεωργίου. ο.π., 56.

27. Ο.π., 57.

28. *Coitein, A Mediterranean Society*, 73.

29. V. Christides, «Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (6th - 14th centuries): An

Οι αραβικές πηγές μας αναφέρουν συχνά πως οι χαλίφες πρόσφεραν χρήματα, τιμές και αξιώματα στους γιατρούς. Έτσι αναφέρει ο Ibn Abī Uṣaybiā' ότι ο χαλίφης Maṣṣur πρόσφερε πολλά χρήματα και τίμησε ιδιαίτερα τον προσωπικό του γιατρό, που ήταν ελληνικής καταγωγής και λεγόταν Γεώργιος³⁰.

Τελειώνοντας, πρέπει να προσθέσω ότι μια κατηγορία νοσοκομείων δεν υπήρχε στον αραβοϊσλαμικό κόσμο, τα νοσοκομεία των μοναστηριών (και οι γιατροί που ήταν μοναχοί). Έτσι π.χ. στο περίφημο μοναστήρι του Οσίου Λουκά, ένας μεγάλος αριθμός μοναχών ασχολείτο με την περίθαλψη ασθενών. Πολλοί ασθενείς διανυκτέρευαν στο μοναστήρι χωρίς να πληρώνουν αποζημίωση³¹.

Τέλος, ένας τομέας που ακόμη δεν έχει ερευνηθεί είναι η θέση των δούλων γιατρών στην αραβική και βυζαντινή κοινωνία. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος αναφέρει ότι η τιμή των δούλων γιατρών ήταν υψηλή, εξήντα χρυσά νομίσματα (δια τους ανειδίκευτους εργάτες ήταν μόνο είκοσι νομίσματα)³². Δεν έχει όμως ακόμη γίνει έρευνα για την κοινωνική θέση αυτών των γιατρών και αν η ιατρική τους ικανότητα μπορούσε να αποζημιωθεί με απελευθέρωση. Στον αραβικό κόσμο οι δούλοι ανελάμβαναν συχνά καθήκοντα υπεύθυνα, όπως εμπορικού αντιπροσώπου, πλοιάρχου, κλπ.³³ Θα άξιζε να ερευνηθεί και η προσφορά τους ως γιατροί.

Arabic Translation of Leo VI's *Naumachica*», *Graeco-Arabica* 3 (1984), 143. Βλ. επίσης του ίδιου, «The Transmission of Chinese Maritime Technology by the Arabs to Europe», *The American Neptune* 52 (1992), 38. Για τα νοσοκομεία στο Βυζάντιο, βλ. T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore - London 1985. Επίσης, Αφ. Γ. Μουτζάλη, *Νοσοκομεία και κοινωνοφελή Ιδρύματα στο Βυζάντιο*, Αθήναι 1990 (ανάτ. από το περιοδ. «Βυζαντινά Μελέται» τόμ. Β΄, Αθήναι 1990).

30. Ibn Abī Uṣaybiā', *Ṭabaqāt al-Atbā*, Beirut, n.d. 184 κ.ε.

31. Βλ. C. L. Connor, *Art and Miracles in Medieval Byzantium*, Princeton 1991, 102, κ.ε. Για τη βυζαντινή φιλανθρωπία γενικά βλ. D. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick, 1968.

32. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Α΄, Θεσσαλονίκη 1978, 715.

33. E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d' Islam*, Leiden 1960, 227 κ.ε.

MICHAEL KORDOSIS

THE NAME FU-LIN (= ROMANS)

Ta-Ch'in was a peculiar designation given by the Chinese of the first centuries A. D. to the Roman state (especially, the Roman Orient)¹. After the sixth century, historians make mention of the country *Fou-lin*, whose location, according to the Chinese chronicles, corresponded with the one recorded of the old *Ta-Ch'in*². It appears that these two names were interchangeable.

Scholars began at an early date to take interest in the identification of *Ta-Ch'in*³ and *Fu-lin* and in the interpretation of their names. Especially the *Fu-lin* question was for many decades «an unsolved mystery»⁴ and, I think, it remains unsolved until now. Most of the scholars, based on the idea of phonetic similitude, tried to identify *Fu-lin* with the names *Bethleem*, *Polin* (i.e. Constantinople), *Rome* and *Franks*.

1. *Bethleem* theory, was put forward by F. Hirth. Hirth argued that the

1. F. Hirth, *China and the Roman Orient: Researches into their ancient and medieval relations*, Leipzig-Munich 1885, p. 137 ff. Twenty five years later, Hirth writes, in his article, *The mystery of Fu-lin: «Journal of the American Oriental Society»* 30(1909-10)1: «*Ta-ts'in* is the Roman empire with all its grandeur emanating from Rome, its capital; but the detail placed on record in the contemporaneous Chinese textes is confined to its Asiatic provinces, for which reason not Rome, but Antioch is described as the capital city». I think Hirth is wright; see M. Kordosis, *China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special reference to the Chinese sources I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine period* (2nd c. B.C. - 6th c. A.D.), «*Ιστοριογεωγραφικά*» 3(1989-90), 160-161: «...However, the identification of the Western sea, ... the sea through which passengers travelled in order to go to *Ta-Ch'in*, with the Persian gulf, weakens his theory, given that the trip around the arabian peninsula is very long».

2. F. Hirth, *China*, p. 51, 56: «*Fu-lin* is the ancient *Ta-ts'in*». Also, p. 83.

3. They identify it not only with the Roman empire or its eastern part but also with Syria, Judea, the region of Ctesiphon, Armenia, Italy, Asia minor, Egypt, etc (*M. Kordosis, China*, p. 160. *K. Shiratori, The geography of the Western region studied on the basis of the Ta-ch'in accounts*, «*Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*», Tokyo 15(1956) 97ff.

4. P. Y. Saeki, *The nestorian monument in China*, London 1916, p. 78.

original pronunciation of the characters composing the name Fu-lin may be assumed to have been *But-lim* (But-lam, But-lum) and safely traced Fu-lin to Bethlehem, the birthplace of Christ⁵. He thinks that Nestorian pioneers brought to China the accounts of Fu-lin, which coincided with the ancient Ta-Ch'in: «The name Ta-ts'in had, as a matter of prudence, been revived by these missionaries who were perfectly correct in stating that the Ta-ts'in so well known amongst the Chinese from the accounts of their classical histories was the country they came from; they were further correct in stating that the founder of their religion was born in Ta-ts'in; Fu-lin was merely another name for Ta-ts'in introduced by the Nestorians»⁶....

...«Moreover, the fact would be in perfect analogy with the buddhistic usage according to which the name Magadha, originally the birth place of Buddha, was applied to the whole of India during the T'ang dynasty»⁷...

So Hirth concludes that the kings of Fu-lin, mentioned in the chinese chronicles must be nestorian patriarchs and Fu-lin must be identified with Syria and the neighbouring areas (the ancient Ta-Ch'in), with the famous city of Antioch as its capital. Hirth says that scholars who don't accept his theory overlook the fact that Fu-lin, according to Chiu-T'ang-Shu, was not only conquered, but «in the sequel became subject to the Arabs»^{7a}, who, according to another passage of the same chronicle, «defeated Po-ss'i (Persia) and Fu-lin»^{7b}. He also thinks that another reason for regarding these relations, «as more of an ecclesiastical than a political character» is the delegation, by the king of Fu-lin, to China of «a priest of great virtue»^{7c}, mentioned again by Chiu-T'ang-shu^{7d}. So the identification of Fu-lin with the region of the Eastern Mediterranean by F. Hirth is the result of a combination of the origin of a name and of some information which the chinese chronicles provide. Hirth also thinks that the mention of this country in chinese chronicles, previous to the appearance of the nestorians in China, does not argue against his theory⁸.

5. Few scholars identify Fu-lin with the names *El-Hira*, *Phillstine*, *Persia* and *Huan-lin* (Hellen). See *K. Shiratori*. A new attempt at the solution of the Fu-lin problem. «Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (Tokyo), 15(1956) 186.

6. *F. Hirth*. China, p. 286.

7. *F. Hirth*. China, p. 290.

7a. *F. Hirth*. China, p. 56 (See. also, p. 60, according to Hsih-T'ang-shu).

7b. *F. Hirth*. *Mystery*, p. 16: Ta-sh'i, i.e. the Arabs, «in the beginning of the Lung-so period (661-664 A.D.) on having defeated Po-ss'i (Persia) and Fu-lin, began to be in the possession of rice and bread stuff».

7c. *F. Hirth*, *Mystery*, p. 15.

7d. *F. Hirth*, China, p. 56.

8. *F. Hirth*, *Mystery*, p. 5.

2. *Polin* theory, Started by Jaquet^{8a}, was further pursued by Pauthier and Yule, who pointed out that the Greeks used to call Constantinople as *Bolin*, of which Fu-lin was a phonetic corruption. This theory has found a great support in M. Chavannes, with many arguments⁹, and became the more widely accepted¹⁰.

3. *Rome* theory. Pelliot was the scholar who pointed out that «in the Armenian language Rom passed in the *Hrōm* (or *Horom*) and in the pahlavi into *Hrōm*;» and as it was usual in the Iranian dialects of the Parthian type to substitute the *h* sound for the *f* sound in a Persian word, he thought it presumable that «the Armenian term *Hrōm* was apt to change to *Frōm* in the Kharizmian and Sogdian languages»¹¹. This type *Frōm* (or *Frīm*, as Laufer believes)¹² was the immediate original of Fu-lin. Rome theory has found a great support by K. Shiratori and been accepted by many scholars¹³.

4. Franks theory, started by Deguignes and backed by Bretschneider, who pointed out that the archaic sound of the name was not, in most probability,

8a. E. Jaquet, Origine de l' un des noms sous lesquels l' Empire romain a été connu à la Chine. «Journal Asiatique», 2 sér., 9(1832) 456 κ.ε.

9. E. Chavannes, Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. «T'oung Pao», sér. II. vol. 5(1904) 37-39, n. 3.

10. A. Forke, Ta-ts'in. Das Römische Reich. «Ostasiatische Zeitschrift 14(1927-28) 60. H. Yule, Cathay and the way thither. Beeing a collection of mediaeval notices of China. vol. I, London 1915, p. 44. C. R. Beazley, The dawn of modern geography. A history of exploration and geographical science from the conversion of the Roman empire to A.D. 900, vol. I, London 1897, p. 473. R. Henning, Die Einführung der Seideraupenzucht in Byzantinerreich. «Byzant. Zeitschrift 33(1933) 312. P. Sykes, A history of exploration from the earliest times to the present day. London 1935, p. 46. Chen Zhi-Qiang, Μελέτη της ιστορίας τῶν βυζαντινοκινεζικῶν σχέσεων, (Thesis), Θεσσαλονίκη 1994, p. 27. Qi Si-ho, The relations of China with the Byzantine empire, Shanghai (in Chinese).

11. P. Pelliot, Sur l' origine du nom Fu-lin. «Journal Asiatique» 1914, p. 498-499. K. Shiratori, New attempt, p. 189-190. E. Blochet, Notes de Géographie et d' histoire d' Extrême Orient: «Revue de l' Orient Chretien» 3(1908), 2 sér., 363.

12. B. Laufer, Sino-Iranica. Chinese contribution to the history of civilization in ancient Iran. Chicago 1919, p. 436.

13. C. M. Moule, Christians in China before the year 1550. London 1930, p. 35, n. 12. G. F. Hudson, Europe and China. A survival of their relations from earliest times to 1800, London 1931, p. 128. S. Levi, Alexandre et Alexandrie dans les documents indiens. «Mémorial Sylvain Levi». Paris 1937, p. 421. L. Boulnois, The silk road (transl. from French, D. Chamberlin), London 1966, p. 159, n. 2. J. Needham, Science and civilisation in China, vol. 5, part 7, Military Technology: The Gunpowder epic. London 1986, p. 442. S. N. C. Lieu, Manichaeism in the Later Roman empire and medieval China. A historical survey, Manchester 1984, p. 48.

Fu-lin but *Fu-lan*, a reproduction of Frank¹⁴. This theory has been accepted by few scholars^{14a}.

I think that a fifth theory is that expressed by Saeki and completed by Moule. In the well known nestorian stone of Sian-fu, amongst the 75 names of the list, written in both, Chinese and Syriac, there is a name written in Chinese *Fu-lin* and in Syriac *Ephraim*. Saeki notes, rightly, that «Fu-lin» is simply the «Chinese phonetization of the sound Ephraim» and that this «is quite plain from the Chinese characters for E-fu-lin»¹⁵. This notice is very interesting, because it is now certain that the Chinese characters corresponded to the word *From* or *Frim*, but Saeki's opinion that the country indicated by the word Fu-lin, in the texts of the seventh century, should be interpreted as «the Country of Ephraim» is not comprehensible. Moule is the author who connects Fu-lin with Israel, because, as he writes, Ephraim was in earlier days a common synonym for Israel¹⁶. So, it should be accepted that «*Ephraim* theory» coincides with Bethlehem theory.

«*Franks* theory» is not possible to be accepted, because, as Hirth notices, the name Fu-lin occurs in Chinese writings at a time when the Franks cannot have been known in the east¹⁷.

The theory of the origin of Fu-lin from the word *Polin* is very attractive, since the Chinese would be the first to name this country Byzantium! But, as mentioned before, it becomes obvious, through Chinese sources, that Fu-lin is a phonetic rendering of the word *Ephraim* (*Frōm* or *Frīm*). In this way, it is not possible that Fu-lin originates either from *Polin* or *Bethleem*. Consequently, the word *Frōm* which remains, could mean *Romans*, but (taking into account that the name Ephraim meant Israel in the early years) could also mean Judea (and, in a wider sense, as Hirth believes, the region of Middle East, having Antioch as centre: that is the ancient Ta-ch'in).

14. K. Shiratori. New attempt, p. 187: «thus originally pronounced *fu-lan*, was no less adequate reproduction of *Frank* than the form Fo-lang used in the Yüan-shih and other records».

14a. Among them the Chinese scholar Zhang Xing-lang, The collection of materials on intercourse between China and the west (in Chinese), vol. I, Pei-jing 1977, 79 ff.

15. P. Y. Saeki, Nest. Monument, p. 78 (where the vocal sound E is also represented).

16. A. C. Moule, Nestorians in China. Some corrections and additions, London 1940, p. 22: «...but whether it survived in the East in that sense and in plain prose as late as the seventh century I cannot at present say».

17. F. Hirth, China, p. 288, note.

Certain Chinese translations of nestorian passages, made by missionaries in China, are proved to be very important for the solution to the problem:

A. «Just about that time, the One (Person) was born in the city of Wu-li-shih-lien (i.e. Jerusalem) in the country of *Fu-lin*¹⁸. When He was born as the Mi-shih-ho (i.e. Messiah)»...

B. «A point of space in the world of tangibility, for instance, is like the point between this place and Persia or that point between Persia and *Fu-lin*»¹⁹.

C. «...This man is not the Messiah. He is an imposter. We want to arrest this man... On that account He himself went to *Fu-lin*²⁰. And it was then in the reign of Chi-hsi²¹. Even if Chi-hsi had not arrested him...»²².

D. «Now this (country of) *Shih-hu* (Judea) is no other than (that of) *Fu-lin*»²³.

E. «All the kings and the people have come to dwell in harmony with one another. But, both in *Fu-lin* and Persia the laws were made against those people who hold this doctrine, and by which laws they were searched out to be martyred. All who raised their voice against (these laws) were martyred... How then, could there have been any one to serve the Messiah within the boundaries of these countries? ... Whoever went to *Fu-lin* and whoever went to Persia were all martyred on account of the wicked laws that existed there»²⁴.

F. «But, for that very reason, all the people of *Fu-lin* have now come to worship the Lord of the Universe. There are still a small number of people in Persia who, being led astray, are co-operating with the devil-demons in their wicked deeds. They are the people who worship the images made of earth. But

18. P. Y. Saeki, *The nestorian documents and reliks in China*, Tokyo 1937, p. 141 (Hsü-Ting of Mesiah Sûtra-Jesus-Messiah Sûtra).

19. P. Y. Saeki, *Nest. Documents*, p. 166 (A discourse on Monotheism).

20. P. Y. Saeki, *Nest. Documents*, p. 241: «This verse will correspond to John XI. 53-54: «Then from that day forth they took counsel together for to put him death. Jesus therefore walked no more openly among the Jews; but went thence unto a country near to the wilderness. into a city called Ephraim, and there continued with his disciples».

21. According to Saeki, «Caesar». See A. C. Moule, *Nestorians*, p. 18: «...Caiaphas. I must confess, is a shameless and uncertain guess, based on the supposed context. The text is *Kjie' siet*. Saeki's Caesar is phonetically not much better and intrinsically improbable». I think it is about the governor of the region.

22. P. Y. Saeki, *Nest. Documents*, p. 212 (*The lord of the Universes. Discours on alms giving*).

23. P. Y. Saeki, *Nest. Documents*, p. 223.

24. P. Y. Saeki, *Nest. Documents*, p. 225.

the rest of the people (of Persia) all worship the Lord of the Universe and are united in declaring that I-shu is the Messiah!... Though it is only 641 years since the time of the birth of the Messiah, ... yet (his name) is known in all parts of the world»²⁵.

Comparing the above passages we conclude that: In the passage A we are given the impression that Judea (Shih-shu) and Fu-lin are identical. But in passages B and E, Fu-lin is mentioned together with Persia as states with laws and frontiers. Having in mind the era, we must conclude that they mean Byzantium and Persia before the arabian conquest. Besides, the persecution of the christians was into force throughout the Roman empire and not only in Syria. In passage C, *Fu-lin* is the name of the city Ephraim of Israel and not the name of Judea itself, which was mentioned as *Shih-hu* previously. In fact, Saeki is right when he writes that Shih-hu are the Jews («Dju-hud» or «Yu-hud»);²⁶ some other translated passages confirm it²⁷. Finally in passage F, the information: «All the people of Fu-lin have now come to worship the Lord of universe» can be attributed to Byzantium and not to Israel or generally to Syria and to the neighbouring areas of Eastern Mediterranean.

It is, reasonable therefore to conclude that Fu-lin originates from the word *Romaioi*. Its identification with the city Ephraim of Israel just coincided, because the phonetic rendering of both of the words in Chinese is the same. As regards the name of Ephraim, it must be considered certain that it has never existed as name of Judea in China (where Nestorians used the name *Shih-hu*). Apart from that, the appearance of the name Fu-lin in Chinese literature previous to the coming of the Nestorians in China argues against the identification of Fu-lin with Ephraim. The Chinese started calling the Byzantines Fu-lin, which means Romans, since the middle of the sixth century (or earlier) while until then, they called them Ta-Ch'in, which means *Greeks*. No matter how curious this may seem to be, Ta-Ch'in is nothing more than an adoption of the

25. P. Y. Saeki, Nest. Documents, p. 226.

26. P. Y. Saeki, Nest. Documents, p. 238.

27. P. Y. Saeki, Nest. Documents, p. 211ff n. 66, 71, 119, 132, 133, 137 («Some of the Shih-hu men, also very early in the morning of the third day, came to the tomb and wanted to make sure concerning Him»), 191, 193, 194, 196 («Besides, the people of Shih-hu were all killed, and afterwards all the rest of the inhabitants (of that country) were either plundered or carried away into captivity»).

names that were used by the peoples of central and Western Asia²⁸, such as Armenians. The latter had been calling Romans and Byzantines as *Yoyh* (*Yauna*, *Yonaka* = Ἰωνες, namely Greeks) until the end of Byzantium, while the word *Horum* (= Ρωμαῖοι, from which the word *Frōm*, and subsequently, the Fu-lin originate) also appears in the beginning of the Armenian literature, in the 5th century²⁹. And so, we can be certain that Ta-ch'in has a relation with *Yonaka* and, on the other hand, we can explain why it has remained in the Chinese sources until so late.

After all that has been said above, it is indispensable to conclude that the name Fu-lin derives from «Ρωμαῖοι»; Pelliot and Shiratori were right. It

28. This correspondence between the Chinese name Ta-Ch'in and the Indian name Yavana (*Yona*, *Yonaka*), as far as the regions of the mediterranean east, the Greek Indobactrian kingdom and some other areas are concerned, can not be accidental; M. Kordosis. *China*, p. 195, ff. «The name Yavana or Yona comes from the persian word «Yaunas», which... signified the Ionians of Asia Minor (Ἰάφνες) and later the whole Greek world... (In the buddhist work «Milindapañha») the word *Yonaka*... is replaced by the name *Ta-Ch'in*... *The Chinese authors used the name Ta-Ch'in in place of the Indian name Yavana (Yona-Yonaka)*... *It seems that the name Ta-Ch'in is very old, since it has the same meaning as the name Yavana*...». Also, p. 205: *At this point, after all that has been said about the meaning of the names Ta-Ch'in and Yavana (Yona or Yonaka), it is very interesting to mention the view of J. Edkins, who believes that the two words also have an etymological relationship. He says that «the contemporary pronunciation in China of the character Ch'in was probably Dzan... A Hindoo coming to China fourteen centuries ago would speak of the Roman Empire as Djawan*». Pelliot, Laufer, and Maspero also think that the word Ch'in had a similar pronunciation (dzin or Dzien) but they don't connect it with «Yavanas».

29. X. Μπαρτικιάν, Ὀνοματοδοσίες λαῶν στὶς ἀρμενικὲς μεσαιωνικὲς πηγές, «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο» ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1993 (Πρακτικὰ Β΄ Διεθνoῦς Συμποσίου, 4-6 Ὀκτ. 1990) 731 ff: «Ἡ γνωστὴ σὲ μᾶς Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία... ὡς καὶ οἱ Ρωμαῖοι-Βυζαντινοί, γιὰ τοὺς Ἀρμενίους εἶναι πάντοτε *Yoyh*, δηλαδή Ἑλληνας, ἡ δὲ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία βασιλεῖο τῶν Ἑλλήνων... Ἄν καὶ ὑπάρχουν συγγραφεῖς ποὺ ξέρουν τὸν καθεαυτοῦ τίτλο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ὄχι αὐτοκράτωρ (Kaisr) τῶν *Yoyh*, ἀλλὰ τῶν *Hoyhmayec'ik*, δηλαδή τῶν Ρωμαίων. Ἀλλὰ ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρμενικῆς λογοτεχνίας, δηλαδή ἀπὸ τὸν Ε΄ αἰῶνα, παρουσιάζεται καὶ ἓνας νέος ὄρος, ποὺ σημαίνει Ἑλληνας, ὁ *Horum*, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ἴδιο τὸ «Ρωμαῖος», ποὺ θὰ πάρει στὸ ἐξῆς πάμπολλες, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἀπίθανες σημασίες. Στὶς πηγές τὸ *Yoyh* καὶ *Horum* παρουσιάζονται ὡς συνώνυμα... Ὅταν τὸν ΣΤ΄ αἰῶνα ἄρχισαν οἱ δογματικὲς ἐριδες τῶν διφυσιτῶν Ἑλλήνων καὶ μονοφυσιτῶν Ἀρμενίων, τὸ ἐθνικὸ *Horum* ἄρχισε νὰ σημαίνει διφυσιτῆς/Χαλκηδονίτης... Οἱ καθεαυτοῦ Ρωμαῖοι, δηλαδή οἱ Λατίνοι, ...ὀνομάζονται *Hoyh(v)mayec'ik*, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ τὸ ἑλληνικὸ Ρωμαῖος, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ λήγουσα -οι, ἔχει παρουσιαστῆ μετὰ τὴν ἀρμενικὴ -ec'ι...».

neither derives from Bethleem, nor does it mean the old name of Israel, Ephraem. Consequently it refers to Byzantium, and the kings of Fu-lin were the emperors of this state and not the patriarchs of Antioch. After all, this is reasonable, since Fu-lin is referred as a state (sometimes with other neighbouring states) and not as a part of a small, or large, area. Neither a patriarch can act as a king, nor an area which belongs to his authority can be regarded as a state. Besides, Antioch was not the see of the nestorian patriarch. Hirth paid much more attention to the Nestorians than he should do.

«ΣΑΓΑΛΑ Η ΚΑΙ ΕΥΘΥΜΗΔΙΑ»

Τὰ Σάγαλα, ἡ μεγάλη ἰνδικὴ πόλη τῆς Πενταποταμίας, ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν προέλαση τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὡς τὸν Ὑφασι, καθὼς καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μενάνδρου, τοῦ μεγαλύτερου Ἑλληνα βασιλιᾶ τῆς Ἰνδίας, πού τὴν εἶχε ὀρίσει ὡς πρωτεύουσά του. Νομισματικὰ δεδομένα μᾶς πείθουν ὅτι τὰ Σάγαλα ἀποτέλεσαν, ἐπίσης, τμῆμα ἐπικράτειας καὶ ἄλλων Ἑλλήνων βασιλέων μετὰ τὸ Μένανδρο¹. Στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δώσουμε ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἂν τὰ Σάγαλα εἶχαν σχέση μὲ Ἑλληνες βασιλεῖς τῆς Βακτρίας πρὶν ἀπὸ τὸ Μένανδρο καί, κυρίως, σὲ ποιὸ σημεῖο τῆς Πενταποταμίας βρισκόνταν.

Ὅπως εἶναι γνωστό, γύρω στὸ 250 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα, ὁ διοικητὴς τῆς Βακτρίας καὶ Σογδιανῆς Διόδωτος ἀπέσπασε τὴν περιοχὴ πού οἱ Σελευκίδες τοῦ εἶχαν ἐμπιστευθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος τῆς Συρίας. Τὰ γεγονότα ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἰουστίνο (στὴν ἐπιτομὴ Τρόγου), ὅπου ὁ Διόδωτος μνημονεύεται ὡς Θεόδωτος². Τὴν ἴδια περίπτου ἐποχῇ, ὁ Ἀρσάκης εἰσέβαλε στὴν Παρθία καὶ ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ Διοδότου, ἀποσπώντας τὴν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἔξουσία. Λίγα χρόνια ἀργότερα οἱ Πάρθοι κατόρθωσαν νὰ νικήσουν τὸ στρατὸ τοῦ Σελεύκου, διευκολυνόμενοι ἀπὸ τὴν μάχη πού εἶχαν συνάψει μὲ τὸ Διόδωτο Β΄, ὁ ὁποῖος εἶχε διαδεχθεῖ τὸν πατέρα του στὸ θρόνο τῆς Βακτρίας. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Διοδότου Β΄ ἴσως ἦταν ἡ αἰτία τοῦ θανάτου του. Σύμφωνα μὲ τὸν Πολύβιου³, δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν Εὐθύδημο, ὁ ὁποῖος πῆρε τὶς τύχες τῆς Βακτρίας στὰ χέρια του.

1. *Michael Mitchiner*, Indo-Greek and Indo-Scythian coinage, τόμ. Β΄, London 1975, σ. 153 κ.έ. *Osmund Boppearachchi*, Monnaies Gréco-bactriennes et Indo-Grecques, Catalogue raisonné, Paris 1991, σ. 79 κ.έ.

2. *M. Juviani Iustini*, Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Accedunt prologi in Pompeium Trogum, ἔκδ., O. Seel, Studgardiae (Teubneri) 1972, XLI, 3, 4.

3. *Πολύβιου*, Ἱστορία, ἔκδ. L. Dindorfius, τόμ. III, Lipsiae 1867, XI, 34, 1-3.

ἽΟ Εὐθύδημος ἦταν ἱκανὸς βασιλιάς. Σ' αὐτὸν ὀφείλεται ἡ ἐπέκταση τοῦ κράτους του πρὸς δυσμὰς καὶ ἴσως πρὸς νότο, καθὼς καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Σελευκίδη Ἀντιόχου Γ', ὁ ὁποῖος, τὸ 209, ἀποφάσισε νὰ ἐπαναφέρει ὑπὸ τὴν ἐξουσία του τὶς ἀποσπασθεῖσες ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολῆς⁴. Τὸ ἱππικὸ τοῦ Εὐθυδήμου νικῆθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντίοχο, στὸν Ἄριο ποταμὸ, ἡ διετὴς ὁμως πολιορκία τῶν Βάκτρων καὶ ἡ ἀμφίρροπη ἔκβαση τοῦ πολέμου ἀνάγκασε τοὺς ἀντιπάλους νὰ ἔρθουν σὲ συμφωνία, πού ἐκλείσει ὁ γιὸς τοῦ Εὐθυδήμου, Δημήτριος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πολύβιος ἐκφράζεται πολὺ κολακευτικά. Ὁ Εὐθύδημος διατήρησε τὸν τίτλο τοῦ βασιλιά, μολονότι πρέπει νὰ τοῦ ἐπιβλήθηκε κάποια μορφή ὑποτέλειας, καὶ παραχώρησε στὸν Ἀντίοχο ὄσους ἐλέφαντες εἶχε στὴ διάθεσή του⁵. Ὁ Ἀντίοχος, ἀφοῦ πέρασε τὸν Ἰνδικὸ Καύκασο καὶ ἀνανέωσε τὴ φιλία μὲ τὸν Ἰνδο βασιλιά Σοφαγασῆνο, ἐπέστρεψε στὴ Συρία, μέσω Ἀραχωσίας, Δραγγιανῆς καὶ Καρμανίας.

Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε οἱ Ἕλληνες τῆς Βακτρίας εἰσχώρησαν στὴν περιοχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει, τὴν Πενταποταμία. Ὑπάρχει διχογνωμία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν ἀν ὁ κατακτητὴς ἦταν ὁ Δημήτριος, γιὸς τοῦ Εὐθυδήμου, ἢ ὁ Μένανδρος, γιὰ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἦταν κύριος τῆς περιοχῆς, ἀλλά, νομίζω, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τελείως καὶ ἡ ἐκδοχὴ ἡ κατάκτηση περιοχῶν πέραν τοῦ Ἰνδοῦ νὰ ἐγίνε ἀκόμη νωρίτερα, ἐπὶ Εὐθυδήμου. Ἄν ὁ Διόδωτος ἦταν τὸ πρόσωπο πού ἔθεσε τὰ θεμέλια τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους τῆς Βακτρίας, ὁ Εὐθύδημος εἶναι ὁ βασιλιάς ἐκεῖνος πού αὐξῆσε τὴ δύναμή της, κυριεύοντας νέες περιοχὲς καὶ ἐτοιμάζοντας ἔτσι τὴν ἐξόρμηση στὴν Ἰνδία πού θὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ τὸν γιό του Δημήτριο καὶ τὸν Μένανδρο. Οἱ δύο τελευταῖοι, σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα, κατέλαβαν τεράστια τμήματα Ἰνδικοῦ ἐδάφους.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ χαράξει κανεὶς τὰ ὅρια τοῦ κράτους τῆς Βακτρίας τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐθυδήμου, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένες πληροφορίες ἢ, ὅσον ἀφορᾷ στὴ Γεωγραφία τοῦ Στράβωνα, ὑπάρχουν ἀόριστες πληροφορίες γιὰ κατάκτηση ἐδαφῶν, χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ἐπὶ τίνος βασιλείας⁶. Νότια ἢ Βακτρία ἔφθανε ὡς τὸν Ἰνδικὸ Καύκασο ἀλλά

4. Πολυβίου, Ἱστορία, Χ, 49, 1-15.

5. Πολυβίου, Ἱστορία ΧΙ, 34, 10: «δεύτερον δὲ συνεχώρησε τῷ πατρὶ τὸ τῆς βασιλείας ὄνομα. Περί δὲ τῶν λοιπῶν ἐγγράπτους ποιησάμενος ὁμολογίας καὶ συμμαχίαν ἔνορκον, ἀνέξευξε σιτομετρίας δαψιλῶς τὴν δύναμιν, προσλαβὼν καὶ τοὺς ὑπάρχοντας ἐλέφαντας τοῖς περὶ τὸν Εὐθύδημον».

6. Στράβωνος, Γεωγραφικά, ἐκδ. Α. Meineke, Lipsiae 1866, ΙΑ, 11, 1: «τοσοῦτον δὲ ἴσχυσαν οἱ ἀποστήσαντες Ἕλληνες αὐτὴν διὰ τὴν ἀρετὴν τῆς χώρας ὥστε τῆς τε Ἀριανῆς ἐπεκράτουσαν καὶ τῶν Ἰνδῶν, ὡς φησὶν Ἀπολλόδωρος Ἀρταμιτηνός, καὶ πλείω ἔθνη κατεστρέ-

δέν μπορεί νά εΐμαστε βέβαιοι ότι δέν είχαν καταληφθεΐ και οί Παροπαμισάδες. 'Η άποψη ότι οί Παροπαμισάδες άνηκαν στόν Σοφαγασήνο και έπομένως δέν κατελήφθησαν⁷, άφου ό 'Ινδός βασιλιάς είχε συνάψει συνθήκη με τόν 'Αντίοχο Γ', δέ στηρίζεται σέ καμία πηγή. Μετά την άναχώρηση του 'Αντίοχου, όπωσδήποτε ό Εϋθύδημος ήταν έλεύθερος νά δράσει, άφου ό μεγαλύτερος κίνδυνος για τό κράτος του είχε άπομακρυνθεΐ. 'Η άποψη ότι κατευθύνθηκε πρώτα βορειοανατολικά πρós τούς Σήρες είναι λογική⁸, αλλά πρέπει νά σημειώσουμε ότι νομίσματα άπό νίκελ, ύλικό που έφθανε άπό αύτή την κατεύθυνση, κόπηκαν αργότερα στις βασιλείες του Εϋθυδήμου Β', του Πανταλέοντος και του 'Αγαθοκλέους⁹.

'Αν ληφθεΐ ύπόψη ότι ό Στράβων αναφέρει πώς αργότερα, επί Εϋκρατίδου, οί Πάρθοι άφάιρεσαν άπό τή Βακτρία «τήν τε 'Ασπιώνου και τήν Ταυρυϊαν»¹⁰, και ότι, όπως εΐπαμε, ό Εϋθύδημος άντιμετώπισε τόν 'Αντίοχο στις όχθες του 'Αρίου, φαίνεται ότι ό τελευταίος είχε καταλάβει και τήν περιοχή ανατολικά του ποταμού (Ταπουρία και Τραξιανή), ένω κατείχε ήδη τήν 'Αρία και Μαργιανή¹¹. Νομίσματα του Εϋθυδήμου βρέθηκαν στην Καμπούλ και τήν 'Αραχωσία¹². Πολλοί έρευνητές δέχονται ότι ό Εϋθύδημος έφθασε ως τήν τελευταία περιοχή και ως τή Δραγγιανή¹³. 'Ο Tarn πιστεύει ότι οί περιοχές του ανατολικού 'Ιράν δέν ήταν δυνατό νά πέσουν στα χέρια των 'Ελλήνων τής Βακτρίας πριν άπό τό 189 (ήττα του 'Αντίοχου στή Μαγνησία) και ότι άν ζούσε ό Εϋθύδημος κατά τήν κατάληψή του, ή Δημητριάδα τής 'Αραχωσίας θα όνομαζόταν Εϋθυδημία¹⁴. Τήν άποψη αύτή του Tarn συµμερίζεται και ό Narain¹⁵. Πράγματι, τό συνηθέστερο ήταν

φαντο ή 'Αλέξανδρος...». Πάρα κάτω, αναφέρονται τα όνόματα του Μενάνδρου και του Δημητρίου, υίου του Εϋθυδήμου, αλλά δέν μνημονεύεται τό όνομα του τελευταίου όταν γίνεται λόγος για κατακτήσεις στην 'Αριανή.

7. A. K. Narain, *The Indo-Greeks*, Oxford 1957, σ. 21.

8. George Woodcock, *The Greeks in India*, London 1966, σ. 72.

9. W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, έκδ. Γ' (ύπό F. Holt), σ. 87.

10. Στράβωνος, Γεωγραφικά, ΙΑ. 11. 2.

11. A. K. Narain, *Indo-Greeks*, σ. 23. G. Woodcock, *Greeks*, σ. 70. I. Βαλινάκη, Τά έλληνικά κράτη του Εϋξεινου Πόντου, τής Βακτρίας και τής 'Ινδίας, «'Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους», τόμ. Ε', σ. 236.

12. A. K. Narain, *Indo-Greeks*, σ. 21. Δ. Βελισσαροπούλου, 'Ελληνες και 'Ινδοί. 'Η συνάντηση δύο κόσμων, τ. Α', 'Αθήνα 1990, σ. 329.

13. A. K. Narain, *Indo-Greeks*, σ. 21. George Macdonald, *the Hellenic Kingdom of Syria, Bactria and Parthia*, «*The Cambridge History of India*» (1922), σ. 443.

14. W. W. Tarn, *Greeks*, σ. 82-83, 93.

15. A. K. Narain, *Indo-Greeks*, σ. 23-24.

οί νέες πόλεις πού ιδρύονταν νά παίρνουν τὸ ὄνομα ἐκείνου πού βασίλευε τὴν ἴδια ἐποχὴ.

Μέ αὐτὴ τὴ λογικὴ, θεωροῦμε ὡς πολὺ σημαντικὴ τὴ μνεΐα τῆς πόλης *Εὐθυμηδία* ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο. Ὁ Ἕλληνας γεωγράφος καλεῖ μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα τὰ Σάγαλα (*Σάγαλα ἢ καὶ Εὐθυμηδία*)¹⁶. Ὅρισμένοι μελετητὲς συνέδεσαν τὸ ὄνομα τῆς πόλης αὐτῆς μέ τὸν Εὐθύδημο (Εὐθυμηδία-Εὐθυδημία)¹⁷, ὁ *Tarn* ὁμως δέν δέχεται ὅτι ἔχουν σχέση μεταξύ τους καὶ πιστεύει ὅτι τὸ πραγματικὸ τῆς ὄνομα εἶναι ὅπως ἀκριβῶς τὴν ἀναφέρει ὁ Πτολεμαῖος (Εὐθυμηδία ἢ Εὐθυμέδεια καὶ ὄχι Εὐθυδημία)¹⁸. Ὁ *Narrain* σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, συμφωνεῖ ἀπόλυτα μαζί του¹⁹.

Ἡ ἄποψη τοῦ *Tarn* δέν εἶναι πειστικὴ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ἡ πόλη νά ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ Εὐθυδήμου (Εὐθυδημία)²⁰ καὶ νά ἔγινε κάποιο λάθος στὴν ἀντιγραφή χειρογράφων τοῦ Πτολεμαίου ἢ, ἀκόμη, κατὰ τὴν προφορικὴ παράδοση, ὡς τὸν Β' μ.Χ. αἰῶνα, τὸ ὄνομα νά εἶχε ἀλλοιωθεῖ. Σύμφωνα μέ τὸν *Tarn*²¹, τὰ Σάγαλα δέν ἦταν ἑλληνικὴ «πόλις», δηλ. δέν εἶχαν τὴν ἀνάλογη θεσμικὴ ὑπόσταση. Ὡστόσο, καὶ ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε ὅτι τὸ πραγματικὸ ὄνομα ἦταν Εὐθυμέδεια καὶ ὄχι Εὐθυδημία — ἂν εἶχε σχέση μέ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐθυδήμου, τότε πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι πράγματι ἦταν ἑλληνικὴ «πόλις» — καὶ μόνο ἀπὸ τὸ βουδιστικὸ ἔργο *Milindapanha* μπορεῖ κανεὶς νά συμπεράνει ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν χτίσει δική τους πόλη, μέ τὸ ὄνομα Σάγαλα²². Σημειώνουμε, ἐξάλλου, ὅτι ἀπὸ τίς τέσσερις πόλεις πού μνημονεύει ὁ Πτολεμαῖος στὴ χώρα τῶν Πανδαίων, τὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Ὑδάσπη, οἱ τρεῖς φέρουν ἑλληνικὰ ὀνόματα (Εὐθυμηδία, Βουκέφαλα, Ἰώμουσα).

Πρέπει λοιπὸν νά συμπεράνουμε ὅτι ὁ Εὐθύδημος ἔφθασε ὡς τὰ Σάγα-

16. *Ptolemaei Claudii. Geographia*, ἔκδ. C.F.A. Nobbe, Leipzig 1845 (ἀνατύπ. Hildesheim 1966), VII, 1, 46.

17. *G. Mackdonald*, *Hellenik Kingdom*, σ. 445: «Granted, however, that the two may be identical and may both represent the Pali Sāgala (Sialkot), it is necessary, in order to establish a connexion with Demetrius, to resort to conjecture and to substitute Εὐθυδημία for the Εὐθυμέδεια of the manuscripts, a proceeding which is plausible enough in itself but nevertheless open to challenge». Βλ. καὶ *A. K. Narain*, *Indo-Greeks*, σ. 81, σημ. 7.

18. *W. W. Tarn*, *Greeks*, σ. 247 κ.έ., 486 κ.έ.

19. *A. K. Narain*, *Indo-Greeks*, σ. 81.

20. Τελευταῖα καὶ ὁ *G. Woodcock*, *Greeks*, σ. 108, δέχεται ὅτι τὰ Σάγαλα μετωνομάσθηκαν σὲ Εὐθυδημία.

21. *W. W. Tarn*, *Greeks*, σ. 247.

22. Τοῦτο, ἴσως, θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὴν ἀντίστροφη σκέψη, ὅτι δηλ. μπορεῖ νά ἦταν καὶ θεσμικῶς ἑλληνικὴ πόλη καὶ ἐπομένως τὸ ἑλληνικὸ τῆς ὄνομα νά ἦταν Εὐθυμηδία.

λα, κυριεϋοντας και την Πενταποταμία²³; Ἡ μήπως ή Πενταποταμία κατελήφθη ἀργότερα ἀπό ἀπόγονο τοῦ Εϋθυδήμου, πιθανότατα τὸ Δημήτριο, ὁ ὁποῖος και ὀνόμασε τὰ Σάγαλα πρὸς τιμὴ τοῦ πατέρα του; Πρὶν δώσουμε κάποια ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα, πρέπει πρῶτα νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ Σάγαλα και τὴν εϋρύτερη περιοχή τους, ἀρχίζοντας ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Ἀνάμεσα στὸν Ἰνδὸ και τὸν Ὑδάσπη, σὲ εϋφορη περιοχή, πού, κατὰ τὸν Στράβωνα, ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, βρισκόταν ἡ «μεγάλη και εϋνομωτάτη» πόλη Τάξιλα²⁴. Κατὰ τὸν Ἀρριανὸ ἦταν ἡ μεγαλύτερη πόλη τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὸν Ἰνδὸ και τὸν πρῶτο παραπόταμό του, τὸν Ὑδάσπη²⁵. Ὁλόκληρο τὸ ἔδαφικὸ αὐτὸ τμήμα ὁ Ἀλέξανδρος τὸ παρεχώρησε στοῦ βασιλιά της Ταξίλη, ὁ ὁποῖος τὸν δέχτηκε μὲ ἐγκαρδιότητα.

Ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Ἀρριανοῦ γίνεται ἔμμεσα φανερὸ ὅτι στὴν εϋφορη περιοχή ἀνάμεσα στὸν Ἰνδὸ και τὸν τελευταῖο παραπόταμό του, τὸν Ὑφασι, βρισκόταν τουλάχιστο ἄλλη μιὰ πόλη μεγαλύτερη ἀπὸ τὰ Τάξιλα. Ἡ πόλη αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν τὰ Σάγγαλα τῶν Καθαίων (σήμερα τὸ μεγαλύτερο κέντρο εἶναι ἡ Λαχώρη). Γενικά, ἡ περιοχή ἀνατολικά τοῦ Ἰνδοῦ μπορεῖ νὰ χωριστεῖ σὲ δυὸ ἔδαφικὰ τμήματα: τὸ πρῶτο ἀπὸ τὸν Ἰνδὸ ὡς τὸν Ὑδάσπη μὲ μεγαλύτερη πόλη τὰ Τάξιλα, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος ἄφησε βασιλέα τὸν Ταξίλη, και τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν Ὑδάσπη ὡς τὸν Ὑφασι, μὲ μεγαλύτερη πόλη τὰ Σάγγαλα. Ὁλόκληρο τὸ δεύτερο ἔδαφικὸ τμήμα ὁ Ἀλέξανδρος τὸ παραχώρησε στὸν Πῶρο²⁶, μολοντί ὁ τελευταῖος, ὡς τότε, δὲ βασιλευε παρὰ μόνον σ' ἓνα μικρὸ τμήμα μεταξύ τοῦ Ὑδάσπη και τοῦ Ἀκεσίνη, δευτέρου κατὰ σειρά παραπόταμου τοῦ Ἰνδοῦ.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριανό, τὰ Σάγγαλα, πόλη τῶν Καθαίων, ἦταν ὀχυρὴ και τόσο μεγάλη πού δὲν ἔφτασε ὁ στρατὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου νὰ τὴν περικυκλώσει²⁷. Πόλη «μεγίστην και ὀχυρωτάτην» τὴ χαρακτηρίζει και ὁ Διόδωρος²⁸. Ἀνάλογος ἦταν και ὁ πληθυσμὸς πού εἶχε κλειστεῖ μέσα στὰ τείχη της. Μετὰ τὴν κατάληψή της, ὁ Ἀρριανὸς ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ πού

23. Ὁ G. Mackdonald, *Hellenic Kingdom*. σ. 444. τὸ θεωρεῖ ὡς πολὺ πιθανό, πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας του.

24. Στράβωνος, Γεωγραφικὰ ΙΕ' 28 (και ΙΕ. 17 «πόλις Τάξιλα εϋμεγέθη»).

25. Ἀρριανοῦ, Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου V. 3.6 και V. 8.2.

26. Ἀρριανοῦ, Ἀνάβασις V. 20.4; 21.5; 24.8; 29.2: «Και τὴν μὲν χώραν τὴν μέχρι τοῦ Ὑφάσιος ποταμοῦ Πῶρω ἄρχην προσέθηκεν». Ἐπίσης VI. 2.1: «βασιλέα μὲν τῆς ἐαλωκυίας ἤδη Ἰνδῶν γῆς ἀπέδειξε Πῶρον ἐπτά μὲν ἔθνῶν τῶν ξυμπάντων, πόλεων δὲ ἐν τοῖς ἔθνεσιν ὑπὲρ τὰς δισχιλίαις».

27. Ἀρριανοῦ, Ἀνάβασις, V, 23, 3.

28. *Diodorus, Bibliotheca Historica*, τόμ. Δ', ἐκδ. C. Fischer, XVII, 91, 4.

σκοτώθηκε σὲ 17 χιλ. και τοὺς αἰχμαλώτους πάνω ἀπὸ 70 χιλ.²⁹. Ὁ Ἀλέξανδρος, γιὰ νὰ τιμωρήσει τοὺς κατοίκους γιὰ τὴν ἀντίσταση ποὺ προέβηλαν, κατέσκαψε τὴν πόλη.

Ὁ Ἀρριανός³⁰, ὁ Διόδωρος³¹ και ὁ Κούρτιος³², τοποθετοῦν τὰ Σάαλα μετὰ τὸν τρίτο παραπόταμο τοῦ Ἰνδοῦ, πρὸς τὴν Ἀνατολή, τὸν Ὑδραώτη. Ἡ θέση αὐτὴ βρίσκεται πολὺ ἀνατολικά και οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες πηγές. Ὁ Πτολεμαῖος τοποθετεῖ τὰ Σάγαλα, μαζί με τὴ Βουκεφάλα και τὴν Ἰώμουσα, ἀνατολικά τοῦ Ὑδάσπη ποταμοῦ στὴ χώρα τῶν Πανδοοῦων³³, δηλ. πολὺ δυτικότερα, μνημονεύοντας μαζί, ὅπως εἶπαμε, και τὸ δευτέρὸ τῆς ὄνομα Εὐθυμηδία. Σχετικὰ με τὶς τρεῖς αὐτὲς πόλεις, γνωρίζουμε με βεβαιότητα ὅτι ἡ Βουκεφάλα εἶχε χτιστεῖ στὶς ὄχθες τοῦ Ὑδάσπη, μετὰ τὸ τέλος τῆς νικηφόρας μάχης με τὰ στρατεύματα τοῦ Πύρου, μαζί και πλησίον τῆς Νίκαιας. Ἴσως ἡ Ἰώμουσα εἶχε χτιστεῖ κοντὰ στὴ συμβολὴ τοῦ Ὑδάσπη και τοῦ Ἀκεσίνη.

Τὰ Σάγαλα μνημονεύονται και σὲ ὁδοιπορικὸ ἐνὸς ἀρκετὰ μεταγενέστερου συγγραφέα: ὁ Κινέζος βουδιστὴς προσκηνητὴς τοῦ α' μισοῦ τοῦ Ζ' αἰῶνα Yuan-chuang ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὸ Rajapur, βαδίζοντας ΝΑ, γιὰ τρεῖς μέρες, πέρασε τὸν Ἀκεσίνη και ἐν συνεχείᾳ ἔφθασε στὰ Σάγαλα³⁴, ποὺ ὀρισμένοι ταυτίζουν με τὸ σημ. Sialkot³⁵. Στὸ σημεῖο αὐτὸ, ἀναφέρει, μερι-

29. Ἀρριανοῦ, Ἀνάβασις, V, 24, 5.

30. Ἀρριανοῦ, Ἀνάβασις, V, 21, 4 κ.έ.

31. Diodorus, Bibliotheca, XVII, 91, 3-4.

32. Quintus Curtius, History of Alexander. (ἔκδ. Loeb) IX, 1, 15 κ.έ.

33. Ptolemaei Claudii, Geographia, VII, 1, 46.

34. On Yuan Chwang's Travels in India (A.D. 629-645), ἔκδ. T. Watters, Delhi 1973, τόμ. Α', σ. 286 κ.έ.

35. On Yuan Chwang's Travels, σ. 290: «The Life and Records leave the situation of the ruined city of Sakala rather uncertain. The latter work tells us that this city was 14 or 15 li south west from the new capital, of the situation of which, however, we are not told anything. In the Life Sakala is three (or four) days journey of about 300 li (about 60 miles) south-east from Rajapur and on the east side of the Chenal». Σύμφωνα με τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ἐκδότη, βρίσκονται κοντὰ στὸ Sialkot. Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν Σαγάλων με τὸ Sialkot ἀρκετὰ πειστικὰ εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ J. F. Fleet: Sagala, Sakala, the city of Milinda and Mihiracula (14e Congrès International des Orientalistes, Alger 1905, τόμ. 1, Paris 1906, σ. 174-76: «The Mahābhārata places Sakala between the Chināb and the Rāvī. The Milindapanha locates Sāgala 12 yōjanas, or from 96 to 120 miles, from Kashmir. And the position of Siālkōt, 11 miles from the south bank of the Chināb, and some 110 miles south - 3/4 west from Srinagar, the capital of Kashmir, answers exactly to these requirements... From Sākala, Sāgala, there thus came Sāala... Sala-Sālkōt = Sālakōta... Kōt, «a fort, a stronghold». Ὁ Cunningham ταυτίζει τὰ Σάγαλα με τὸ «Sanglawāla Tiba», Sangla Hill (σ. 171).

κοϋς αἰῶνες πρίν, ἕνας βασιλιάς ὀνόματι Μο-χι-λο-κου-λο εἶχε τήν ἔδρα του καί κυβερνοῦσε τοὺς Ἴνδουc. Πρόκειται βέβαια γιά τὸν Οὔννο βασιλιά Μιηιραcula. Ὅχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νά τοποθετοῦνται τὰ Σάγαλα καί στὸ μεγάλο ἰνδικὸ ἔπος «Mahabarata»³⁶.

Περιγραφή τῶν Σαγάλων, πρωτεύουσας τοῦ Μενάνδρου, ἔχουμε στὸ γνωστὸ βουδιστικὸ ἔργο Milindapanha (Ἐρωτήσεις τοῦ Μενάνδρου)³⁷. Ἐκεῖ παρέχονται ὀρισμένα πολῦτιμα στοιχεῖα γιά τήν ἀρχιτεκτονική, τοὺς κατοίκους καί τὸ ἐμπόριο τῆς πόλης, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ τοποθέτησή της γίνεται ἀόριστα «στὴ χώρα τῶν Γιονάκας», (Ἑλλήνων), σ' ἕνα λοφώδη τόπο μὲ πολλὰ νερά, βουνὰ καί δάση³⁸: «Προικισμένοι ἀρχιτέκτονες, ἀναφέρεται, τήν ἔχουν σχεδιάσει... Ἡ ὀχύρωσή της εἶναι τέλεια μὲ πολλοὺς καί διάφορους ἰσχυροὺς πύργους καί ἐπάλξεις... καί μὲ τὴ βασιλικὴ ἀκρόπολη στὸ μέσο, πού τὰ τεῖχη της εἶναι λευκὰ καί χωρίζεται μὲ βαθειὰ τάφρο». Στὴν κινεζικὴ παραλλαγή τοῦ ἴδιου ἔργου ἀναφέρεται ὅτι «ἀπὸ τίς τέσσερις πλευρὲς τῆς τειχισμένης πόλης ὀδηγοῦσε παντοῦ ἕνας δρόμος στεγασμένος»³⁹. Πρόκειται προφανῶς γιά στοῆς πού χώριζαν τήν πόλη στὰ τέσσερα καί ὅπου ὀδηγοῦσαν ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι δρόμοι.

Παρακάτω, ὁ συγγραφέας τοῦ Milindapanha, ἀναφέρει, ἀόριστα, ὅτι ὁ φύλακας μᾶς ὀποιασδήποτε (τέτοιας) πόλης, ὅταν κάθεται στὸ σταυροδρόμι, στὴ μέση τῆς πόλης, θά μποροῦσε νά ἰδεῖ ἕναν ἄνθρωπο πού ἐρχόταν ἀπὸ τὴν ἀνατολή ἢ τὸ νότο, τὴ δύση ἢ τὸ βορρᾶ⁴⁰. Συνδυάζοντας τὴν πληροφορία αὐτὴ μὲ τὰ γραφόμενα στὴν κινεζικὴ παραλλαγή καί μὲ τίς ἄλλες πληροφορίες γιά τὴν ὀχύρωσή της, συμπεραίνουμε ὅτι δὲν πρόκειται γιά ἰνδικὴ ἀλλὰ γιά ἑλληνικὴ πόλη. Οἱ σοφοί, λοιπὸν, ἀρχιτέκτονες πού τὴ σχεδίασαν, εἴτε μὲ ἐντολή τοῦ Εϋθυδήμου εἴτε τοῦ Δημητρίου, εἴτε κάποιου ἄλλου, πρέπει νά ἦταν Ἑλληνες. Τὰ Σάγαλα, ἐπομένως, ἦταν χτισμένα βάσει ἑλληνικοῦ σχεδίου, ὅπως καί πολλὲς ἄλλες πόλεις τῆς Ἰνδίας καί τῆς Βακτρίας· μὲ δύο κύριους δρόμους στὴ μέση πού χώριζαν σταυρωτὰ τὴν πόλη, μὲ τετράγωνα, μὲ πολλὰ δημόσια κτήρια καί μὲ τὴν ἀκρόπολη-παλάτι στὸ μέσον. Τὸ σχέδιό της καί τὸ ὄνομά της, πού ὀπωσδήποτε δὲν μπορεῖ παρὰ νά προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εϋθυδήμου, δείχνουν

36. *O. Bopearachchi, Monnaies*, σ. 81.

37. *The questions of king Milinda*, translated from the Pali by T. W. Rhys Davids, Oxford 1890, τόμ. Α' («The Sacred Books of the East», τόμ. 35), σ. 2-3.

38. Στὴν κινεζικὴ μετάφραση τῶν «Ἐρωτήσεων τοῦ βασιλιά Μιλινδα» προστίθεται: «στὴν περιοχὴ τοῦ βορρᾶ» (*Les versions chinoises du Milindapanha*, ἔκδ. P. Demiéville «Bulletin de l' École Française d' Extrême-Orient» 24 (1924) 91).

39. *Les versions Chinoise du Milindapanha*, σ. 91.

40. *The questions of King Milinda*, σ. 95.

ὅτι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Μενάνδρου ἦταν ἑλληνικὴ «πόλις», διαθέτοντας τὴν ἀνάλογη κτηριακὴ καὶ θεσμικὴ ὑπόσταση. Ἄν δὲν βρέθηκαν ἴχνη ὡς σήμε-
ρα στὸ Sialkot σημαίνει ἀπλούστατα ὅτι ἡ δὲν ἔγιναν συστηματικὲς ἐρευ-
νες, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ του, ἢ ὅτι τὰ Σάγαλα τῶν Ἑλλήνων βασιλέων
δὲ βρίσκονταν στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἐπομένως τὸ Sialkot δὲν ταυτίζεται μὲ
τὰ Σάγαλα τοῦ Yuan-chuang.

Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε παραπάνω, σύμφωνα μὲ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ
Μ. Ἀλέξανδρου, τὰ Σάγαλα ποὺ κατέλαβε ὁ ἴδιος βρίσκονταν ἀνατολικά
τοῦ Ὑδραῶτη, ἄλλες πηγές, ὅμως, τὰ τοποθετοῦν δυτικότερα. Ἐπομένως,
πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἢ ὅτι οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Μ. Ἀλέξανδρου κάνουν λάθος,
ἢ ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὲς πόλεις, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ Rodgers,
Vincent Smith καὶ J. Fleet^{40α}, ξεχωρίζοντας τὰ Σάγαλα-Σάκαλα ἀπὸ τὰ Σάγ-
γαλα. Δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ τὰ ἀναζητήσουμε ἔξω ἀπὸ τὴν Πενταποτα-
μία. Ἡ πρόταση τοῦ Narain νὰ τοποθετήσουμε τὴν πρωτεύουσα τοῦ Με-
νάνδρου στὴν Udyana, ἐπειδὴ ἐκεῖ βρέθηκαν πολλὰ δικά του νομίσματα
καθὼς καὶ ἐπιγραφή ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του, εἶναι ἐκτὸς γεωγραφικῆς
πραγματικότητας⁴¹.

Ὁ Ἀρριανός, ὅπως καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, μνημονεῦει τὴν ἴδρυσή ἀπὸ
τὸν Μ. Ἀλέξανδρο τῶν πόλεων Βουκεράλα καὶ Νίκαια, τὶς ὁποῖες ἀργό-
τερα ἐπισκεύασε, ἐπειδὴ εἶχαν πάθει καταστροφὲς ἀπὸ τὶς βροχές, περισ-
σότερες ὅμως λεπτομέρειες μᾶς παρέχει γιὰ μιὰ ἄλλη πόλη ποὺ εἶχε ἀνα-
θέσει νὰ κτίσει ὁ Ἡφαιστίων⁴². Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπισκέφθηκε τὴ νέα πόλη
κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸν Ὑφασι πρὸς τὸν Ὑδάσπη, ἀφοῦ πέρασε
τὸν Ὑδραῶτη, ἀλλὰ πρὶν φθάσει στὸν Ἀκεσίνη. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι στὸ
σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀλέξανδρος θυσίασε πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀκεσίνη ποταμοῦ, πρέ-
πει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ποταμὸς βρισκόταν πολὺ κοντά. Προφανῶς ἡ νέα
πόλη χτίστηκε ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ του ὄχθη. Ὅταν ὁ Ἀλέ-
ξανδρος ἔφθασε στὴν πόλη, ὁ Ἡφαιστίων τὴν εἶχε οἰκοδομήσει καὶ τειχί-
σει. Ὁ Μακεδόνας βασιλιάς ἐγκατέστησε στὴ νέα πόλη ὄσους ἀπὸ τοὺς
πλησιοχώρους κατοίκους ἠθελαν, καθὼς καὶ τοὺς ἀπόμαχους μισθοφό-
ρους τοῦ στρατοῦ του.

40α. J. F. Fleet. Sagala, σ. 171.

41. A. K. Narain, Indo-Greeks, σ. 172-173. Ὁ *Bopearachchi*, Monnaies, σ. 80 κ.έ., ἀπο-
δεικνύει τὸ ἀβάσιμον τῆς ὑποθέσεως.

42. Ἀρριανοῦ. Ἀνάβασις, V, 29, 3: «Διαβάς δὲ τὸν Ὑδραῶτην ἐπὶ τὸν Ἀκεσίνην αὐτὴ ἐπα-
νήει ὀπίσω. Καὶ ἐνταῦθα καταλαμβάνει τὴν πόλιν ἐξαποδομημένην ἦντινα Ἡφαιστίων αὐτῷ
ἐκτειχίσει ἐτάχθη· καὶ ἐς ταύτην ξυνοικίσας τῶν τε προσχώρων ὅσοι ἐθελονταὶ κατοικί-
ζοντο καὶ τῶν μισθοφόρων ὅτιπερ ἀπόμαχον...».

Σχετικά με την ανοικοδόμηση της παραπάνω πόλης, πρέπει να παρατηρήσουμε: α) Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἄφησε τὸν Ἡφαιστίωνα νὰ τὴν οἰκοδομήσει ἀμέσως μὲν μόλις πέρασε τὸν Ἀκεσίνη, κατὰ τὴν πορεία του πρὸς ἀνατολάς. Ὁ Ἡφαιστίων συμμετείχε στὶς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον ἰνδικῶν φύλων καὶ μετὰ τὴ διάβαση τοῦ ποταμοῦ Ὑδραῶτη⁴³. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τὸν ἔστειλε νὰ χτίσει τὴν πόλη, βάσει μελετημένου σχεδίου, μετὰ τὴν καταστροφή τῶν Σαγγάλων ἢ τὴν ἀφίξή του στὸν Ὑφασι. β) Ἡ θέση τῆς πόλης πρέπει νὰ ἦταν καίρια, ἀφοῦ ἡ ἰδρυσή της δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα μᾶς νίκης (π.χ. Νίκαια) ἢ ἐνὸς τυχαίου γεγονότος (π.χ. Βουκεφάλαια) ἀλλὰ μᾶλλον ψυχροῦ ὑπολογισμοῦ καὶ προσεκτικῆς μελέτης, καὶ ἀφοῦ ἐδῶ ὁ Ἀλέξανδρος δέχτηκε τοὺς πρέσβεις τοῦ Ἀβισάρη, «ὑπάρχου» ὁμόρου χώρας (περιοχὴ Κασμίρ), οἱ ὁποῖοι τοῦ ἔφεραν δῶρα καὶ 30 ἐλέφαντες. (Ὁ ἴδιος ὁ Ἀβισάρης δὲν ἦρθε, προφανισζόμενος ἀσθένεια, ὁ Ἀλέξανδρος ὁμως «οὐ χυλεπῶς πιστεύσας... τῆς αὐτοῦ χώρας σατραπεύειν ἐδωκε», προσθέτοντας στὴν ἐπικράτειά του καὶ ἄλλα ἐδάφη).

Ὁ Ἀρριανὸς, δυστυχῶς, δὲ μνημονεύει τὸ ὄνομα τῆς πόλης ποῦ ἔφτιαξε καὶ ὀχύρωσε ὁ Ἡφαιστίων, ἀλλὰ ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Yuan-chuang ἔφθασε στὰ Σάγαλα, ἀφοῦ πέρασε τὸν Ἀκεσίνη, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ταυτίσουμε τίς δύο θέσεις. Ἐν πάσει περιπτώσει. ἂν ἡ Εϋθυμηδία δὲν βρισκόταν στὴ θέση ποῦ τοποθετεῖ τὰ Σάγαλα ὁ Yuan-Chang, δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ πολὺ μακριά. Προφανῶς εἶχε χτιστεῖ στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα Shialkot καὶ Wuzirabad. Τὴν τελευταία θέση προτείνει ὁ Droysen⁴⁴.

Φαίνεται πὼς ὁ Ἀλέξανδρος κατέστρεψε τὰ Σάγαλα ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἀντίστασης τῶν κατοίκων τους, ἀλλὰ καὶ γιατί ἤθελε νὰ μεταφέρει τὸ κέντρο τῆς περιοχῆς σὲ ἄλλο πιὸ καίριο καὶ μεγαλύτερης στρατηγικῆς σημασίας σημεῖο. Ὅπως δὴποτε, στὴν κίνησή του αὐτὴ συνέβαλε ἡ συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Ὑδάσπη ὡς τὸν Ὑφασι στὰ χέρια ἐνὸς προσώπου, τοῦ Πῶρου, στὰ πλαίσια, βέβαια, τοῦ ἐκτεταμένου κράτους του, δταν δηλ. ὁ κατακερματισμένος αὐτός, πρὶν, χωρὸς ἐνοποιήθηκε. Καθὼς ἀργότερα, ἡ περιοχὴ τῆς Πενταποταμίας πέρασε στὴν ἐξουσία τῶν Ἑλλήνων τῆς Βακτρίας, τὰ Σάγαλα ἦταν φυσικὸ νὰ ἀποτελέσουν τὸ κέντρο τῆς περιοχῆς καί, κατὰ μείζονα λόγο, τὴν πρωτεύουσα ὁλόκλη-

43. Ἀρριανοῦ, Ἀνάβασις, V. 21. 4. *Diodorus*, Bibliotheca, XVII. 91. 2. Ὁ Κούρτιος, μάλιστα, (*History*, IX, 1, 35) παρουσιάζει τὸν Ἡφαιστίωνα νὰ προχωρᾷ μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο πρὸς τὸν Ὑφασι: «Relicto igitur Sophite in suo regno, ad fluvium Hypasin processit. Hephaestione qui diversam regionem subegerat coniuncto».

44. J. E. Droysen, Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, μετάφρ. Ρ. Ἀποστολίδη, σ. 537, σημ. 990.

ρου του κράτους, όταν, επί Μενάνδρου, η ελληνική έξουσία είχε επεκταθεί ως τὸν Γάγγη (παρόμοιες συνθήκες επικράτησαν αργότερα ἐπὶ Mihitacula).

Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ Σάγγαλα καὶ ὄχι τὰ Τάξιλα ἦταν τὸ κέντρο τῆς εὐφορῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Ἰνδὸ ὡς τὸν Ὑφασι. Ἡ πόλη αὐτὴ ἦταν ἡ μεγαλύτερη στὴν Πενταποταμία, ὅταν ἔφθασε ἐκεῖ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, μολοντί ὁ χῶρος ἦταν κατακερματισμένος καὶ οἱ διαφορῆς ἰνδικῆς φυλῆς ἀνεξάρτητες. Καταστρέφοντας ὁ Ἀλέξανδρος τὰ Σάγγαλα, ἴδρυσε ἄλλη σημαντικὴ πόλη δυτικότερα, σὲ στρατηγικότερο σημεῖο, προφανῶς πάνω στὸ δρόμο πρὸς τὸ Γάγγη καὶ τὴν καρδιὰ τῆς Ἰνδίας. Τὸ ὄνομά της δὲν ἀναφέρεται στὶς πηγές, ἴσως ὅμως, ὁ Ἀλέξανδρος (μαζὶ μὲ τὸ δικό του ὄνομα;) τῆς ἔδωσε ἐκεῖνο τὸ ὄνομα τῆς πόλης ποὺ κατέσκαψε, ἀφοῦ τὴν προόριζε γιὰ κέντρο τῆς περιοχῆς (ὅπως, ἐξάλλου ἦταν καὶ προηγουμένως τὰ Σάγγαλα), δὲν ἀποκλείεται, ὅμως, τὸ ὄνομα Σάγαλα νὰ μὴν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὰ Σάγγαλα τῶν Καθαίων καὶ ἐπομένως καὶ μὲ τὴν καταστροφή τῶν τελευταίων ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο.

Δὲ γνωρίζουμε ἂν ὁ Ἀλέξανδρος ἴδρυσε τὰ «Νέα» Σάγαλα ὡς ἐλληνική, θεσμικά, πόλη ἢ ἂν τοῦτο συνέβη αργότερα, ὅταν οἱ Ἕλληνες τῆς Βακτρίας κατέλαβαν τὴν περιοχὴ καὶ ὀνόμασαν τὰ Σάγαλα Εὐθυδημία. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ τονίσουμε εἶναι ὅτι ἦταν φυσικὸ οἱ τελευταῖοι νὰ ἔκαναν ὡς πρωτεύουσά τους μιὰ πόλη ποὺ ἔχτισε ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, δεδομένου, μάλιστα, ὅτι ἦταν τὸ κέντρο τῆς περιοχῆς⁴⁵.

Ἄν ἀπορρίψουμε τὴν πρόταση, τὰ Σάγαλα νὰ ταυτίζονται μὲ τὴν πόλη τοῦ Ἀλεξάνδρου, ποὺ ἔχτισε ὁ Ἡφαιστίων, τουλάχιστο, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ Σάγαλα τῶν Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Βακτρίας βρισκόνταν κάπου κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Ἀκεσίνη, πιθανῶς στὸ σημεῖο ὅπου τὰ τοποθετήσαμε παραπάνω, ἢ ὄχι πολὺ πιὸ μακριά, σὲ καιρὶο μέρος. (Ἐπομένως, τὰ Σάγγαλα τῶν Καθαίων, ἢ ἦταν διαφορετικὴ πόλη, ἢ οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τὰ τοποθετοῦν σὲ

45. Ὁ Ταπ, ἀνάμεσα στὰ ἐπιχειρήματα ποὺ φέρει γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ Εὐθυμήδια δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν «Εὐθυδήμια» (νὰ σχετίζεται δηλ. μὲ τὸν Εὐθύδημο) σημειώνει ὅτι ὁ Πτολεμαῖος, σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις, ἀναγράφει πάντοτε πρῶτο τὸ ἐπίσημο (δηλ. ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸ βασιλικὸ πρόσωπο) καὶ ὕστερα τὸ τοπικὸ ὄνομα. Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔχει κάποια ἰσχύ —δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι σύμπτωση— πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὰ Σάγαλα, ἂν εἶχαν χτιστεῖ ἀπὸ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο, ὅπως πιστεύουμε, δικαιολογεῖται ἡ ἀναγραφή τοῦ τοπικοῦ ὀνόματος στὴν ἀρχή, ἀφοῦ τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς τὸ ἔδωσε ὁ ἴδιος, ἴσως μαζὶ μὲ τὸ δικό του («Σάγαλα-Ἀλεξάνδρεια», κατὰ τὸ «Βουκέφαλος Ἀλεξάνδρεια» βλ. Anonymi, *Periplus maris Erythraei*, ἐκδ. K.Müller, «Geographi Graeci Minores», Paris 1885 (φωτοαν. ἐκδ. Hildesheim 1965) σ. 293.

λάθος μέρος^{45α}). Ούτως ή άλλως δηλ., οί Ἕλληνες τῆς Βακτρίας πρέπει νά ἴδρυσαν στό μέρος αὐτό νέα πόλη, στήν ὁποία ἔδωσαν καί νέο ὄνομα. Τό ἑλληνικό δηλ. ὄνομα τῆς πόλης πού μᾶς παραδίδει ὁ Πτολεμαῖος, μᾶς ὑποχρεώνει νά θεωρήσουμε ὡς πιθανότερο ὅτι οί Ἕλληνες τῆς Βακτρίας ἔχτισαν τή δική τους πόλη στά Σάγαλα, εἴτε αὐτά ἦταν πρὶν καθαρὰ Ἰνδική πόλη, εἴτε ἐπρόκειτο γιά τήν πόλη πού ἔχτισε ὁ Ἀλέξανδρος, διά τοῦ Ἡφαιστίωνος.

Τό ἐπίσημο ὄνομα τῶν Σαγάλων (Εϋθυμηδία, δηλ. Εϋθυδημία) μᾶς ὀδηγεῖ, νομίζω, στήν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἑλληνική πόλη ἰδρύθηκε (ἢ ξαναχτίστηκε στήν παλαιά πόλη τοῦ Ἀλεξάνδρου), καί ἐπομένως ἡ Πενταποταμία κυριεύθηκε, ὅταν ἀκόμη βασιλευε ὁ Εϋθύδημος. Ὅπως μνημονεύσαμε παραπάνω, ὁ τελευταῖος πρέπει νά εἶχε προσθέσει στή βακτριανή ἐπικράτεια ὀρισμένα ἐδάφη, κυρίως στό δυτικό μέρος. Μετά τή συμφωνία μέ τόν Ἀντίοχο Γ΄ καί τήν ἀδυναμία τῶν Ἑλλήνων τῆς Βακτρίας νά διοχετεύσουν τήν κατακτητική τους ὁρμή πρὸς τά ἐδάφη τῶν Σελευκιδῶν, προφανῶς ἡ περιοχὴ τῆς Πενταποταμίας ἦταν ἡ προσφορότερη γιά ἐπιχειρήσεις τέτοιου εἶδους. Ἐξ ἄλλου, ἡ εὐφορη αὐτὴ μυθική περιοχὴ, δευτέρη σέ σημασία σ' ὀλόκληρη τήν Ἰνδία, μετά τήν περιοχὴ τοῦ Γάγγη καί πιὸ γνωστή στους Ἕλληνες καί ἐν γένει τους Δυτικούς (Ἰνδία ὀνόμαζαν κυρίως αὐτὴ τήν περιοχὴ), ἔλκυε τους Ἕλληνες κατακτητὲς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο γειτονικό τμῆμα.

Ἄν δεχτοῦμε ὅτι δέν ἦταν δυνατὸ οἱ Ἕλληνες τῆς Βακτρίας νά εἰσέβαλαν στήν Πενταποταμία ἐπὶ Εϋθυδήμου, τότε εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ περιοχὴ κυριεύθηκε ἐπὶ τοῦ γιοῦ τοῦ Εϋθυδήμου, Δημητρίου, ὁ ὁποῖος ἔχτισε τήν ἑλληνική πόλη τῶν Σαγάλων καί τήν ὀνόμασε Εϋθυδημία πρὸς τιμὴ τοῦ πατέρα του. Ἡ προώθηση τοῦ Δημητρίου σέ Ἰνδικὸ ἔδαφος εἶναι βέβαιη. Ὅπως εἶδαμε, ὁ Στράβωνας συνδέει τὸ ὄνομα του (καθὼς καί τὸ ὄνομα τοῦ Μενάνδρου) μέ καταλήψεις μεγάλων ἐδαφικῶν τμημάτων τῆς Ἰνδίας καί ὁ Τρόγος τὸν ὀνομάζει βασιλιὰ τῆς χώρας αὐτῆς⁴⁶. Ἡ ἄποψη τοῦ Nagain ὅτι ὁ Δημήτριος πού μνημονεύει ὁ Τρόγος δέν ἔχει καμιὰ σχέση μέ τὸν γιὸ τοῦ Εϋθυδήμου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ

45α. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸν Κούρτιο (History, IX, 1, 27 κ.έ.) ὅτι μετὰ τὸ βασίλειο τῶν Καθαίων (μέ κεντρικὴ πόλη τὰ Σάγγαλα) ὑπῆρχαν τὸ βασίλειο τοῦ Σοφίτη καί τοῦ Φηγέως, πού ὑποτάχθηκαν οἰκιοθελῶς στὸν Ἀλέξανδρο, ἴσως πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ χώρος ἦταν πολὺ μικρὸς. Δέν ἀποκλείεται, λοιπόν, τὰ Σάγγαλα νά βρισκόνταν δυτικὰ καί ὄχι ἀνατολικὰ τοῦ Ὑδραῶτη.

46. M. Iuviani Iustini, Epitoma, XLI, 6, 4.

γνώμη του, ποτέ δὲν προωθήθηκε σὲ Ἰνδικὸ ἔδαφος⁴⁷, στηρίζεται σὲ σαθρὰ ἐπιχειρήματα⁴⁸. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἦταν σύνηθες οἱ νέες πόλεις νὰ παίρνουν τὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ, νομίζω ὅτι ἡ πιθανότερη ἐξήγηση εἶναι ἡ περριοχὴ τῆς Πενταποταμίας νὰ κυριεύθηκε καὶ ἡ νέα πόλη νὰ χτίστηκε ἀπὸ τὸ Δημήτριο ἐνῶ ζοῦσε ἀκόμη ὁ πατέρας του. Ἴσως γι' αὐτὸ τὰ νομίσματα του ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τους παρουσιάζουν τὸ Δημήτριο νὰ φέρει ὡς κόμμωση, δορὰ ἐλέφαντος⁴⁹, πού πιθανῶς σχετίζεται μὲ κατάκτηση Ἰνδικῶν ἐδαφῶν. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Δημήτριος θὰ ἦταν ὑποτελής βασιλιάς ἢ συμβασιλέας ὡς ὅτου ζοῦσε ὁ πατέρας του, Εὐθύδημος.

SUMMARY

The town mentioned by Ptolemy as Euthymedia or Sagala, most probably was the same as Euthydemia, built in honor of the king of Bactria, Euthydemus. Perhaps it is the town, which Hephaistion founded near the river Akesines (in the place of Sialkot?), by order of Alexander the Great.

47. A. K. Narain, *Indo-Greeks*, σ. 31 κ.έ. Ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ ἄλλον Δημήτριο (Δημήτριος Β΄).

48. Μ. Κορδώσης, Οἱ Ἑλληνες βασιλεῖς τῆς Βακτρίας καὶ Ἰνδίας ὡς τὸ θάνατο τοῦ Μεγάνδρου (περ. 250-135 π.Χ.): «Δωδώνη» 20(1991), τόμ. ἀφιερωμένος στὴ μνήμη Δ. Λουλέ, σ. 221.

49. O. Bopearachchi, *Monnaies*, σ. 52.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΡΩΣΟ ΜΟΝΑΧΟ ΗΣΑΪΑ (1489)

Ἡ Mme de Kitrono¹ δημοσίευσε σὲ μετάφραση ἓνα ἀνεκμετάλλευτο κείμενο γιὰ τὸν Ἅγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης. Πρόκειται γιὰ περιγραφή τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ Ρῶσο μοναχὸ Ἡσαΐα στὰ 1489, δηλαδή τρία χρόνια πρὶν τῆ μετατροπῆ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου σὲ τέμενος (1492)². Ἀναδημοσιεύω τὴ γαλλικὴ μετάφραση: «Dans la ville de Salonique s'élève l'église du grand Dimitri soutenue par soixante-dix colonnes. Sous l'église, parmi des colonnes, se trouvent encore deux églises, et, dans l'intérieur de l'église de Saint Dimitri, on compte douze colonnes en jaspe, deux cent soixante en marbre, et quarante en pierre; le partie supérieure est en bois; un bon tireur peut à peine atteindre d'un bout à l'autre de l'église. Les reliques de saint Dimitri reposent au milieu de cette église dans un puits, audessus duquel se trouve son cercueil et, le jour de la fête du saint, il en sort tant d'huile sainte qu'on ne parvient pas à l'épuiser; un ruisseau conduit de ce puits dans la mer et quand l'huile sainte coule dans le ruisseau, si un animal quelconque noir, ou quel qu'il soit, traverse en ce moment le ruisseau, il devient blanc. L'huile sainte sort de saint Dimitri trois fois par an, et le jour de la fête du saint on met deux candélabres à ses côtés et on allume dessus des cierges dorés et six cent lampes à l'huile en verre. On allume au-dessus du métropolitain de Salonique soixante lampes en verre placées en cercle.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Ἡσαΐα δὲν ἐνδιαφέρουν βέβαια οἱ ἀναφορὲς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κιόνων ποὺ στήριζαν τὴν ἀνωδομὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, οὔτε καὶ τὸ εἶδος τους (ἀπὸ ἱασπι, μάρμαρο, ἢ πέτρα). Ἐπίσης δὲν ἐνδιαφέρει ἡ ἀναφορὰ μιᾶς ἀγνωστῆς τοπικῆς λαϊκῆς παράδοσης τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ ἓνα «ρυάκι» ποὺ ὀδηγοῦσε τὸ μῦρο (τὸ περίσσειμα ἴσως τοῦ

1. Itinéraires russes en Orient. I, 1. Genève 1889, σ. 263-264.

2. Γιὰ τὴν μετατροπῆ τοῦ ναοῦ σὲ τέμενος βλ. Β. Δημητριάδη, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. 1430-1912 [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη. 61], Θεσσαλονίκη 1983, σ. 293.

μύρου) πρὸς τὴ θάλασσα, τὸ ὁποῖο εἶχε τὴ μαγικὴ δύναμη νὰ ἀλλάξει ἀπὸ μαῦρο σὲ ἄσπρο κάθε ζῶο πού θὰ περνοῦσε ἀπὸ πάνω του. Μᾶς πληροφορορεῖ ὁμως γιὰ μία σημαντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ λεπτομέρεια τοῦ ναοῦ καὶ γιὰ κάποια τελετουργικὰ σὲ σχέση μὲ τὸ κιβώριο καὶ τὴ λατρεία τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

Τὸ κείμενο τοῦ Ἑσαΐα εἶναι σαφές: *Sous l'église, parmi des colonnes, se trouvent encore deux églises.* «Υπὸ τὴν ἐκκλησίαν, μεταξύ τῶν κίωνων, ὑπάρχουν δύο ἀκόμη ἐκκλησίες». Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶχε ὑπόγειο λατρευτικὸ χῶρο (ὄπου καὶ ὁ ἀρχικὸς *οἰκίσκος* τοῦ ἁγίου), σχετιζόμενο μὲ τὴ λατρεία τοῦ μύρου. Μόνο πού ὁ χῶρος αὐτὸς δὲν στηρίζεται σὲ κίονες καὶ εἶχε ἕναν ναῖσκο, δηλαδὴ τὸν *οἰκίσκο*, στὸν ὁποῖο ἡ πρόσβαση γινόταν μόνον ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ὑπερκείμενης μεγάλης βασιλικῆς. Φυσικὰ δὲν γνωρίζουμε τί μορφή εἶχε τὸ ὑπόγειο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ., ὁμως δὲν μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ὁ Ἑσαΐας περιγράφει ὡς κίονες τοὺς ὑφιστάμενους ἀκόμη καὶ σήμερα ἐκεῖ πεσσούς. Ἄν τὴν ἔκφραση *sous l'église* τὴν ἐρμηνεύσουμε ὡς «ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας», ἢ «ὑπὸ τὴν στέγη τῆς ἐκκλησίας», τότε μεταξύ τῶν κίωνων τῆς βασιλικῆς, ὑπῆρχαν στὴν ἐποχὴ του δύο ἄλλες «ἐκκλησίες» (παρεκκλήσια). Ἄν ἐννοεῖ τὸ γνωστὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου καὶ ἕνα ἀκόμη δίπλα στὴ βόρεια ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς βασιλικῆς, τότε ὁ Ἑσαΐας κάνει λάθος, γιὰτι καὶ τὰ δύο ὑπῆρξαν προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς, δηλαδὴ παρεκκλήσια ἐκτὸς τοῦ κυρίως λατρευτικοῦ χώρου τοῦ ἁγίου, καὶ δὲν βρῖσκονται μεταξύ κίωνων (*parmi des colonnes*) τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Ἑσαΐας ὁμως δὲν κάνει λάθος, ὅταν δοῦμε ὅτι στὴν κάτοψη τῆς βασιλικῆς διαγράφονται τὰ ἴχνη δύο κτισμάτων μὲ κόγχη, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν πτερυγίων τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς βασιλικῆς³. Ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ Ἑσαΐας εἶδε ὀρθία αὐτὰ τὰ κτίσματα καὶ ὡς παράδοξο (γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ μᾶς σήμερα) στοιχεῖο σὲ μορφή χριστιανικοῦ ναοῦ τὰ περιέγραψε. Προβλήματα ἀρχαιολογικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ τῶν δύο αὐτῶν κτισμάτων (παρεκκλήσια ἢ πρόθεση καὶ διακονικὸ) σὲ σχέση μὲ ἄλλα λειτουργικὰ θέματα τοῦ ἱεροῦ δὲν ἔχουν συζητηθεῖ ἐπαρκῶς γιὰ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ τὸν Ἑσαΐα μαθαίνουμε ὅτι τὰ δύο κτίσματα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πτερυγίων ὑφίσταντο ὡς τὸ 1489, λίγο πρὶν τὴν μετατροπὴ τῆς βασιλικῆς σὲ τέμενος.

Θ. Παπαζώτος

3. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 145 καὶ σχ. 60.

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΕΡΙ ΤΑ-CH'IN ΚΑΙ YAVANA

Σε μελέτη πού εκδόθηκε πριν από τρία χρόνια και είχε ως αντικείμενο τις σινοελληνικές σχέσεις ως τὸ τέλος τοῦ βου αἰ.¹, σὲ εἰδικὸ ὑποκεφάλαιο («The name Ta-Ch'in and its connection with the name Yavana»), διαπιστώσαμε ὅτι τὸ ὄνομα Ta-Ch'in εἶχε ἀκριβῶς τὴν ἴδια σημασία μὲ τὸ ὄνομα τῆς χώρας τῶν Yonakas (ἢ Yavanas δηλ. Ἴωνες), μὲ τὸ ὅποιο οἱ Ἴνδοι καλοῦσαν τοὺς Ἕλληνας τῆς Βακτρίας καὶ Ἰνδίας, καθὼς καὶ ἐκείνους τοῦ μεσογειακοῦ χώρου. Τὸ Ta-Ch'in δηλ. κάλυπτε ὅλους τοὺς Ἕλληνας, σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ἴσως τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶχε δοθεῖ πρῶτα στοὺς Ἕλληνας τῆς Βακτρίας καὶ Ἰνδίας, πού οἱ Κινέζοι γνώρισαν νωρίτερα, καὶ ἀργότερα ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς Ἕλληνας δυτικὰ τοῦ Εὐφράτη². Μερικοὶ ἐρευνητὲς πιστεύουν ὅτι τὸ Ta-Ch'in προῆλθε καὶ ἐτυμολογικὰ ἀπὸ τὸ Yavana (Djawan ἢ Djien)³, πράγμα πού ἂν ἀληθεύει, παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον.

Σὲ κινεζικὰ κείμενα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ Ta-Ch'in καὶ τὸ Fu-lin καὶ πρόκειται νὰ ἐκδοθοῦν σύντομα, ὑπάρχει καὶ πάλι συσχετισμὸς τῶν Ta-Ch'in καὶ Yavana:⁴

1. *M. Kordosis*, *China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special reference to the Chinese sources. I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine period* (2nd c.B.C.-6th c.A.D.), Thessalonica 1992. (*Historicogeographica Meletemata*, 2) σ. 194-205.

2. ὁ.π., σ. 202.

3. *J. Edkins*, *What did the ancient Chinese know of the Greek and Romans: «Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society»* 18(1883).2. *Paul Pelliot*, *Les noms propres de Milindapanha: «Journal Asiatique»* 11. ser 4(1914) 403. *Berthold Laufer*, *Sino-Iranica. Contribution to the History of civilization in ancient Iran*. Chicago 1919. σ. 561.

4. The sources of Roman-Greek world in ancient and mediaeval Chinese texts (1st c.B.C.-19th c.A.D.), μεταφρ.-σχόλια *Chen Zhi-Qiang*, δακτυλόγρ., σ. 60: «Fu-pen-hsing-chi-ching (Fo-ben-xing-ji-jing) or the Sutra of the Collection of Buddhist Words, translated into Chinese around the time of the Sui and T'ang dynasties, records the written languages of the western countries, including that of Ta-ts'in».

«The King Ching-fan (Jing-fan) asked his crown prince Mi-to-lo-fu (Mi-duo-luo-fu) to learn languages. At first, the crown prince went to a scholar, and carrying the best sandalwood fragrance, called Niu-t'ou (Niu-tou) with him... He said: «What kind of written languages will you, my respected teacher, be teaching me? Perhaps, you are going to teach me... the written language of the *Yeh-mei-ni*, or the country of *Ta-ts' in*, as it was called by the Chinese of the Sui Dynasty...»

Βλέπουμε ότι ανάμεσα στις γλώσσες που θα μάθαινε ο Ίνδος πρίγκιπας ήταν και εκείνη των «*Yeh-mei-ni* (Yavana), η της χώρας *Ta-Ch'in*». Η πληροφορία αυτή, αν αποδίδεται σωστά, είναι εξαιρετικής σημασίας, γιατί δεν συνδέονται τώρα πιά με το Ινδικό Yavana μόνο η χώρα η οι κάτοικοι του *Ta-Ch'in* αλλά και η γλώσσα που μιλούσαν και που δεν ήταν άλλη από τα ελληνικά. Νομίζω, λοιπόν, ότι δεν θα ήταν υπερβολή, αν μεταφράζαμε το *Ta-Ch'in* (το όνομα δηλ. του γνωστού στους Κινέζους τμήματος του Ρωμαϊκού-Βυζαντινού κράτους) ως «έλληνικό» κράτος. Όσο και αν φαίνεται περίεργο, και σ' άλλους ανατολικούς λαούς, π.χ. τους Αρμένιους, το όνομα *Yoyh* (= Έλληνες), που είναι αντίστοιχο του *Ta-Ch'in*, σημαίνει τους Ρωμαίους και εν συνεχεία τους Βυζαντινούς. Το όνομα τούτο (*Yoyh*), διατηρήθηκε για αιώνες πριν από (ή και σύγχρονα με) το νέο όνομα *Horom* (*Hrom-From*), που προήλθε από το *Ρωμαίοι* και είχε την ίδια σημασία⁵.

Το όνομα *Ta-Ch'in* ως δηλωτικό του μεσογειακού ελληνισμού και γενικότερα του Ρωμαϊκού κράτους χρησιμοποιείτο ευρέως ως τον 6ο αιώνα και σπανιότερα από τον 6ο αιώνα και ύστερα, μαζί με το νεότερο *Fu-lin* που προήλθε από το *Hogom* (= Ρωμαίοι). Ός τότε διατηρήθηκε το όνομα *Ta-Ch'in* ως δηλωτικό εδαφών στην Ίνδία; Σε κείμενα για τους διάφορους λαούς του κόσμου και το εμπόριο, που συγκέντρωσε ο *Chau Ju-Kua*, στις αρχές του ΙΓ' αιώνα, βρίσκουμε και πάλι μιὰ μακρά αφήγηση για το *Ta-Ch'in*, που στηρίζεται σε κείμενο του *Chou K'ü-fei*, του τέλους του 12ου αι.⁶

«The country of *Ta-ts'in*», also called *Li-kién* «is the general mark of the natives of the Western Heaven [world]^{6a}, the place where the foreign merchants of the *Ta-shi* assemble».

«Their king is styled *Ma-lo-fu*»; he rules in the city of *An-tu*. «He wears

5. *Χράτς Μπαρτικιάν*, Όνοματοδοσίες λαών στις άρμενικές μεσαιωνικές πηγές: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου: «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο», 4-6 Οκτωβρ. 1990, KBE/EIE Άθήνα 1993, σ. 731.

6. *Fr. Hirth-W. W. Rockhill*, *Chau-Ju-Kua: His work on the Chinese and Arab trade in the twelfth and thirteenth centuries*, entitled *Chu-fan-chi*, Taipei 1970 (επανάδοση), σ. 92-96.

6a. Σύμφωνα με μετάφραση του *Chen Zhi-Qiang*, υπό έκδοση.

a turban of silk with gold embroidered characters, and the throne he sits upon is covered with a silken rug».

«They have walled cities» *and markets with wards and streets*. «In the king's residence» *they use crystal in making pillars, and* «plaster in guise of tiles. Wall-hangings abound. The circuit (of the wall) is pierced with seven gates, each guarded by thirty men.

«Tribute bearers from other countries pay homage below the platform of the (palace) steps, whence they withdraw after having offered their congratulations».

The inhabitants are tall and of a fine bright complexion, somewhat like the Chinese, which is the reason for their being called Ta-ts'in...

«Underneath the palace they have dug a tunnel through the ground communicating with the hall of worship at a distance of over a *li*. The king rarely goes out except to chant the liturgy and worship. On every seventh day he goes by way of the tunnel to the hall of worship for divine service, being attended by a suite of over fifty men. But few amongst the people know the king's face. If he goes out he rides horseback, shaded by an umbrella; the head of his horse is ornamented with gold, jade, pearls and other jewels.

«There is among the kings of the Ta-shī country he who is styled *Su-tan*; every year he deposes men to send in tribute, and, if trouble is apprehended in the country, he orders the Ta-shī to use their military force to keep order.

«The food consists principally of cooked dishes, bread and meat. They do not drink wine; they make use of vessels of gold and silver, helping themselves to the contents with ladles. After meals they wash their hands in golden bowls full of water.

«The native products comprise opaque glass, coral, native gold (or gold bullion, brocades (or kincobs), sarsenets, red cornelian and pearls»; also (the precious stone called) *hié-ki-si* or *tung-t'ién-si*.

In the beginning of the yen-hi period of the Han (A. D. 158-167) the ruler of this country sent an embassy which, from outside the frontier of Ji-nan...».

Είναι φανερό ότι στην αφήγηση υπάρχουν πληροφορίες από το παλαιό μεσογειακό Ta-Ch'in (σημειώνονται με πλάγια στοιχεία, αν και εδώ παραλείψουμε τις περισσότερες) αλλά και νέες ενδιαφέρουσες πληροφορίες, που κάθε άλλο παρά μās οδηγούν στην ταύτιση με το Ρωμαϊκό-Βυζαντινό κράτος (π.χ. εκεί συγκεντρώνονταν οι έμποροι των Ta-shī (Αράβων), ο βασιλιάς τους ονομάζεται Ma-lo-fu και ντύνεται, θά λέγαμε, «ανατολίτικα», ό ίδιος κάθε έπτά ήμέρες πηγαίνει να παρακολουθήσει τή λειτουργία, οι σχέσεις τής χώρας αυτής με τους Άραβες και τον (Τούρκο) σουλτάνο κλπ.).

Ὁ Hirth, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ νεστοριανὸ παράγοντα⁷, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ Βαγδάτη⁸ (ὅπου βρισκόταν τότε ἡ ἔδρα τοῦ νεστοριανοῦ πατριάρχη), πρέπει ὁμως νὰ παρατηρήσουμε: α) Ἡ Βαγδάτη μνημονεύεται ὡς Pai-ta⁹ β) Τὸ Ta-Ch'in τοποθετεῖται μετὰ τὸ Nan-p'i (Malabar), Hu-ch'a-la (Guzerat), Chu-lién (Coromandel) καὶ πρὶν τὴν T'ien-chu (ΒΔ Ἰνδία). Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται οἱ Ta-shi (~Αραβες). Τοποθετεῖται δηλ. τὸ Ta-Ch'in σὲ ἰνδικὸ ἔδαφος. γ) Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν T'ien-chu (ΒΔ Ἰνδία) μνημονεύεται: «The country of T'ien-chu is subordinate to the country of Ta-ts'in. Its rulers are all selected by Ta-ts'in». Ἐπομένως τὸ Ta-Ch'in δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὴ ΒΔ Ἰνδία ἢ τουλάχιστον πρέπει νὰ εἶχε μαζί της πολιτικο-οικονομικὲς σχέσεις¹⁰. δ) Σὲ γεωγραφικὸ κείμενο τῆς ἐποχῆς τῶν Sung ἀναφέρεται: «The countries to the south-west are so vast in extent that they cannot all be described. The nearest are Chan-ch'öng and Chön-la (Καμπότζη)... The most distant is Ta-ts'in as the commercial centre of the countries of Western India. Among the distant ones ma-li-pa (Ν. Ἀραβία) is the commercial centre of the countries of the Ta-shi...». Καὶ παρακάτω: «In this sea is a big island called the country of Si-lan (Ceylon). Crossing

7. Ταυτίζει τὸ κράτος Fu-lin, νεότερο ὄνομα τοῦ Ta-Ch'in, μετὰ τὴ Συρία καὶ τὸν βασιλιά της μετὰ τὸ νεστοριανὸ Πατριάρχη (*F. Hirth*, China and the Roman Orient, Leipsic-Munich, 1885, 284 κ.έ.).

8. *Fr. Hirth - W. W. Rockhill*, Chau-ju-kua, σ. 105: «Since we are in the possession of ample evidence showing that the Indian Christians of the St. Thomas church were Nestorians and that their chiefs were appointed by the Chaldaean patriarch in Baghdad, it must seem strange that, according to Ch'ou K'ü-fei at some time preceding the appearance of his book in 1178, it was the «king of Ta-ts'in», if this means the Patriarch of Antioch, who appointed the chief of T'ien-chu, i. e. the Indian Christians, and that this statement seems to correspond with that of a Byzantine author, the archimandrite Nilos Doxopatres, a notary in the service of the Patriarch of Constantinople, who wrote in 1143, for king Rogers II of Sicily, a short treatise on the patriarchal thrones. Doxopatres says in unmistakable Greek that «the Patriarch of Antioch was in charge of all Asia and Anatolia, and even India, whither he had sent a "katholikos" ordained by himself, styled the one of Romogyris, and also of Persia and Babylon, called Baghdad at his time, and that he had under him altogether thirteen metropolitans». Βλ. καὶ *Fr. Hirth*, Mystery of Fu-lin: JAOS (1909-10)14.

9. *Fr. Hirth - W. W. Rockhill*, σ. 135 κ.έ.

10. *Fr. Hirth - W. W. Rockhill*, σ. 110. Στὴ σελ. 111, μνημονεύεται ὅτι ἡ T'ien-chu (ΒΔ Ἰνδία) εἶχε ἐμπορικὲς σχέσεις μετὰ τὸ Ta-Ch'in καὶ Fu-nan (Καμπότζη). Μήπως ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ δυτικὸ (μεσογειακὸ) Ta-ch'in: Στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς Ta-shi (Αραβες), ἀναφέρεται, σ. 117, ὅτι ὁ ἄραβας πρεσβευτὴς στὴν Κίνα (ἔτος 993) ἔδωσε τὴν πληροφορία ὅτι ἡ χώρα του συνορεύει μετὰ τὸ Ta-Ch'in. Στὰ κινεζικὰ χρονικά μνημονεύεται καὶ πρεσβεία τοῦ 995 (σ. 123) ἢ ὁποῖα ἀνεφέρθη στὸ Ta-Ch'in ὡς χώρα ποῦ ἐξηριτάτο ἀπὸ τοὺς ἄραβες.

westward there are again countries; in the south there is Ku-lin (Quilon); in the north is Ta-Ts'in and the T'ién chu of Wang-shö-Ch'öng (Central India)»¹¹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα νομίζω ὅτι γίνεται φανερό, πὼς ὁ Chau-ju-kua καλεῖ Ta-Ch'in περιοχὴ τῆς ΒΔ Ἰνδίας (ἢ κοντὰ σ' αὐτήν) καὶ ὄχι τῆς δυτικῆς Ἀσίας¹². Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ μουσουλμανικὸ κράτος τοῦ Ἀφγανιστάν (Ghagni). Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, ἐξάλλου, ὅτι μετὰ τοὺς Ἕλληνες οἱ Ἴνδοι καλοῦσαν Yavana ὄλους τοὺς κατακτητὲς ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὰ ΒΔ, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν μουσουλμάνων¹³. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι τὸ παλαιὸ ὄνομα Yona (Yavana) εἶχε ἐπιβιώσει στὴν Ἰνδία, τουλάχιστον ὡς τὸν 13ο αἰώνα (μολονότι Ἕλληνες, ὡς ξεχωριστὴ ἐθνικὴ ὁμάδα, δὲν ὑπῆρχαν) καὶ ἐπομένως, καὶ πάλι, τὸ Ta-Ch'in δὲν εἶναι παρὰ τὸ κινεζικὸ ἀντίστοιχο τοῦ παραπάνω ὀνόματος Yavana (= Ἴωνες, δηλ. Ἕλληνες). Ἀνεξάρτητα δηλ. ἀπὸ τὴν κινεζικὴ μετάφραση τοῦ Ἰνδικοῦ κειμένου, καὶ μόνο ἡ ἀφήγηση τοῦ Chau-ju-kua γιὰ τὸ Ta-Ch'in κάνει φανερὴ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ τελευταῖο καὶ τοὺς Yavana-Yona τῆς Ἰνδίας.

Μιχ. Σ. Κορδώσης

Summary

In a Chinese text of the Sui and T'ang dynasties about Ta-Ch'in is mentioned: «the written language of the *Yeh-mei-ni* (= Yavani) or the country of Ta-ts'in...». This reference is another argument that *Ta-Ch'in* is equivalent to *Yavana* (= Greeks). The name Yavana - Ta-Ch'in remained in India until the 13th c. A.D. at least, since in the work of Chau Ju-Kua, Ta-Ch'in is a region of (or near) NW India and not of Western Asia.

11. Fr. Hirth - W. W. Rockhill, σ. 25-26.

12. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ μεσογειακὸ Ta-Ch'in ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἀφήγηση, παρεβλήθησαν διότι ὁ συγγραφέας, ποὺ εἶχε μπροστά του τὸ παλαιὸ κείμενο γιὰ τὸ Ta-Ch'in, δὲν μποροῦσε νὰ κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχές.

13. *Gautanga Nath Banarjee*, Hellenism in ancient India, N. Delhi 1981, σ. 173.

Δ. Κ. Βελισσαρόπουλου, «*Έλληνες και Ινδοί. Η συνάντηση δύο κόσμων*». Τόμοι 1-2, Αθήναι, «Εστία» 1990*

Το πρόβλημα αμοιβαίων σχέσεων μεταξύ του αρχαίου ελληνικού και αρχαίου ινδικού πολιτισμού είναι από εκείνα τα «αιώνια» προβλήματα που κατ' επανάληψη επισύρει την προσοχή των ερευνητών. Τις δυσκολίες για την ανεύρεση της λύσεως ορίζουν σειρές ολόκληρες παραγόντων υποκειμενικού αλλά και αντικειμενικού χαρακτήρα. Ειδικότερα, είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί μια σφαιρική λύση, όταν υπάρχουν εκ διαμέτρου αντίθετες προϋποθέσεις επί του εξεταζόμενου θέματος, π.χ. ποιά από τις πλευρές ασκούσε επιδράσεις και ποιά απλώς τις αποδεχόταν. Για πολύ καιρό κυριαρχούσε η κεντροευρωπαϊκή προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η Δύση υπήρξε η πηγή των υποκινήσεων που επηρέαζαν ευνοϊκά την Ανατολή· πρόσφατα έγινε αντιληπτή μια ακριβώς αντίθετη άποψη, η κεντροασιατική προσέγγιση, βάσει της οποίας η σοφία όλου του κόσμου γεννήθηκε στην Ανατολή. Πάντως, σημαντικότερος αυτού του υποκειμενικού παράγοντος είναι ο αντικειμενικός ο οποίος συνίσταται στην δυσκολία και την διασπορά των πηγών που θα επέτρεπαν τη λύση αυτού του προβλήματος. Σήμερα, όσο το δυνατό πληρέστερη και βαθύτερη μελέτη των πηγών αποτελεί την κυριώτερη δυσκολία για την έρευνα των ελληνο-ινδικών σχέσεων.

Η κρινόμενη μονογραφία εκ δύο τόμων του γνωστού Έλληνα ιστορικού φιλοσοφίας και διπλωμάτου Δ.Κ. Βελισσαροπούλου προσανατολίζεται —όπως ο ίδιος το τονίζει στην «Εισαγωγή» του— όχι τόσο στη λύση συγκεκριμένων ερωτημάτων (αν και δεν το αποφεύγει) όσο στην προσπάθεια συγκεντρώσεως όλου εκείνου του υλικού που μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν πηγή για την διατύπωση και λύση σειράς ολόκληρης ερωτημάτων που σχετίζονται με τις ελληνο-ινδικές επαφές κατά την αρχαιότητα.

Αυτή ακριβώς είναι η αρχή που ορίζει την επιλογή του παρουσιαζόμε-

* «Ρώσικη Ακαδημία Επιστημών, Δελτίο Αρχαίας Ιστορίας», Μόσχα 1992, σ.201-205, μετάφραση από τα ρώσικά.

νου υλικού στην κρινόμενη δίτομη μονογραφία. Ο πρώτος τόμος φέρει τον τίτλο «Μαρτυρίες από την κλασική και την ελληνιστική εποχή». Πέρα από τα εισαγωγικά χωρία, περιέχει 9 μέρη (24 κεφάλαια). Για να γίνει πληρέστερα αντιληπτό το περιεχόμενο του πρώτου τόμου παραθέτουμε τους τίτλους όλων των μερών.

1. Όμηρος και η Ινδία. Μυθικές εκστρατείες.
2. Πρώτες ελληνικές γραπτές μαρτυρίες για την Ινδία.
3. Μερικά στοιχεία από την ασιατική εκστρατεία του Αλεξάνδρου.
4. Οι συγγραφείς συνοδοί του Μ. Αλεξάνδρου και οι αναφορές τους.
5. Ελληνικές ειδήσεις για την Ινδία μεταξύ του θανάτου του Αλεξάνδρου και της ανεξαρτητοποίησης της Βακτριανής (323-250 π.Χ.)
6. Οι γραπτές μαρτυρίες για τα ελληνικά βασίλεια της απώτερης Ανατολής.
7. Ινδικές μαρτυρίες για τους Έλληνες στην Ινδία.
8. Ελληνο-βουδδική γλυπτική της Γανδάρας.
9. Άλλοι τομείς ενδεχομένων επιδράσεων.

Ο δεύτερος τόμος μας πληροφορεί για τις επαφές των δύο πολιτισμών σε μεταγενέστερη εποχή. Ο υπότιτλος του είναι: «Μαρτυρίες από την ρωμαϊκή εποχή». Κι αυτός χωρίζεται σε τέσσερα μέρη που περιέχουν ένα ή περισσότερα κεφάλαια.

1. Γενικά χαρακτηριστικά της Ινδολογίας κατά τη Ρωμαϊκή εποχή.
2. Οι συγγραφείς της Ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής.
3. Αναζήτηση ιχνών ινδικής επιρροής στο έργο ωρισμένων Ελλήνων φιλοσόφων.
4. Πλωτίνος και Ουπανισάδες.

Όπως είναι φανερό, η τεράστια από απόψεως μεγέθους εργασία του Δ.Κ. Βελισσαροπούλου (σύνολον των δύο τόμων:1103 σελίδες) μπορεί πράγματι να έχει την φιλοδοξία να καταστεί κατά κάποιον τρόπον εγκυκλοπαιδικός οδηγός για προβλήματα ελληνοϊνδικών επαφών κατά την αρχαιότητα. Ας παρατηρήσουμε επί τη ευκαιρία ότι ο τίτλος της δεν ανταποκρίνεται τελείως στο περιεχόμενο, καθ' ο μέτρο, π.χ., η ρωμαϊκή εποχή αντιπροσωπεύεται από ελληνογλωσσους και λατινόγλωσσους συγγραφείς. Στην ουσία ο συγγραφέας εξετάζει το πρόβλημα των επαφών όχι μόνον μεταξύ Ινδίας και Ελλάδας αλλά ευρύτερα μεταξύ Ινδίας και αρχαίας Μεσογείου. Στην εργασία αυτή ξεχωρίζει κανείς ευκρινώς μερικά τμήματα τέλεια αποπερατωμένα. Το καθένα απ' αυτά είναι αφιερωμένο σε μίαν ορισμένου τύπου πηγή και σ'ένα συγκεκριμένο κύκλο προβλημάτων. Κάπως σχηματικά, μπορούμε να ορίσουμε αυτά τα τμήματα ως ακολούθως:

1. Μυθολογική παράδοση.

2. Μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων (Ελλήνων και Λατίνων) περί Ινδίας.
3. Μαρτυρίες ινδικής γραπτής παραδόσεως περί Ελλήνων (Γιαβάνα).
4. Αρχαιολογικές, επιγραφικές, νομισματικές πηγές περί αμοιβαίων επαφών.
5. Καλλιτεχνικά μνημεία ως τεκμήρια αυτών των επαφών.
6. Πρόβλημα ινδικής επιδράσεως επί της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.
7. Πρόβλημα αλληλοεπιδράσεων στην φιλολογία και στην επιστήμη.

Δύο ιδιαιτερότητες ξεχωρίζουν αυτή την εργασία από προηγηθείσες συλλογές πηγών επί του ίδιου προβλήματος. Κατά πρώτο λόγο εδώ παρίστανται όχι μόνον αρχαίες πηγές περί της Ινδίας αλλά και ινδικές πηγές περί Ελλήνων και δεύτερον εντάσσονται στο αυτό έργο όχι μόνο οι πατροπαράδοτες πηγές αλλά και πηγές τελείως διαφορετικών κατηγοριών, οι οποίες κατά κανόνα δεν περιλαμβάνοντο στο παρελθόν σε παρόμοιες εργασίες. Από απόψεως συλλήψεως υλικού η παρούσα μονογραφία είναι ασυζητητί έκδοση άνευ προηγουμένου. Είναι ευνόητο ότι η εξέταση τέτοιας εγκυκλοπαιδικού τύπου εργασίας μέσα από τις σελίδες ενός περιοδικού επιβάλλεται να γίνει όχι μέσα από μια διαδρομή λεπτομερούς αναλύσεως των κατά μόνας θέσεων του συγγραφέως αλλά μάλλον με μια ανάλυση της πληρότητας των πληροφοριών και των αρχών που διέπουν ορισμένες προσεγγίσεις.

Όσον αφορά τον πρώτο κύκλο πηγών και το πρώτο εξεταζόμενο θέμα —πληροφορίες μυθολογικού χαρακτήρα— έχουμε την γνώμη ότι είναι αμφίβολο —όσο και να είναι αυτό υπό αίρεση— να δεχθεί κανείς ότι υπήρξε γνωριμία των Ελλήνων της ομηρικής περιόδου με την Ινδία. Από την άλλη πλευρά πάλι, δεν υπάρχουν στοιχεία ότι η Κύρου Ανάβασις στην Ινδία είναι ένα συμβάν αποκλειστικώς μυθολογικό. Το πιθανότερο είναι ότι κάποιες περιοχές ευρισκόμενες δυτικότερα του Ινδού ποταμού, θεωρούμενες εκ παραδόσεως ότι αποτελούν τμήμα της Ινδίας, να είχαν κατακτηθεί από τον Κύρο. Όσον δε αφορά στην εκστρατεία του Διονύσου στην Ινδία, μέχρι πρότινος ήταν γενικώς αποδεκτό ότι η ιδέα αυτή γεννήθηκε ως συνέχεια της εκστρατείας του Αλεξάνδρου του Μακεδώνος και δεν αναφέρεται στους προγενέστερους μύθους της Ινδίας. Εν τούτοις, σήμερα θεωρείται ότι η ιδέα περί της εκστρατείας του Διονύσου ανέκλυψε στις αρχές του Δ' π.Χ. αιώνα. Η περαιτέρω ανάπτυξη αυτής της παραστάσεως συνδέεται με την εκστρατεία του Αλεξάνδρου και την επιβολή της λατρείας του. Εν πάσει περιπτώσει, στις πρώτες παραλλαγές του μύθου περί του Διονύσου, η Ινδία πουθενά δεν αναφέρεται. Το αυτό μπορεί να λεχθεί σε ότι αφορά την σχέση του Ηρακλή με την Ινδία.

Την μερίδα του λέοντος στους δύο τόμους της μονογραφίας καταλαμ-

βάνουν χωρία αφιερωμένα στην φιλολογία Ελληνο-ρωμαϊκής προελεύσεως που περιέχουν πληροφορίες περί της Ινδίας. Σε κάθε συγγραφέα ξεχωριστά (ενίοτε σε ομάδα «ομοιοτύπων» συγγραφέων) είναι αφιερωμένο ένα χωριστό κεφάλαιο. Είναι αυτονόητο ότι αυτά τα κεφάλαια δεν αποτελούνται από απλή συλλογή ρήσεων από τα γραπτά των συγγραφέων τους: είναι το καθένα μια επίτομη εργασία όπου εξηγούνται μερικά θέματα, παρατίθεται βιογραφικό σημείωμα του συγγραφέως (δίδεται δε ιδιαίτερη προσοχή στο γεγονός σε ποίο βαθμό ο συγγραφέας είχε προσωπική γνώση της Ινδίας ή από ποια πηγή αντλούσε τις πληροφορίες του), προσδιορίζεται ο χαρακτήρας του συγγράμματος (καθ' ο μέτρο είναι δυνατόν ή όταν δεν εστάθη δυνατό να ανευρεθεί το πλήρες κείμενο), εν τέλει περιλαμβάνονται οι πληροφορίες του ιδίου περί Ινδίας που παραθέτονται στην παρούσα εργασία (κατά κανόνα όχι από αφήγηση αλλά *ab extenso*). Στα συμπεράσματα περιλαμβάνεται η ανάλυση της χρησιμοποιηθείσης πηγής, βασιζόμενη στις σημερινές γνώσεις του θέματος. Για τους διακεκριμένους συγγραφείς (όπως ο Κτησίας, ο Μεγασθένης κ.α.) προστίθεται ένα ακόμη μέρος, όπου εξετάζεται το θέμα των μαρτυριών των, υπό το φως της πρόσφατης φιλολογικής παραδόσεως.

Εν κατακλείδι, η χρησιμοποιηθείσα προσέγγιση εξασφαλίζει τόσον την απαραίτητη πληρότητα όσο και ικανοποιητική εις βάθος ανάλυση των πηγών. Μη δυνάμενοι να εξετάσουμε λεπτομερώς το τεράστιο τούτο σώμα πηγών, θα θέλαμε, εν τούτοις, να επισημάνουμε μερικά από τα ελαττώματά του. Ουσιαστικά, σημειώνουμε ένα μόνο κενό. Από τις πηγές που μνημονεύει ο Δ.Κ Βελισσαρόπουλος απουσιάζει το έργο του Ισιδώρου εκ Χαράκος «Παρθικοί Σταθμοί» (*Parthian Stations*), το οποίο περιγράφει την παρθική «βασιλική οδό» από τη Συρία μέχρι την Αραχωσία. Εφόσον ο συγγραφέας αναφέρεται —και αναλύει— στις πηγές που έχουν σχέση με την Αραχωσία, προκύπτει ότι αυτή η πηγή άξιζε να μνημονευτεί, ιδίως διότι στην τελευταία παράγραφο αναφέρεται: εντεύθεν Αραχωσία...ταύτην...κτλ.

Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι πρέπει να αποκλείσουμε από τον κατάλογο αρχαίων συγγραφέων που αναφέροντο στην Ινδία τον Καλλισθένην (κεφάλαιο «Δύο φιλόσοφοι και ένας ιστορικός»), έστω κι αν ήταν ο επίσημος ιστοριογράφος του Αλεξάνδρου του Μακεδώνος. Η σύγκρουση του Μακεδώνος βασιλέως με τον ιστοριογράφο του οδήγησε τον τελευταίο στην εκτέλεση προτού ο στρατός του νικητού φτάσει στην Ινδία.

Ο Δ.Κ. Βελισσαρόπουλος προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στον Μεγασθένη και στο σύγγραμμά του ως του πλέον σημαντικού και, φαίνεται, του πλέον πιστευτού απ' όλες τις δυτικές πηγές που παρέχουν πληροφορίες περί της αρχαίας Ινδίας. Έχουμε το αίσθημα ότι είναι απαραίτητο να υπο-

γραμμίσουμε την σκέψη μας περί του επηρεασμού του μεγαλύτερου μέρους των μεταγενέστερων αρχαίων συγγραφέων από τον Μεγασθένη.

Νομίζουμε ότι ο συγγραφέας έχει απόλυτο δίκιο, όταν τοποθετεί τον «Περίπλου της Ερυθράς Θάλασσας» ως δημιούργημα του πρώτου μετά Χριστόν αιώνα. Εν τούτοις, πρέπει να επισημάνουμε τη συζήτηση που έλαβε χώρα τις τελευταίες δεκαετίες για την χρονολόγηση αυτού του μνημείου. Κατά τη γνώμη μερικών μελετητών, ο «Περίπλους» πρέπει να είναι έργο του 3 μ.Χ. αι. Είναι απαραίτητο, κατά την άποψή μας, να επισημαίνουμε το μεγάλο ρόλο του «Βίου Απολλωνίου του Τυανέως», έργο του Φιλιστράτου, ως πηγής βασιζόμενης στην αυτοψία, καθότι οι αρχαιολογικές ανασκαφές απέδειξαν την ακρίβεια περιγραφής της πόλεως Τάξιλα από αυτόν τον συγγραφέα της αρχαιότητας.

Δυστυχώς στο αφιερωμένο τμήμα στον Διήμαχο αναφέρεται μόνο η πληροφορία περί της φύσεως της αρχαίας Ινδίας αν και τα ενδιαφέροντά του, φαίνεται, ήταν πολύ ευρύτερα. Μεταξύ των έργων του μνημονεύεται το «Περί ευσεβείας», το οποίο, σύμφωνα με τον τίτλο, ασχολείται με τη θρησκεία των Ινδών. Υπέρ αυτής της υποθέσεως μαρτυρεί το γεγονός ότι στην ελληνική εκδοχή των ρήσεων του Ασόκα η «ευσέβεια» είναι το ισάξιον του πρακρϊτικου dhamma (σανσκριτικά dharmā): πίστις, ηθικός κανών, καθήκον ύφους (ή συνηθείας: coutume).

Μπορεί κανείς να κάνει παρατήρηση επί της διατάξεως της ύλης, όπου είναι συγκεντρωμένα τα τεκμήρια περί της ινδικής γραπτής παραδόσεως που αναφέρεται στους Έλληνες. Στα χωρία όπου βεβαιώνεται η εισβολή των Ελλήνων μέχρι τον Γάγγη και η πολιορκία της Παταλιπούτρα, ο συγγραφέας συνδέει, εκ παραδόσεως, τα γεγονότα αυτά με την εποχή του Μενάνδρου. Όμως φαίνεται ότι το όνομα του βασιλέως δεν αναφέρεται σε καμιά πηγή. Κατά την σύγχρονη αντίληψη, ο Μένανδρος αποτελεί την πλέον αποδεκτή υποψηφιότητα του ηγέτη αυτής της εκστρατείας αλλά όχι την μοναδική.

Ικανοποιητική είναι η συλλογή τεκμηρίων αρχαιολογικού, επιγραφικού και νομισματικού χαρακτήρα που αναφέρονται στις ελληνο-ινδικές επαφές. Αλλά κι εδώ μπορούν να γίνουν μερικές παρατηρήσεις αναφορικά με την πληρότητα αυτού του υλικού και την χρησιμοποίηση μερικών μαρτυριών.

Πρώτα απ' όλα φαίνεται παράξενο πώς ο συγγραφέας δεν μνημονεύει τον ρωμαϊκό εμπορικό σταθμό στην Agikamedu. Επίσης υπάρχουν κενά σχετιζόμενα με μαρτυρίες προερχόμενες από περιοχές της Μεσογείου ή και της Βορειο-ανατολικής Αφρικής, δηλαδή εκείνες οι περιοχές μέσα από τις οποίες πραγματοποιούνται οι επαφές της Ινδίας με την Μεσόγειο. Ας θυ-

μίσουμε ότι ινδικά αντικείμενα απαντούνται —έστω κι όχι πολύ συχνά— στη Μεσόγειο, για παράδειγμα ινδικό αγαλματίδιο που ανευρέθη στην Πομπηΐα. Η ανακάλυψη στη Μέμφιδα σειράς αγαλματιδίων *terracota*, που πολύ πλησιάζουν τα ινδικά, είναι, νομίζουμε, απαραίτητο να περιληφθεί σ' αυτόν τον κατάλογο. Πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα εντοπίστηκαν στην Λευκή Γαβάνη (το σύγχρονο Παλαιός Κουσεΐρ?)· είναι τούτο ο λιμνή στην Ερυθρά θάλασσα απ' όπου τα ρωμαϊκά καράβια ξεκινούσαν για την Ινδία. Εδώ βρέθηκαν νεκροκεφαλές με επιγραφές σε γλώσσα παλαιο-ταμίλ (γραφή *brahmi*). Με λίγα λόγια, σ' αυτόν τον τομέα της μονογραφίας η τύχη δεν βοήθησε τον Δ.Κ. Βελισσαρόπουλο. Να προσθέσουμε ακόμα ότι δεν έγινε εκμετάλλευση ορισμένων παπυρολογικών ντοκουμέντων.

Είναι επίσης ανάγκη να σταματήσουμε στον συζητήσιμο σχολιασμό των επιγραφικών μαρτυριών. Θα θέλαμε να επιστήσουμε την προσοχή επί του σχολίου της επιγραφής από το Ρέχα στον οποίο επιμένει ο G.R. Sharma, ο πρώτος που την ανακάλυψε και εξέδωσε· το σχόλιο αυτό έγινε αποδεκτό —με μερικές επιφυλάξεις— από ορισμένους ερευνητές, και απορρίπτεται από άλλους. Έτσι ο B.N. Mukkerjee δεν την συνδέει με την περίοδο του βασιλέως Μενάνδρου αλλά με τους Κουσάνα.

Όσον δε αφορά στην Ελληνική επιγραφή της Γκανδαχάρα, πρέπει απαραίτητως να έχουμε κατά νου ότι η καλύτερη ερμηνεία της είναι εκείνη που έγινε κατά την πρώτη δημοσίευση.

Ένας πολύ σημαντικός νεωτερισμός —τον οποίο ουσιαστικά ποτέ δεν έχουμε συναντήσει μέχρι τώρα στις αναφορές περί των ελληνο-ινδικών επαφών— είναι η πλούσια προσφορά υλικού που αναφέρεται στην ιστορία τέχνης. Εδώ αρκεί να μελετήσει κανείς με προσοχή την προέλευση της τέχνης στην Γανδάρα και τον ρόλο της ελληνικής εισφοράς κατά την δημιουργία της. Σήμερα κανείς δεν αμφισβητεί ότι στην εξέλιξη της τέχνης της Γανδάρας μεγάλο ρόλο έπαιξαν δυτικά αρχαία στοιχεία. Επί σειρά δεκαετιών συζητείτο το θέμα, αν η πηγή αυτών των αρχαίων στοιχείων ήταν ελληνική ή ρωμαϊκή. Όμως τα τελευταία χρόνια, μετά από τις θαυμάσιες αποκαλύψεις κατά τις ανασκαφές στην πολίχνη Αϊ Χανούμ, δεν παραμένει πια καμμία αμφιβολία ότι ήταν ακριβώς η ελληνο-βακτριανή τέχνη που είχε προσδιοριστική επίδραση στην όλη διαδικασία θεμελιώσεως της τέχνης στη Γανδάρα. Υπ' αυτήν την γωνία τοποθετεί το θέμα ο συγγραφέας και αναντίρρητα μπορεί να συμφωνήσει κανείς μαζί του. Ερώτημα μόνο δημιουργεί το γεγονός ότι από την επισκόπηση αυτή εξαφανίστηκε η τέχνη της Ματχούρας. Σε προγενέστερες δημοσιεύσεις η αρχαία επίδρασή της εμφανίζεται ξεκάθαρα μέχρι του σημείου κάποια εποχή να ονομαζόταν μάλιστα «ελληνο-ινδική».

Επειδή δεν είμαστε ειδικοί στον τομέα ιστορίας της φιλοσοφίας, δεν αποφασίζουμε να εκτιμήσουμε την θέση του συγγραφέως επ' αυτού του πεδίου. Πάντως, προκειμένου περί επαφών και επιδράσεων από πλευράς Ινδικής φιλοσοφίας επί της ύστερης αρχαίας φιλοσοφίας μπορεί —και επιβάλλεται— να γίνει λόγος. Τουναντίον είναι αμφίβολο ότι υπήρξε επίδραση της Ινδίας, π.χ. επί της Ιωνικής φυσικής φιλοσοφίας. Κατά την άποψή μας περισσότερη σημασία αξίζει το πρόβλημα επιδράσεων της αρχαίας Ινδικής επιστήμης επί της αρχαίας (ιδίως στα μαθηματικά).

Καταλήγοντας, μπορούμε να πούμε με πεποίθηση ότι άσχετα από μερικές παραλήψεις, τελείως φυσιολογικές σ' ένα έργο τέτοιου εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου διαφόρων κατηγοριών πηγών, αυτή η εργασία θα καταλάβει ξέχωρη θέση μεταξύ μελετών αφιερωμένων στις επαφές παλαιών πολιτισμών της Ινδίας με τον αρχαίο πολιτισμό της Μεσογείου. Η μονογραφία αυτή που παρουσιάζει πλήρη και εξαντλητικό κατάλογο πηγών, τις οποίες ακολουθεί άριστος σχολιασμός, μπορεί να χρησιμεύσει σαν σοβαρή βάση για περαιτέρω έρευνες επί του προβλήματος τούτου και για πολύ καιρό θα χρησιμοποιηθεί στους επιστημονικούς κύκλους για μελλοντικές μελέτες επί του θέματος.

Γ. Α. Κοσελένκο
Β. Η. Σαριανίδης

Osmund Bopearachchi, *Monnaies Gréco-Bactriennes et Indo-Grecques. Catalogue raisonné*, Bibliothèque Nationale, Paris 1991, σελ. 459+69 πίνακες (πρόλογος G. Le Rider)

Ἐκδοση τῶν συγκεντρωμένων στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ (Cabinet des médailles) νομισμάτων τῶν Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Βακτρίας καὶ Ἰνδίας καὶ προσπάθεια ἐξαγωγῆς ἱστορικῶν συμπερασμάτων. Ὅπως κάθε μελετητῆς ἑλληνοϊνδικῶν καὶ ἑλληνοβακτριανῶν νομισμάτων, ἀνέλαβε καὶ ὁ Bopearachchi τὸ βαρὺ ἔργο τῆς δημιουργίας ἑνὸς «σκελετοῦ» τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τῆς Κ. Ἀσίας, μὲ βάση κυρίως τὰ νομίσματα, ἀφοῦ οἱ ἀφηγηματικὲς γραπτὲς πηγὲς μᾶς δίνουν ἐλάχιστα στοιχεῖα.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀναφέρονται οἱ συλλογὲς ὅπου ὑπάρχουν νομίσματα Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Βακτρίας καὶ τῆς Ἰνδίας καὶ στὸ δεύτερο παρέχονται λεπτομέρειες γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς συλλογῆς τοῦ Cabinet des médailles, ὅπου ὑπάρχουν 1227 ἑλληνοβακτριανὰ καὶ ἑλληνοϊνδικὰ νομίσματα. Τὰ περισσότερα κομμάτια τῆς συλλογῆς προέρχονται ἀπὸ τὶς περιοχὲς νότια τοῦ Ἰνδοκοῦς (Ἰνδικοῦ Καυκάσου) καὶ ἀγοράστηκαν στὸ Ἀφγανιστάν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συλλογὴ τοῦ Βρετανικοῦ μουσείου πού σχηματίστηκε στὸ Πακιστάν καὶ προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὴν Γκαντάρα καὶ τὸ Πουτζάμπ (Πενταποταμία).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο εἶναι, ἀπὸ πλευρᾶς ἱστορίας, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ὁ σ. στηριζόμενος σὲ ὅποιουδήποτε εἶδους πηγὲς (καὶ περισσότερο στὰ νομίσματα πού ὁ ἴδιος ἐκδίδει) προβαίνει σὲ μιὰ ὑποτυπώδη ἱστορικὴ σύνθεση. Σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὑποκεφάλαια πού ἀκολουθοῦν περιλαμβάνονται μιὰ ἢ περισσότερες βασιλείες, σχηματίζοντας, ἔτσι, μιὰ ἀλυσίδα βασιλέων πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Βακτρίας καὶ φθάνει ὡς τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα ἑλληνικῆς ἐξουσίας στὴν Ἰνδία. Ἡ χρονολόγηση τῶν βασιλειῶν τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς εἶναι δυσχερέστατο θέμα καὶ γίνεται κατὰ προσέγγιση. Σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα οἱ γραπτὲς ἀφηγηματικὲς πηγὲς δὲν προσφέρουν, παρὰ πολὺ λίγο (π.χ. ἡ χρονολόγηση τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Εὐκρατίδη στηρίζεται στὸν Ἰουστίνο) καὶ οἱ νομισματολόγοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκμεταλλεῦτον κάθε λεπτομέρεια πού προσφέρουν τὰ

νομίσματα· τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο, τὸν τύπο τοῦ νομίσματος, τὴν ὕλη ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι φτιαγμένο, τὰ σύμβολα ποὺ εἰκονίζονται πάνω του (ιδιαιτέρως ἢ προστάτιδα θεότητα κάθε βασιλέως) τὴ γραφὴ (ἑλληνικοὶ χαρακτῆρες ἢ δίγλωσσα νομίσματα μὲ ἑλληνικὴ καὶ Ἰνδικὴ γραφὴ, Karoshthi ἢ Brahmi) τὸν τύπο τῶν γραμμῶν, τὰ μονογράμματα, τὸ ξαναχτύπημα νομισμάτων ἀπὸ μεταγενέστερους βασιλεῖς κλπ. Δυστυχῶς κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα σ' ἓναν ἢ περισσότερους ἀπὸ τοὺς παραπάνω συντελεστῆς. Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως δὲν ἀποτελεῖ ἐγγύηση, γιατί δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχαν δύο ἢ περισσότερα πρόσωπα μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ἔτσι, παρατηροῦνται διαφορῆς, ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῶν διαφόρων βασιλείων, ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητῆς, ποὺ μερικῆς φορῆς εἶναι πολὺ ἔντονες.

Στὸ ἴδιο (τρίτο) κεφάλαιο, ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν ὑποκεφαλαίων μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματίσει ἓνα διάγραμμα ἱστορίας τῶν δύο ἑλληνικῶν κρατῶν. Στὸ πρῶτο ὑποκεφάλαιο γίνεται λόγος γιὰ τὴ γένεση τοῦ ἑλληνοβακτριανοῦ βασιλείου καὶ τὴ διακοπὴ τῆς σελευκιδικῆς ἐξουσίας. Περιλαμβάνονται οἱ δύο Διόδοτοι (περ. 250-230 π.Χ.) ὁ πατέρας, ποὺ ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ὁ ὁμώνυμος γιὸς του, ποὺ φονεύθηκε ἀπὸ τὸν Εὐθύδημο. Ἀπὸ τὰ νομίσματα φαίνεται ὅτι ἡ διακοπὴ τῆς ἐξουσίας τῶν Σελευκιδῶν δὲν ἔγινε ἀπτόμα. Ὑπάρχουν νομίσματα ποὺ ἔχουν κοπῆ στὴ Βακτρία στὸ ὄνομα τοῦ Ἀντιόχου II καὶ φέρουν ἢ τὴν προτομὴ τοῦ ἴδιου, καθὼς καὶ ἀπεικόνιση τοῦ προστάτη θεοῦ τῆς σελευκιδικῆς δυναστείας, τοῦ Ἀπόλλωνα, ἢ τὴν προτομὴ τοῦ Διοδότου καὶ ἀπεικόνιση τοῦ προστάτη του Δία, ποὺ κρατᾷ τὸν κεραυνό. Στὴ δευτέρη δηλ. περίπτωσι ἔμεινε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀντιόχου ἀλλὰ ὄχι καὶ ἡ προτομὴ του.

Ὁ σ. δὲν ξεχωρίζει τοὺς δύο Διοδότους μὲ βάση τὴν τυπολογία τῶν πορτραίτων, γιατί ὑπάρχουν πολλὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα μᾶς ἐμποδίζουν νὰ ἐκφέρουμε γνώμη γιὰ τὸ ποιοὺς εἶναι ὁ πατέρας καὶ τὸ ποιοὺς εἶναι ὁ γιὸς (σελ. 43-44). Ἔτσι ἀναγκάζεται νὰ κατατάξει τὰ νομίσματα τῶν δύο Διοδότων μαζί, χωρὶς νὰ κάνει διάκριση. Μὲ βάση μόνο τὰ νομίσματα, θὰ ἦταν δύσκολο, ἴσως, νὰ ξεχωρίζαμε ἂν βασιλεύσαν ἓνας ἢ δύο Διόδοτοι, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ σαφὴς μνεία τοῦ Τρόγου γιὰ δεύτερο Διόδοτο καὶ ἡ κοπὴ τῶν λεγόμενων ἀναμνηστικῶν νομισμάτων ἀπὸ τὸν Ἀγαθοκλή. Ἐκεῖ ξεχωρίζονται τὰ δύο ὀνόματα, ἀφοῦ ὁ ἓνας φέρει τὸ ἐπίθετο τοῦ «Σωτῆρος» καὶ ὁ ἄλλος τοῦ «Θεοῦ».

Τὸ ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο ἐπιγράφεται «Ἡ στερέωση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Βακτριανῆς» καὶ περιλαμβάνει μόνο τὴ βασιλεία τοῦ Εὐθυδήμου, ποὺ ὑπολογίζει ὅτι ἔληξε γύρω στὰ 200 π.Χ. Τὰ νομίσματα τοῦ βασιλιᾶ αὐτοῦ δὲν παρουσιάζουν ἰδιαιτέρως δυσκολίες. Ὡς προστάτιδα θεότητα φέρουν

τόν Ἡρακλή καθιστό. Ἰδιαίτερη σημασία ὁ σ. δίνει σ' ἓνα χρυσὸ ὀκτὰ-δραχμο τῆς συλλογῆς, πού ὑποθέτει ὅτι κόπηκε σὲ ἀνάμνηση κάποιου σημαντικοῦ γεγονότος. Τὸ συνδέει μὲ τὴν ἐπιτυχή ἀντίσταση στοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀντιόχου, πράγμα πού, νομίζουμε, δὲν εἶναι βέβαιο.

«Ἡ κατάκτηση τῆς Ἰνδίας» εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἐπόμενου ὑποκεφαλαίου καὶ ἀποδίδεται, βέβαια, στὸν Δημήτριο, τὸ γιό τοῦ Εὐθυδήμου. Ἡ βασιλεία τούτου ὀρίζεται περίπου ἀνάμεσα στοῦ 200 καὶ 190 π.Χ., μὴ δεκαετία, ὅμως, νομίζουμε, εἶναι πολὺ περιορισμένος χρόνος γιὰ τὸν μεγάλο αὐτὸ βασιλιά. Στὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει καὶ ἄλλος Δημήτριος (Δημήτριος II, ὅπως ὀνομάζεται), ὁ σ. ἀπαντᾷ καταφατικά, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν, καθὼς ἀναφέρει, διαφορὲς στὰ νομίσματα πού φέρουν τὸ ὄνομα Δημήτριος, οἱ ὁποῖες μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιᾶμε γιὰ δυὸ Δημητρίους (πέρα ἀπὸ τὸν Δημήτριο Ἀνίκητο γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος πιὸ κάτω).

Ὁ Borearachchi, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Nagain, πιστεύει ὅτι τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν Στράβωνα γιὰ συμμετοχὴ τοῦ Δημητρίου στὴν κατάληψη ἐδαφῶν στὴ χώρα τῶν Ἰνδῶν εἶναι σωστά, ἐξηγεῖ, ὅμως, μὲ δικό του τρόπο τὴν ἀκριβῶς σημαίνει ἡ λέξη «Ἰνδῶν»: Ὁ σ. βλέπει μὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ νομίσματα τοῦ Δημητρίου. Ἀφ' ἑνὸς μὲν, ἀναφέρει, δὲν ὑπάρχουν δίγλωσσα νομίσματά του (μὲ γραφὴ ἑλληνικὴ καὶ Ἰνδική), πράγμα πού σημαίνει, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη, ὅτι ὁ βασιλιάς αὐτὸς δὲ βασιλεύσε σὲ περιοχὲς «πού ἀνήκαν πολιτισμικά» στὴν Ἰνδία (ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα τῆ θρησκείας, τὰ ἦθ), ἀφ' ἑτέρου δέ, σὲ ὅλα τὰ νομίσματά του ὁ Δημήτριος φέρει, ὡς κόμμωση, δορὰ ἐλέφαντος, πράγμα πού, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸν συνδέει μὲ τὴν Ἰνδία (σ. 52). Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ συγγραφέα, αἰρεται, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Δημήτριος κατέλαβε τοὺς Παροπαισάδες καὶ τὴν Ἀραχωσία, περιοχὲς πού πολιτισμικά συνδέονται μὲ τὸ Ἰρὰν ἀλλὰ εὐρίσκονταν ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Ἰνδῶν βασιλέων τῆς δυναστείας τῶν Μαυγία. Στὴν κατάληψη τῶν περιοχῶν αὐτῶν νότια τοῦ Ἰνδοκοῦς (Ἰνδικοῦ Καυκάσου) ἀπὸ τὸν Δημήτριο, ἀναφέρει, ὀφείλεται καὶ ἡ μνεία τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο ὡς κατακτητὴ τῆς Ἰνδίας. Παρ' ὅλα αὐτά, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ὀνομαζόταν κάποιος κατακτητὴς τῶν Ἰνδῶν, ἂν δὲν κατεῖχε τουλάχιστο ἓνα τμήμα τῆς κυρίως Ἰνδίας, ἀνατολικά τοῦ Ἰνδοῦ. Νομίζουμε ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο ὅτι τὸ χωρίο τοῦ Στράβωνος (πού ὀφείλεται στὸν Ἀπολλόδωρο), ὅπου μνημονεύονται ὁ Μένανδρος καὶ ὁ Δημήτριος, ἀναφέρει σαφῶς ὅτι ὁ δεύτερος κυρίευσε καθαρὰ Ἰνδικὰ ἐδάφη.

Στὸ ἴδιο ὑποκεφάλαιο, ὁ σ. περιλαμβάνει καὶ τὸν Εὐθύδημο II, πού δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν Ἰνδία. Πρόκειται γιὰ βασιλιά πού δὲν ἀναφέρεται στίς πηγές, ἢ ὑπαρξή του, ὅμως, θεωρεῖται βέβαιη, βάσει νομισμάτων πού δια-

φέρουν, τυπολογικά, από εκείνα του Εὐθυδήμου I. Ὁ σ. πιστεύει ὅτι διαδέχτηκε τὸν Δημήτριο καὶ ὅτι ἀκμάζει γύρω στὸ 190-185 π.Χ. Ὅπως καὶ στὰ νομίσματα τοῦ Δημητρίου, ὡς προστάτιδα θεοῦ ἐπελέγη ὁ Ἡρακλῆς, σὲ νομίσματα, ὁμοίως, ἀπὸ νίκελ καὶ χαλκὸ εἰκονίζεται ὁ Ἀπόλλων, προστάτης θεὸς τῶν Σελευκιδῶν.

Τὸ τέταρτο ὑποκεφάλαιο ἐπιγράφεται μὲ βάση τὰ νομίσματα: (ἡ ἐμφάνιση τῶν δίγλωσσων νομισμάτων) καὶ συνδέεται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀγαθοκλῆ καὶ Πανταλέοντος. Ὁ σ. πιστεύει ὅτι ὁ πρῶτος βασιλεύει γύρω στὰ 190-180 καὶ ὁ δεύτερος γύρω στὰ 190-185, δηλ. ἀρκετὰ νωρίς. Ἄλλοι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι βασιλέψαν ἀργότερα, ἀποδίδοντας τὰ πρῶτα δίγλωσσα νομίσματα στὸν Δημήτριο Ἀνίκητο. Τὸ βέβαιο, κατὰ τὸν σ., εἶναι ὅτι ὁ Πανταλέων καὶ ὁ Ἀγαθοκλῆς βασιλέψαν σὲ περιοχές καθαρὰ Ἰνδικές, στὴ λεκάνη τοῦ Ἰνδοῦ. Τοῦτο δείχνουν τὰ ἀσημένια καὶ χάλκινα νομίσματά τους, πού κόπηκαν γιὰ πληθυσμούς πού θρησκευτικὰ καὶ πολιτισμικὰ ἀνήκαν στὴν Ἰνδία. Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ νομίσματα ἀνήκουν στὸν Ἀγαθοκλῆ καὶ εἶναι καθαρὰ Ἰνδικὰ ὡς πρὸς τὸν τύπο καὶ τὶς θεότητες πού εἰκονίζονται (οἱ θεοὶ Sam-Karshana, Vāsudera-Krishna κλπ.) (σελ. 57). Μερικὰ ἀπὸ τὰ χάλκινα νομίσματα τοῦ τελευταίου συνδέονται μὲ τὴν Ἰνδικὴ πόλη Τάξιλα. Ἔτσι, ὁ σ. πιστεύει καὶ μᾶλλον ἔχει δίκαιο, ὅτι ὁ Ἀγαθοκλῆς καὶ ὁ Πανταλέων εἶναι οἱ πρῶτοι Ἑλληνες βασιλεῖς πού ἡ ἐπικράτειά τους ἐκτεινόταν ἀνατολικά τοῦ Ἰνδοῦ, στὰ Τάξιλα, ὡς τὸν Ὑδάσπη, τοῦτο, ὁμοίως, νομίζουμε ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πότε χρονολογεῖ καθένας τὶς βασιλείες τους. Ἄν βασιλέψαν ἀργότερα, τότε, προφανῶς, δὲν εἶναι οἱ πρῶτοι.

Τὰ νομίσματα τῶν δύο παραπάνω βασιλέων δείχνουν μεγάλη ὁμοιότητα μεταξὺ τους γι' αὐτὸ καὶ θεωροῦνται ἀδελφοί. Ἐνα ἀπὸ τὰ λεγόμενα «ἀναμνηστικά» νομίσματα πού ὁ Ἀγαθοκλῆς ἔκοψε γιὰ νὰ τιμῆσει τὴ μνήμη τοῦ Πανταλέοντος, κάνει τώρα τοὺς ἐρευνητὲς νὰ πιστεύουν ὅτι οἱ δύο βασιλεῖς δὲν εἶναι σύγχρονοι ἀλλὰ ὅτι ὁ Ἀγαθοκλῆς διεδέχθη τὸν Πανταλέοντα. Ἐν τούτοις, ὁ Borearachchi φρονεῖ ὅτι ὁ Ἀγαθοκλῆς καὶ ὄχι ὁ Πανταλέων εἶναι αὐτὸς πού δημιούργησε τὸν ἑλληνοἸνδικὸ τύπο νομίσματος (σελ. 59). Ἔτσι, πιστεύει ὅτι βασιλέψαν συγχρόνως καὶ ὅτι ὁ Ἀγαθοκλῆς ἔζησε περισσότερο. Ἡ ἄποψή του φαίνεται πιθανή.

Τὸ πέμπτο ὑποκεφάλαιο ἐπιγράφεται «ἡ διανομὴ τῆς ἐξουσίας» καὶ περιλαμβάνει τὴ βασιλεία τοῦ Ἀντίμαχου Θεοῦ, ὁ ὁποῖος (ὅπως καὶ οἱ δύο προηγούμενοι) δὲ μνημονεύεται στὶς πηγές. Εἶναι ὁ πρῶτος βασιλιάς πού φέρει τὴν «καυσία», κόμμωση καθαρὰ μακεδονικὴ. Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Ἀντίμαχου παρουσιάζει δύο χτυπητὲς ὁμοιότητες μ' ἐκείνη τοῦ Ἀγαθοκλέους: α) καὶ οἱ δύο υἱοθέτησαν ἓνα ἐπίθετο· «Θεός» ὁ Ἀντίμαχος, «Δίκαιος» ὁ Ἀγαθοκλῆς β) καὶ οἱ δύο ἔκοψαν τετράδραχμα, τὰ λεγόμενα

«ἀναμνηστικά», πρὸς τιμὴ προηγούμενων βασιλέων (τῶν Διοδότου καὶ Εὐθυδήμου ἀπὸ τὸν Ἀντίμαχο, καὶ τῶν Μ. Ἀλεξάνδρου, Ἀντιόχου II, Διοδότου I καὶ II, Εὐθυδήμου, Δημητρίου καὶ Πανταλέοντος ἀπὸ τὸν Ἀγαθοκλή). Ἐπειδὴ τὸ ἐπίθετο Θεὸς συναντᾶται στὰ νομίσματα τοῦ Ἀντιμάχου ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἐνῶ τὰ πρῶτα νομίσματα τοῦ Ἀγαθοκλή δὲν ἔφεραν ἐπίθετο, ὁ σ. πιστεύει ὅτι ὁ δεύτερος μιμήθηκε τὸν πρῶτο καὶ ὅτι προέβη σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια στὰ πλαίσια ἀμοιβαίου ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τὴν ἐπικράτηση σὲ ἀμφισβητούμενα ἐδάφη καὶ μάλιστα Β. τοῦ Ἰνδοκούς, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐθυδήμου II. (σ. 61). Μὲ βάση ὀρισμένα χάλκινα νομίσματα, πιστεύει ἐπίσης, ὅτι ὁ Ἀντίμαχος βασιλεύσε σὲ γειτονικὲς περιοχὲς τῆς Ἰνδίας, στὴν Ἀραχωσία καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Καμπούλ, ὅπου ἐπίσης θὰ βρισκόταν σὲ ἀνταγωνισμό μὲ τὸν Ἀγαθοκλή (σ. 61-62).

Ἡ κοπὴ τῶν λεγόμενων «ἀναμνηστικῶν» νομισμάτων εἶναι, πράγματι ἓνα πολὺ σημαντικό γεγονός, δὲ σημαίνει, ὅμως, ἀπαραίτητα ἐχθρότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο βασιλεῖς. Νομίζουμε ὅτι ὁ F. Holt εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια, ὑποστηρίζοντας ὅτι σήμαινε τὸ ἀντίθετο· συμμαχία ἐναντίον κοινοῦ ἐχθροῦ καὶ συγκεκριμένα τοῦ Εὐκράτιδη.

Τὸ ἐπόμενο (ἕκτο) ὑποκεφάλαιο ἐπιγράφεται καὶ πάλι μὲ βάση τὰ νομισματικά δεδομένα, «Εἰσαγωγή τοῦ Ἰνδοελληνικοῦ τύπου», καὶ περιλαμβάνει τὶς βασιλεῖες τοῦ Ἀπολλοδότου I (περ. 180-160 π.Χ.) τοῦ Ἀντιμάχου Νικηφόρου (περ. 160-155 π.Χ.) καὶ τοῦ Δημητρίου II (περ. 175-170 π.Χ.). Θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἀπολλόδοτος, θεμελιωτὴς τοῦ Ἰνδοελληνικοῦ τύπου, ἀκολούθησε τὸν Ἀγαθοκλή καὶ τὸν Πανταλέοντα ἀλλὰ προηγήθηκε τοῦ Ἀντιμάχου Νικηφόρου καὶ τοῦ Μενάνδρου. Ἡ ἐκλογή τῆς Ἀθηνᾶς ὡς προστάτιδας θεότητας σὲ ὀρισμένα νομίσματα τῶν Ἀπολλοδότου καὶ Μενάνδρου ἐπιβεβαιώνει, κατὰ τὸν σ., τὰ γραφόμενα τῶν πηγῶν ποὺ τοὺς μνημονεύουν μαζί (σ. 63). Ὁ σ. σωστὰ δέχεται τὴν ὑπαρξὴ δύο Ἀπολλοδότων, ξεχωρίζοντας τὸν πρῶτο ἀπὸ τὸν δεύτερο ποὺ ἄκμασε ἀρκετὲς δεκαετίες ἀργότερα.

Μερικὰ ἀσημένια νομίσματα τοῦ Ἀντιμάχου II φέρουν τὸ ἐπίθετο Νικηφόρος καὶ μαζί μὲ ἄλλα στοιχεῖα, τὸν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸν Ἀντίμαχο I Θεό. Ὅσο γιὰ τὸν Δημήτριο II, δέχεται τὴν ἀποψη τοῦ Nagain ποὺ τὸν ταυτίζει μὲ τὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Τρόγο, Δημήτριο, «βασιλιὰ τῶν Ἰνδῶν», ὁ ὁποῖος ἐξεστράτευσε ἐναντίον τοῦ σφετεριστῆ Εὐκράτιδη (σελ. 66). Ἐνῶ οἱ φάσεις ποὺ ἔλαβε ὁ ἀγῶνας αὐτὸς περιγράφονται ἀπὸ τὸν σ. κατὰ τρόπο σωστό, βασιζόμενος στὸν Τρόγο καὶ τὰ νομίσματα, δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ὁ Δημήτριος τοῦ Τρόγου εἶναι ὁ Δημήτριος II, (ποὺ χρησιμοποιοεῖ ὡς προστάτιδα θεὰ τὴν Ἀθηνᾶ). Πιθανότερο, κατὰ τὴν ἀποψή μας, εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Δημήτριο I, τὸ γιὸ τοῦ Εὐθυδήμου. Ἐξ ἄλλου,

υπάρχουν νομισματολόγοι που άμφισβητοῦν ακόμη και αὐτὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Δημητρίου ΙΙ (π.χ. ὁ Mitchiner).

Ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στὶς ἑλληνικὲς «φατρίες» τῶν δύο πλευρῶν τοῦ Ἰνδοκοῦς εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἑβδομοῦ ὑποκεφαλαίου, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποῖου καλύπτεται μὲ τὸν Εὐκρατίδη, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὴ Βακτρία καὶ πῆρε τὸ βασιλικὸ τίτλο περὶ τὸ 171 π.Χ. Γιά νὰ ἐξηγήσει πῶς, περίπου, ἐξελίχθηκαν τὰ γεγονότα, ὁ Borearachchi μελετᾷ καὶ τὰ νομίσματα τῶν σύγχρονων βασιλέων, ἰδίως τοῦ Μενάνδρου. Σημειώνει ὅτι ἡ σειρὰ νομισμάτων ἀπὸ ἀργυροῦ τοῦ Ἀντιμάχου Νικηφόρου καὶ οἱ δύο ἀντίστοιχες τοῦ Μενάνδρου φέρουν τρία ἴδια μονογράμματα. Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες σειρὲς τοῦ Μενάνδρου πού περιλαμβάνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία κοινὰ μονογράμματα, πολλὰ νέα τοιαῦτα μὲ διαφορετικὴ κατεύθυνση ἐπιγραφῶν. Ὁ σ. εἰκάζει ὅτι ἀνάμεσα στὶς κοπὲς τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ὁμάδας ὑπῆρξαν σημαντικὲς ἱστορικὲς ἐξελίξεις, δηλ. ἡ κατάληψη ἀπὸ τὸν Εὐκρατίδη τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ βασιλείου τοῦ Μενάνδρου (σ. 68).

Τὰ νομίσματα τοῦ Εὐκρατίδη χωρίζονται, ἐπίσης, σὲ δύο ὁμάδες, σύμφωνα μὲ τὴν κατεύθυνση καὶ τὰ ἀναγραφόμενα στὴν ἐπιγραφή· στὴν πρώτη ὁμάδα ἀναγράφεται «Βασιλέως Εὐκρατίδου» καὶ στὴ δεύτερη «βασιλέως Μεγάλου Εὐκρατίδου». Ὅπως οἱ περισσότεροι ἐρευνητές, ὁ σ. πιστεύει ὅτι ἡ υἱοθέτηση τοῦ ἐπιθέτου «Μέγας» στὰ νομίσματα τῆς δεύτερης ὁμάδας προϋποθέτει ἐπέκταση τοῦ κράτους τοῦ νότια τοῦ Ἰνδοκοῦς, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη, μάλιστα, ὅτι τὰ νομίσματα τῆς ἴδιας ὁμάδας εἶναι δίγλωσσα. Παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι τὰ τρία μονογράμματα πού εἶναι κοινὰ στὸ Νικηφόρο Ἀντίμαχο καὶ στὶς δύο πρώιμες σειρὲς τοῦ Μενάνδρου καὶ πού συναντῶνται στὰ νομίσματα τῆς δεύτερης ὁμάδας τοῦ Εὐκρατίδη, δείχνουν ἀποκλειστικὰ περιοχὲς νότια τοῦ Ἰνδοκοῦς. Ὡς μεταβατικὴ κοπὴ ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη ὁμάδα θεωρεῖ τὸ φημισμένο χρυσοῦ νόμισμα τῶν εἴκοσι στατήρων τοῦ Cabinet des Médailles πού, καθὼς ἀναφέρει, κόπηκε πρὸς ἀνάμνηση τῶν νικῶν τοῦ Εὐκρατίδη νότια τοῦ Ἰνδοκοῦς καὶ τῆς κατάληψης τῶν περιοχῶν ὡς καὶ τὴν Γκαντάρρα (σελ. 69). Ἀναφέρει μάλιστα μὲ βάση τὸ μονόγραμμα, ὅτι πρέπει νὰ κόπηκε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ νομισματοκοπεῖα τοῦ Μενάνδρου.

Σὲ ἄλλα νομίσματα μεταγενέστερων σειρῶν τοῦ Μενάνδρου περιλαμβάνονται καὶ πάλι τὰ τρία κοινὰ μονογράμματα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε παραπάνω, καθὼς καὶ ἄλλα νεότερα. Ἀπὸ αὐτό, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεία πού δείχνουν ἰνδικὴ ἐπιρροή, ὁ σ. εἰκάζει ὅτι ὁ Μενάνδρος ὄχι μόνον κατέλαβε τὶς περιοχὲς πού τοῦ εἶχε ἀφαιρέσει ὁ Εὐκρατίδης, ἀλλὰ πρόσθεσε στὸ κράτος του καὶ ἄλλα ἐδάφη.

Μὲ βάση τὰ νομίσματα, ὁ Borearachchi καταλήγει δηλ. στὸ συμπέρασμα

ὅτι Εὐκρατίδης καὶ Μένανδρος ἦταν σύγχρονοι, πράγμα πού θεωροῦμε ὡς πολὺ σημαντικό. Ὑπολογίζει τὴ βασιλεία τοῦ Εὐκρατίδη ἀνάμεσα στὸ 175 καὶ 145 π.Χ. Γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας του εἴμαστε βέβαιοι· μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Ἰουστίνο ὅτι περίπου συνέπεσε μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Μιθιδράτη (171 π.Χ.). Γιὰ τὸ τέλος, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ κράτους τοῦ Εὐκρατίδη, ὡς τὰ Τάξιλα, ὁ σ. στηρίζεται σὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα πού ἔφερε στὸ φῶς ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὴν Αἰ Khanoum. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κράτους τοῦ Εὐκρατίδη ὡς τὴν περιοχὴ τῶν Ταξίλων, νομίζουμε ὅτι καὶ πάλι πρέπει νὰ εἴμαστε βέβαιοι, δεδομένου ὅτι στὸν Τρόγο ἀναφέρεται ὅτι ἐκυριεύσε καὶ τὴν Ἰνδία, ἐπομένως, πιστεύουμε, τουλάχιστο τὸ τμήμα πού βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ Ἰνδοῦ.

Ὁ Βορεαγачchí, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐρευνητές, δέχεται τὴν ὑπαρξὴ καὶ δευτέρου Εὐκρατίδη (145-140 π.Χ.) μὲ προστάτη Θεὸ τὸν Ἀπόλλωνα (στά νομίσματα τοῦ Εὐκρατίδη I εἰκονίζονται οἱ Διόσκουροι), ὁ ὁποῖος ἔφερε καὶ τὸ ἐπίθετο τοῦ «Σωτῆρος». Λίγα νομίσματα ἔχουν διασωθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, πού ὑπολογίζει ὅτι βασίλευσε τὴν ἴδια ἐποχὴ.

Τὸ ὄγδοο ὑποκεφάλαιο ἐπιγράφεται «Τὸ τέλος τῆς ἑλληνικῆς ἐξουσίας στὴ Βακτριανή» καὶ περιλαμβάνει τὴ βασιλεία τοῦ Ἡλιοκλῆ πού ὑπολογίζει ἀπὸ τὸ 145-130 π.Χ. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Εὐκρατίδη I, οἱ νομάδες κυριεύουν τὸ βόρειο τμήμα τῆς Βακτρίας καὶ ἔτσι ὁ Εὐκρατίδης II καὶ ὁ Ἡλιοκλῆς βασιλεύουν στὸ νότιο τμήμα τῆς. Ὁ σ. πιστεύει ὅτι ὁ Ἡλιοκλῆς ἦταν ὁ τελευταῖος Ἑλληνας βασιλιάς τῆς Βακτρίας ἢ μᾶλλον τοῦ νότιου τμήματός τῆς. Ἔτσι δὲν δέχεται περαιτέρω ἑλληνικὴ κυριαρχία Β. τοῦ Ἰνδοκοῦς, στὴν περιοχὴ τοῦ Qunduz καὶ τοῦ Badakhshan, μολονότι στὸ θησαυρὸ τοῦ Qunduz ὑπάρχουν καὶ ἑλληνοβακτριανὰ νομίσματα μεταγενέστερων Ἑλλήνων βασιλέων, πού εἶναι γνωστοὶ γιὰ κοπὲς ἑλληνοϊνδικῶν νομισμάτων (Λυσία, Ἀντιαλκίδα, Φιλοξένου, Θεοφίλου, Ἀμύντα, Ἀρχεβίου καὶ Ἑρμαίου καθὼς καὶ Μενάνδρου, Ζωίλου καὶ Διομήδους). Ἡ ἀπάντηση πού δίνεται εἶναι ὅτι ἡ κοπὴ ἑλληνοβακτριανῶν νομισμάτων ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς αὐτοὺς εἶχε ὡς σκοπὸ ἐμπορικὲς συναλλαγές στὴ Βακτρία, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅμως, ὅτι αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ κάθε ἄλλη περίπτωση καὶ ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τίποτε.

Στὸ ἐπόμενο (ἕνατο) ὑποκεφάλαιο, γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνταγωνιστικότητα ἀνάμεσα στὸν Εὐκρατίδη καὶ τὸ Μένανδρο καὶ τὴ στερέωση τῆς ἑλληνικῆς ἐξουσίας στὴν Ἰνδία. Ὁ σ. ἀντλώντας πληροφορίες γιὰ τὸν Μένανδρο ἀπὸ τὸ βουδιστικὸ ἔργο Milindapanha δέχεται ὡς πόλη γεννήσεώς του τὴν Ἀλεξάνδρεια τοῦ Κανκάσου. Ἀκολουθεῖ δηλ. τὴν ἄποψη τοῦ Foucher ὁ ὁποῖος βλέπει στὸ ὄνομα Kalasi τὸ ντόπιο ὄνομα τῆς Ἀλεξάνδρειας (Kavisi). Φυσικὰ δέχεται τὴν πόλη Σάγαλα ὡς πρωτεύουσα τοῦ Με-

νάδρου, όπως αναφέρεται ρητά στο Milindapanha, διορθώνοντας τον Nagain (σ. 79-80), ο οποίος τελείως άδικαιολόγητα και ερμηνεύοντας όρισμένους στίχους του έργου κατά το δοκοῦν, φτάνει σε άκραίες και άσθηρικτες άπόψεις. Σχετικά με τή θέση των Σαγάλων προτιμάει, άνάμεσα στις προτεινόμενες περιοχές, τὸ σημερινὸ Sialkot, βόρεια τῆς σημ. Λαχώρης. Στη συνέχεια, άντλοῦνται πληροφορίες από ίνδικές πηγές για τήν έκστρατεία των Ἑλλήνων στην Παταλιπούτρα, πού χρονολογεῖ λίγο πριν από τὸ 150 π.Χ. (συμφωνώντας με τὸν Nagain), πιστεύουμε, όμως, ότι ἡ χρονολόγηση αὐτὴ δὲν εἶναι σωστὴ.

Ἡ άποδοχὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας τοῦ Καυκάσου ὡς πόλης ὅπου γεννήθηκε ὁ Μένανδρος κάνει τὸν σ. νά άναρωτηθεῖ, πῶς ὁ τελευταῖος τήν ἔγκατέλειψε για τὰ Σάγαλα, πού ἦταν άποκομμένα από τήν περιοχὴ τοῦ Ἰνδοκούς, ὅπου βρισκόταν ἡ κύρια ἑλληνικὴ δύναμη. Διότι, αναφέρει, (σελ. 84), πῶς ἄλλιῶς νά ἔξηγήσει κανεῖς τήν άφθονία νομισμάτων τοῦ Μένανδρου στους Παροπαμισάδες και τήν Γκαντάρα και τήν άπουσία τους από τὰ Σάγαλα; Πιστεύει δηλ. ότι ὁ Μένανδρος άνήλθε στὸν θρόνο στην Ἀλεξάνδρεια τοῦ Καυκάσου, ὅπου γεννήθηκε. Μάλιστα νομίζει ότι τὸ ἔργαστήρι με συγκεκριμένο μονόγραμμα πού εἶχε κόψει νομίσματα τοῦ Νικηφόρου Ἀντιμάχου και τοῦ Μένανδρου άνήκει στην Ἀλεξάνδρεια και ότι τὸ ἴδιο ἔργαστήρι διάλεξε και ὁ Εὐκρατίδης, όταν, ὅπως εἶδαμε, κυρίευσε τους Παροπαμισάδες και ἔκοψε τὸ άναμνηστικὸ νόμισμα των 20 στατήρων. Εἶναι μιὰ από τις ἑλάχιστες φορές πού ὁ Borearachchi συνδέει ἕνα μονόγραμμα με μιὰ συγκεκριμένη πόλη (σὲ αντίθεση με τὸν Mitchiner πού τὸ τολμᾷ συχά) και φαίνεται πῶς ἔχει βάσιμους λόγους.

Ἡ κατάληψη των Παροπαμισαδῶν και τῆς Γκαντάρα από τὸν Εὐκρατίδη ἔγινε, κατά τὸν σ., ἄρκετὰ ἄργά, άφοῦ, «σύμφωνα με τὸν Ἰουστίνο (Τρόγο) ὁ βασιλιάς αὐτὸς ἔκανε ἄρκετὸ καιρὸ νά στερεώσει τήν ἄρχή του στὴ Βακτρία, τήν ὁποία απέσπασε από τὸν Δημήτριο Π». Ἔτσι, πιστεύει ότι ἡ εἰσβολὴ τοῦ Εὐκρατίδη στὰ ἑδάφη τοῦ Μένανδρου πρέπει νά ἔγινε μεταξύ 155 και 150 (σελ. 85), δηλ. τήν περίοδο πού ὁ Μένανδρος ἔχει κάνει τήν εἰσβολὴ του στην καρδιὰ τῆς Ἰνδίας, με άποτέλεσμα ὁ τελευταῖος νά ἔπιστρέψει, ὅπου μπόρεσε, τουλάχιστο, νά σώσει τήν πρωτεύουσά του και τὴ γύρω περιοχὴ. Δὲ νομίζω ότι μπορούμε νά συμπεράνουμε από τὸ κείμενο τοῦ Τρόγου ότι ὁ Εὐκρατίδης χρειάστηκε πολὺ καιρὸ νά στερεώσει τήν ἄρχή του στὴ Βακτρία. Ἡ προτεινόμενη χρονολογία 155 ὡς 150 εἶναι πολὺ ὄψιμη.

Ἡ δολοφονία τοῦ Εὐκρατίδη, συνεχίζει ὁ σ., (περὶ τὸ 145), ἦταν εὐκαιρία για τὸν Μένανδρο νά ανακαταλάβει τους Παροπαμισάδες και τήν Γκαντάρα και νά γίνει ὁ μονάρχης τοῦ συνόλου των ίνδοελληνικῶν ἑδαφῶν.

Παρατηρεί ακόμη ότι η πρώτη ομάδα των νομισμάτων που έκοψε ο Μένανδρος (πριν έρθει ο Εύκρατίδης) αντιπροσωπεύεται από πολύ λίγα νομίσματα και ότι επομένως η πρώτη φάση της βασιλείας του πρέπει να ήταν πολύ μικρή, λιγότερο από πέντε χρόνια (σελ. 86). Πρέπει να παρατηρήσουμε, όμως, ότι, με την ίδια λογική, μικρής διάρκειας πρέπει να ήταν και η πρώτη περίοδος της βασιλείας του Εύκρατίδη, δεδομένου ότι οι σειρές που ακολουθήσαν την υιοθέτηση του επιθέτου «Μέγας» είναι πολύ περισσότερες από τις προηγούμενες. Επομένως η κατάληψη των εδαφών νότια του Ίνδοκου πρέπει να βρίσκεται πιο κοντά στη χρονολογία της ανόδου του στο θρόνο της Βακτρίας (171 π.Χ.) παρά σ' εκείνη του θανάτου του (145:). Τοῦτο φαίνεται και από τὰ νομίσματα που έκοψε τὸ 162 ὁ ἑπαναστάτης τῆς Μηδίας Τίμαρχος, ὁ ὁποῖος μιμεῖται ἐκεῖνα τοῦ Εὐκρατίδη που φέρουν τὸ ἐπίθετο «μέγας». Ἐν, δηλαδή, λάβουμε ὑπόψη ἕνα εὐλογο χρονικὸ διάστημα ὡς τὴν υιοθέτηση τοῦ νομισματικοῦ αὐτοῦ τύπου ἀπὸ τὸν Τίμαρχο, καθὼς και τὸ, κατὰ τὸν σ., μικρὸ χρονικὸ διάστημα τῆς πρώτης φάσης τῆς βασιλείας τοῦ Μενάνδρου, πρέπει νὰ ὀρίσουμε τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ τελευταίου νωρίτερα ἀπὸ τὸ 165 π.Χ. Ὁ Borearachchi ὑπολογίζει ὅτι ὁ Μένανδρος βασιλέψαε περίπου ἀπὸ τὸ 155 ὡς τὸ 130 π.Χ., νομίζουμε ὅμως ὅτι ὄχι μόνο ἡ βασιλεία του πρέπει νὰ ἀρχίσει νωρίτερα ἀλλὰ και νὰ διάρκεισε 5-10 χρόνια περισσότερο.

Ὁ Μένανδρος εἰσήγαγε στὰ ἀργυρὰ νομίσματα τὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλκιδήμου, τὴν παρουσία τῆς ὁποίας ὁ σ. ἐξηγεῖ ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς μακεδονικῆς προελεύσεως τῆς ἑλληνικῆς δυνάμεως στὴν Κ. Ἀσία και ὄχι ὡς ἐπιθυμία τοῦ Μενάνδρου νὰ μιμηθεῖ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο. Τὰ χαλκὰ του νομίσματα φέρουν πολλὲς ἀπεικονίσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες «ὁ τροχὸς μπορεῖ νὰ συμβολίζει τὸν «*Chakravartin*, τὸ βασιλιά που κάνει νὰ γυρίζει ὁ τροχὸς (τοῦ νόμου), σύμβολο τῆς ὑπέροχης βασιλείας, ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ εἶχε σημασία βουδιστικὴ» (σελ. 88).

Στὸ δέκατο ὑποκεφάλαιο —ὅπως και στὰ ὑπόλοιπα που ἀκολουθοῦν— καταβάλλεται προσπάθεια νὰ δοθεῖ ἕνα ἱστορικὸ περιγράμμα τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τῆς περιοχῆς, μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μενάνδρου, μόνο μέσα ἀπὸ τὰ νομίσματα, ἀφοῦ λείπουν τελείως οἱ γραπτὲς πηγές. Τὸν Μένανδρο διαδέχονται ἡ Ἀγαθὸκλεια και ὁ Στράτων. Ὁ σ., ὅπως και οἱ περισσότεροι ἐρευνητές, πιστεύουν ὅτι προέκειται γιὰ τὴ γυναίκα τοῦ Μενάνδρου και τὸν ἀνήλικο γιὸ τους και ὑπολογίζει τὴ βασιλεία τους ἀνάμεσα στὸ 130 και 125. Φαίνεται, σύμφωνα με τὸν σ., ὅτι δυτικὰ τοῦ Ἰνδοῦ, στοὺς Παροπαμισάδες και τὴν Ἀραχωσία, δὲν ἐφθανε ἡ ἐξουσία τους, γιατί βασιλέυε ὁ Ζωῖλος, τοῦ ὁποῖου τὰ νομίσματα φέρουν τὰ περισσότερα μονογράμματα τῶν νομισμάτων τοῦ Μενάνδρου (σ. 90).

Νομίσματα που εικονίζουν μόνον τὸν Στράτωνα, σὲ διαφορετικὲς ἡλικίες, δείχνουν ὅτι ὁ βασιλιάς αὐτὸς ἔμεινε στὴν ἐξουσία γιὰ πολλὰ χρόνια (ὕπολογίζει ὡς τὸ 110 π.Χ.). Θέτοντας ὡς προστάτιδα θεότητα στὰ νομίσματά του τὴν Ἀθηνὰ Ἀλκίδημο, ὁ Στράτων «ξανασυνδέεται μὲ τὴν παράδοση τοῦ πατέρα τοῦ Μενάνδρου, παράδοση ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ μητέρα του Ἀγαθόκλεια εἶχε πρὸς στιγμή ἀπομακρυνθεῖ» (σ. 92). Τὰ νομίσματα τοῦ Στράτωνα ἐπηρέασαν τὶς κοπὲς τῶν Ἀπολλοδότου II, Διονυσίου, Ζωῆλου II καὶ Στράτωνος II.

Ὁ Λυσίας (ὁ σ. ὑπολογίζει ὅτι βασιλέψα ἀπὸ τὸ 120 ὡς τὸ 110 π.Χ.) ἔχει κοινὰ σημεῖα μὲ τὸν Ἀντιαλκίδα, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν νομίσματα πού φέρουν τὰ ὀνόματα καὶ τῶν δύο, ἀλλὰ καὶ διαφορές. Ἔτσι, ὡς προστάτιδα θεότητα ὁ Λυσίας ἐπέλεξε τὸν Ἡρακλῆ πού βάζει τὸ στέφανο στό κεφάλι του, τὸ πρότυπο τοῦ ὁποίου φθάνει στὸν Δημήτριον I. Ἀπὸ τὸν Δημήτριον ἐπίσης δανεῖζεται τὴ δορὰ ἐλέφαντος στὴν κόμμωσή του, πού εἰκονίζεται σὲ μερικὰ ἀργυρὰ νομίσματά του, καθὼς καὶ τὸ ἐπίθετο «ἀνίκητος» πού ἀναγράφεται στὰ λεγόμενα ἀναμνηστικά νομίσματα πού ὁ Ἀγαθοκλῆς ἔκοψε πρὸς τιμὴν τοῦ Δημητρίου (σ. 95).

Ὁ Ἀντιαλκίδας (115-95 π.Χ.), εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἀφιερωτήρια ἐπιγραφή τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Ἡλιοδώρου στὸν Ἰνδο βασιλιά Bhababdra. Στὰ ἀργυρὰ του νομίσματα ἀπεικονίζεται ἔνθρονος ὁ Δίας κρατώντας Νίκη. Τὰ κράτη τοῦ Λυσία καὶ τοῦ Ἀντιαλκίδα βρισκόνταν στὴν Ἀραχωσία καὶ τοὺς Παροπαμισάδες, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ περιλάμβαναν καὶ τὰ Τάξιλα, ἀφοῦ βρέθηκαν καὶ ἐκεῖ νομίσματά τους.

Βάσει νομισμάτων τοῦ Ἡλιοκλῆ, κτυπημένων ἐπὶ νομισμάτων τοῦ Στράτωνος καὶ τοῦ Ἀντιαλκίδα, ἀλλὰ καὶ βάσει φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν (μολονότι ὁ σ. δέχεται, πολὺ σωστά, ὅτι εἶναι πολὺ παρακινδυνευμένο νὰ διακρίνουμε πρόσωπα, σὲ νομίσματα, μόνο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά τους, στὴν περίπτωσι αὐτὴ κάνει ἐξαίρεσι) ξεχωρίζεται ὁ Ἡλιοκλῆς II ἀπὸ τὸν ὁμώνυμό του παλαιότερο, πού διαδέχτηκε τὸν Εὐκρατίδη. Ὑπολογίζει ὅτι ἡ βασιλεία του διάρκεσε ἀπὸ τὸ 110 ὡς τὸ 100 π.Χ. Γύρω στὸ 100 π.Χ. πρέπει νὰ βασιλέψα καὶ ὁ Πολύξενος, πού εἶναι γνωστὸς ἀπὸ πολὺ λίγα νομίσματα.

Πολὺ ἀργά, ἐπίσης, γύρω στὸ 100 π.Χ., ὁ Borearachchi πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ βασιλέψα καὶ ὁ Δημήτριος Ἀνίκητος, γιὰ τὸν ὁποῖο δέχεται τὴν ἄποψη ὅτι δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὸν Δημήτριον I, οὔτε μὲ τὸν II. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή τῶν νομισμάτων του, ἀναφέρει, τὸν συνδέουν μὲ τὴ δευτέρη ομάδα τῶν νομισμάτων τοῦ Μενάνδρου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ προηγῆται χρονικά. Μὲ βάση τὸ στυλ τοῦ πορτραίτου καὶ τὸν τύπο τῆς προστάτιδας θεότητας (ὁ Δίας πού κρατᾶ κεραυνό), συ-

σχετίζει τὰ νομίσματά του μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ἡλιοκλῆ II, ἡ ἄποψη του, ὅμως, ὅτι ὁ τελευταῖος προηγείται τοῦ Δημητρίου Ἀνικῆτου δὲν φαίνεται νὰ πείθει. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Δημητρίου Ἀνικῆτου, ὅπως εἶπαμε, νομίζουμε ὅτι δὲν αποκλείεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Δημήτριον τὸν I, ὁ ὁποῖος σὲ νόμισμα τοῦ Ἀγαθοκλέους ὀνομάζεται ἐπίσης Ἀνικῆτος.

Τελευταῖος βασιλιάς στοῦ ὑποκεφάλαιον ἀναφέρεται ὁ Φιλόξενος (100-95 π.Χ.), ὁ ὁποῖος «ἔλαβε τὴν κληρονομίαν τοῦ Ἀντιαλκίδα καὶ τοῦ Ἡλιοκλῆ II» (σ. 100).

Στὸ ἐνδέκατον ὑποκεφάλαιον περιλαμβάνονται «οἱ ἐφήμερες βασιλεῖες» τῶν: Διομήδους, Ἀμύντα καὶ Ἐπάνδρου (περ. 95-90 π.Χ.), Θεοφίλου, Πευκόλαου καὶ Θράσωνος (γύρω στὸ 90 π.Χ.), Νικία καὶ Μενάνδρου Δικαίου (περ. 90-85 π.Χ.), Ἀρτεμιδώρου (γύρω στὸ 85 π.Χ.) καὶ τοῦ Ἀρχέβιου (περ. 90-80 π.Χ.). Ἀπ' αὐτοὺς θὰ μιλήσουμε γιὰ τὸν Ἀμύντα, ὁ ὁποῖος ἔκοψε τὰ μεγαλύτερα διπλὰ δεκάδραχμα πού κόπηκαν ποτέ ἀπὸ Ἑλληνες βασιλεῖς, τὸν Ἐπάνδρον, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι σύγχρονος τοῦ Μενάνδρου καὶ ἐπομένως δὲν ὑπῆρξε ὑποτελής βασιλεὺς τούτου (σ. 103), τὸν Θεόφιλον, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦν ἄλλη προστάτιδα θεότητα γιὰ τὰ μονόγλωσσα νομίσματα (Ἀθηνᾶ Νικηφόρον) καὶ ἄλλη γιὰ τὰ δίγλωσσα (Ἡρακλῆς), ἐνῶ υἱοθετεῖ καὶ τὸν τίτλον «αὐτοκράτωρ», τὸν Μενάνδρον Δίκαιον, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ σ. συμφωνεῖ ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Μενάνδρον Σωτήρα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἄποψη πολλῶν ἄλλων ἐρευνητῶν, καὶ τὸν Ἀρχέβιον, πού θεωρεῖται ὁ τελευταῖος Ἑλληνας βασιλιάς τῶν Ταξίλων πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰνδοσκύθη Μαυες. Τὰ περισσότερα, μάλιστα, ἀπὸ τὰ νομίσματά του φέρουν μονόγραμμα πού συνδέεται μὲ τὴν πόλιν αὐτή.

Ὁ Ἑρμαῖος καὶ τὸ τέλος τῆς ἐλληνικῆς ἐξουσίας στοὺς Παροπαμισάδες εἶναι τὸ ἀντικείμενον τοῦ δωδέκατου ὑποκεφάλαιου πού ἀκολουθεῖ. Ὁ Ἑρμαῖος εἶναι ὁ τελευταῖος Ἑλληνας βασιλιάς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰνδικοῦ Κανκάσου. Ὁ σ. θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐξουσία του διάρκεσε ὡς τὸ 70 π.Χ. (ἄρχισε τὸ 90), συμφωνῶντας ἔτσι μὲ τὸν Nagain καὶ ὄχι μὲ τὴν ἐπικρατούσα ἄποψη πού θέλει τὴ διάλυση τοῦ κράτους τοῦ Ἑρμαίου τὴν ἴδια περίπου χρονολογία μὲ τὴν ὑποταγὴ τῆς Αἰγύπτου στοὺς Ρωμαίους. Τὰ νομίσματα, ὅπου ὁ Ἑρμαῖος εἰκονίζεται μόνος του χωρίζονται σ' αὐτὰ πού ἔκοψε ὁ ἴδιος ὅσο ζοῦσε καὶ σ' ἐκεῖνα πού κόπηκαν μετὰ τὸ θάνατό του, δεδομένου ὅτι, ἐπειδὴ ἦταν ὁ τελευταῖος βασιλιάς τῶν Παροπαμισαδῶν, οἱ νέοι κυρίαρχοι ἀπὸ τὸν βορρᾶ ἔκαναν γιὰ πολλὰ χρόνια ἀπομιμήσεις τῶν νομισμάτων του. Σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα νομίσματα εἰκονίζεται μαζί μὲ τὴ σύζυγόν του Καλλιόπην.

Στὸ δέκατον τρίτον ὑποκεφάλαιον γίνεται λόγος γιὰ τοὺς τελευταίους Ἑλληνες βασιλεῖς τῆς Ἰνδίας. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς περισσότερους ἐρευνη-

τές, ὁ σ. πιστεύει ὅτι ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Κ. Ἀσίας καὶ τῆς Ἰνδίας δὲν τελειώνει μὲ τὴ βασιλεία τοῦ Ἑρμαίου, ἀλλὰ φθάνει ὡς τὸ 10 μ.Χ. στὴν περιοχὴ τῶν Σαγάλων, πού ἔπεσε τελευταία στὰ χέρια τῶν Ἰνδοσκυθῶν (σ. 125). Κρίνοντας ἀπὸ νομίσματα, τοποθετεῖ στὰ Τάξιλα, μεταξὺ τῶν Ἰνδοσκυθῶν ἡγεμόνων Maues καὶ Azès I, τοὺς Ἑλληνες βασιλεῖς Ἀπολλόδοτο II (80-65 π.Χ.) καὶ Ἰππόστρατο (65-55 π.Χ.). Ἀπ' αὐτούς, ἀναφέρει, ὁ Ἀπολλόδοτος βασίλευε καὶ στὸ Πουντζάμπ (Σάγαλα), ὅπου τὸν διεδέχθη ὁ Ζωίλος II (55-35 π.Χ.). Μὲ βάση τὰ μονογράμματα καὶ θησαυροὺς νομισμάτων ὀρίζεται ἡ σειρὰ καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ κάθε βασιλιᾶ. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τέσσερις παραπάνω, ἀναφέρονται: Ὁ Τέλεφος (περ. 75-70 π.Χ.), πού βασίλευσε στὴν περιοχὴ τῶν Ταξίλων, καθὼς καὶ οἱ Διονύσιος (περ. 65-55 π.Χ.), Ἀπολλοφάνης (περ. 32-25 π.Χ.) καὶ Στράτων II μὲ τὸν ὁμώνυμό του γιό (25 π.Χ.-10 μ.Χ.), τὸν ὁποῖο δὲν ὀνομάζει Στράτων III, γιατί πιστεύει ὅτι ποτὲ δὲν πῆρε τὸν τίτλο τοῦ βασιλιᾶ, ὡς τὴ στιγμή πού ὁ Ἰνδοσκύθης ἡγεμόνας τῆς Mathura τὸν ἐκθρόνισε. Καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι βασίλευσαν στὸ Πουτζάμπ. Μὲ τὸν χωρισμὸ τῶν σωζόμενων νομισμάτων σὲ ἐκεῖνα τοῦ Στράτωνος I καὶ τοῦ Στράτωνος II, οἱ ὁποῖοι ἀπέχουν μεταξὺ τους σχεδὸν ἓνα αἰῶνα, ἀποφεύγονται οἱ μεγάλες δυσκολίες πού εἶχαν οἱ προηγούμενοι ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι ἀπέδιδαν ὅλα τὰ νομίσματα στὸν Στράωνα I, δίνοντάς του πολλὲς δεκαετίες ζωῆς.

Ἀπὸ τοὺς παραπάνω ἡγεμόνες, ὁ Ἀπολλόδοτος θεωρεῖται ὁ καλύτερος ἀπὸ τοὺς βασιλιάδες τῆς Ἰνδίας μετὰ τὸ Μένανδρο (σ. 135). Βρέθηκαν πολλὰ νομίσματά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα γίνεται φανερὸ ὅτι υἱοθέτησε τὰ ἐπιθέτα «Σωτήρ», «φιλοπάτωρ» καὶ «Μέγας».

Ἀκολουθεῖ τὸ κύριο (ἀπὸ νομισματικῆς πλευρᾶς) κεφάλαιο (σ. 143-372)· ὁ κατάλογος τῶν νομισμάτων κατὰ βασιλείες. Κάθε βασιλεία χωρίζεται σὲ σειρὲς (κατηγορίες) νομισμάτων, ἐνῶ οἱ σειρὲς κατατάσσονται βάσει τῆς ὕλης, τοῦ σχήματος, τῆς ἀξίας καὶ τοῦ μέτρου βάρους (ἄπτικό, Ἰνδικό). Πολλῶν βασιλέων τὰ νομίσματα χωρίζονται σὲ μονόγλωσσα καὶ δίγλωσσα, ἐνῶ σὲ ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς προστίθενται καὶ τὰ λεγόμενα «ἀναμνηστικά». Σὲ κάθε σειρὰ γίνεται περιγραφή τοῦ εἰκονιζόμενου προσώπου, τῆς προστάτιδας θεότητας ἢ ὁποιασδήποτε ἄλλης παράστασης, σημειώνεται ἡ ἐπιγραφή (στὰ δίγλωσσα ἢ ἑλληνικὴ καὶ ἢ Ἰνδικὴ μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες), καθὼς καὶ ἡ θέση καὶ κατεύθυνση τῶν λέξεων πού τὴν ἀποτελοῦν (μὲ βέλη) καὶ τέλος σχεδιάζονται ὅλα τὰ μονογράμματα.

Ἀκολουθοῦν indices τοῦ ἱστορικοῦ μέρους τῆς ἐργασίας, τῶν νομισματικῶν παραστάσεων, τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν μονογραμμάτων κλπ. (σ. 373 κ.έ.), Βιβλιογραφία (σ. 431 κ.έ.) καὶ διάφοροι πίνακες (σ. 447 κ.έ.), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πέμπτος (σ. 453) εἶναι πολὺ χρήσιμος, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τίς

χρονολογίες τῶν βασιλειῶν δίνεται, παραστατικά, καὶ ἡ ἔκταση στὴν ὁποία, περίπου, βασιλεύε οἱ κάθε βασιλιάς. Τὸ βιβλίο τελειώνει μὲ δύο χάρτες, πίνακα περιεχομένων καὶ 69 σελ. μὲ φωτογραφίες τῶν νομισμάτων, πού κατατάσσονται ἐπίσης κατὰ βασιλεῖες.

Ἡ πολὺ καλὴ αὐτὴ ἔκδοση τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων συμπληρώνει τοὺς ἔως τώρα καταλόγους τῶν ἑλληνοβακτριανῶν καὶ ἑλληνοϊνδικῶν νομισμάτων μὲ τὸν κατάλογο μᾶς ἀπὸ τὶς καλύτερες συλλογές. Εἶναι χρήσιμη ὄχι μόνο γιὰ τὸν νομισματολόγο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἱστορικό, δεδομένου ὅτι τὰ νομίσματα ἀποτελοῦν γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τῆς Βακτρίας καὶ Ἰνδίας τὸ μόνο ὑλικὸ πού εἶναι σχετικὰ ἀφθονο καὶ συνεχές. Βέβαια οἱ δυσκολίες εἶναι μεγάλες καὶ ὀφείλουμε νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς προχώρησαν σὲ ὑπερβολές, ζητώντας νὰ μάθουν ἀπὸ τὰ νομίσματα περισσότερα ἀπ' ὅ,τι αὐτὰ ἐπιτρέπουν.

Ὁ Borearachchi, εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ ἱστορικὸ μέρος τῆς ἐργασίας, πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο, τηρεῖ συγκρατημένη στάση κατὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού παίρνει ἀπὸ τὰ νομίσματα καὶ δὲν φθάνει σὲ ἀκρότητες. Συγχρόνως χρησιμοποιεῖ τὰ ὅσα λιγοστά ἀναφέρονται στὶς πηγές κι ἔτσι ἀποφεύγει πολλὰ ἀπὸ τὰ λάθη πού ἔκανε ὁ Nagain. Ἔτσι, π.χ. χρησιμοποιεῖ κατὰ κόρον τὰ μονογράμματα, μὲ σκοπὸ νὰ βγάλει κάποια συμπεράσματα γιὰ τὶς περιοχὲς πού κατεῖχε κάθε βασιλιάς, δὲν τὰ συνδέει ὁμως μὲ εἰδικές πόλεις, παρὰ σὲ πολὺ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Δύσκολα, ἐπίσης, προχωράει, ὅπως εἶπαμε σὲ κρίσεις, βάσει τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου ὀρισμένων βασιλέων (σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Tarn). Μὲ μεγαλύτερη τόλμη προχωράει σὲ συμπεράσματα πού ἐξάγονται ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπιγραφῆς, ἢ ἀπὸ τὴν εἰκονιζόμενη προστάτιδα θεότητα, ἐνῶ τὸ ξαναχτύπημα νομίσματος ἀπὸ νεότερο βασιλιά σημαίνει γι' αὐτὸν κατάληψη ἀπὸ τὸν ἴδιο τῶν ἐδαφῶν τοῦ προηγούμενου βασιλιά, πράγμα πού εἶναι τὸ πιὸ πιθανὸ ἀλλ' ὄχι τελειῶς βέβαιο.

Ὁ κατάλογος τῶν νομισμάτων εἶναι λεπτομερῆς, πλήρης καὶ ἰδιαίτερα προσιτός, ἀφοῦ ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ δεῖ ὅλα τὰ νομίσματα φωτογραφισμένα, στὸ τέλος, καὶ νὰ κάνει τὶς ἀναγκαῖες συγκρίσεις καὶ τοὺς ἀρμόζοντες παραλληλισμούς. Οἱ indices καὶ οἱ πίνακες καλύπτουν κάθε πτυχή καὶ εἶναι ἐνημερωτικότεροι. Ἰδιαίτερα θὰ θέλαμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀριότητα καὶ τὴ χρησιμότητα ἐκείνων πού περιέχουν τὰ μονογράμματα. Γενικά, ἡ συμβολὴ τοῦ Borearachchi στὴ νομισματολογία καὶ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τῆς Βακτρίας καὶ τῆς Ἰνδίας εἶναι μεγάλη. Τὸ βιβλίο του θὰ εἶναι πολὺ χρήσιμο ὄργανο γιὰ τὸν νομισματολόγο ἢ ἱστορικό τῆς Κ. Ἀσίας τῶν τριῶν αἰῶνων π.Χ.

Μιχ. Σ. Κορδώσης

Chen Zhi-Qiang, *Μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν Βυζαντινο-κινεζικῶν σχέσεων* (4ος-15ος), Διδακτ. Διατριβή πού ὑποβλήθηκε στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Ἀριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994, δακτυλογρ., σ. XXV+276+XV.

Τό δημοσίευμα ἀρχίζει μέ Εὐχαριστίες, Περίληψη (ἐλληνικά καί ἀγγλικά), Πίνακα περιεχομένων καί Βιβλιογραφία. Ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σ. 1-11), ὅπου θίγονται ὀρισμένα γενικότερα θέματα καί ιδιαίτερα ἐκεῖνα πού ἔχουν σχέση μέ τίς μεταφράσεις κινεζικῶν κειμένων, μέ τή μέθοδο τῆς ἔρευνας καί μέ τήν «ἐπίδραση τῶν Γεωγραφικῶν Σπουδῶν» σ' αὐτήν. Σχετικά μέ τό πρῶτο θά ἤθελα νά σημειώσω ἐδῶ ὅτι Ἕλληνες καί Κινέζοι πρέπει νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι οἱ «ξένοι» δέν μποροῦν νά ἐγκύψουν στίς ἀντίστοιχες, ἐλληνικές ἢ κινεζικές πηγές, μέ τὰ ἴδια ἢ καλύτερα ἀποτελέσματα ἀπό ἐμᾶς τοὺς «ντόπιους». Δέν συμμερίζομαι, λοιπόν, τήν ἀποψη τοῦ σ. ὅτι οἱ πρῶτοι ἐρευνητές δέ γνώριζαν σέ βάθος τήν κινεζική γλῶσσα καί γι' αὐτό ἔκαναν λάθη. Θά ἔλεγα ἢ ὅτι μεταφράζουν ἐλεύθερα ἢ ὅτι τὰ περισσότερα λάθη πού ἔγιναν δέν μποροῦσαν νά ἀποφευχθοῦν, λόγω τῆς ἀποτυπώσεως τῆς κινεζικῆς μέ ἰδιογράμματα καί τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ κινεζικοῦ κειμένου, ὅπου ὅπωςδήποτε ὑπεισέρχεται ἡ ὑποκειμενικότητα. Ὄνόματα ὅπως τοῦ Hirth, Chavannes, Pelliot, Legge κ.ἄ. ἀποτελοῦν ἐγγύηση γιά τίς ὅσο τό δυνατό καλύτερες μεταφράσεις τῶν κινεζικῶν κειμένων.

Σχετικά, τώρα, μέ τήν «ἐπίδραση» τῆς γεωγραφίας στήν ἔρευνα καί μέ τήν ἀντίληψη ὅτι «οἱ Ἱστορικές Σπουδές δέν μποροῦν νά ἀντικατασταθοῦν ἀπό τήν ταύτιση» (ἐννοεῖται τῶν τοπωνυμίων), θά ἔλεγα, μέ βεβαιότητα, ὅτι δέν πρέπει νά ξεχωρίζουμε τήν ἱστορία ἀπό τήν γεωγραφία κατὰ τή μελέτη τῶν ἑλληνοκινεζικῶν σχέσεων, μάλιστα πρὶν ἀπό τό τέλος τοῦ βου αἰ. μ.Χ. Ὅταν ὑπάρχει ἀκόμη καί ζήτημα ταύτισης τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κράτους τῆς Δύσης, τό καταλαβαίνει αὐτό κανεῖς χωρίς δυσκολία. Σέ μιὰ τόσο ἀπομακρυσμένη χώρα ἀκόμη καί μιὰ πρεσβεία μέ κάποιον συγκεκριμένο σκοπό χάνει τή σημασία της μπροστά στό ταξίδι (πρόχειρα παραδείγματα τὰ ταξίδια τῶν Εὐρωπαίων τοῦ ΙΓ' καί ΙΔ' αἰώνα, ὅπως τοῦ Marco Polo). Συμφωνῶ ἀπόλυτα μέ τήν ἀποψη τοῦ σ., πού ἐκφράζεται καί ἄλλοῦ, γιά τήν ταύτιση τῶν τοπωνυμίων. Ὅπως ἤδη εἶχα ἀναπτύξει σέ παλαιότερο δημοσίευσμά μου, δέν μποροῦμε νά βγάλουμε συμπεράσματα μόνο ἀπ' αὐτά: ἀπόδειξη ὅτι οἱ πάντες βρῖσκουν φωνητική ὁμοιότητα μέ τό κινεζικό ὄνομα σέ διαφορετικά τοπωνύμια.

Ἡ κατακλείδα τῆς Εἰσαγωγῆς ὅτι οἱ «σχέσεις μεταξύ τῆς Κίνας καὶ τῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα, ἦταν κυρίως αὐτῶν τῶν βυζαντινοκινεζικῶν σχέσεων» θὰ μ' εὕρισκε σύμφωνο γιὰ τὴν περίοδο ὡς τὸν 9ο αἰ. Ἀπὸ τὸ χρονικὸ αὐτὸ σημεῖο καὶ πέρα, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἔχω ὀρισμένες ἀμφιβολίες καὶ ἀπὸ τὸν 13ο (ἢ καὶ 12ο) αἰώνα τὴ βεβαιότητα ὅτι τὴ σκυτάλη τὴν πῆραν οἱ Δυτικοί.

Ἡ διατριβὴ χωρίζεται σὲ 6 κεφάλαια (στὴν πραγματικότητα σὲ πέντε, ἀφοῦ στὸ ἕκτο περιέχονται τὰ συμπεράσματα).

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, «Ἡ ἀντίληψη τῶν Κινέζων περὶ Ρωμαϊκῆς-Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας», γίνεται λόγος γιὰ τὰ ὀνόματα *Τά-τσιν* καὶ *Φού-λιν* στὶς κινεζικὲς πηγές καὶ συζητοῦνται οἱ ἄλλες ὑπάρχουσες πληροφορίες γιὰ τὸ κράτος αὐτό, μὲ κύριο σκοπὸ τὴν ἀπόδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ Ρωμαϊκῆ-Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα, ὄνομα (*Τά-τσιν*) καὶ θέση τοῦ ἐν λόγω κράτους συμπλέκονται ἄρρηκτα στὴ συνείδηση τοῦ σ. Ἐπανελημμένα ἀναφέρεται ὅτι «τὸ ὄνομα *Τά-τσιν* πάντοτε σήμαινε τὸ δυτικότερο κράτος» (σ. 18, 19, 20, 22, 61 κλπ.). Τὶ μποροῦμε, ὅμως, νὰ ποῦμε γιὰ τὶς πληροφορίες (ἄμεσες ἢ ἔμμεσες), ποὺ παρουσιάζουν τὸ *T'iao-Chih* (Βαβυλωνία) ὡς τὸ δυτικότερο κράτος;¹ Δὲν ἔχει, λοιπόν, τὸ ὄνομα *Τά-τσιν* σχέση μὲ τὴ θέση του, μολονότι τὸ κράτος αὐτὸ τοποθετεῖται σχεδὸν πάντα στὸ δυτικότερο σημεῖο τῆς γῆς καὶ μολονότι, στὰ παλαιότερα χρόνια, συνδέονται μαζί του μῦθοι ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ὕψος κατοίκων στὸ δυτικότερο τότε γνωστὸ γιὰ τοὺς Κινέζους σημεῖο, ποὺ βρισκόταν πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν Κίνα. Ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω ὅτι τὸ ὄνομα *Τά-τσιν* (*Ta-Ch'in*) δὲν εἶναι, παρὰ ἡ μετάφραση τοῦ Ἰνδικοῦ ὀνόματος *Yavana*². Τὴν ἄποψή μου αὐτὴ, τελευταία, ἐνισχύει τόσο ἡ θέση τοῦ *Ta-Ch'in* στὸ ἔργο τοῦ *Chau Ja-Kua*, στὴ ΒΔ, ὅπως πιστεύω, Ἰνδία ὅσο καὶ ἡ παρουσίαση σὲ δακτυλόγραφη μορφή ὀρισμένων κινεζικῶν κειμένων περὶ *Ta-Ch'in* καὶ *Fu-lin* ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν κ. *Chen Zhi Qiang*, ποὺ τυπώνονται τώρα. Στὴ σελ. 60 τῆς δακτυλόγραφης μορφῆς ἢ γλώσσα *Yamanine* (*Yavanine*) συνδέεται μὲ τὸ *Ta-Ch'in*!

Ἡ ἀπόρριψη ἀπὸ τὸν σ. τῆς ἀποψῆς τοῦ *Hirth* περὶ ἰσότητος (στὸ *Hou-Han-shu*, *Wei-liao* κλπ.) σταδίου καὶ *li* (σ. 21) δημιουργεῖ τεράστια προβλήματα μὲ τὶς ἀποστάσεις. Ὅταν τὴν ἴδια ἀπόσταση, ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Κίνας ὡς ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο τῆς Δύσης, τὴ βρῖσκουμε σὲ ἄλλα χρονικὰ λιγότερο ἀπὸ μισὴ ἀπ' ὅ,τι στὰ παραπάνω, ἡ ἐξήγηση δὲν μπορεῖ

1. Βλ. *F. Hirth*, *China and the Roman Orient*, Leipsic-Munich 1885, σ. 68.

2. *M. Kordosis*, *China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special reference to the chinese sources*, Thessalonica 1992, σ. 194-205.

νά βασιζεται στις άπλές διακυμάνσεις του κινεζικού li. Ήξάλλου τὰ 40.000 li τῶν κινεζικῶν χρονικῶν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Κίνας στὴν πρωτεύουσα τοῦ Τα-τσίν (Ἀντιόχεια), ἀπὸ τὰ ὁποῖα 10.000 ὑπολογίζονται ἀπὸ τὴν Δυτικὴ (μᾶλλον Κυρτὴ) θάλασσα, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχουν σχέση μετὰ τὰ 40.000 στάδια τοῦ Στράβωνα ἀπὸ τὸ ἀνατολικότερο ὄριον τῆς γῆς ὡς τὸν κόλπο τῆς Ἰσοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 10.000 ὑπολογίζονται ἀπὸ τὴν Κασπία ὡς τὸν κόλπο³. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σταδίων εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἴσιος· ἡ θάλασσα ἀλλάζει. Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸν σ. (σελ. 21, σημ. 32) τῆς ἀποψῆς τοῦ Hirth ὅτι ἡ θάλασσα ὁδὸς πρὸς τὸ Τα-Ch'ip ἀκολουθοῦσε τὸ γύρο τῆς Ἀραβικῆς χερσονήσου, ἐπιφανειακὰ φαίνεται πὼς ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 10.000 li, ὅταν ἐκλάβει κανεὶς τὸ li μετὰ τὴν κινεζικὴ (ὅπως κάνει ὁ σ.) τιμὴ καὶ ὄχι μετὰ τὴν δυτικοποιημένη. Ὅμως, τί μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὰ 30.000 li ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Κίνας ὡς τὸν Περσικὸ, πού, στὴν πραγματικότητά, δὲν εἶναι παρὰ ελάχιστα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη θαλασσινὴ ἀπόσταση; Εἶναι, βέβαια, ὑπερβολικὰ μεγάλη, ὅταν ἀπορρίψουμε τὴν ἰσότητά li καὶ σταδίου, ὅπως κάνει ὁ συγγραφέας. Δὲν πρόκειται, λοιπόν, παρὰ γιὰ ἰσότητά τῶν δύο μέτρων, ὁπότε καὶ τὸ ταξίδι μέσω θαλάσσης πρέπει νὰ ἦταν πολὺ πιὸ σύντομο. Πρότασή μας εἶναι ὅτι ἡ «θάλασσα» αὐτὴ δὲν εἶναι παρὰ τὸ σύστημα Τίγρις-Εὐφράτης (βλ. παρακάτω) καὶ ἐπομένως ὅτι ὁ ταξιδιώτης δὲν ἔκανε κανένα γύρο ἀλλὰ προχωροῦσε μέσω Μεσοποταμίας καὶ Ἀρμενίας. Ἔτσι, τώρα, δικαιολογούνται τὰ 30.000 li ἀπὸ τὴν Κίνα στὴ Βαβυλωνία καὶ τὰ 10.000 li ἀπὸ τὴν τελευταία στὴν Ἀντιόχεια, μέσω τοῦ δρόμου πού σχημάτιζε τόξο, ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἄμιδα καὶ τὴ Μαρτυρόπολη.

Στις θεωρίες περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς Fu-lin πού μνημονεύονται στὴ διατριβή, πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ προσθέσουμε ἐκείνη πού τὴ συνδέει μετὰ τὸ ὄνομα τῆς Ρώμης, πού κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι καὶ ἡ σωστή. Ὁ σ. συσχετίζει τὸ ὄνομα Fu-lin μετὰ τὸ «Πόλιν», πράγμα πού δέχονται πολλοὶ ἐρευνητές. Γιὰ τὴ φωνητικὴ σύνδεση ἀπὸ τὸν σ. (σελ. 31), καὶ ἄλλους ἐρευνητές τῶν δύο ὀνομάτων δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος ἐδῶ, γιὰ τὴ χρονολογικὴ σύνδεση ὁμως μετὰ τὴν Κων/λη, ἀμέσως μετὰ τὴν ἴδρυσή της, κατὰ τὴν ὁποία θεωρεῖται φυσικὸ ἀπὸ τὸν σ., στὰ ἐγκαίνιά της, «ὁ αὐτοκράτορας τῆς Κίνας νὰ ἔστειλε διπλωμάτη πρεσβευτὴ στὸ Βυζάντιο, γιὰ νὰ διαβιβάσει τὰ συγχαρητήρια», ἃς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ ἐκφράσουμε τὶς ζωηρὲς ἀμφιβολίες μας. Βέβαια ὁ σ. στηρίζει τὴν ἀποψὴ του στὴν ἀποδοχὴ τῆς μνείας τῆς Fu-lin στὶς κινεζικὲς πηγές δύο περίπου αἰῶνες νωρίτερα ἀπ' ὅ,τι γενικὰ πιστεύεται, ἐκτὸς ὁμως πού ἡ ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι πολὺ πρῶιμη

για την αποδοχή του νέου ονόματος (αν και δεν αποκλείεται να έχει αρχίσει να εμφανίζεται στις πηγές), επί πλέον, τα κάπως διαφορετικά Pu-lan και Fu-lu-ni που προτείνονται επίσης ως παρεμφερείς ονομασίες της Fu-lin, κάνουν αρκετά ασαφή την κατάσταση. Βέβαια και ο Shiratori δέχεται ότι το Pu-lan και Fu-lu-ni σημαίνουν το Βυζάντιο (Fu-lin), το πιθανότερο όμως (ιδιαίτερα για το δεύτερο) είναι να πρόκειται για άλλη χώρα, προς τα ΒΑ. Τρία σχεδόν σύγχρονα ονόματα για την ίδια χώρα είναι, νομίζω, πολλά. Στη σελ. 30, ο σ. αναφέρει ότι το Ta-Ch'in συναντάται μόνο μ' ένα τύπο (σε αντίθεση με το Fu-lin). Τοῦτο, βέβαια, πρέπει να μᾶς προβληματίσει.

Στις ενδείξεις για την ταύτιση του Ta-Ch'in και Fu-lin με το ρωμαϊκό και το βυζαντινό κράτος συγκαταλέγονται και οι ἀφηγήσεις για τους αυτοκράτορες ότι δεν είναι πάντα κληρονομικοί ἄρχοντες, ἀλλὰ ἀνεβαίνουν στο θρόνο με την ἀξία τους, ὅτι ἀντικαθίστανται ἀπὸ τοὺς κατοίκους, ὅταν συμβοῦν καταστροφές, χωρὶς, μάλιστα νὰ προβάλλουν ἀντίσταση κλπ. Ὁ σ. βρίσκει κάποια σχέση ἀνάμεσα στις ἀναφορές αὐτές και σὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ θὰ λέγαμε ὅτι οἱ ἐρμηνεῖς του δὲ διαφέρουν πολὺ ἀπὸ ἐκείνες πὺν δίνουν μερικοὶ ἐρευνητὲς σὶς μυθικὲς ἢ ἡμιμυθικὲς πληροφορίες τῶν Δυτικῶν πηγῶν γιὰ τὴν Κίνα (π.χ. τὴν πληροφορία ὅτι οἱ Κινέζοι ἦταν εἰρηνοφιλοὶ, τὴν ἐξηγοῦν κατὰ γράμμα. Στὴν πραγματικότητα και σὴν Κίνα οἱ πόλεμοι ἦταν σύνθητες φαινόμενο). Ὅτι ὑπῆρχε κάποιος πυρῆνας ἀλήθειας, νομίζω πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο. Ἐκτὸς ὅμως πὺν εἶναι δύσκολο νὰ βρεθεῖ, τὸ θέμα τοῦτο ἔπρεπε νὰ συζητηθεῖ παρακάτω, σὴν «ἀνάλυση τῶν μυθικῶν στοιχείων» (σ. 59 κ.έ.).

Πιο κοντὰ σὴν πραγματικότητα εἶναι τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν «ἀρχιτεκτονική» τοῦ Ta-Ch'in (σ. 40 κ.έ. Πρόκειται, κυρίως, γιὰ ὑλικά κατασκευῆς τειχῶν και τῶν παλατιῶν). Στὴν πληροφορία τῶν Κινεζικῶν χρονικῶν ὅτι τὰ τείχη τῶν πόλεων τοῦ Ta-Ch'in ἦταν φτιαγμένα ἀπὸ πέτρες, ὁ σ. προσπαθεῖ, φιλότιμα, σὲ δυὸ ὁλόκληρες σελίδες, νὰ μᾶς πείσει (ἢ μᾶλλον ὑπενθυμίσει) ὅτι οἱ πόλεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἶχαν πέτρινα τείχη, με διαφορὲς ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες, γιὰ νὰ εἴμαστε ὅμως πιὸ σίγουροι γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Ta-Ch'in. ἐν σχέσει με τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν τειχῶν τῶν πόλεων του, ἔπρεπε οἱ γύρω ἀπ' αὐτὸ χῶρες νὰ χρησιμοποιοῦσαν διαφορετικὸ ὑλικό. Λεπτομερῆ και πειστικά, ὄχι ὅμως ἄγνωστα, εἶναι και τὰ γραφόμενα γιὰ τὸ ταχυδρομικὸ και ὁδικὸ δίκτυο τοῦ Ta-Ch'in, με ἀφορμὴ ὅσα μνημονεύονται στὰ χρονικά.

Ἀκολουθοῦν, σὲ πέντε σελίδες (53-59), ἡ «γεωγραφία και ἡ τοπογραφία τοῦ Τά-τσιν». Πέντε σελίδες γι' αὐτὸ τὸ τεράστιο θέμα εἶναι πολὺ λίγες. Δὲν εἶναι μόνο οἱ γενικότερες πληροφορίες γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ Ta-Ch'in πὺν περιέχονται σὶς κινεζικὲς δυναστικὲς ἱστορίες ἀλλὰ, περισσό-

τερο ακόμη, τὰ ὑπάρχοντα ὁδοιπορικὰ μὲ τὰ τοπωνύμια-σταθμούς τους. Ἐὰν δὲν ταυτιστοῦν μὲ βεβαιότητα οἱ σταθμοὶ αὐτοί, τότε θὰ μᾶς λείπουν οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν τελικὴ ταύτιση τοῦ Ta-Ch'in. Ὁ σ. ἀκολουθεῖ τὸν Shiratori στὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ Ta-Ch'in ἦταν ἡ Αἴγυπτος κυρίως (καὶ τὸ συριακὸ τμήμα στὴν Ἱστορία τῆς Δυναστείας τῶν Οὐέι, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει), ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ τὸν Hirth. Ἐπισημάνω μου εἶναι ὅτι τὸ κύριο μέρος τοῦ Ta-Ch'in εἶναι ἡ Συρία καὶ ὅτι φθάνει κανεὶς ἐκεῖ ἀφοῦ περάσει τὴν «Κυρτὴ θάλασσα», ἢ ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς ξηρᾶς. Συμφωνῶ μὲ τὸν Hirth ὡς πρὸς τὴ Συρία καὶ τὴν πρωτεύουσά της An-tu (Ἀντιόχεια), διαφωνῶ ὅμως ὡς πρὸς τὸ ταξίδι μέσω τοῦ Περσικοῦ καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς. Ὑστερα ἀπὸ χρόνια ἐνδελεχοῦς μελέτης, ἐξακολουθῶ δηλ. νὰ πιστεύω ὅτι Δυτικὴ (ἢ καλύτερα Κυρτὴ) θάλασσα εἶναι τὸ σύστημα Εὐφράτη καὶ Τίγρι καὶ οἱ σταθμοὶ τῶν ὁδοιπορικῶν πόλεις τῆς Ν. Ἀρμενίας.

Σχετικὰ μὲ τὸ μεγάλο πρόβλημα, ἂν οἱ Κινέζοι θεωροῦσαν ὡς Ta-Ch'in μόνον τὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίες τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ἢ ἂν ἐννοοῦσαν ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια, ὁ σ. ταυτίζει τὴν χώρα αὐτὴ τῶν κινεζικῶν πηγῶν τοῦ Α' καὶ Β' αἰ. μ.Χ. κυρίως μὲ τὴν Αἴγυπτο, πιστεύοντας ὅτι τὴν θεωροῦν ὡς ἓνα μέρος ἐνιαίου κράτους⁵. Παρακάτω, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψη του, ὅτι «τὸ Ta-Ch'in δὲν εἶναι μόνον ἡ Αἴγυπτος, ἀλλὰ ὁλόκληρη ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία», μιλάει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν λιονταριῶν πού βρισκόταν στὴν Εὐρώπη καὶ μάλιστα στὴ Μακεδονία (σ. 58). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ σ. πιστεῖ πὼς οἱ Κινέζοι εἶχαν συνείδηση ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα ἐδάφη τοῦ Ta-Ch'in πέραν τῆς Αἴγυπτου (ἢ, σωστότερα θὰ λέγαμε τῆς Συρίας καὶ τῶν γύρω περιοχῶν στὰ ὁποῖα, σὲ ἄλλα χρονικά, προσετέθη καὶ ἡ Αἴγυπτος), προφανῶς λιγότερο γνωστά. Ἡ ἀποψη αὐτὴ νομίζω πὼς δὲν εἶναι σωστὴ. Οἱ Κινέζοι πίστευαν ὅτι τὸ Ta-Ch'in περιοριζόταν μόνον στὰ ἐδάφη ἐκεῖνα πού γνώριζαν, (τὰ ὁποῖα ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς διευρύνονταν). Ἐτσι, ἐκεῖ τοποθέτησαν ἀκόμη καὶ τὴν πρωτεύουσά του An-tu (Ἀντιόχεια). Γεωγραφικὰ, ἐπομένως, οἱ Κινέζοι ταύτιζαν τὸ Ta-Ch'in μὲ τὴ Συρία, τὴν Παλαιστίνη, τὴ Ν. Ἀρμενία καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Α. Μεσογείου στὴν ἀρχή, μὲ τὶς παραπάνω περιοχὲς καὶ τὴν Αἴγυπτο ἀργότερα. Ὁ αὐτοκράτορας, βέβαια, ἔμενε στὴ Ρώμη, οἱ Κινέζοι ὅμως δὲν τὸ ἐγνώριζαν καὶ πίστευαν ὅτι ἔδρα του εἶναι ἡ Ἀντιόχεια. Σχετικὰ μὲ τὴ Fu-lin, οἱ γνώσεις τους ἐπεκτάθηκαν καὶ στὴ Μ. Ἀσία, ὡς τὴν Κων/λη. Τὰ περὶ τὴ Fu-lin ὅμως ἐδαφικὰ προβλήματα εἶναι πιὸ σύνθετα, γιὰτί ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παλιὰ ἐδάφη ἀφαι-

5. Βλ. σ. 58: «...μιλώντας γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ οἱ κινεζικὲς πηγὲς δὲν ἐννοοῦν μόνον τὸ μέρος (τμήμα) τοῦ κράτους πού περιγράφουν ἀλλὰ ὁλόκληρο τὸ κράτος». Βλ. καὶ σ. 59, ὅπου ταυτίζεται μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ καὶ τὸ Βυζαντινὸ κράτος.

ρέθησαν από τους Άραβες, και δέν είναι δυνατό να γίνει λόγος ἐδῶ.

Στό ὑποκεφάλαιο «Ἀνάλυση τῶν μυθικῶν στοιχείων», ὁ σ. «διαπιστώνει» ὅτι οἱ «κινεζικῆς πηγῆς περιπλέκουν τήν πραγματικότητα μέ τὸ μῦθο, δηλαδή περιλαμβάνουν καί ὑλικό πού εἶναι τελείως μυθικό, ὅμως τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καί στίς δυτικῆς πηγῆς». Τοῦτο «ὀφείλεται σέ παράγοντες, ὅπως ἡ μεγάλη ἀπόσταση πού χώριζε τούς δύο κόσμους... καί ἐπίσης ἡ περιορισμένη γνώση τῶν συγγραφέων τῆς περιόδου αὐτῆς...» (σ. 60). Παρακάτω ἐκφράζει τήν ἀποψη ὅτι δέν εἶναι σωστό να ἀντιμετωπίζονται τὰ κινεζικά κείμενα «ὡς πηγῆς δεύτερης κατηγορίας». Πρόκειται, βασικά, γιά ἀπόψεις πού εἶχα ὁ ἴδιος ἐκφράσει στό παραπάνω ἔργο μου, καί μάλιστα στά ὑποκεφάλαια «The “Utopian theory” καί “The Weakness of the “Utopian theory”»⁶, ὅπου γιά πρώτη φορά γίνεται προσπάθεια να ξεχωριστοῦν τὰ μυθικά ἐκεῖνα στοιχεῖα πού περιέχουν πυρήνα ἀλήθειας ἀπό τὰ τελείως μυθικά. Ὡς χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ἀνέφερα τήν ἱστορία τοῦ «θαλασσινοῦ προβάτου», μέ βάση τὰ γραφόμενα τοῦ Laufer. Ὁ κ. Chen κάνει λόγο καί γιά τήν ἱστορία αὐτή, ἐπιλέγοντας, ὅμως, ἄλλη γνωστή ἐξήγηση.

Σχετικά μέ τήν «ἐναέρια γέφυρα», ὁ σ. δέχεται τήν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιά «μιά στενή λωρίδα γῆς ἀνάμεσα στή θάλασσα καί τῆ λιμνοθάλασσα... κοντά στό ἀρχαῖο Πηλούσιο... στήν περιοχή τῆς ΒΑ Αἰγύπτου» (σ. 63). Παρακάτω, μέ ἀφορμῆ τῆ θέσης τῆς «γέφυρας», φαίνεται καθαρά ὅτι Ta-Ch'ip, κατά τόν σ., εἶναι κυρίως ἡ Αἴγυπτος, μία ἀποψη πού ὑποστήριξε μέ πολλά ἐπιχειρήματα ὁ Shiratori, ὁ δεῦτερος μετά τόν Hirsh πού ἀφιέρωσε πολλές σελίδες στό τοπογραφικό τοῦ Ta-Ch'ip, μέ ἀρκετά ἱκανοποιητικά, θά ἔλεγα, ἀποτελέσματα. Ἀποδοχή τῆς κατάστασης αὐτῆς καί συχνές παραπομπές, ἦταν χρέος τοῦ σ. ἀέναντι τόν σπουδαῖο αὐτόν ἐρευνητή. Ἐδῶ θά ἤθελα να σημειώσω ἐπίσης ὅτι ὁ κ. Chen ἐπανειλημμένα κάνει λόγο (σημ. 2, 3, 16, 315, 712) γιά τήν τάση τοῦ Shiratori να μεγαλοποιήσει τόν μυθικό παράγοντα στό γραφόμενα τῶν Κινεζικῶν χρονικῶν⁷, παραπέμποντας καί στή δική μου ἐργασία, πρέπει ὅμως να διευκρινίσω, ὅτι, ὡς πρὸς τὸ τοπογραφικό μέρος τῶν πληροφοριῶν, ὁ Shiratori δέν ἀπορρίπτει παρὰ μόνο τήν ὑπαρξη τῆς πρωτεύουσας An-tu (γιά τήν ὁποία καί ὁ σ. τῆς παρούσας μελέτης δέν ἀναφέρει ἐπίσης τίποτε, ἐμμεση ἔνδειξη ὅτι τοπογραφικά τόν ἀκολουθεῖ σέ πολλά σημεία), πρὸς ὄφελος τῆς Ἀλεξάνδρειας, τήν

6. M. Kordosis, σ. 161-177 (καί 223 κ.έ., στήν ἑλληνική περίληψη).

7. Βλ. κυρίως σημ. 16 (σελ. 13: «ἀπέκρουσε τήν ταύτιση τοῦ Τά-τιν (ὁ Shiratori) μέ ὁποιοδήποτε ὑπαρκτό κράτος»! Τοῦτο, βέβαια, δέν εἶναι σωστό. Δέν ἔφθασε ὡς ἐκεῖ ὁ Shiratori! Μόνο τίς πληροφορίες πού μᾶς παρέχουν τὰ χρονικά τῶν βόρειων καί νότιων δυναστειῶν, ιδιαίτερα τὸ Wei-shu, ἀπορρίπτει τελείως (νομίζω, ἀδικαιολόγητα).

όποια θεωρεῖ ὡς πρωτεύουσα. Ἄλλοι (καὶ λιγοστοὶ) ἐρευνητὲς εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἀπορρίπτουν τελείως ὅλες τὶς πληροφορίες τῶν κινεζικῶν χρονικῶν περὶ Ta-Ch'ih.

Τελειώνοντας, μὲ τὰ τοπογραφικά, θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι ἔξακολουθῶ νὰ πιστεύω πῶς ἡ παράξενη «ἐναέρια γέφυρα» τῶν 230 li (39 περ. χιλιόμε. καὶ ὄχι 80) εἶναι ἀποτέλεσμα συμφυρμού δύο πραγμάτων' μιᾶς πραγματικῆς φυσικῆς γέφυρας (τοῦ ἐντυπωσιακοῦ τοῦννελ, μέσω τοῦ ὁποίου διέρχονται τὰ νερά τοῦ Zibene Τίγρι) καὶ τοῦ ὑπογείου περάσματος τοῦ Τίγρι ποῦ ὁ Πλίνιος ὑπολογίζει σὲ 22 μίλια, ἀπόσταση, δηλ. σχεδόν ἴση μὲ τὰ 230 li.

Ἀκολουθεῖ τὸ δεῦτερο κεφάλαιο τῆς διατριβῆς σελ. 65-95: «Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῶν Βυζαντινο-κινεζικῶν σχέσεων», ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ φράση: «Οἱ πληροφορίες, κινεζικὲς καὶ δυτικὲς, γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Βυζαντινοκινεζικῶν σχέσεων μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχεδιάσουμε μιὰ *ὀλοκληρωμένη* καὶ *γενικὴ* εἰκόνα τῆς ἱστορίας αὐτῆς». Δέν μοροῦμε, λοιπόν, νὰ γνωρίζουμε ἂν ἡ εἰκόνα ποὺ θέλει νὰ δώσει ὁ σ. εἶναι τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴ μελέτη ὁμως τῶν ὄσων ἀκολουθοῦν μᾶλλον πρέπει νὰ ἐννοεῖται τὸ δεῦτερο. Πρόκειται γιὰ ἓνα σχεδιάσμα Κινεζικῆς ἱστορίας μὲ προεκτάσεις πρὸς τὴν Δύση καὶ ἓνα σχεδιάσμα Βυζαντινῆς ἱστορίας (μερικὲς φορές πολὺ ἐκτενοῦς) μὲ προεκτάσεις πρὸς τὴν Ἄνατολή.

Τὸ κεφάλαιο χωρίζεται σὲ τρεῖς ἐνότητες, τὴν «πρῶτη ἐποχὴ» (4ος-7ος αἰ.), τὴ «μέση ἐποχὴ» (7ος-10ος αἰ.) καὶ τὴν «τελευταία ἐποχὴ» (10ος-15ος αἰ.). Κατὰ τὴν πρῶτη περίοδο οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες ἀνιχνεύονται μὲ τὴ γνωστὴ ἀποστολὴ τοῦ Τσανγκ-Τσιάν στὴν Κ. Ἀσία, τὶς πληροφορίες τῶν κινεζικῶν ἢ δυτικῶν πηγῶν γιὰ τὴ Δύση ἢ Ἄνατολή, ἀντίστοιχα, καὶ τὶς διακυμάνσεις τοῦ ἐμπορίου, ποὺ πολλὲς φορές ἐμποδιζόταν ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τὸν βυζαντινοπερσικὸ ἀνταγωνισμό.

Ἡ μέση ἐποχὴ σημαδεύεται ἀπὸ τὸν βυζαντινοαραβικὸ ἀνταγωνισμό. Ὁ σ. διαπιστώνει ὅτι οἱ δραστηριότητες τοῦ βυζαντινοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου μὲ τὶς ἀνατολικὲς χῶρες σταμάτησε καὶ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Κίνα ἦταν περισσότερο ἔμμεση, λόγω τῆς ἀραβικῆς παρουσίας (σ. 82-83). Τοῦτο, ὁμως, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν σωστὴ ἄποψη τοῦ σ. ὅτι ἡ «μέση ἐποχὴ» ἦταν ἡ «χρυσὴ περίοδος» τῶν βυζαντινοκινεζικῶν σχέσεων. Δὲ μᾶς γίνεται δηλ. φανερὸ πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ βρισκόμαστε στὴν κορυφὴ τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Κίνα, ἐνῶ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους τὸ ἀραβικὸ φράγμα. Δὲ μνημονεύεται δηλ. ἡ γενικὰ παραδεκτὴ αἰτία ὅτι λόγοι τῶν συχνότερων τώρα ἐπαφῶν ἦταν ὁ κοινὸς ἀραβικὸς κίνδυνος. Ὅσο γιὰ τὸ τελευταῖο μέρος, παρέχονται κυρίως ἱστορικὲς εἰδήσεις ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Δύση (τελευταῖοι αὐτοκράτορες τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας - παρουσία

Σελτζούκων - Δυτικές δυνάμεις - κατάληψη Κων/λης από Φράγκους-Μαμελούκιοι Τούρκοι-Μογγόλοι, κατά τη γνώμη μου με πολύ περισσότερες λεπτομέρειες απ' ό,τι πρέπει), με σκοπό να ανιχνευθούν έμπορικές και άλλου είδους σχέσεις.

Το τρίτο κεφάλαιο της διατριβής, «Οί δρόμοι της επικοινωνίας μεταξύ της Κίνας και του Βυζαντίου» (σ. 96-126), χωρίζεται επίσης σε τρία υποκεφάλαια, ακολουθώντας χρονολογικά, τη διαίρεση του προηγούμενου κεφαλαίου. Ο σ. πιστεύει ότι οί θαλασσινοί δρόμοι χρησιμοποιήθηκαν πριν από τους χερσαίους (σημ. 220). Τους τελευταίους τους χωρίζει στο ανατολικό τμήμα, προς το μέρος της Κίνας, το κεντρικό, από το Παμίρ ως τη λεκάνη του Ευφράτη, και το δυτικό, από τον Ευφράτη και πέρα. Δεδομένου ότι οί Κινέζοι δέ γνώριζαν τὰ ἐδάφη δυτικά της Αιγύπτου και της Μ. Ἀσίας, εἶναι φανερό ότι τὸ τρίτο τμήμα εἶναι πολὺ περιορισμένο.

Στὸ πρώτο τμήμα γίνεται λόγος γιὰ τοὺς τρεῖς γνωστοὺς δρόμους ποὺ ξεκινούσαν ἀπὸ τὴν Κίνα πρὸς τὴ Δύση, μέσω τῶν ὁάσεων τοῦ Tagim. Στὸ κεντρικὸ τμήμα μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ δρόμος ποὺ περνούσε μέσα ἀπὸ τὴν Κασπία θάλασσα καὶ ἐβγαζε στὴν Μπακού καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Τραπεζούντα, ἐπειδὴ εἶναι πιὸ ἄγνωστος. Ὁ σ. γιὰ περισσότερες πληροφορίες παραπέμπει (σ. 102) στὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Ramsay, *Asia minor* (σελ. 51-62, 164-179) ἀλλὰ ἐκεῖ γίνεται λόγος γιὰ τοὺς δρόμους τῆς Μ. Ἀσίας μόνο. Καὶ ἐδῶ ἡ Αἴγυπτος θεωρεῖται ὡς τὸ κύριο μέρος τοῦ Ta-Ch'ip, ἀφοῦ σημειώνεται ὅτι «σύμφωνα με τὶς κινεζικὲς πηγές» οἱ δρόμοι ὀδηγοῦσαν στὸ Νεῖλο (σ. 106), παρακάτω ὁμως (στὴν ἴδια σελίδα) ἀναγράφεται ὅτι «στὰ μάτια τῶν Δυτικῶν ...ἡ Ἀντιόχεια ἦταν ...ὁ τελευταῖος σταθμὸς τοῦ δρόμου τοῦ μεταξιοῦ». Ἡ ἀσυμφωνία αὐτὴ ἔπρεπε νὰ εἶχε προβληματίσει τὸν σ. γιὰ τὴν ἐπιλογή τῆς Αἴγυπτου ὡς κυρίου τμήματος τοῦ Ta-Ch'ip. Σχετικὰ με τὶς συνθήκες μετακίνησης σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τρία παραπάνω τμήματα, σωστὰ θεωρεῖται τὸ ἀνατολικὸ πιὸ ἀσφαλὲς καὶ τὸ κεντρικὸ ὡς τὸ πλέον ἀνασφαλές.

Ἀπὸ τοὺς θαλάσσιους δρόμους, ὁ σ. μνημονεύει τὸ γνωστὸ μας δρόμο κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τῆς Ἰνδοκίνας ποὺ ἐβγαζε, μέσω πορθμοῦ Μαλάκκας, στὴν Κεϋλάνη (σ. 110). Ὁ δεῦτερος μνημονευόμενος δρόμος, μέσω Φιλιππίνων, νομίζω ὅτι εἶχε μεγαλύτερη σημασία γιὰ τοὺς Ἀραβες. Ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα καὶ ὕστερα, μεγάλη σημασία λαμβάνει ὁ δρόμος ποὺ περνᾶει βόρεια τῶν βουνῶν Τιεν-σάν καὶ τῆς Κασπίας. Ἀπαραίτητο ἐδῶ, γιὰ τὴ γνώση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ δρόμου αὐτοῦ, ἦταν ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἔργου τοῦ Μενάνδρου Προτήκτορος γιὰ τοὺς δυτικούς Τούρκους. Τέλος, τὰ γραφόμενα γιὰ τὸ δρόμο ἀπὸ Κουανγκ-Τζόου πρὸς Σουμάτρα καὶ Ἀνατολ. Ἀφρική, τῆς τελευταίας περιόδου (ὕστερα ἀπὸ τὸν 10 αἰ.), καθὼς καὶ

για την κατάσταση τῶν δρόμων ἐπὶ Μογγόλων, ἀφοροῦν κυρίως στοὺς Ἄραβες καὶ τοὺς Δυτικούς (ἐξἄλλου μνημονεύονται ὁ Marco Polo, Pegolotti, G. de Marignolli κλπ.).

Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὑποκεφάλαιο «Ἡ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ», ἀφοῦ ὁ σ. κάνει μιὰ φιλότιμη προσπάθεια γιὰ τὸν κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμό τοῦ χρόνου ποὺ χρειάζοταν ὁ ταξιδιώτης γιὰ νὰ φθάσει ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολή καὶ ἀντίστροφα, ἄσχετα ἂν πετυχαίνει ἢ ὄχι. Ὑπολογίζει τὸ θαλάσσιο ταξίδι ἀπὸ τὴν Κίνα στὴ Μεσόγειο τέσσερα χρόνια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐνάμισι συνεχοῦς πλεύσεως καὶ τὸ ὑπόλοιπο καθυστερήσεις καὶ στάσεις (+ τέσσερα ἢ ἐπιστροφή), ἂν ὁμως ὑπολογίσουμε τμηματικά τὴν ἴδια ἀπόσταση θὰ διαπιστώσουμε πόσο παρακινδυνευμένο εἶναι νὰ μιλάμε μὲ ἀριθμούς, ἀφοῦ διαθέτουμε διαφοροτικά νούμερα γιὰ τὴν ἴδια ἀπόσταση (βλ. σ. 113, 120, 121). Γύρω στά τέσσερα χρόνια ὑπολογίζει καὶ τὸ ταξίδι ἀπὸ ξηρᾶς. Γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του, ἀναφέρει ὅτι ὁ Πτολεμαῖος ὑπολογίζει τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Κίνα στὴν Ἀν. Μεσόγειο σὲ 28 μῆνες, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ 70.900 στάδια, καὶ ὁ Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης σὲ 42 μῆνες! Γνωρίζουμε ὁμως ὅτι ὁ Πτολεμαῖος, διορθώνοντας τὸν Μαρίνο τὸν Τύριο, ὑπολογίζει τὴν ὡς ἄνω ἀπόσταση σὲ 42.100 στάδια (24.000 ὡς τὸν Λίθινο Πύργο καὶ 18.100 ὡς τὴν Σῆρα) καὶ ὁ Κοσμάς σὲ 243 μόνο μέρες! (150 ἀπὸ τὴν Κίνα ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς Περσίας + 80 ἡ περσικὴ ἐπικράτεια + 13 ἀπὸ τὴ Νίσιβι ὡς τὴ Σελεύκεια). Δὲν ξέρω πῶς ὁ σ. ἔφτασε σ' αὐτοὺς τοὺς ὑπολογισμούς, κυρίως γιὰ τὸν Κοσμά. Ἐπίσης, μπορεῖ κάποιος ἀπεσταλμένος νὰ ἔκανε 4 χρόνια ταξίδι, ἢ καὶ Ἄραβας συγγραφέας νὰ μᾶς δίνει διάρκεια ταξιδιοῦ χριστιανοῦ ἱεραποστόλου στὴν Κίνα 7 χρόνια (μαζί μὲ τὴν ἐπιστροφή), ἀλλὰ τί μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸν William de Rubruck, ποὺ κατὰ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς του ἀπὸ τὴν Κίνα στὴν Ἀντιόχεια (σ. 203) ἔκανε 8 μόνο μῆνες; Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ συμπεράνουμε πῶς ἂν οἱ 243 ἡμέρες ταξίδι ἀνάμεσα στὴν Κίνα καὶ τὴ Συρία ποὺ προτείνει ὁ Gibbon εἶναι πολὺ λίγες, καὶ τὰ 4 χρόνια ποὺ προτείνει ὁ κ. Chen εἶναι πάρα πολλά.

Στὸ τέλος τοῦ ὑποκεφαλαίου, ὁ σ. δικαιολογεῖ, πολὺ σωστά, ὅτι ἐπέμεινε στὸ χρόνο ἐκπληρώσεως τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ταξιδιοῦ γιὰ νὰ ὑπολογίσει πότε περίπου ἔφυγε ὁ πρεσβευτὴς ἀπὸ τὴ Δύση, ἀφοῦ οἱ Κινεζικὲς πηγὲς μνημονεύουν μόνο τὴ χρονολογία ἀφίξεως. Σύμφωνα, ὁμως, μὲ ὅσα εἴπαμε παραπάνω, τὰ ὀκτῶ χρόνια στὸ ταξίδι καὶ τουλάχιστον μερικαὶ μῆνες παραμονῆς στὴν πρωτεύουσα τῆς Κίνας εἶναι ἀρκετὰ ὥστε μὲ τὴν ἐπιστροφή του ὁ πρεσβευτὴς νὰ μὴν ἔβρισκε στὸ θρόνο τὸν αὐτοκράτορα ποὺ τὸν εἶχε στείλει! Πιστεύω, λοιπόν, ὅτι ἓνα ταξίδι ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια ἢ τὴν Κων/λη στὴ Ch'ang-gan (σημ. Xian), μέσω τοῦ χεισαίου δρόμου, ποὺ

δὲν ἐξηρτᾶτο τόσο πολὺ ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθήκες (μουσῶνες κλπ.), πρέπει νὰ διαρκοῦσε γύρω στὰ δυὸ χρόνια ἢ λιγότερο, ἀνάλογα μὲ τὶς καιρικὲς συνθήκες καὶ κυρίως τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὴν Κ. Ἀσία. Εἶναι φυσικὸ ἐξάλλου ἕνας αὐτοκρατορικὸς ἀπεσταλμένος νὰ ταξίδευε μὲ διαφορετικὲς συνθήκες ἀπ' ὅποιονδήποτε ἄλλον ταξιδιώτη. Φυσικά, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ ταξίδια πού διάρκεσαν πολὺ περισσότερο, τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ τὸ ἐκλάβουμε ὡς κανόνα, ὅπως δὲν πρέπει νὰ δίνουμε ἀποκλειστικὴ σημασία καὶ στὸ χρονικὸ διάστημα τῶν πολὺ σύντομων ταξιδιῶν.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο («Οἱ διπλωματικὲς ἐπικοινωνιές»), σ. 127-210, ἀρχίζει μὲ ἕνα πίνακα τῶν διπλωματικῶν ἀποστολῶν, συνολικά 24! Ὁ σ. προβληματίζεται μὲ τὴν ταυτότητα τῶν πρέσβων καὶ ἀναρωτιέται —ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐρευνητές— μήπως ἐπρόκειτο γιὰ ἐμπόρους (ὅπως ὁ Ἄραβας πρεσβευτὴς στὴν Κίνα τὸ ἔτος 993) ἢ, ἔστω, γιὰ ἀπεσταλμένους ἄλλων ἀξιωματοῦχων. Ἄν δὲν λυθεῖ τὸ πρόβλημα τοῦτο, καθὼς καὶ ἄλλα συναφῆ, τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ σ. (σελ. 139-141), εἶναι ἡ ἐπαλήθευση τῶν ἀποστολῶν, βάσει ἄλλων πηγῶν, ἢ ἀμφιβολία γύρω ἀπὸ τὴν ἀξιοπιστία τῶν κινεζικῶν πληροφοριῶν δὲν πρόκειται νὰ λείψει. Δυστυχῶς καμιά πληροφορία δὲν ὑπάρχει ἐκ μέρους τῶν δυτικῶν πηγῶν. Ἐτσι ὁ Flouus μιλάει γιὰ Σῆρες (Serēs), τοὺς ὁποίους προφανῶς πρέπει νὰ ταυτίσουμε μὲ πολὺ πιὸ κοντινὸ λαό, κατὰ τὴ συνήθεια τῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς νὰ καλοῦν μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα πολλοὺς λαοὺς πού συνήθως ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ μεταξιοῦ.

Ἄλλὰ καὶ ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς πρεσβεῖες πού ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν σ. ὄτι στάλθηκε στὴν Κίνα, μὲ βάση τὸ κείμενο τοῦ Εὐσεβίου, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο ὅτι δὲν ἔγινε. Ὁ Εὐσέβιος εἶναι σαφῆς, μνημονεύοντας τὴν Ἰνδία ὡς τόπο ἀπ' ὅπου ἔφθασαν οἱ πρέσβεις. Σ' αὐτὴν ἀφορὰ ἡ φράση «πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον» (καθὼς καὶ ἡ ἀντωνυμία «αὐτός», δηλ. ἀνατολικὸς Ὠκεανός), καὶ ἔτσι ἡ Κίνα ἐδῶ δὲν ἔχει καμιά θέση. Πρόκειται γιὰ εὐρέως διαδεδομένη ἀντίληψη τοῦ μεσαιῶνα πού φέρει ὡς ἀνατολικότερη χώρα τὴν Ἰνδία, παραβλέποντας τὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ (κυρίως ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο) γιὰ τὴν Κίνα. Δὲν δικαιολογεῖ ἐπίσης τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ χωρίο τοῦ Κοσμᾶ πού θεωρεῖ τὴν Τζίνιστα (Κίνα) ὡς «ἐσωτέρα πάντων Ἰνδία», ὄχι μόνο γιατί, ἂν πάρουμε κατὰ γράμμα τὰ λεγόμενα τοῦ Κοσμᾶ, ἡ Τζίνιστα δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἀνατολικότερα τοῦ Ἀσσάμ, ἀλλὰ, γιατί, ἂν πρόκειται νὰ διαλέξουμε ἀνάμεσα στὴ γνωστὴ Ἰνδία καὶ τὴ «Τζίνιστα», ἀσφαλῶς θὰ προτιμούσαμε τὴν πρώτη, γιατί ἡ «ἐξουσία» τῶν Ρωμαίων δὲν μποροῦσε νὰ φθάσει τόσο μακριά! Δὲν ὑπάρχει, λοιπόν, καμιά πρεσβεῖα κινεζικὴ ἐπὶ Μ. Κων/νου καὶ τὸ ἱστορικὸ «περίγραμμα» πού δί-

νεται με λεπτομέρεια παρακάτω είναι περιττό. Προφανώς εδώ ο σ. έπηρεάστηκε από την έτυμολόγηση της Fu-lin από το «πόλιν», θεωρώντας ότι με την ίδρυση της Κων/λης δίνεται και το όνομα στο νέο κράτος, πράγμα που οί Κινέζοι έμαθαν με την «συγχαρητήριο» πρεσβεία που έστειλαν. Έκτός όμως που η παραπάνω έτυμολογία δεν είναι βέβαιη, θεωρώ άπιθανο οί Κινέζοι να ονόμαζαν το παλιό Ta-Ch'ip από τη νέα, μικρή άκρη, πρωτεύουσα, τόσο σύντομα!

Άκολουθούν δυο διπλωματικές άποστολές τον 4ο αιώνα (σ. 148 κ.έ.), (η πρώτη από έναν πρεσβευτή της Fulin, ο όποιος παρέδωσε έπιστολή στον Κινέζο αυτοκράτορα και η δεύτερη Κινέζου πρεσβευτή, με άπαντητική έπιστολή προς τον βασιλιά της Fu-lin) και άλλες τρεις τον 5ο αιώνα, βυζαντινές, (των έτών 456, 465 και 467, που στην πραγματικότητα έστειλε η Pulan), που πρόσφεραν δώρα στον Κινέζο αυτοκράτορα. Ό σ. αναλύει τις ιστορικές συνθήκες κατά την έποχή του Μαρκιανού και Λέοντα Α, οί όποιοι, καθώς αναφέρει, πρέπει να έστειλαν τους πρέσβεις, τονίζοντας και πάλι ότι η Fu-lin την περίοδο αυτή μνημονεύεται με τρία ονόματα. Όπως σημείωσα και παραπάνω, έχω πολλές άμφιβολίες για την έποχή αυτή που στηρίζονται όχι μόνο στην τριπλή ονομασία (τουλάχιστο σε δύο περιπτώσεις δύο άπ' αυτά τα ονόματα βρίσκονται μαζί, πράγμα που πρέπει να σημαίνει διαφορετικές χώρες) αλλά και στην όλη κατάσταση της έποχής, κατά την όποία η Κίνα ήταν διαιρεμένη. Έτσι η άπουσία Βυζαντινών πρέσβων κατά τον 6ο αιώνα, την πιό πρόσφορη περίοδο της πρωτοβυζαντινής έποχής ως προς τα ταξίδια, το εμπόριο και τη διπλωματία, πραγματικά ξενίζει. Από την άλλη πλευρά, η μνεία του ονόματος Fu-lin από το 363, τόσο νωρίς, μάς βάζει σε σκέψεις. Η πρέπει να δεχθούμε ότι άφορούσε σε άλλη χώρα η ότι παρέμενε σχεδόν σε άχρηστία ως το τέλος του 6ου αι.!

Και τώρα ερχόμαστε στη δυναστεία των T'ang, τον «χρυσό αιώνα» των σινοβυζαντινών σχέσεων. Γενικά οί έρευνητές δέχονται ότι υπήρχε έπικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο την έποχή αυτή: άκρη και στον Όδηγό του Μουσείου Άσιατικής Τέχνης της Κέρκυρας διαβάζουμε: «Γνωστές είναι οί σχέσεις των Τάγγκ με τους Βυζαντινούς»⁸. Παρ' όλα αυτά, στην έπίσημη βιβλιογραφία, οί Βυζαντινολόγοι δε γνωρίζουν η δεν έχουν πεισθεί και υιοθετήσει άκρη ούτε και τις λιγότερο άμφισβητούμενες άποψεις των σινολόγων, και ο λόγος είναι προφανής: δεν υπάρχει έπαλήθευση από την εδώ πλευρά. Έξάλλου πώς να έμπιστευθείς τις διπλωματικές άποστολές ενός κράτους στη Δύση (όπως να ονομάζεται αυτό, Ta-Ch'ip η

8. Α. Καραμάνου-Παπουτσάνη, Κέρκυρα. Μουσείο Άσιατικής Τέχνης, Άθήνα, σ. 15.

Fu-lin), του οποίου η άμφισβητείται η ύπαρξη, η τοποθετείται σ' ένα ευρύτατο χώρο από την Ινδία ως την Ευδαίμονα Ἀραβία και την Ἰταλία; Τό θέμα τῆς ἀκριβοῦς τοποθέτησης τοῦ κράτους αὐτοῦ εἶναι ἴσως τὸ σοβαρότερο, κάτι πού ὁ σ. δὲν φαίνεται νὰ συμμερίζεται. Πῶς π.χ. νὰ κάνεις λόγο γιὰ πρεσβεῖες ἀπὸ τὴν Κων/λη, ἂν πρῶτα δὲ βεβαιωθεῖς ὅτι ἡ τελευταία εἶναι ἡ Fu-lin; Καὶ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ, πάλι· πρέπει νὰ διαπιστώσεις ἐπὶ πλῆθον ὅτι τὸ ὄνομα αὐτὸ παρέμεινε στὸ ἴδιο κράτος, ὡς τὸ τέλος.

Ἀπὸ τὶς πρεσβεῖες τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰῶνα, ἐκείνη τοῦ 643 εἶναι ἴσως, ἡ πλέον σημαντικὴ, γιὰτὶ (σύμφωνα μὲ τὰ Κινεζικὰ χρονικά, βέβαια) ἐγκαινιάζεται ἡ ἐπικοινωνία τῆς Κίνας μὲ τὴ Fu-lin, μετὰ ἀπὸ μεγάλο διάστημα. Πόσο εἶναι τὸ διάστημα αὐτό; Μόνο ὁ 6ος αἰ., ὅπως ὑποστηρίζει ὁ κ. Chen, ἢ περισσότερο; Γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πηγές ὅτι πρὶν ἀπὸ 3-4 δεκαετίες ὁ αὐτοκράτορας Yang-ti τῆς δυναστείας τῶν Sui ἤθελε νὰ ἀνοίξει ἐπαφὲς μὲ τὴ Fu-lin ἀλλὰ δὲν μπόρεσε⁹. Μήπως τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ 643 ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού τὸ μεγάλο αὐτὸ δυτικὸ κράτος ἔστειλε πρέσβεις μὲ τὸ νέο του ὄνομα; Τὸ μεγαλύτερο πρόβλημα ἐδῶ εἶναι τὸ ὄνομα Po-to-li, τοῦ βασιλιᾶ τῆς Fu-lin πού ἔστειλε τὴν πρεσβεῖα. Ὁ σ. προτιμᾷ νὰ ἀπορρίψει δυὸ ἀπὸ τὶς πιὸ διαδιδόμενες ἀπόψεις (α' . πᾶπας Θεόδωρος, β' . πατριάρχης — ἡ τρίτη εἶναι ὅτι στάλθηκε κάποιος «πατρίκιος») καὶ κάνει μιὰ δική του ὑπόθεση, προτείνοντας τὸ ὄνομα «Πτολεμαῖος», Βυζαντινὸ στρατηγὸ στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Ἄραβες. Δὲ νομίζω, βέβαια, ὅτι μποροῦμε νὰ ἀποδεχθοῦμε μιὰ τέτοια πρόταση. Ἐπίσης δύσκολο εἶναι νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας μεταχειρίσθηκε τιμητικὰ τὴν πρεσβεῖα τῆς Fu-lin, δίνοντάς της καὶ αὐτοκρατορικὸ γράμμα, μόνο ἐπειδὴ ἦταν ἡ πιὸ ἀπομακρυσμένη χώρα. Τὸ πιθανότερο εἶναι ἡ τιμητικὴ αὐτὴ διάκριση νὰ εἶχε σχέση καὶ μὲ τὴν προέλαση τῶν Ἀράβων.

Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Fu-lin τοῦ ἔτους 667, ὁ σ. ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ στάλθηκε ἀπὸ τὸν Κώνσταντα Β', πρὶν ἀναχωρῆσει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἢ, πιθανότερα, ὅτι πρόκειται γιὰ ἔμπορο, δεδομένου μάλιστα ὅτι αὐτὸς προσέφερε ἓνα εἶδος φαρμάκου, τὰ «θηριακά». Ἡ ἄσχημη κατάσταση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους πρὶν ἀπὸ τὸ 701, ἔτος μιᾶς ἄλλης πρεσβεῖας ἀπὸ τὴ Fu-lin, κάνει τὸν σ. νὰ πιστεῦει ὅτι ἐπρόκειτο ἢ γιὰ ἀποστολὴ τοπικοῦ διοικητῆ ἢ γιὰ ἐμπορικὴ ἀποστολὴ (σ. 170). Τέλος, γιὰ τὸ ταξίδι τῆς ἀποστολῆς τοῦ 719 πιστεῦει ὅτι πρέπει νὰ ἐγίνε μέσω θαλάσσης, πράγμα πού δὲ θεωροῦμε πιθανό.

Τὸ ἔτος 719 μαρτυροῦνται στίς κινεζικὲς πηγές δυὸ πρεσβεῖες, πού σὺμ-

φωνα μὲ τὸν σ. «δὲν εἶχαν ἐπίσημη διπλωματικὴ ἀποστολὴ» (σ. 173). Στὴν πρώτη στάλθηκε κάποιος ἀξιωματοῦχος τοῦ Tu-huo-lo (Τοχαρεστάν), φέροντας ὡς δῶρα δυὸ λιοντάρια (καὶ δυὸ ἀντιλόπες). Ἐκφράζεται ἡ ἀποψη ἀπὸ τὸν σ. ὅτι ὁ Βυζαντινὸς ἀπεσταλμένος ἀναγκάσθηκε νὰ διακόψει τὸ ταξίδι (λόγω ἀρρώστιας ἢ θανάτου) καὶ ἀνέλαβε ντόπιος ἄρχοντας νὰ μεταφέρει τὰ δῶρα του. Ἀκόμη καὶ ἡ λύση αὐτὴ ἂν γίνεαι ἀποδεκτὴ, προϋποθέτει τὴ δημιουργία εἰδικῶν συνθηκῶν στὴν Κ. Ἀσία. Ἡ δευτέρη ἀποστολὴ ἦταν ἐκείνη τοῦ Ta-to-seng, κάποιου ἱερωμένου πού οἱ περισσότεροὶ ταυτίζουν μὲ νεστοριανὸ μοναχό. Ὁ σ. διαφωνεῖ καί, ἀναλύοντας τὸ θρησκευτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, πιστεύει, νομίζω χωρὶς νὰ διαθέτει στοιχεῖα, ὅτι πρόκειται γιὰ ἀποστολὴ ὀρθοδόξου, πού ὅμως δὲν ἀνέλαβε ἱεραποστολικὴ δράση ἀλλὰ «ἡ ἐπίσκεψή του στὴν Κίνα εἶχε διερευνητικὸ χαρακτήρα» (σ. 179). Ὁρθόδοξη, ἐπίσης, ἀποστολὴ θεωρεῖ καὶ ἐκείνη τοῦ 742, πού πιστεύει ὅτι στάλθηκε ἀπὸ τὸν Λέοντα Γ'. Τέλος, ἡ πρεσβεία τοῦ 747 τίθεται στὰ πλαίσια μαζικῶν ἀποστολῶν ἀπὸ 72 χῶρες, πού μετὰ ἀπὸ κάποια κινεζικὴ νίκη «παρεδίδοντο στὴν Κίνα»! Κατὰ τὸν σ., ἐδῶ «τὸ πραγματικὸ γεγονός χάθηκε κάτω ἀπὸ τὶς μεγαλοποιήσεις καὶ τὶς ὑπερβολές» (σ. 182-3). Θεωρεῖ ἄτοπο νὰ πιστέψουμε ὅτι «οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ Ἄραβες παραδόθηκαν στὴν Κίνα». Φυσικὰ κάτι τέτοιο δὲν ἔγινε. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ πρεσβεία, ἂν πράγματι στάλθηκε, θὰ ἀπέβλεπε σὲ ἄλλο σκοπὸ καὶ οἱ Κινέζοι, ὡς συνήθως, τὴ θεώρησαν πρεσβεία ὑποτελῶν.

Τελειώνοντας, ὡς ἐδῶ, μὲ τὶς πρεσβεῖες τῶν Βυζαντινῶν στὴν αὐλὴ τῶν T'ang, πού θεωροῦνται ὡς πιὸ πιθανές ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἢ τὶς ἐπόμενες, πιστεύω ὅτι ὁ σ. δὲν παρέθεσε νεότερα στοιχεῖα πού θὰ μᾶς ἐπειθάν ὅτι πράγματι ἔγιναν. Ἀκόμη καὶ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο πραγματοποιήθηκαν, (πού ὁ σ. μᾶς παρουσιάζει μὲ ὑπομονή, παρέχοντάς μας ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ δυὸ κράτη) μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ διαφορετικὸ, ἂν δεχθοῦμε ὅτι κάθε πρεσβεία ἔκανε ὄχι 4 χρόνια νὰ φθάσει ἀλλὰ 1½ ὡς 2, δεδομένου ὅτι στίς μισὲς περιπτώσεις ἀλλάζουν ἀκόμη καὶ οἱ αὐτοκράτορες πού τὶς ἔστειλαν! Ὁμως ὁ σ. οὔτε κἂν ἔθιξε ἐρωτήματα πού ταλανίζουν τοὺς ἐρευνητὲς γιὰ δεκαετίες. Ἡ θεωρία τοῦ Hirth ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Fu-lin δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Νεστοριανὸ πατριάρχη (ἂς θυμηθοῦμε τὸν Po-to-li, πού γιὰ πολλοὺς σημαίνει πατριάρχη, καθὼς καὶ τὸν κληρικὸ ἀπεσταλμένο στὴν Κίνα), πού ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸν Shiratori καὶ πολλοὺς ἄλλους καὶ πού φαινομενικά, τουλάχιστον, δικαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα (ἀνάμεσα στὰ ὅποια προβάλλεται καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα Fu-lin), παρεκάμφθη τελείως. Εἶμαι ἀπ' αὐτοὺς πού πιστεύουν ὅτι ὁ Hirth ἔχει ἄδικο, ἀλλὰ δὲν γίνεται νὰ παραβλέψουμε μιὰ θεωρία ὑπὲρ τῆς ὁποίας συνηγοροῦν ἀκόμη καὶ τοπογραφικὰ ἢ ἱστορικὰ στοιχεῖα (π.χ. ὅτι ἡ Fu-lin,

ἀφοῦ κατελήφθη ἀπὸ ἙΑραβες, σύμφωνα μὲ τὰ χρονικὰ τῶν T'ang, ἦταν ἡ Ἐντιόχεια κλπ.).

Ἐστερα ἀπὸ διακοπὴ τρισήμισι περιόπου αἰῶνων, τὸ ὄνομα τῆς Fu-lin μνημονεύεται στὶς κινεζικὲς πηγές καὶ πάλι· πρόκειται γιὰ πρεσβεία τῆς στὴν αὐτὴ τῆς δυναστείας τῶν Sung, τὸ ἔτος 1081. Ὁ σ. ἀσχολεῖται πάρα πολὺ μὲ τὴν πρεσβεία αὐτὴ (σ. 183-193) καὶ δέχεται ὅτι «τὸ κράτος Φού-λιν, στὸ Σούνγκ-σίχ, μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ Βυζάντιο, χωρὶς καμιά ἀμφιβολία» (σ. 187). Ὅμως τὸ κείμενο δὲ μᾶς παρέχει τὸν ἴδιο βαθμὸ αἰσιοδοξίας· τὰ στοιχεῖα ποὺ δίδονται γιὰ τὸ κράτος αὐτὸ διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς δυναστείας τῶν T'ang: α. Δὲ βρέχεται ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἰδιαίτερα ἀπὸ δυτικὰ β. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν προηγούμενων δυναστειῶν οἱ ἡγεμόνες του δὲν εἶχαν στείλει πρεσβεῖες στὴν Κίνα γ. Τὰ στοιχεῖα ποὺ δίνονται εἶναι τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ προηγούμενες ἀφηγήσεις κλπ.¹⁰ Ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Fu-lin τοῦ Sung-Shih, μὲ τὴ Fu-lin τῶν T'ang ἐκφράζει πολὺ ἀργότερα καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ Ming-shih¹¹, ἐνῶ, νωρίτερα, ὁ Ma-Tuan-lin εἶναι κατηγορηματικὸς· ἔστερα ἀπὸ σύγκριση τῶν κειμένων ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα (κυρίως ἀπὸ γεωγραφικοὺς λόγους) ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὲς χώρες¹². Ἐστερα ἀπ' αὐτὰ, ἡ ταύτιση τοῦ Μι-ρι-η-λιν Καϊ-ζα μὲ τὸν Μιχαὴλ Καίσαρα (Μιχαὴλ Ζ' Δούκα) γίνεται ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολη, ἰδιαίτερα μάλιστα ἂν ὑπολογίσουμε τὸ χρόνο τῆς διαδρομῆς ὡς τὴν Κίνα 1½-2 ἔτη (καὶ ὄχι 4), ὁπότε πρέπει νὰ στάλθηκε ὄχι ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ζ' ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Βοτανειάτη! Ἐτσι, τὸ ὄνομα δὲν ἀποτελεῖ κανενὸς εἶδους ἐγγύηση (τὸ ἴδιο συμβαίνει, ἐξάλλου, καὶ μὲ τὰ τοπωνύμια). Ἐστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ ἐκφράσουμε τίς ἀμφιβολίες μας καὶ γιὰ τὴ διπλὴ ἀποστολὴ τοῦ 1091 ποὺ μνημονεύεται στὸ ἴδιο χρονικὸ, παρὰ τὰ πλούσια δῶρα ποὺ τῆς χάρισε ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας καὶ παρὰ τὴν προσπάθεια τοῦ κ. Chen νὰ ἀποδώσει τὸ ὄχι τόσο καλὸ κείμενο τοῦ Sung Shih στὸ ἄσχημο κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο ἔγραψε ὁ συγγραφέας του, ποὺ ὀφειλόταν στὴ μογγολικὴ κατάκτηση. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, σχεδὸν μὲ βεβαιότητα, ὅτι ἡ Fu-lin τοῦ Sung-Shih δὲν εἶναι ἡ Κων/λη.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Βαγ Σαυμα καὶ τοῦ συντρόφου του Marcos ποὺ στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. γνωρίζουμε ὅτι ἔφθασαν στὴ Βαγδάτη, στὴν Κων/λη καὶ στὴν Εὐρώπη. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη

10. F. Hirth, σ. 62-64.

11. F. Hirth, σ. 65.

12. F. Hirth, σ. 91.

καὶ ὁ πάπας ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἄπω Ἀνατολή, μέσω πρεσβευτῶν, γνωστότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ὁ Marco Polo. Ἔτσι στὸ ἐξῆς στίς πληροφορίες τῶν κινεζικῶν πηγῶν γιὰ ἀποστολές ἀπὸ τὴ Fu-lin δὲν μποροῦμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι γιὰ τὸ Βυζάντιο, πού ἑξάλλου, βρισκόταν σὲ παρακμῆ. Ἔτσι, λοιπόν, ἡ ἀφεταιρία τοῦ πρεσβευτῆ ἀπὸ τὴ Fu-lin, πού μεταξὺ 1314 καὶ 1320 ἔφθασε στὴν αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Κίνας, δὲν ἀποκλείεται νὰ μὴν εἶναι τὸ Βυζάντιο ἀλλὰ ἄλλη χώρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἢ τῆς περιοχῆς τῶν παλαιῶν ἐδαφῶν τῆς Fu-lin. Οἱ πληροφορίες μάλιστα τοῦ ἐπισκέπτη ὅτι ἡ χώρα του βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ δύνοντος ἡλίου ἐνισχύει τὶς ἀμφιβολίες μας, ἐπειδὴ ἡ ἐποχὴ εἶναι ἀρκετὰ ὄψιμη καὶ οἱ γνώσεις εἶχαν διευρυνθεῖ. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴ διπλωματικὴ ἀποστολὴ τοῦ 1342 πού μάλιστα πέρασε ἀπὸ τὸ Κασιμίρ, μιὰ περιοχὴ δηλ. πού δὲν συναντᾶται, ἂν ἐπαιρνε κανεὶς τοὺς γνωστούς χερσαίους δρόμους¹³. Ἡ πληροφορία, ἐπίσης, ὅτι πέρασε τὶς «ἑπτὰ θάλασσες», ἂν ἐκληφθεῖ κατὰ κυριολεξία, αὐξάνει τὶς ἀμφιβολίες μας. Πιστεύω ὅμως ὅτι ὁ σ. μᾶς πείθει, ὅταν ἐξηγεῖ ὅτι ἡ φράση πρέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἔχει μεταφορικὴ σημασία. Ἔτσι, γιὰ νὰ συμβιβᾶσει τὰ πράγματα καὶ μὲ ἀφορμὴ ὅτι ὁ ἀπεσταλμένος χρειάστηκε τέσσερα χρόνια γιὰ νὰ φθάσει, συμπεραίνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἔμπορο. Πῶς ὅμως νὰ δεχτοῦμε κάτι πού δὲ μνημονεύεται; Γνωρίζουμε πῶς κατὰ τὴν πρώτη πρεσβεία τῶν Ρωμαίων στὴν Κίνα ἀπὸ τὸν Μ. Αὐρ. Ἀντωνίνο, τὸ 166 μ.Χ., οἱ ἴδιοι οἱ Κινέζοι, μὲ ἀφορμὴ τὰ δῶρα πού πρόσφεραν οἱ ἀπεσταλμένοι, ἐξέφρασαν τὴν ἀμφιβολία τους γιὰ τὴν ιδιότητά τους. Ἐπίσης στὴν παρακάτω πρεσβεία μνημονεύεται ὅτι ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας ἔδωσε ἐπιστολὴ σὲ κάτοικο τῆς Fu-lin, πού εἶχε ἔρθει στὴν Κίνα γιὰ ἐμπορικούς λόγους. Ἐδῶ ὅμως, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες προηγούμενες περιπτώσεις, δὲν ἀναφέρεται κάτι τέτοιο. Ἐπομένως, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτε μὲ βεβαιότητα.

Πολὺ πιὸ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρεσβεία τοῦ 1371, ὅταν ἀνέλαβε ὁ πρῶτος αὐτοκράτορας τῆς δυναστείας τῶν Ming, T'ai-tsu. Τούτῃ τῇ φορᾷ πρόκειται γιὰ ἀπεσταλμένο τοῦ Κινέζου αὐτοκράτορα στὴ Fu-lin (ὄνομαζόταν Nieh-ku-lun καὶ ὅπως εἶπαμε ἦταν ἔμπορος ἀπὸ τὴ χώρα στὴν ὁποία στελλόταν), γιὰ νὰ δώσει στὸ βασιλιά της ἐπιστολὴ πού θὰ τὸν ἐνημέρωνε γιὰ τὴν πτώση τῆς προηγούμενης, Μογγολικῆς, δυναστείας καὶ τὴν ἀνάρρηση του στὸ θρόνο. Μολονότι τὸ κείμενο τοῦ Ming-Shih συνδέει τὴ Fu-lin τῆς ἐπιστολῆς μὲ τὸ Ta-Ch'in καὶ τὴν παλαιότερη Fu-lin, ὑπάρχουν ὁρισμέ-

13. The sources of Roman-Greek world in ancient and medieval Chinese texts, μετάφρ. Chen Zhi-Qiang, σ. 109, ὅπου, ὅμως, δὲν ὑπάρχει τὸ Κασιμίρ.

να στοιχεία που μᾶς κάνουν να σκεφτούμε ότι δεν αποκλείεται να πρόκειται για κάποιο δυτικό ευρωπαϊκό κράτος. Ἐπίσης, δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για την αποστολή, από την Κίνα στη Fu-lin, του πρέσβυ Πούλα και την απάντηση της Fu-lin (σ. 207-8), καθώς και την πρεσβεία της τελευταίας (ανάμεσα στο 1403-1424) στην Κίνα, πρέπει, όμως, να τις δοῦμε με τὸ ἴδιο πνεῦμα. Πάντως, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ἡ πρεσβεία τοῦ Pu-la δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι στάλθηκε στη Fu-lin τὸ ἴδιο ἔτος, ἐπειδὴ ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας «δὲν εἶχε ἐμπιστοσύνη στὸν ἔμπορο Νικόλαο καὶ δὲν ἦταν ἀρκετὰ σίγουρος καὶ βέβαιος γιὰ τὴν παράδοση τῆς ἐπιστολῆς» (σ. 207). Μπορεῖ νὰ στάλθηκε ἀργότερα.

Γενικά, πιστεύω ὅτι ὁ σ. ἔπρεπε νὰ δώσει μεγαλύτερο βάρος στὴν εὔρεση νέων στοιχείων — ἴσως, ὡς Κινέζος, θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ στὶς δυναστικές ἱστορίες — που θὰ ἐνίσχυαν τὰ γραφόμενά του. Δυστυχῶς, ἀπὸ τὶς 23 πρεσβεῖες, τὴ μνεία τῶν ὁποίων συναντοῦμε στὶς κινεζικὲς πηγές, (ἀπορρίπτω μὲ βεβαιότητα τὴν πρώτη που στήριζεται στὸν Εὐσέβιο) δὲν ὑπάρχουν στοιχεία ἐπαληθεύσεως γιὰ καμία, ἐκτὸς ἐκείνης τοῦ Bar Çauma. Βέβαια, περιγράφεται μὲ λεπτομέρεια ἡ ἐπικρατούσα, σὲ κάθε πρεσβεία, κατάσταση καὶ στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Κίνα, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ· μερικές φορές μάλιστα δίνονται καὶ στοιχεία που δὲ χρειάζονται, ὑπερφορτώνοντας τὸ κείμενο μὲ γνωστὰ πράγματα. Δὲν ὑποστηρίζω ἐδῶ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἀποστολές, ἀπλῶς δὲν ἀποδεικνύεται κάτι τέτοιο, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν δίνονται ἄλλου εἶδους στοιχεία, ὄχι διμεροῦς ἀλλὰ, θὰ ἔλεγα, παγκόσμιας ἱστορίας που θὰ διαφώτιζε τὴν κατάσταση σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀσία· ἀπὸ τὴν Ἀρμενία καὶ τὴ Μεσοποταμία ὡς τὴν Ἰνδία καὶ τὸ Θιβέτ. Ἔτσι, δὲν ἔπρεπε νὰ μποῦν «στὸ ἴδιο τσουβάλι» ὅλες οἱ πρεσβεῖες. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν Tang, μὲ τὸν κοινὸ ἀνερχόμενο ἀραβικὸ κίνδυνο καὶ μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς Κίνας βαθειὰ στὴν Κεντρικὴ Ἀσία, ὅποτε καὶ ἡ κατάσταση πιὸ εὐνοϊκὴ γιὰ πρεσβεῖες, (ὡς πρὸς τὴν ἐπέκταση στὴν Κ. Ἀσία πρέπει νὰ παραλληλισθεῖ μὲ τὴν Κίνα τῶν Χάν, οἱ ὅποιοι ἐπίσης δέχθηκαν πρεσβεῖες ἀπὸ τὸ Ta-Ch'in) καὶ διαφορετικὴ ἡ περίοδος ἀπὸ τὸν 3ο ὡς τὸν 6ο αἰῶνα ἢ ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα καὶ ἀργότερα, ὅταν ἡ Κίνα συμπτύσσεται καὶ χωρίζεται σὲ μικρότερα κράτη. Ὑστερα ἀπὸ τὸν 12ο αἰ., μολοντί βρίσκει ξανά τὴν ἐνότητά της, οἱ γνώσεις ἔχουν ἐπεκταθεῖ γεωγραφικὰ καὶ ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ μὴ λάβουμε ὑπόψη μας τοὺς λαοὺς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τὴν ἐξόρμησή τους πρὸς Ἀνατολᾶς, (ὅπως δὲν μπορούμε, ἐπίσης, νὰ μὴ λάβουμε ὑπόψη ὅτι κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχαν τρία παραπλήσια, ἀλλὰ διαφορετικὰ ὀνόματα, (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ta-Ch'in) που μπορεῖ νὰ μὴν ἀφοροῦσαν ὅλα στὸ παλαιὸ Ta-Ch'in). Ἐμεῖνο που δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, εἶναι ὅτι ἡ ἐπικοινωνία Ἀνατολῆς-Δύσης, διὰ

μέσου τῆς χερσαίας ὁδοῦ, ἐξαρτιόταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἀσιατικὴ δύναμη ποὺ κατεῖχε τὴν Κ. Ἀσία, εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Κίνα ἢ τοὺς Μογγόλους ἢ τοὺς Τούρκους κλπ. Τελειώνοντας, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε, ὅτι δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη ἂν πρόκειται γιὰ ἐμπόρους, γιὰ εὐκαιριακὲς ἀποστολὲς ἢ γιὰ πραγματικὲς πρεσβεῖες. Ἐξάλλου οἱ πρεσβεῖες εἶναι πολλὲς καὶ ὑπάρχει μιὰ τάση νὰ ἀποδίδονται ὅλα στὸ Βυζάντιο, ἀκόμη καὶ σὲ περιόδους ποὺ δὲν δικαιολογεῖται. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ μελέτη περιλαμβάνει καὶ ὑλικὸ ποὺ θὰ ταίριαζε κάλλιστα καὶ στὸ Ρωμαϊκὸ κράτος (π.χ. τὸ πέμπτο κεφάλαιο καὶ ἐν μέρει τὸ τρίτο).

Τὸ τελευταῖο (πέμπτο) κεφάλαιο (σ. 211-267) ἔχει τὸν κάπως ἀσαφῆ τίτλο «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων μεταξὺ τους», ποὺ, μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς πρώτης σελίδας, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐλές, διὰ τῶν πρέσβων. Ἀπὸ τὴ συνέχεια, ὁμως, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ σὲ ὅλα, σχεδόν, τὰ προϊόντα ποὺ ἀνταλλάσσονταν μεταξὺ Ἀνατολῆς-Δύσης, δηλ. γιὰ ἐμπόριο. Ὑστερα ἀπὸ ἓνα ἐνημερωτικὸ διεγίδιο, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ βυζαντινὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στῆ Δ. Κίνα, κυρίως πάνω στὸ δρόμο τοῦ μεταξιοῦ, ἀναφέρονται τὰ σπουδαιότερα βυζαντινὰ προϊόντα ποὺ ἔφθαναν στὴν Κίνα (μέταλλα, φυτὰ, ζῶα, βιοτεχνικὰ προϊόντα). Στῆ συνέχεια, ὅπως εἶναι φυσικὸ, εἰδικὸς λόγος γίνεται γιὰ τὸ μετάξι (σ. 216 κ.έ.) καὶ τὰ προϊόντα του, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φτιάχνονταν στῆ Δύση (εἴτε ἀπὸ τὴν πρώτη ὕλη, εἴτε ἀπὸ ξήλωμα κινεζικῶν ὑφασμάτων) καὶ ξαναγυρίζαν στὴν Κίνα.

Σχετικὰ μὲ τὸ ἐπεισόδιο τῆς μεταφορᾶς αὐγῶν μεταξοσκώληκα στὴν Κων/λη, ὁ συγγραφέας πιστεύει ὅτι τὰ γραφόμενα τοῦ Προκοπίου γιὰ τὴ μεταφορὰ τους ἀπὸ δυὸ καλόγερους πρέπει νὰ εἶναι πιὸ ἀξιόπιστα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Θεοφάνη τοῦ Βυζαντίου, ποὺ μιλάει γιὰ Πέρσες (ὀρθότερα γιὰ Πέρση). Δικαιολογεῖ τὴν ἀποψὴ του μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ Πέρσες ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἤθελαν νὰ μονοπωλοῦν τὸ μετάξι καὶ δὲν θὰ βοηθοῦσαν στὴ μεταφορὰ καλλιέργειάς του στὸ Βυζάντιο, πέρα ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς. Δὲ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν ἔτσι τὰ πράγματα. Δὲν εἶναι ἀνάγκη οἱ δυὸ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς νὰ ἀλληλοσυγκρούονται· μάλλον ἀλληλοσυμπληρώνονται. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ νεστοριανοὺς μοναχοὺς, Πέρσες τὴν ἐθνικότητα. Φαίνεται πῶς οἱ μοναχοὶ αὐτοί, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ χριστιανοῦ, ὑπηρετήσαν τὸν χριστιανὸ μονάρχη, ἂν καὶ ἑτεροδόξο. Ἐπὶ πλέον, ὁ σ. δὲν δέχεται, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐρευνητές, ὅτι οἱ Κινέζοι ἀπαγόρευαν τὴν μεταφορὰ τῆς καλλιέργειας τοῦ μεταξιοῦ, δεδομένου ὅτι δὲν ἀναφέρεται κάτι τέτοιο σὲ κινεζικὲς πηγές. Ἀναγνωρίζεται ἀπὸ πολλοὺς ὅτι οἱ Πέρσες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἔθεταν ἐμπόδια στὴ διακίνηση τοῦ μεταξιοῦ (αὐτὸ εἶναι βέβαιο)

και τούτο δημιούργησε τὸ μύθο περὶ δῆθεν κινεζικῆς ἀπαγόρευσης καὶ τῆ λαθραία μεταφορὰ «ἐν νάρθηκι», πού μνημονεῦει ὁ Θεοφάνης. Ὅμως, πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μιὰ ἄλλη παρόμοια ἱστορία λαθραίας μεταφορᾶς ἀπὸ πριγκίπισσα (πού ἐτοποθέτησε τὰ αὐτὰ μέσα στὸ καπέλο της) στὸ Κοτάν, μικρὴ χώρα πού βρισκόταν ἀνατολικά τῆς Περσίας καὶ πολὺ κοντὰ στὴν Κίνα;

Ὁ σ. πιστεύει ὅτι τὸ κράτος-ἄσση τῆς Κ. Ἀσίας Κοτάν (Κουστάνα) εἶναι ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἦρθε ἡ καλλιέργεια τῆς μετάξης στὴν Κων/λη. Ἀναφέρει μάλιστα ὅτι τὸ κράτος τούτο μνημονεύεται ὡς Χουβδάν ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο Σιμοκάττη, ὁ ὁποῖος γνωρίζει ἐπίσης ὅτι οἱ κάτοικοί του καλλιεργοῦν τὴ μετάξα. Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε, μὲ βεβαιότητα, ἀπὸ ποῦ μεταφέρθηκε ἡ καλλιέργεια τοῦ μεταξοσκώληκα στὸ Βυζάντιο (τὸ Κοτάν εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πολλὲς περιοχές, ὄχι ὁμως μὲ τίς περισσότερες πιθανότητες), ἀλλὰ ἡ ἄποψη τοῦ σ. γιὰ τὴ Χουβδάν καὶ τοὺς κατοίκους της δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ παραπάνω κράτους πού περιλαμβάνει στὴν πολύτιμη δισέλιδη ἀναφορά του ὁ Σιμοκάττης μὲ τὸ ὄνομα Ταυγάστ, (πού μάλιστα θεωρεῖ ὡς πόλη), δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν Κίνα. Ὅσο γιὰ τὴν Χουβδάν δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὄνομα τῆς φημισμένης δυτικῆς πρωτεύουσας τῆς Κίνας, Ch'ang-gan. Μὲ τὸ ὄνομα πού τὴ μνημονεῦει ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς (Χουβδάν), ἀναφέρεται σὲ πηγὲς μὴ κινεζικῆς, κυρίως κεντροασιατικῆς καὶ δυτικοασιατικῆς.

Ἐνημερωτικὸ εἶναι τὸ ὑποκεφάλαιο γιὰ τὸ γυαλί (σ. 232 κ.έ.) καὶ ὁ σ. σωστὰ ἐπιμένει σὲ λεπτομέρειες, δεδομένου ὅτι τὸ γυαλί ἦταν τὸ σπουδαιότερο ρωμαϊκὸ προϊόν, πού στὴν Κίνα εἶχαν σὲ πολὺ μεγάλη ἐκτίμηση, πιστεύοντας, γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ὅτι ἐπρόκειτο καὶ γιὰ πολύτιμο λίθο. Ἀκολουθοῦν τὸ ὑποκεφάλαιο γιὰ πολύτιμους καὶ ἡμιπολύτιμους λίθους (ὁ νεφρίτης —ἀπὸ τὸν ὁποῖο στὴν Κίνα ἐφτιαχναν πολύτιμα ἀντικείμενα— τὸ μάρμαρο, τὰ κοράλλια, τὸ ἠλεκτρο κλπ.), καθὼς καὶ ἐκεῖνο γιὰ τὰ βότανα καὶ μπαχαρικά, (στύραξ, κνήκος) πού ἔφθαναν ἀπὸ τὴ Δύση καὶ οἱ Κινέζοι ἐκτιμοῦσαν ιδιαίτερα.

Ἡ διατριβὴ κλείνει μὲ τὰ «Συμπεράσματα» καὶ «Συγκριτικὸ χρονολογικὸ πῖνακα δυτικῶν καὶ κινεζικῶν δυναστεϊῶν». Στὸ τέλος τῶν συμπερασμάτων, σημειώνεται: «Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ ἔρευνά μου γίνεται τὸ κίνητρο γιὰ κάποιον πιθανὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ ἀρχὴ περισσότερων ἐρευνῶν, καὶ παρουσιάζει νέες προοπτικὲς στὴ μελλοντικὴ ἔρευνα τῶν σινοβυζαντινῶν ἢ σινοελληνικῶν καὶ ἐν γένει τῶν δυτικῶν καὶ ἄνω ἀνατολικῶν σπουδῶν». Παρακάτω, προτείνει τοὺς τομεῖς ἔρευνας: 1) Πολιτικὲς καὶ διπλωματικὲς σχέσεις 2) Οἰκονομικὲς καὶ ἐμπορικὲς σχέσεις 3) Γεωγραφικὲς σχέσεις 4) Γλωσσολογικὲς σχέσεις 5) Καλλιτεχνικὲς σχέσεις (!) (ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ: πῶς

γνωρίζει ότι ο χορός Τσι-χάν ήταν βυζαντινός;) 6) Λογοτεχνικές σχέσεις 7) Ἐπιστημονικές σχέσεις, 8) Ἱστορικές σχέσεις. Ἐδῶ πρέπει καὶ πάλι νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι στό παραπάνω ἔργο μου (China and the Greek world), στό ὁποῖο παραπέμπει ὁ σ., ὅταν τὸ θεωρεῖ ἀναγκαῖο, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ τέσσερα κεφάλαια (Fields of Research) ἀφορᾶ ἀκριβῶς στὴ μελλοντικὴ ἔρευνα μὲ προτάσεις σχεδὸν ἴδιες μὲ αὐτὲς τοῦ σ. (ἀφοροῦν στὴν Ἱστορία, Φιλολογία, γεωγραφία-τοπογραφία, οἰκονομία-προϊόντα, ἐμπόριο-Γλωσσολογία, τέχνη κ.ἄ. ἐπὶ μέρους, ὅπως νομισματικὴ, παράλληλα στοιχεῖα κλπ.). Ἔτσι, λοιπόν, τὸ παρὸν ἔργο ἀπλῶς ἀποδέχεται καὶ συμπληρώνει τοὺς μελλοντικούς τομεῖς ἔρευνας, (κυρίως μὲ τὶς «ἐπιστημονικὲς» σχέσεις πού προτείνονται).

Εἰδικότερες παρατηρήσεις θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε πολλές, ιδιαίτερα γλωσσικὲς, γιὰ τὶς ὁποῖες, ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ σ. δικαιολογεῖται, ὡς ἄλλοδαπός. Θὰ σημειώσουμε ὅμως τὴ χρήση τοῦ Σέρρες ἀντὶ Σῆρες (σ. 25, 70 κλπ.) Βάλκα ἀντὶ Βάκτρα (σ. 68, μεταφράζοντας τὸ Balck), «Χρυσὴ Τέντα» ἀντὶ «Χρυσὴ Ὅρδη» (σ. 94), Σίραξ ἀντὶ Χάραξ, Ἐκατόπυλος, Κτησιφώνα, ἢ Ζεύγμα (σ. 102, 103) κλπ. Δὲν μπορούμε, ἐπίσης, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ ὀνομάζουμε τὴ χώρα τῶν Ἀράβων «Ἀραβία» (σ. 82, 139).

Ἡ μεγάλη του ἀδυναμία εἶναι ἡ βιβλιογραφία σὲ δυτικοευρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ πού ἀφοροῦν ὄχι τόσο στό Βυζάντιο ἀλλὰ στὴν Κίνα (Βιβλιογραφία μόνο γιὰ τὸ Ta-Ch'in βλ. σ. 251 κ.ἑ. τοῦ τόμου αὐτοῦ). Βέβαια στὴν Ἑλλάδα δὲν διαθέτουμε παρὰ πολὺ ἐλάχιστα βιβλία αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀλλὰ, ἐκτὸς πού ὁ σ. δὲν τὰ ἐξάντλησε (π.χ. χρησιμοποίησε πολὺ λίγα ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα στὰ Ἰωάννινα, μέσω φωτοτυπιῶν), τὰ χρησιμοποίησε ὄχι κατ' ὀρθὸν τρόπο. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω τὴν μνημονευθεῖσα ἡδη μελέτη μου, ὅπου παραπέμπει κυρίως στὴν ἐλληνικὴ περίληψη, ἐνῶ γνωρίζει ἀγγλικά! Ἔτσι, λοιπόν ἡ ἀποψή μου: «πέρα ἀπὸ τὶς εἰδήσεις, πού διαθέτουμε γιὰ προώθηση τοῦ μεταξιοῦ στὴ Δύση καὶ τὶς λιγοστὲς γεωγραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν Ἄπω Ἀνατολή, πού μᾶς ἄφησε ὁ Πτολεμαῖος καὶ μερικοὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς Δύσης, δὲν διασώθηκε σχεδὸν τίποτε ἄλλο», πού μεταφέρει στό κείμενό του ὁ σ., δὲν ἀφορᾶ καὶ στὶς κινεζικὲς πηγές, ὅπως τὸ ἐνόησε ὁ τελευταῖος (σ. 5). Ἀντίθετα μάλιστα, οἱ κινεζικὲς πηγές εἶναι ἐκεῖνες πού διαφοροποιοῦν τὴν παραπάνω ἀποψη καὶ στὶς ὁποῖες στηρίχτηκα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου. Πιστεύω ὅτι προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου δὲν θὰ ἐπέτρεπε στὸν σ. νὰ ἐξαγάγει ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα συμπεράσματα. Ὅσο γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου γύρω ἀπὸ τὴν «ἐναέρια γέφυρα», πού διατυπώνω στὴν περίληψη ὡς «προῖόν συμφυροῦ» (σ. 227), ἐνῶ στὴ διατριβὴ ἀναγράφεται ὡς «προῖόν συνειροῦ» καὶ πάλι θὰ ἀπέφευγε αὐτὴ τὴν πα-

ρεξήγηση αν συμβουλευόταν το αγγλικό κείμενο, ως όφειλε. Ἐκὸμη καὶ στὰ γνωστὰ σ' αὐτὸν δημοσιεύματα δὲν παραπέμπει ὅπως καὶ ὅσο θάπρεπε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διακρίνει κανεὶς ποιοὶ εἶναι αὐτὸ πού πῆρε ἀπὸ ἄλλους ἔρευνητὲς καὶ ποιὰ ἢ δική του συμβολή. Ὀνόματα ὅπως τῶν Hirth, Shiratoti κ.ἄ. ἔπρεπε πολλές φορές νὰ ἀναφέρονται καὶ μέσα στὸ κείμενο καὶ ὄχι μόνο δειλὰ-δειλὰ στὶς ὑποσημειώσεις.

Γενικά, νομίζω, ὅτι τὸ θέμα πού διάλεξε (ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω, ὁ ἴδιος ὁ σ.) εἶναι, γὰ διατριβή, πάρα πολὺ εὐρύ¹⁴. Ὅχι μόνον θὰ μπορούσε νὰ γίνει μιὰ ξεχωριστὴ μελέτη γιὰ κάθε κεφάλαιο, ἀλλὰ θὰ ἔλεγα, καὶ γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὑποκεφάλαια. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ περιορισθεῖ τὸ θέμα ὡς πρὸς τὸ εὖρος καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ εἰς βάθος, ὥστε νὰ δοθοῦν ὅσο τὸ δυνατό νέα στοιχεῖα. Ὅταν ὁ ἴδιος καταλήγει, στὸ τέλος τῶν συμπερασμάτων του (σ. 271), ὅτι ἡ «ἔρευνα αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ δώσει τὴ γενικὴ εἰκόνα τῆς ἱστορίας, βασιζόμενη στὶς γνωστὲς πηγές, καὶ ἐπιχειρεῖ μόνον νὰ διαγράψει μιὰ βασικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἓνα γενικὸ σχέδιο τῆς ἱστορίας τῶν Βυζαντινοκινεζικῶν σχέσεων», δὲ νομίζω ὅτι ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ πραγματικὴ ἀνάπτυξη καὶ εἰς βάθος ἔρευνα, ὅταν αὐτὸ ἔχει ἤδη γίνει ἀπὸ ἄλλους ἔρευνητὲς κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Συνεχίζοντας, ὁ σ. σημειώνει ὅτι οἱ «ἔρωτήσεις πού θέτει τὸ ἔργο μου εἶναι περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συμφωνῶ τουλάχιστο ὡς πρὸς τὸ μέλλον τῶν Σινοελληνικῶν (καὶ ἰδιαιτέρως τῶν Σινοβυζαντινῶν) Σπουδῶν πού ὀφείλουμε νὰ ἐνισχύσουμε καὶ οἱ Δυτικοὶ ἀλλὰ κυρίως οἱ Κινέζοι πού ἔχουν μεγαλύτερη δυνατότητα νὰ ἀντλήσουν νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς Κινεζικὲς πηγές. Θὰ τελειώσω μὲ τὴν κατακλείδα τῆς ἀνακοίνωσής μου στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο ΚΒΕ/ΕΙΕ, πού ἔγινε πρὶν ἀπὸ 4 χρόνια στὴν Ἀθήνα. (Ἀπὸ τὴν Κίνα στὸ Βυζάντιο. Οἱ Κινεζικὲς πηγές, «Ἡ Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο», Ἀθήνα 1993, σ. 563): «...στὰ ἐπόμενα χρόνια ἡ κινεζικὴ γλῶσσα θὰ ἀποτελέσει, ὡς ἓνα σημεῖο βέβαια, ὄργανο τοῦ Ἑλληνιστῆ καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Βυζαντινολόγου. Ἴσως μάλιστα, ἔρθει ἀρωγὸς ἐκεῖ πού τὴν ἔχουμε περισσότερο ἀνάγκη, στὴ σκοτεινὴ περίοδο τοῦ Ζ' καὶ Η' αἰῶνα». Ἡ εὐθύνη, λοιπὸν, τῶν Κινέζων συναδέλφων εἶναι μεγάλη καὶ οἱ προοπτικὲς μᾶλλον εὐοίωνες. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια, ἢ διατριβὴ τοῦ κ. Chen Zhi-Qiang θὰ προσφέρει, ὅπωςδὴποτε, τὶς καλὲς τῆς ὑπηρεσίας. Εἶναι εὐχάριστο ὅτι τελευταῖα ἀρχίζει καὶ στὴν Ἑλλάδα νὰ παρατηρεῖται κάποια δραστηριότητα σ' αὐτὸν τὸν τομέα τῆς «συγκριτικῆς» ἔρευνας¹⁵.

Μιχ. Σ. Κορδώσης

14. Εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο εὐρύ, ὅσο τὸ γνωστὸ βιβλίον τοῦ Hirth, *China and the Roman Orient*, πού ἐκδόθηκε πρὶν ἀπὸ 110 χρόνια!

15. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τόμο αὐτὸ τῶν «ἱστοριογεωγραφικῶν», βλ. καὶ τόμ. 2 καὶ 3, ὅπου ἀφιερῶθηκε, γιὰ πρώτη φορά, εἰδικὸς χώρος γιὰ τέτοιου εἶδους θέματα.

Βασίλη Βιτσαξή, 'Ο στοχασμός και η πίστη. 'Αρχαιότητα-Χριστιανισμός τόμ. Α-Β', σελ. 299+493, 'Αθήνα 1991, (βιβλιοπωλείο της 'Εστίας).

Όπως αναφέρεται στον πρόλογο, τὸ ὀγκῶδες αὐτὸ ἔργο ἀποτελεῖ «προσπάθεια συγκριτικῆς θεώρησης τοῦ ἀρχαίου στοχασμοῦ σέ σχέση μέ τὸ χριστιανισμό, σέ ὀρισμένες θεμελιακῆς ἔννοιες, ὅπως εἶναι ἐκεῖνες τῆς 'Αποκάλυψης, τῆς Λύτρωσης, τοῦ Χρόνου, τῆς Τριαδικῆς ὑπόστασης τοῦ θεοῦ καὶ τέλος ἐκείνης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θεότητος γενικότερα». Ὅταν ὁ σ. ἀναφέρει ἀρχαῖο στοχασμὸ δὲν ἐννοεῖ μόνο τὸν δυτικὸ ἀλλὰ καὶ τὸν ἀνατολικό. Ἔτσι ἡ ἐργασία γίνεται συγχρόνως συγκριτικὴ θεώρηση τῶν φιλοσοφικοθηρησκευτικῶν ρευμάτων τῆς Δύσης, σέ σχέση μέ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Ἰνδίας (ὀρθόδοξα καὶ μὴ ὀρθόδοξα θρησκευτικὰ δόγματα).

Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία καὶ ὁ ἀρχαῖος στοχασμὸς φιλοσοφία, εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ὁ πρῶτος ἔχει στοιχεῖα φιλοσοφίας καὶ ὁ δεῦτερος στοιχεῖα θεολογίας. «Σύγκριση ἀρχαίας σκέψης καὶ χριστιανισμοῦ σημαίνει ἀναγκαστικὰ διείσδυση στὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ καὶ τῆς θεολογίας. Γιατί (καὶ ἀρκετοὶ τὸ γνωρίζουν χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν μελετήσῃ τὸ θέμα), ἡ ἀρχαία φιλοσοφικὴ ἀσιατικὴ σκέψη εἶναι, κατὰ βάθος, σκέψη θεολογικὴ»¹.

Ὁ πρῶτος τόμος τῆς μελέτης χωρίζεται σε τέσσερα μέρη (ενότητες). Το πέμπτο μέρος καλύπτει ολόκληρο τον δεύτερο τόμο. Περισσότερα για τη δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐργασίας βρίσκουμε στὴν περίληψη που ὑπάρχει στο τέλος των δύο τόμων:

Στὴν πρώτη ἐνότητα ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται «στὴν ἀποκάλυψη τῆς Ἀλήθειας ὅπως τὴν ἰσχυρίστηκαν ἢ τὴν υπαινίχθηκαν, τόσο οἱ προσωκρατικοὶ καὶ οἱ κλασσικοὶ φιλόσοφοι στὴν Ελλάδα, ὅσο καὶ τὰ ἀρχαῖα Ἰνδικὰ ἱερά κείμενα, σε ἀντιπαράθεση με τὴ χριστιανικὴ πίστη, σε μια θεόδοτη ἀποκάλυψη.

Στὴ δεύτερη ἐνότητα, ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴ δίψα τοῦ ἀνθρώ-

1. «Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση», τόμ. 9, Ἰανουάριος 1992, σ. 40-41 (Κριτικὴ Τερέζας Πεντζοπούλου-Βαλαλά).

που για Λύτρωση, όπως αυτή εκφράστηκε από την αρχαία ελληνική διάνοηση και την αρχαία ινδική (ινδουική, βουδιστική και τζαϊνική) στοχαστική και θρησκευτική πρόσβαση και όπως τη δέχεται το χριστιανικό δόγμα. Με αυτή την προοπτική ερευνάται το πρόσωπο και ο ρόλος του «Σωτήρα», όπου απαντά τέτοια διδαχή, τα δεσμά του ανθρώπου, οι διάφορες έννοιες που δίνονται στη Λύτρωση, οι δρόμοι που προδιογράφονται για το φτάσιμο σε αυτή και οι τυχόν περιορισμοί της, αντικειμενικοί και υποκειμενικοί. Εξετάζονται ακόμα οι θέσεις, μία προς μία, που πήραν σχετικά τόσο οι διάφοροι αρχαίοι Έλληνες όσο και οι Ινδοί μύστες και στοχαστές στα πλαίσια των έξι φιλοσοφικών συστημάτων και των τριών θρησκευτικών ρευμάτων που αναπτύχθηκαν στον ασιατικό χώρο: του «Ινδουισμού», του «Βουδισμού» και του «Τζαϊνισμού». Τέλος γίνεται παράλληλη αναφορά στη Σωτηρία που υπόσχεται ο ιερός, και που προσφέρει στον άνθρωπο ο χριστιανικός ευαγγελικός, λόγος.

Στην τρίτη ενότητα, που αφορά στο Χρόνο, εξετάζονται οι απόψεις που εκφράστηκαν από τους αρχαίους Έλληνες και Ινδούς και από τους χριστιανούς στοχαστές γύρω από τη φύση του Χρόνου και του ρόλου του στην πορεία του σύμπαντος και στην ανθρώπινη μοίρα. Οι ελληνικές, οι ινδικές και οι χριστιανικές θέσεις στο προκείμενο αναλύονται και ερευνάται η επίδραση που είχαν και που έχουν στην εξέλιξη των κοινωνιών.

Τέλος στην τέταρτη ενότητα, που αφορά στην τριαδικότητα του θείου, διαπιστώνεται το φαινόμενο της τριαδικής, στοχαστικής και θρησκευτικής, πρόσβασης στη θεότητα ή της «Πρώτης Αρχής», τόσο από τους Έλληνες φιλόσοφους όσο και από τους Ινδούς μύστες και εξετάζεται η μυστηριακή τριαδική υπόσταση του Θεού, όπως προβάλλει στην Παλαιά και όπως βεβαιώνεται στην Καινή Διαθήκη, σε μια παράλληλη θεώρηση με τα λοιπά τριαδικά σχήματα της θεότητας ή της «Υπατης Αρχής», όπως τα έπλασε ο ανθρώπινος στοχασμός.

Στον δεύτερο τόμο, ο Βασίλης Βιτσαξής εξετάζει τις θέσεις που υιοθέτησε ο αρχαίος ελληνικός και ινδικός στοχασμός αλλά και τα θρησκευτικά ρεύματα που γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν στους χώρους αυτούς, απέναντι στα αιώνια ερωτήματα του ανθρώπου γύρω από τη θεότητα: τη φύση ή την ουσία της, την κοσμολογική, κοσμογονική και ακόμα την ηθική της θέση μέσα στο σύμπαν. Παράλληλα, ο συγγραφέας αναφέρεται στις απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά που προσφέρει η θεία Αποκάλυψη και στη στοχαστική επεξεργασία τους από την χριστιανική, θεολογική επιστήμη.

Στο πρώτο μέρος αυτής της έρευνας ο συγγραφέας εξετάζει την μονιστική και τη δυϊστική πρόσβαση στο πρόβλημα των σχέσεων του σύμπα-

ντος και την θεότητα (ένα ή πολλά) όπως την συνέλαβαν οι προσωκρατικοί και οι κλασικοί φιλόσοφοι στην Ελλάδα και όπως την δίδαξαν, στα πλαίσια των έξι «ορθόδοξων» φιλοσοφικών συστημάτων, οι Ινδοί στοχαστές αλλά και οι δύο ιδρυτές θρησκειών του Ινδικού χώρου: ο Βούδας και ο Μαχαβίρα.

Στο δεύτερο μέρος αυτής της έρευνας, ο συγγραφέας στρέφει την προσοχή στη «θεολογική», όπως την αποκαλεί, πρόσβαση στο πρόβλημα που αφορά κυρίως στις θρησκευτικής υφής θέσεις που επέλεξε ο ελληνικός και ο Ινδικός χώρος απέναντι στα ερωτήματα γύρω από τη θεότητα. Στα πλαίσια αυτής της έρευνας εξετάζεται και από τις δύο γωνίες οράσεως, την ελληνική και την Ινδική, ο Πανθεισμός, ο Πανενθεισμός, ο Πολυθεισμός, ο Ενοθεισμός και η Μονοθεΐα αλλά και ακόμα, η υλιστική προσπέλαση και η Αρνησιθεΐα, σαν αναπόσπαστα τμήματα και αυτά των ιστορικών θέσεων, απέναντι σε κάθε περί Θεού ερώτημα.

Το τρίτο μέρος αυτής της έρευνας είναι αφιερωμένο στη χριστιανική περί Θεού πεποίθηση (πίστη), όπως προκύπτει από τις ιερές Γραφές και όπως διαμορφώθηκε αυτή σε διδαχή από τους Πατέρες της Εκκλησίας.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της έρευνας του, ο συγγραφέας επιχειρεί μια θεώρηση τη έννοιας του Θεού, όπως την έπλασε ο ανθρώπινος οργανισμός και όπως την αποκάλυψε η θεία συγκατάβαση, από την άποψη της επίδρασης που είχε αυτή στην πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών.

Ο τόμος αυτός, και ολόκληρο το έργο, συμπληρώνεται με συγκριτικό πίνακα χρονολογιών, λεπτομερές γλωσσάριο σανσκριτικών όρων και ονομάτων και από πίνακα των πρωτογενών πηγών».

Πρέπει, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι άρχαιος στοχασμός και χριστιανισμός συναντιώνται σε πολλά σημεία. Η μελέτη, όμως κινείται σε τρία επίπεδα, αφού η συγκρότησή της βασίζεται και στη σύγκριση έλληνικών και Ινδικών αντιλήψεων πάνω σε ουσιαστικά προβλήματα. Η κριτική και συνθετική ικανότητα του συγγραφέα συνδυάζεται με την άριστη δομική οργάνωση της εργασίας. Σύμφωνα με τον Ε. Μουτσόπουλο² «ο κ. Βιτσαξής δεν αξιοποιεί άπλως τις γνώσεις αυτές συνθετικά· ή σύνθεσή του, του έπιτρέπει να τις υπερβή και να προχωρήσει σε αξιολογήσεις τις όποιες ή ακριβολογία του και ή αυστηρότης της κριτικής του δυνάμειως καθιστούν έπισημονικώς έπιβεβλημένες, σε σημείο ώστε τό ίδιο έργο του να έπιβάλλεται ως μιά δυναμική συνθετική προσφορά που υπερβαίνει καθοριστικά τις

2. «Νέα Έστία», τόμ. 65, σελ. 701.

μέχρι σήμερα γνώσεις μας ἐπὶ τῶν θεμάτων πού θίγονται σ' αὐτήν, καὶ νὰ αποβαίνει, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ σχετικοὶ πίνακες, ἔργο ἀναφορᾶς, δηλαδή ἔργο κλασσικό». Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἴδιας κριτικῆς ἀναφέρεται: «Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἐξαντλητικότης μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγραφεὺς ἀντιμετωπίζει πρῶτον τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα· δεύτερον, τὰ δομικὰ σχήματα στὰ ὁποῖα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐντάσσονται· τρίτον, τοὺς ἐννοι- ακοὺς καὶ ἐρμηνευτικοὺς διαφορισμοὺς στοὺς ὁποίους οἱ ἀντίστοιχες ἐντάξεις ἀπολήγουν· καὶ τέταρτον, τὶς εἰς δεύτερον βαθμὸν δυνατότητες συσχετισμοῦ τῶν διαφοριζομένων ἀντιλήψεων, χάριν διατυπώσεως πάν- τοτε συνεπῶν συμπερασμάτων, τὶς περισσότερες φορὲς ἄκρως ἀνανεω- τικῶν τῶν μέχρι σήμερα κρατουσῶν θέσεων».

Ἡ συγκριτικὴ αὐτὴ μελέτη τοῦ κ. Βιτσαξῆ καλύπτει ἓνα κενό. Εἶναι πολὺ τιμὴ ὅσο καὶ οἱ μελέτες ἐκεῖνες πού ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὶς σχέσεις Ἀνατολῆς καὶ Δύσης. Στὶς ἐπαφές, ἐξάλλου, ἀνάμεσα στοὺς διάφορους λα- οὺς ὀφείλονται, ὡς ἓνα σημεῖο, καὶ οἱ ὁμοιότητες στὴ φιλοσοφία καὶ στὶς θρησκείες τῆς ἀρχαιότητος.

Μιχ. Σ. Κορδῶσης

GRAECO-ARABICA
Συνέδρια - Εκθέσεις - Δημοσιεύσεις
1982-1993

Η Ελλάδα αποτελεί γέφυρα μεταξύ Ευρώπης και Μέσης Ανατολής. Οι ιστορικές και πολιτιστικές σχέσεις ανάμεσα στον Ελληνισμό και τους πολιτισμούς της Μέσης Ανατολής και Βόρειας Αφρικής εμφανίζουν αναμφισβήτητο ενδιαφέρον για τους ιστορικούς, τους αρχαιολόγους και εν γένει τους ερευνητές και επιστήμονες συναφών κλάδων.

Δυστυχώς στη χώρα μας διαπιστώνεται παραμέληση της συγκριτικής έρευνας στους τομείς που προαναφέραμε. Για το λόγο αυτό μία μικρή ομάδα επιστημόνων προσπάθησε με τη διοργάνωση διεθνών συνεδρίων, τη δημοσίευση των πρακτικών τους και την οργάνωση εκθέσεων παρεμφερούς περιεχομένου να προωθήσει την έρευνα των Ελληνοανατολικών και Ελληνοαφρικανικών σπουδών.

Διοργανώθηκαν συνολικά πέντε συνέδρια κατά τα έτη 1983, 1985, 1988, 1991, 1993 και δημοσιεύθηκαν τα πρακτικά τεσσάρων συνεδρίων με τον τίτλο *Graeco-Arabica*, ενώ ετοιμάζεται η έκδοση των πρακτικών του 5ου συνεδρίου. Κατά τη διάρκεια των συνεδρίων οργανώθηκαν τρεις εκθέσεις: μια έκθεση βιβλίων με μελέτες ελληνοανατολικών και ελληνοαφρικανικών σπουδών και δύο εκθέσεις ναυσιπλοΐας της Ανατολικής Μεσογείου και της Ερυθράς θάλασσας.

Στον Α' και Β' τόμο παρουσιάζονται εργασίες από επιστήμονες διεθνούς κύρους στη Φιλοσοφία (R. Macuch, «Greek Technical Terms in Arabic Sources»: G. Ziakas, «The Problem of Origin of the Pseudo-Aristotelian Arabic Works»), Αρχαιολογία (M. Rodziewicz, «Graeco-Islamic Elements at Kom el Dikka in the Light of new Discoveries: Remarks on Early Mediaeval Alexandria»), Ναυσιπλοΐα (V. Christides, «Two Parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudāma's Document and Leo VI's Naumachica: A Study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness»), Φιλολογία (G. Kehagioglou, «Ο Βυζαντινός και μεταβυζαντινός Συντίπας: μια νέα έκδοση»), κ.ά.

Στον Γ' τόμο μεταξύ άλλων αναφέρουμε τις εργασίες των C. P. Kyrtis

(«The Nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the Middle of the 7th to the Middle of the 10th Century A.D.»)· W. E. Kaegi («Byzantium and the Early Trans-Saharan Gold Trade: A Cautionary Note»)· M. Marin, «“Rum” in the Works of three «Spanish Muslim Geographers»». Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δημοσιεύσεις επεκτείνονται και στις σχέσεις της Ελλάδας με τις χώρες της Άπω Ανατολής, βλ. S. Bhattacharya («Absorption of Yavanas and Sakas in Indian Society and some Aspects of Social Mobility»).

Στον Δ΄ τόμο φιλοξενούνται εργασίες που αναφέρονται στην αποτύπωση του έργου και της προσωπικότητας του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Μέση και Άπω Ανατολή δια μέσου των αιώνων, όπως του T. Fahd («La version arabe du Roman d' Alexandre»). Επίσης δημοσιεύονται εργασίες του μέλους της Βελγικής Ακαδημίας, Ch. Verlinden («Cosmas Indicopleustes, Sorater et le monde arabe»), και του διάσημου μελετητού της Αραβικής Φιλοσοφίας, F. Rosenthal («Witty Retorts of Philosophers and Sages from the «Kitāb al-Ajwibah al-muskitah» of Ibn Abī ‘Awn»). Η μελέτη της ναυσιπλοΐας στην Ανατολική Μεσόγειο συνεχίζεται με τις εργασίες του F. H. van Doorninck, Jr. («The Medieval Shipwreck at Serçe Limani: an Early 11th-century Fatimid-Byzantine Commercial Voyage») και του J. Desanges («Bilan des travaux consacrés depuis 1970 au Périples anonyme de la mer Erythrée»). Η έρευνα καλύπτει και τον ενδιαφέροντα τομέα της Βυζαντινής διείσδυσης στην Ερυθρά Θάλασσα· βλ. X. Παπαστάθη. («Περί των “Νόμων” των Ομηριτών του Αγίου Γρηγορίου») και D. G. Letsios («Some Remarks on Reflections of Byzantine Foreign Policy in the “Martyrium” of Arethas and the “Acts” of Gregentius»). Η μελέτη των βυζαντινών και ισλαμικών όπλων εκπροσωπείται από τον D. Nicolle («Byzantine and Islamic Arms and Armour; Evidence for Mutual influence», που συνεχίζει την προηγούμενη εργασία του T. Κόλια («The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs», στον Γ΄ τόμο του *Graeco-Arabica*).

Στον Ε΄ τόμο δημοσιεύονται εργασίες σχετικά με τις αραβοβυζαντινές και βυζαντινοαφρικανικές σχέσεις· βλ. O. Frolova («The Seyyid al-Battaāl Novel in a Manuscript at Leningrad University Library»)· N. A. Koutrakou («The Image of the Arabs in Middle-Byzantine Politics. A Study in the Enemy Principle (8th-10th Centuries»)· Ευ. Χρυσό («Από τη Μυριοβιβλιο του Φωτίου στο Κιτάπ αλ-Φίχριστ του αλ-Ναδίμ. Θρησκευτική Ορθοδοξία και θύραθεν παιδεία στο Βυζάντιο και στο Ισλάμ»)· Th. Papadopoulos («Influences historiques sur l’Afrique Orientale à travers l’Océan Indien»)· C. E. Bosworth («Abū Amr Uthmān al-Tarsūsī's Siyar al-Thughūr and the Last Years of Arab Rule in Tarsus (Fourth/Tenth Century»)· A. Cameron («The Byzantine Reconquest of N. Africa and the Impact of Greek culture»)· και

M. Mazzaoui («The Conquest of Alexandria According to the Early Arab Historians: a Critical Appraisal»)· ενώ ταυτόχρονα συνεχίζεται η έρευνα στις σχέσεις Ελλάδος και Ανατολής, βλ. Μ. Σ. Κορδώση («Ασσάμ (BA Ινδία): Η πύλη από και προς Κίνα»).

Τα περισσότερα συνέδρια διοργανώθηκαν από το Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού που ευγενώς επιχορήγησε τη δημοσίευση των πρακτικών.

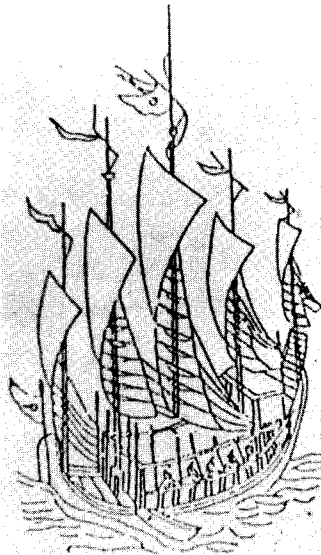
Ετοιμάζεται τώρα το ΣΤ΄ Συνέδριο Ελληνοανατολικών και Ελληνοαφρικανικών Σπουδών που θα γίνει τον Απρίλιο-Μάιο του 1996.

Θέματα του συνεδρίου μεταξύ άλλων θα είναι:

α) Ο δρόμος του μεταξιού· β) Αραβοελληνικές σχέσεις στο φιλολογικό χώρο· γ) Οι χώρες της Αφρικής πέραν της Σαχάρας στην αρχαία εποχή και τον Μεσαίωνα. Θα υπάρξουν ακόμη δύο συζητήσεις στοργγύλης τραπέζης με θέμα α) Χριστιανισμός και Ισλάμ και β) Ο Αιγύπτιος μυθιστοριογράφος και Νομπελίστας Μαχφούζ.

Το συνέδριο θα οργανώσει το Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών και Ελληνοαφρικανικών Σπουδών με τη συνεργασία του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού.

Βασίλης Χρηστίδης

Κινεζικό πλοίο στο δρόμο του μεταξιού, από την Έκθεση Ναυσιπλοΐας στο Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών (Δελφοί 1985).

Ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΙΤΣΑΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ «ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ»

Με την εύκαιρία του αφιερωτήριου αυτού τόμου, επιβάλλεται να αναφερθούμε για λίγο στο έργο του πρέσβυ έ.τ. Βασίλη Βιτσαξή, γνωστού λόγιου, νομικού, λογοτέχνη και φιλοσόφου όχι μόνο στα στενά όρια της Ελλάδας αλλά και στο έξωτερικό. Για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Ε. Μουτσόπουλου, ό κ. Βιτσαξής «ήναλώθη όχι μόνο στην αξιοπρεπή εκπροσώπηση της Ελλάδος στις χώρες όπου υπηρέτησεν, αλλά και στη δημιουργία πνευματικών φιλελληνικών έστιών έδραιωθείσών επί αυστηρών ανθρωπίνων, αλλά και διαρκουσών σχέσεων» (Ν. Έστία, ΞΕ΄, 702). Όρισμένα από τα βιβλία του ενδιαφέρουν διπλά τό περιοδικό μας΄ όχι μόνο εκείνα που έχουν σχέση με την ανατολική και δυτική σκέψη (έκτός από τον «Στοχασμό και την πίστη» που παρουσιάζουμε πιό μπροστά, ό σ. εξέδωσε τό 1977 και τό μικρότερο, πολύ ενδιαφέρον έργο του «Plato and the Uranisades») αλλά και ή διδακτορική του διατριβή, «Ή επίδρασις του έλληνικού πνεύματος εις την εξέλιξιν του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού Δικαίου» (1945).

Γενικά, τό έργο του κ. Βιτσαξή είναι τεράστιο, ένα μεγάλο μέρος από τό όποιο έχει μεταφραστεί σε ξένες γλώσσες, και ή δραστηριότητά του πολύπλευρη. Άρκει να μνημονεύσουμε τή συμβολή του στο περιοδικό «Greek Letters», που έχει ως σκοπό να κάνει στο έξωτερικό γνωστό τό έργο Έλλήνων λογοτεχνών. Έδω θα αναφερθούμε με συντομία, στο νέο του έργο «Άναφορά στην ποίηση» και θα παραθέσουμε ένα απόσπασμα από τό κεφ. Ε΄, *Ποίηση και στοχασμός. Ή ποίηση, κατάφαση τής ανθρώπινης πνευματικότητας*.

Στό νέο, υπό έκδοση, βιβλίο του, ό Βασίλης Βιτσαξής έπιχειρεί μία ανατομή του ποιητικού φαινομένου σε μία προσπάθεια τοποθέτησης του ποιητικού λόγου μέσα στον αισθητικό χώρο. Έρευνώνται, αναπτύσσονται και σχολιάζονται ή σχέση τής ποίησης με τον πεζό έντεχνο λόγο, ό ρόλος τής λέξης μέσα στο στίχο, ή αξιολόγηση τής μορφής σε σχέση με τό περιεχόμενο τής ποίησης, οι πηγές τής τελευταίας, ό οίκουμενικός της χαρακτήρας, ή συνάρτηση τής φιλοσοφίας με την ποίηση, τό στοιχείο χρόνος στην ποίηση, τα προβλήματα τής μετάφρασής της και πολλές ακόμα πτυχές τής «μουσικής του λόγου». Παρατίθεται πιό κάτω ένα μικρό απόσπασμα:

«Η ποίηση, όπως όλες οι καλές τέχνες, γεννήθηκε μαζί με τον άνθρωπο, ανήκει αποκλειστικά στον άνθρωπο και ζει με τον άνθρωπο. Έξω και πέρα από αυτόν δεν είναι δυνατή ούτε καν νοητή. Ακόμα και όταν υπερβαίνει τα σύνορα του Λόγου και όταν λικνίζεται μέσα στις υπέροχες και υπερβατικές σιωπές της, η ποίηση παραμένει στοιχείο αναπόσπαστο του ανθρώπινου συνειδησιακού χώρου και έκφραση κορυφαία της πνευματικότητάς του.

Η ιστορία της ποίησης είναι στενά συνυφασμένη με την ανθρώπινη περιπέτεια και ακολουθεί βήμα προς βήμα την πορεία της κοινωνικής ζωής.

Υπήρξε γλώσσα μαγική, κατάλληλη να εξευμενίζει τα πνεύματα που διαφεντεύουν τις ανθρώπινες τύχες και μύθος που οδηγούσε σε χώρους άβατου, έγινε ακόμα δάσκαλος και δίδαγμα και ψυχαγωγία του ανθρώπου, σάλπιγγα και παιάνας για τις νίκες του και λυγμός για τις συμφορές του, προσευχή για τη σωτηρία του, εξομολόγηση των μύχιων φόβων και πόθων του και ακόμα ξέφρενο παραλήρημα αναζητώντας απελπισμένα την έκφραση του άφατου.

Σε όλες αυτές τις μορφές της που μόνο ενδεικτικά μνημονεύτηκαν και όχι πάντα με χρονολογική σειρά, η ποίηση διατήρησε το θεμελιακό της χαρακτηριστικό, την πνευματικότητα, τον αναπόσπαστο δηλαδή δεσμό της με αυτό που, χωρίς να ξέρουμε καλά καλά τι είναι, αποκαλούμε πνευματική ζωή και που διακρίνει τα «άλλα» από τα υλικά ή φυσικά ανθρώπινα βιώματα.

Κατηφορίζοντας από τις αιώνιες και πλούσιες πηγές της, τη μνήμη και τη φαντασία, γονιμοποίησε το Λόγο και λουλούδισε το κρυφό περιβόλι της ανθρώπινης ψυχής, φωτίζοντας στον άνθρωπο-ποιητή όσο και σε αυτόν που δέχεται το θεϊκό άγγιγμά της, το «αισθητικό όν» που κλείνει μέσα του...».

Αγγελ. Ρούμπα - Κορδώση

JOURNAL OF ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES

Το πρώτο, και μοναδικό ως τώρα, περιοδικό στην Ελλάδα που έχει ως στόχο να καλύψει τις ασιατικές και αφρικανικές σπουδές, στο σύνολό τους. (Στά πλαίσια της συγκρητικής έρευνας προηγήθηκε το GRAECO-ARABICA, βλ. παραπάνω, σ. 243). Έκδότης του είναι ο Ἐθανάσιος Φωτόπουλος, φιλόλογος με πλούσιο συγγραφικό έργο. Ὡς τώρα έχουν ἐκδοθεῖ: τόμ. Α (1989) σελ. 248, Β (1990) σελ. 316 καὶ Γ-Δ (1991-92) σελ. 308.

Οἱ σελίδες τοῦ περιοδικοῦ φιλοξενοῦν πρωτότυπα ἄρθρα Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν, Miscellanea, κριτικὴ βιβλίων, παρουσίαση περιοδικῶν, βιβλιογραφικὲς σημειώσεις κλπ. Ὅπως ἀναγράφεται στὰ Προλεγόμενα τοῦ Α΄ τόμου (σελ. VI), γίνονται δεκτὲς «μελέτες κάθε ἐπιστημονικοῦ κλάδου ποῦ ν' ἀναφέρονται σ' ὁποιαδήποτε ἐποχὴ, ἀρκεῖ ν' ἀφοροῦν στὴν Ἀσία ἢ τὴν Ἀφρική, καθὼς καὶ στὶς ποικίλες σχέσεις τους μὲ τὸν δυτικὸ κόσμον». Ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ ποικίλης ὕλης ἄρθρα τῶν τριῶν τόμων θὰ θέλαμε νὰ μνημονεύσουμε δύο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἄμεσα: *Φλορὶν Μαρινέσκου*, Νικόλαος «Μιλέσκου», ἓνας Ἑλληνορουμάνος λόγιος τοῦ 17ου αἰ. καὶ τὸ ταξίδι του στὴν Κίνα (τόμ. Β΄, σελ. 76-91) καὶ *Θεοδώρου Χ. Σαδικάκη*, Ἡ ἱδρυσις Ἑλληνικῶν πόλεων στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο (τόμ. Γ΄, σελ. 25-36). Ὅπωςδήποτε ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ καλύπτει ἓνα μεγάλο κενό· εὐχόμεσθε «μακροβιότητα».

Μιχ. Κορδῶσης

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

MICHAEL KORDOSIS

CHINA AND THE GREEK WORLD

**AN INTRODUCTION TO GREEK - CHINESE STUDIES WITH SPECIAL
REFERENCE TO THE CHINESE SOURCES**

I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine Period (2nd c. B.C. - 6th c. A.D.)

BIBLIOGRAPHY

INTRODUCTION

After the publication of the first part of the study «An Introduction to Greek-Chinese studies»¹, where the relations between the Greek (or Greco-Roman) and the Chinese world (from the second c.B.C. to the 6th c.A.D.) are examined, it appears that a bibliography on this subject containing studies written in Western European languages, would be very useful. Regarding the Chinese sources, this bibliographical catalogue refers to the great state of the Far West, known as Li-Kan and Ta-Ch'in. The Bibliography is not extended to the second period, i.e. beyond sixth century, when the name of this state changed to Fu-lin, though certain works referring to this period are added, because they include, further information about the ancient period.

A number of scholars have dealt with the great state of the Far West mentioned in the Chinese chronicles (despite the difficulties these sources present for the identity of this state), as well as with the commerce between East and West, the routes of communication, the information that West possesses for the East, etc. From the 18th and 19th c. there were researchers who dealt with these subjects (*J. Guignes, M. C. Pauthier, M. Reinaud* etc.) but the best period of the research of the above mentioned topics is the end of the 19th and the first half of the 20th c., until the second world war. During this period the names of *H. Allen, E. Bretschneider, H. Dubs, J. Edkins, R. Henning, T.-W. Kingsmill, G. Phillips, F. Teggart, A. Wylie*, are frequently met in bibliography. The most important researchers are the following:

Though *E. Chavannes* has not dealt particularly with Ta-Ch'in, he made accurate translations of Chinese texts and among them the essential, for the area of Far West, passages of the Hou-Han-shu and Wei-liao. Itineraries or travel texts published by him contributed to the better knowledge of the road system. Furthermore his excellent work on the western Turcs gives precious information mainly for the period when the name Fu-lin appeared.

F. Hirth is the author who contributed more than anyone else towards the solution of the problem of Ta-Ch'in (as well as of the problem of Fu-lin). Not

1. «*Historicogeographica*», vol. III (1989-1990) 143 ff.

only did he gather and translate the Chinese texts referring to this country, in his classic work «China and the Roman Orient», but he also commented upon, with patience and great success, almost every passage of these texts. Nowadays, more than one hundred years since that book has been published, it is still very useful and it has marked an era in Chinese-Western studies. Moreover Hirth published several articles in which he corrected or completed what he had written in his previous great work. Some of them were written as answers to comments or reviews caused by the publication of his book. Finally, some of his articles which have an indirect relation with the Chinese Far-West (the commerce, the area of central Asia etc.) are very useful for the researchers.

The work of *G. Goedes* «Testimonia of Greek and Latin writers on the lands and peoples of the Far East» (4th c.B.C.-14th c.A.D.), includes Greek and Latin texts which are referring to the Far East. Coedes is well known for his studies on India, Indochina and, generally, the Far East. However, in the above mentioned work, he did not insist on the identification of the place-names neither did he make an extensive commentary.

A. Herrmann's studies about the silk road or some areas of central Asia are very important. In the pages of his magnificent book «Die ältesten chinesischen Karten von central und Westasien», the cartographic information regarding Ta-Ch'in and Fu-lin is included, containing many interesting details. Although Herrmann's opinion for the identification of Ta-Ch'in, expressed in some articles, is very far from reality², he must undoubtedly be listed among the great sinologists of the first half of the 20th c.

B. Laufer's contribution is equally important to the previous scholars. His philological and historical studies which are dealing with some mythical passages of Chinese chronicles (the clothe «asbestos», the so called «water sheep» and some of the precious stones) has brought important results, which convince us for the genuity of the Ta-Ch'in narration of the Chinese dynastic histories and confirm the existing relations between Far East and West³. Also Laufer's great works for Thibet and, especially, Persia provide us with important supplementary information for these relations.

2. He identifies Ta-Ch'in with Felix Arabia (especially in his large article «Ta-Ch'in oder das China des Fernen Westerns», *Monumenta Serica* 6(1941) 212-272).

3. He thinks that the Chinese tradition «must be reducible to a Hellenistic tradition» (*Laufer. Story*, p. 105).

The French scholar *P. Pelliot*, well known for his mission to the central Asia in search for unknown manuscripts, paid attention to the origin of some names or toponyms, quite important for the study of the Chinese-Western relations (for example China, Li-kan etc.). Also, his itineraries from China to India and, mainly, inside the limits of the area of Ta-Ch'in are very important and useful.

We finish the list of the great scholars who contributed to the solution of Ta-Ch'in problem with the name of *K. Shiratori*, since his most important works have been translated into English. Shiratori is the second scholar, after F. Hirth, who strongly insisted on the topographical details and on the identification of the toponyms mentioned by the Chinese chronicles. He has given answers to some problems, for example the identification of T'iao-Chih and the terminological details of this name, but regarding some other toponyms he followed Hirth's identifications. Shiratori's opinion that the main purpose of the author of the Chinese chronicles was to represent things of Ta-Ch'in as similar as possible to those of China, proved to be exaggerated⁴. At any rate, his work is very interesting and, I think, as far as the topography of Ta-Ch'in is concerned, second in importance after F. Hirth's work.

Useful articles about the Ta-Ch'in country of the Chinese chronicles and the way thither, have been written by *A. Forke, T. Fujita, H. Giles, F. Grosso, I. Miyazaki, L. Petech, G. Playfair, T. Soma, Wu Chi-yu, Yü Ying-shih, D.D. Leslie, K.H.J. Gardiner* etc. Also, the study of *H. Yule* «Cathay and the way thither», is very useful. The book is based on Chinese and, mainly, on Western sources (among them, Arabic, Armenian and Syriac), some of which are reproduced at the end of the volume, as appendix.

Information about the relations that China had developed with Central Asia, Persia and Thibet (the latter will play a preponderant part during the dynasty of T'ang), sometimes concerns the area of the eastern Mediterranean, because the above mentioned regions are situated between the two largest

4. Kordosis, *China*, p. 161 ff.: «The opinion of Shiratori is that there is a tendency in Chinese texts to idealize this distant country» .. «He believes... that after Wei-liao the fictitious elements in the writing of the dynastic histories receive more emphasis» ...This view had no good results for the research; and p. 165: «The above mentioned views influenced the research of the last decades. Those scholars who follow Shiratori's opinion, are neither certain about the identification of Ta-Ch'in with the East Roman Empire, nor about the real contacts between the two worlds».

countries of the Far East and Far West, i.e. China and the Roman-Byzantine empire. Especially central Asia with its small states, (which sometimes were kept within the limits of an oasis with its surrounding area) was at the same time under the influence of the East and the West. This influence was, mainly, the result of the land silk road which traversed their soil. Thus, many scholars chose as subject of their work the area of central Asia, or the silk road and its stand points. The most known of them are: *F. Altheim, L. Boulnois, P. Daffinà, J. Harmatta, G. Haussig, S. Hedin, O. Lattimore, A Le Coq, E. Pulleyblank, F. Richtofen, M. J. Rostovtzev, D. Simon, H. Wada, A.F.P. Hulsewé, M. Loewe, H. Maspero*. But the archaeologist who worked for years in several sites of Central Asia and wrote many monographs, some of which are magnificent editions⁵, is *A. Stein*. Stein is the scholar who showed, as far as the art is concerned, that these little Indoeuropean states of the Tarim desert⁶ were in contact with the Hellenistic, Roman and early Byzantine world.

India is the country through which a large quantity of silk and several other products of the Far East were transported, by the land routes, and, mainly, by the maritime silk road. The latter connected China with Indochina, some islands of Indonesia, Ceylon, India and the countries of the West, through Indian ocean and Erythraean sea. *J. W. Crindle, L. Malleret, M. Wheeler, E. Warminghton, O. Walten, P. Wheatley*, are authors among those who wrote about several areas of India and Indochina, or generally about NE Asia. Some of them were eminent archaeologists. In their studies, information about the commercial stop points, the contacts between the Greco-Roman world and the world of East Asia, the commerce, the products etc. is available. Especially for the commerce, the names of *I. Miller, W. Shoff, J. Thorley, W. Heyd* and recently, of *M. G. Raschke* must be mentioned. The work of the latter is based on an extensive bibliography.

In this catalogue some studies about the name Yavana (= Greeks) are included, because I think it is the corresponding Indian name of Ta-Ch'in⁷. The great work of *W. Tarn* «The Greeks in Bactria and India», gives some

5. For example: «Ancient Khotan» (1907) and «Serindia» (1921). The name of the latter is taken from Procopius «Σηρίνδα». Stein thinks that Σηρίνδα is identified with the oases of the Tarim desert.

6. The states of Yarkand, Aksu, Kutcha, Karashahr, Loulan, Khotan etc.

7. See the chapter: «The name Ta-Ch' in and its connection with the name Yavana (Kordosis. China, p. 194 ff.).

answers to the question of the contacts between the Greeks of Central Asia (Sogdiana, Bactria, NW India) with China⁸.

General works about China and the Chinese civilisation, with a special interest in the relations between East and West, are also included in the Bibliography. The names of *H. Cordier*, *C. P. Fitzgerald*, *G. F. Hudson*, *E. Parker* are mentioned, but the most known is that of *R. Grousset*, who wrote a number of monographs covering almost all the area from Armenia to China, and, recently, of *J. Needham*, who, with the assistance of some collaborators, published, in seven volumes, the magnificent work for the science and the civilization in China.

The titles included in this catalogue are totally 800. Among them more than 2/3 come from personal examination, mainly in the libraries of London (and especially in the School of Oriental and African Studies). The titles which have not been personally examined are marked by an asterisk. Of course, it is not possible for this Bibliography to be complete, but, I think, it will be useful to the scholars working on the Greek-Chinese relations and, generally, the contacts between West and Far East, a subject which must be encouraged in the future. This bibliography will be completed with the publication of the second part, which will follow the publishing of the corresponding study about the Greek-Chinese relations, during the Byzantine period.

8. He connects Ch'in with Ta-Ch' in. He also thinks that the last Greek king of Paropamisadae was dependent on the Chinese emperor.

ABBREVIATIONS

AA	Artibus Asiae
AAs	Arts Asiatiques
AAH	Acta Antiqua Hungarica
AAnt Hung.	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae
AAWB	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
Ac.As.	Acta Asiatica
ACASM	Archives of the Chinese Art Society of America
ACUD	Acta Classica Universitatis Debrecensis
Aeg.	Aegyptus
AEMA	Archivium Eurasiae Medii Aevi
AJ	Afganistan Journal
AM	Asia Major
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neuern Forschung. ed. H. Temporini - H. Haase, Berlin - N. York 1972 ff.
Ant.	Antiquity
Ant.-Sur.	Antiquity and Survival
APAW	Abhandlungen d. Preussischen Akademie d. Wissenschaften
AQR	Asiatic Quarterly Review
Arch.	Archaeology
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
BEFEO	Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient
Ber.	Berytus
BM	Burlington Magazine
BNBC	Bulletin of the Needle and Bobbin Club
BSEI	Bulletin de la Société des Études Indochinoises de Saigon
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
Byz.	Byzantion
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CHC	The Cambridge History of China (vol. I, 1986)
CHI	The Cambridge History of India (vol. I, 1922)
CHJ	The Ceylon Historical Journal

Ch. Jour.	The China Journal
Ch. Rec.	The Chinese Recorder
CJSA	China Journal of Science and Art
C-M	Classica and Mediaevalia
CNV	Classical News and Views
CP	Classical Philology
CQ	Classical Quarterly
CR	The China Review
CRAI	Comptes rendus de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
CTR	The Contemporary Review
DOP	Dumbarton Oaks Papers
E-W	East and West
FMNHP/AS	(Publications of the) Field Museum of Natural History, Anthropological Series
GA	Geografiska Annaler
GGM	Geographi Graeci Minores, ed. C. Müller, vol. I-III, Paris 1855-1861.
CJ	Geographical Journal
G-R	Greece and Rome
GR	Geographical Review
Gr-Ar.	Graeco-Arabica
GSAI	Giornale della Società Asiatica Italiana
GZ	Geographische Zeitschrift
Hist.	Historia
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies
IC	Indian Culture
IF	Ἱστοριογεωγραφικά
IHR	International Historical Review
JA	Journal Asiatique
JAFL	Journal of the American Folk-Lore
JAI	Journal of the Anthropological Institut
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JASB	Journal of the Asiatic Society of Bangladesh
JASBe	Journal of the Asiatic Society of Bengal
JBORS	Journal of the Bihar and Orrissa Research Society
JBRs	Journal of the Bihar Research Society
JCBRC	Journal of the China Border Research Society
JEA	Journal of the Egyptian Archaeology

JESHO	Journal of the Economic Social History of the Orient
JGIS	Journal of the Greater Indian Society
JHS	Journal of the Hellenic Studies
JIA	Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia
JIH	Journal of the Indian History
JMBRAS	Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society
JNCBRAS	Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society
JOS	Journal of the Oriental Studies
JOSA	Journal of the Oriental Society of Australia
JPOS	Journal of the Peking Oriental Society
JRAI	Journal of the Royal Anthropological Institute of the Great Britain and Ireland
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
JRS	The Journal of Roman Studies
JSS	Journal of the Siam Society
JSSS	Journal of the South Seas Societes
JWG	Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte
KZ	Kunhs Zeitschrift
MAI	Mémoires de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres
MFEA	The Museum of Far Eastern Antiquities
MHJ	The Malayan Historical Journal
MRAI	Mémoires de l'Academie Royale des Inscriptions et Belles Lettres
MRDTB	Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko
MS	Monumenta Serica
NGM	National Geographic Magazine
NIA	New Indian Antiquary
OZ	Ostasiatische Zeitschrift
PBA	Proceedings of the British Academy
PG	Patrologia Graeca
PRGS	Proceedings of the Royal Geograph. Society
RA	Revue Archéologique
RAA	Revue des Arts Asiatiques
RAC	Reallexicon für Antike und Christentum
REA	Revue des Études Armeniennes
REG	Revue des Études Grecques
RECA	Paulys Wissowa, Real-Encyclopädie der Class. Altertumswissenschaft

RGHE	Revue de Geographie Humaine et d' Éthnologie
RH	Revue Historique
RHR	Revue de l' Histoire des Religions
RM	Rheinisches Museum für Philologie
ROC	Revue de l' Orient Chretien
RSO	Rivista degli Studi Orientali
Saec.	Saeculum
SCO	Studi Classici e Orientali
SGM	Scotish Geographical Magazine
Sinol.	Sinologica
Spec.	Speculum
TASSI	Transactions of the Archaeological Society of South India
TSFFA	Technical Studies in the Field of Fine Arts
VGEB	Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin
VOJ	Vienna Oriental Journal
YCS	Yale Classical Studies
ZGEB	Zeitschrift d. Gessellsch. f. Erdkunde zu Berlin

BIBLIOGRAPHY

1. *Abidi A.H.H.*, China, Iran and the Persian Gulf, Delhi 1982.
2. *Adontz Nicholas*, Armenia in the period of Justinian. The political conditions based on the Naxara system, transl. N. Garsoian, Lisbon 1970.
3. **Adshead S.*, China and Central Asia: China and its place in the world (Auckland N.J.) 1967, p. 11-25.
4. *Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ΕΣΣΔ*, Παγκόσμια ἱστορία, vol. II, p. 709 ff., III, p. 37 ff.
5. *Allen Herbert*, Where was Ta ts'in: JNCBRAS 21(1886) 89-97.
6. —, Ta-Ts' in and dependent states: JNCBRAS 21(1886) 204-208.
7. *Almgrem Bertil*, Geographical aspect of the silk road, especially in Persia and east Turkestan: MFEA 34(1962) 93-106.
8. *Altheim Franz*, Der Hellenismus in Mittelasien: Saec. 1(1950) 280-305.
9. *—, Der Hellenismus in Mittelasien, Darmstadt 1969.
10. *—, Geschichte Mittelasien im Altertum, Berlin 1970 (in coll. with *Stiehl Ruth*).
11. *Alviella Goblet (d')*, Ce que l' Inde doit à la Grèce. Des influences classiques dans la civilisation de l' Inde, Paris 1897.
12. *Ammiani Marcellini*, Rerum gestarum libri qui supersunt, ed. Loeb, vol. I-III, London 1971-72.
13. *Andersson. Johan Gunnar*, Der Weg über die Steppen: MFEA, *Bulletin*, 1(1929), pp. 143-163.
14. *Anonymi*, Periplus maris Erythraei: *K. Müller*, GGM, I, p. 257-305. Also, ed. Hjalmar Frist (Le Periple de la mer Érythrée) Göteborg 1927, B. Fabricum (Der Periplus des Erythräischen Meeres) Leipzig 1883.
15. *Anonymi*, Expositio totius mundi et Gentium, ed by J. Rougé, Paris 1966 (Sources Chrétiennes, n. 124).
16. *Anonymi*, Ὑποτύπωσις Γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ, GGM vol II, p. 494 ff.
17. **Anville, Jean Baptiste Bourguignon*, Recherches géographiques et historiques sur la Sériqne des anciens: MAI 32(1968) 573-603.
18. *Arendt C.*, Parallels in Greek and Chinese literature: JPOS 1(1885-87) 31-60.
19. *Arora U.P.*, India vis-à-vis Egypt-Ethiopia in classical accounts: Gr-Ar. 1(1982) 131-142.
20. *Arriani*, Historica Indica: GGM vol. II, p. 306 ff.
21. *Auboyer Jeannine*, Des fouilles en Afganistan, aux Indes et en Cochinchine prouvent un intense trafic entre Méditerranée et l' extrême-Orient

- aux premiers siècles de notre ère: *RGHE* 2(1948) 101-102.
22. —, *Rencontre de trois civilisations au coeur de l'Asie: Grèce, Inde et Chine: Ant-Sur.* 6(1956) 447-457.
 23. *Avalichvili Z.*, Géographie et légende dans un écrit apocryphe de Saint Basile: *ROC* 6(1927-28) 279-304 (3d series).
 24. *Aymar André-Auboyer Jeannine*, *L'Orient et la Grèce antique*, Paris 1985 (7th ed.).
 25. **Bachhofer L.*, On Greek and Sakas in India: *JAOS* 1941, p. 223 ff.
 26. *Bagchi Prabodh Chandra*, *Studies in the Tantras*, part I, Calcutta 1939.
—, *India and China. A thousand years of cultural relations*, N. York 1951.
 27. **Bagrow L.*, The origin of Ptolemy's *Geographia*: *GA* 27, 3-4(1945) 318-387.
 28. **Bailey, H.W.*, Saka of Khotan and Wakhan in *Pratidanam*, Studies presented F. B. J. Kniper, Leiden 1968.
 29. **Bailey H. W.*, The kingdom of Khotan: *Papers on Far Eastern History* 4, 1961.
 30. **Banerjee Gauranganath*, *India as known to the ancient world, or India's intercourse in ancient times with neighbours, Egypt, western Asia, China, further India and Indonesia*, London 1921.
 31. **Barnett Lionel David*. *Commercial and political connections of ancient India with the West: BSOAS* 1(1917) 101-105.
 32. **Barthold V.*, *Turkestan down to the Mongol invasion*, 2nd ed. London 1958 (transl. from the Russian).
 33. *Basile de Césarée*, *Homélie sur l'Hexaéméron*, ed. by S. Giet, Paris 1968 (*Sources Chrétiennes*, no 26).
 34. *Beal Samuel*, *Buddhist Records of the Western world*, translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629) by Samuel Beal, vol. II, London 1906.
 35. *Beazley Raymond C.*, *The dawn of modern Geography. A history of exploration and geography science from the conversion of the Roman empire to A.D. 900*, vol. I, London 1897.
 36. **Bedford O. H.* The silk trade of China with the Roman empire, «*China Journ.*» 28(1938) 207-217.
 37. *Behrsing Siegfried*, *Beiträge zu einer Milindapanha Bibliographie: BSOAS* 7(1933-35) 517-539.
 38. *Βελισσαρόπουλου Δημήτρη*, «*Έλληνες και Ίνδοι. Η συνάντηση δύο κόσμων*», vol. I-II, Αθήνα 1990.
 39. *Bell Mark*, *The great central Asian trade route from Peking to Kashgaria*, «*Proceedings of the Royal Geographical Society and Montly*

- Recorded of Geography, no II, Feb. 1890, pp. 57-93.
40. *Bellinger Alfred, *Hyspaosines of Charax*: YCS 8(1942) 53-67.
 41. *—, *The end of the Seleucids*, «Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences» 38(1949) 51-102.
 43. *Beneviste E., *Edicts d' Asoka en traduction grecque*: JA 252(1964) 137-157.
 44. *Bhattacharya Sibesh*, *Absorption of Yavanas and Sakas in Indian Society and some aspects of social mobility*: Gr-Ar. 3(1984) 77-83.
 45. *Berg Beverly*, *The letter of Palladius on India*: Byz. 44(1974) 5-16.
 46. **Bergman Folke*, *Archaeological researches in Sinkiang, constituting reports from the scientific expedition to the north-western provinces of China under the leadership of Dr Sven Hedin*, vol VII, Stockholm 1939.
 47. *Bernard P.*, *Fouilles d' Ai Khanoum*, vol. I, Campagnes 1965, 66, 67, 68, Textes et figures, Paris 1973 (avec le concours de: R. Deparmet, J.-C. Gardin, P. Gouin, A. Lapparent, M. Le Berre, G. Le Rider, L. Robert, R. Stucki).
 48. *— *Chapiteaux corinthiens hellénistiques d' Asie Centrale découverts à Ai Khanoum*: Syria 45(1968) 111-151.
 49. *P. Bernard-P. Garczynski-O. Guillaume-F. Grenet-N. Ghassouli-P. Leriche-J.C.Liger-C. Rapin-A. Rougeulle-J. Thoravel-R. de Valence-S. Veuvé*, *Campagne de fouille 1978 à Ai Khanoum (Afganistan)*: BEFEO 68(1980) 1-103.
 50. *Bernhardy Godofredi*, *Geographi Graeci Minores*, Lipsiae 1828.
 51. *Berthelot André*, *L' Asie ancienne centrale et Sud-orientale d' après Ptolémée*, Paris 1930.
 52. *Bhandarkar D. R.*, *Asoka*, Calcutta 1925.
 53. *Bhandarkar Ramkrishna Gopal*, *Early history of the Dekkan down to the mahomedan conquest*, 2nd ed., Delhi 1979.
 54. *Bielenstein Hans*, *Wang Mang, the restoration of the Han dynasty and later Han*: CHC vol. I, pp. 223-290.
 55. **Bloch Jules*, *Les inscriptions d' Asoka*, Paris 1950.
 56. *Blunden Caroline-Elvin Mark*, *Cultural atlas of China*, Oxford 1983.
 57. *Blunt Wilfrid*, *The golden road to Samarkand*, N. York 1973.
 58. *Bodde Derk*, *The state and empire of Ch'in*: CHC, vol I, pp. 20-102.
 59. *Boltz William-Hulsewé A.F.P.*, *China in central Asia. The early stage: 125 BC-AD 23*, with an introduction by M.A.N Loewe, Leiden 1979.
 60. *Boodberg Peter*, *Marginalia to the histories of the northern dynasties I. Theophylactus Simocatta on China*: HJAS 3(1938) 223-243.

- 60a. *Bopearachchi Osmund*, Monnaies Gréco-Bactriennes et Indo-Grecques. Catalogue raisonné, Paris 1991.
61. **Borovka G.*, Scythian art, tr. by V.G. Childe, London 1928.
62. *Boulnois L.*, The silk road, transl. D. Chamberlin, London 1966.
63. **Braddell Dato, sir Roland*, An introduction to the study of ancient times in the Malay peninsula and the straits of Malacca: JMBRAS 13.2(1935) 70-109; 14.3(1936) 10-71; 15.3(1937)64-126; 17.1(1939) 146-212; 19.1(1941) 21-74.
64. *Braddell T.*, The ancient trade of the Indian archipelago: JIA n.s. 2(1858) 237-77.
- 64a. *Bradley Neville*, The old burma road, London, Toronto 1945.
65. *Bretschneider E.*, The knowledge possessed by the ancient Chinese of the Arabs and Arabian colonies, and other western countries, London 1871.
66. —, Ta-T'sin-kuo: Ch. Rec. 3(1871) 29-31.
67. —, Botanicum sinicum. Notes on Chinese botany from native and Western sources: JNCBRAS 16(1881) 18-230, 25(1890-91) 1-408.
68. **Brian E.*, Han and Ta-Ch'in. China's ancient relations with West, «Proceedings of the First New Zealand International Conference of Chinese Studies (Waikat University China Papers) part I, 1972. pp. 56-66.
69. *Broomhall Marchall*, Islam in China. A neglected problem, London 1910.
70. *Brosset M.*, Relation du pays de Ta ouan (transl.): JA 2(1828) 418-450.
71. **Buchtal H.*, The western aspects of Gandhara sculpture: PBA 1945, pp. 151-176.
72. **Burling J.-Burling A.H.*, Western influences on Chinese art: CJSA 34(1941) 149.
73. *Burn R.*, The Greeks in Bactria and India, by W. W. Tarn (reviews of books): JRAS 1941, pp. 61-68.
74. *Bushell S. W.*, Roman and Chinese coinage: CR 1(1872-73) pp. 117-118.
75. —, Ancient Roman coins from Shansi: JPOS 1(1885-87) 17-28.
76. **Bussagli M.*, Painting in Central Asia, Geneva 1963.
77. *Byron Robert*, The road to Oxiana, N. York (Oxford Univers. Press) 1982 (Reprint of 1937 ed.).
78. *Cable Mildred-French Francesca*, Through Jade Gate and Central Asia. An account of journey in Kansu, Turkestan and the Gobi desert, 10th ed., London 1945 (1st ed. 1927).
- 78a. —, The Gobi desert, London 1950.
79. *Cahun Léon*, Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, Paris, 1896.

80. *Cary M.*, Maës qui et Titianus: CQ, n.s. 6(1956).
81. *Cary M.-Warmington E.H.*, Les explorateurs de l'antiquité, Paris 1932.
- 81a. *Chahin M.*, The Kingdom of Armenia, London-N. York-Sydney 1897.
82. **Chakravarti N.P.*, Spread of Indian civilisation in Chinese Turkestan: JBORS 36, 3/4(1950) 1-14.
83. *Chandra Moti*, Trade and trade routes in ancient India, N. Delhi 1977.
84. *Chapekar Naline M.*, Ancient India and Greece. A study of their cultural contacts, Delhi 1977.
85. *Chapot Victor*, La frontière de l' Euphrate de Pompée à la conquête arabe, Roma 1967.
86. **Charlesworth Martin-Percival*, Trade routes and commerce of the Roman empire, London 1924.
87. *Chavannes E.* Voyages des pèlerins bouddhistes: Les religieux éminents qui allèrent chercher la loi dans les pays d' Occident. Mémoire composé à l' époque de la grande dynastie Thang, par I-Tsing, Paris 1894.
88. —, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux, recueillis et commentés, suivis de notes additionnelles, Paris 1900 (Repr. Taipei 1969).
89. —, Une inscription du royaume de Nan-Tchao: JA 16(1900) 381-450 (9th ser.).
90. —, Deux itinéraires de Chine en Inde à la fin du VIIIe siècle, by P. Pelliot (reviews of books): T'oung Pao 5(1904) 468-473 (2nd ser.).
91. —, Les pays d' Occident d' après le Wei-lio: T'oung-Pao 6(1905) 519-571 (2nd ser.).
92. —, Trois généraux Chinois de la dynastie des Han Orientaux: T'oung Pao 7(1906) 210-269 (2nd ser.).
93. —, Les pays d' Occident d' après le Heou Han chou: T'oung Pao 8(1907) 149-234 (2nd ser.).
94. *Ch'en Kenneth*, Les aspects économiques du bouddhisme, by J. Gernet (reviews of books): HJAS 20(1957) 733-740.
95. *Ch'eng Tê K'un*, The travels of the emperor Mu: JNCBRAS 64(1933) 124-142.
96. *Ching-ju Wang*, Arsi and Yen-Ch'i, Tokhri and Yüeh-Shih: M S 9(1944) 81-91.
97. *Christensen Arthur*, L' Iran sous les Sassanides, Copenhagen 1944 (1st ed. 1936).
98. *Christides Vassilios*, The transmission of Chinese maritime technology by the Arabs to Europe: The single stern rudder, Greek fire, animal transport ships: «Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World (Athens, Greece, 25-28 October 1990) 85-95.

99. *Christlie Anthony*, An obscure passage from the Periplus. ΚΟΛΑΝΔΙΟ-ΦΩΝΤΑ ΤΑ ΜΕΓΙΣΤΑ: BSOAS 19(1957) 345-353.
100. —, Ta-Ch'in P'o-lo-men: BSOAS 20(1957) 159-166.
101. **Christol Alain*, Les édits grecs d' Asoka. Étude linguistique: JA 241(1983) 25-42.
102. *Goedès George*, Testimonia of Greek and Latin writers on the lands and peoples of the Far East (4th c. B.C. to 14th c. A.D.), Chicago 1979 (1st ed., Paris 1910).
103. — Research on Ptolemy's Geography of eastern Asia, by G.E. Gerini (Reviews of books): JA 77 (1911) 378-387 (10th ser.).
104. —, Histoire ancienne des états hindouisés d' Extrême Orient, Hanoi 1944.
105. *— Fouilles en Cochin-Chine. Le site de Go-Oc-Eo ancien port du royaume de Fou-nan: AA 10(1947) 193-199.
106. —, Les états hindouisés d' Indochine et d' Indonésie, Paris 1964.
107. —, The indianized states of southeast Asia, Honolulu 1968.
108. *Collins Robert J.*, East to Cathay. The silk road., N. York 1968.
109. *Colquhoun Archibald*, China in transformation, London-N. York 1898 (p. 28 ff: Foreign relations).
110. **Conrady, A.*: Die chinesischen Handschriften und sonstige Kleinfunde Sven Hedins in Lou-lan, Bd. 1 u. 2, Stockholm 1920.
111. **Cordier Henri*, Mélanges d' histoire et de géographie orientale, vol. I-IV, Paris 1914-1923.
112. —, Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers, vol I, Paris 1920.
113. —, Bibliotheca Sinica. Dictionnaire bibliographique des ouvrages relatifs à l' Empire Chinois, Taipei 1966 (1st ed. paris 1906-1907), vol. I-IV (mainly vol. III, p. 1916 ff., IV, p. 2629 ff).
114. *Cosmas Indicopleustes*, Topographie chrétienne, ed. W. Wolska-Conus, vol I-III, Paris 1968-1973.
115. *Cotterell Arthur-Morgan David*, China. An intergrated study, London 1975.
116. **Cox Raymond*, Les soieries d' art depuis les origines jusqu' à nos jours, Paris 1914.
117. **Crawford J.*, History of the Indian archipelago. Containing an account of the manners, arts, languages, religions, institutions, and commerce of its inhabitants, vol. I-III, Edinburgh 1820.
118. *Crespigny Rafe de*, Northern frontier. The policies and strategy of the later Han empire, Canberra 1984.
119. **Czeglédy K.*, From East to West: The age of nomadic migration in

- Eurasia (Translated by P.B. Golden): AEMA 3(1983) 25-125.
120. **Daffinà Paolo*, L'immigrazione dei Saká nella Drangiana, Rome 1967.
121. *—, La migrazione dei Wu-sun, RSO 4(1969) 143-155.
122. *—, The Han shu Hsi Yu Chuan re-translated. A review article: T'oung Pao 68(1982) 309-39.
123. *Dalton, O.-M.*, The treasure of the Oxus, with other examples of early oriental metal-work, 2d ed. London 1926.
124. *Dani Ahmad Hasan*, Early India and Pakistan to Asoka, by M. Wheeler (review): JAOS 81 (1961) 329-331.
125. —, The historic city of Taxila, Paris-Tokyo 1986.
126. **Dar Saifur Rahman*, Taxila and the Western world, Lahore 1984.
127. **Davies R. M.*, Yunnan, the link between India and Yang-tze, Cambridge 1909.
128. *Demiéville Paul*, Les versions chinoises du Milindapañha: BEFEO 24(1924) 1-258.
129. —, Philosophy and religion from Han to Sui: CHC vol. I, pp. 808-878.
130. *Derrett J.-Duncan M.*, The Theban scholasticus and Malabar in c. 355-360: JAOS 82,1(1962) 21-31.
131. *Desanges Jean*, D'Axoum à l' Assam, aux portes de la Chine. Le voyage du «Scholasticus de Thèbes» (entre 360 et 500 après J.C.): Hist. 18,5(1969) 627-639.
132. *Deydier Henri*, Contribution à l' étude de l' art du Gandhâra. Essai de bibliographie analytique et critique des ouvrages parus de 1922 à 1949 (préface R. Grousset), Paris 1950.
133. **Diakonova, N. V.* — *S. S. Sorokin*: Les antiquités du Khotan, Leningrad 1960.
134. **Diehls H.*, Über die von Prokop beschriebene Kunstuhr von Gaza; mit einem Anhang enthaltende Text und Übersetzung d. ἔκφρασις ὡρολογίου des Prokopios von Gaza: APAW 1917, no 7.
135. *Dilleman Louis*, Ammian Marcellin et les pays de l' Euphrate et du Tigre: Syria 38(1961) 87-158.
- 135a. —, Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents: Paris 1962.
136. Διονυσίου, Οἰκουμένης περιήγησις, GGM, vol. I, p. 103 ff.
137. *Doré Henri*, Recherches sur les superstitions en Chine: Chang-Hai 1934 (Variétés Sinologiques, no 61).
138. **Doshi Sarya* (ed.), India and Greece, Bombay 1985.
- 138a. —, The royal road, «India and Greece», Bombay 1985, 8 ff.
139. **Douglas F.W.*, Notes on the historical geography of Malaya, Kuala Lumpur 1949.

140. *Downey Glanville*, A history of Antioch in Syria from Seleucum to the Arab conquest, 3rd ed., Princeton 1974 (1st ed. 1961).
141. *Drake F.S.*, China's north-west passage. A chapter in its opening: JNCBRAS 66(1935) 42-49; 67(1936) 147-159.
142. —, China's north-west passage. The struggle for the Tarim basin in the later Han dynasty: JNCBRAS 67(1936) 147-159.
143. —, The history of the former Han dynasty by Pan Ku, transl. vol. III, by H. Dubs (review): JOS 4(1957-58) 342-354.
144. *Dubs Homer*, The history of the former Han dynasty by Pan-Ku, vol I-IV, Baltimore 1938 ff.
145. —, A military contact between Chinese and Romans in 36 B.C.: T'oung Pao 36(1940) 64-80.
146. —, A Roman influence upon Chinese painting: CP 38(1943) 13-19.
147. —, A Roman city in ancient China, London 1957.
148. *Duncan J.-Derrett M.*, The history of «Palladius on the races of India and the Brahmins»: C-M 21(1960) 64-135.
149. **Eberhard, W.*, Das Toba-Reich Nordchinas, eine soziologische Untersuchung, Leiden 1949.
150. *Eberhard Wolfram*, A history of China, 4th ed., London and Henley 1977.
151. *Edgard J. H.*, The Romans of the Szechwan: JCBRC 1932, 26.
152. *Edkins Joseph*, What did the ancient Chinese know of the Greeks and Romans: JNCBRAS 18(1883) 1-23.
153. —, China and the Roman Orient, by F. Hirth (review): Ch. Rec. 16(1885) 361-367.
154. *—, Ancient navigation in the Indian ocean: JRAS 18(1886) 1-27.
155. —, Allusions to China in Pliny's Natural History: JPOS 1(1885-87) 1-16.
156. —, The name Ta-Ts'in: CR 19(1891) 57.
157. —, Chinese Buddhisme, London 1893.
158. *Eitel Ernest*, Hand-book of Chinese Buddhisme being a Sanscrit-Chinese dictionary, 2nd ed., Hong-Kong 1888.
159. *Elgg Werdmüller van*, Relations politiques et commerciales entre l'ancien empire Romain et la Chine: GSAI 1(1887) 76-77.
160. *Elisseeff D-V.*, La civilisation de la Chine classique, Paris 1979.
161. *Εὐσταθίου*, Παρεκβολαί: GGM, vol. II, pp. 201-407.
162. *Fâ-Hien*, Record of Buddhist kingdoms, ed. I. Legge, Delhi 1971 (repr.)
163. *Ferguson I.*, China and Rome: ANRW 9, 2(1978) 581-603.
164. *Ferrand Gabriel*, Le K'ouen-Louen et les anciennes navigations interocéaniques dans les mers du sud: JA 14(1919) 5-68. (Also 13, pp. 239-334).
165. *—, Les relations de la Chine avec le golfe Persique avant l' Hégire,

- «Mélanges offerts à Gaudefroy-Demombynes par ses amis et anciens élèves», 1935-1945, Paris 1945.
166. *Fiaccadori Gianfranco*, Teofilo Indians: SCO 33(1983) 295-331 (part I), 34(1984) 271-308 (part II).
167. **Filliozat Jean*, Les échanges de l' Inde et de l' empire Romaine aux premiers siècles de l' ère chrétienne: RH 201(1949) 1-29.
168. —, La doctrine brahmanique à Rome au IIIe siècle et les échanges de l' Inde et de l' empire romain aux premiers siècles de l' ère chrétienne, Paris-Pondichery 1956.
169. *Fidzgerald C.P.*, China. A cultural history, London 1986 (1st ed. 1935).
170. *Firth Cyril Bruce*, An introduction to Indian church history, Madras 1976 (1st ed. 1961).
171. **Fleet J.F.*, Sagala, Sakala. The city of Milinda and Mihiracula: Actes du XIVe Congrès International des Orientalistes, Algier 1905, Paris 1906, pp. 164-176.
172. *Floro*, Epitome di storia Romana, ed. Eleonora Salomone Goggero, Milano 1981.
173. *Focillon Henri*, L' art Bouddhique, Paris 1921.
174. *Foord Edward*, China and the destruction of the Roman empire: CTR 94(1908) 201-215.
175. *Forbiger A.*, Handbuch der alten Geographie, vol. I-III, Leipzig 1842-47 (repr. Graz 1966).
176. *Forke Alfred*, Ta-ts' in: das Römische Reich: OZ 14(1927-28) 48-60.
177. **Forsyth sir Thomas Douglas*, On the buried cities in the shifting sands of the great desert of Gobi: PRGS 21(1877) 27-46.
178. *Foucher A.*, L' art Gréco-bouddhique du Gandhâra, Paris 1910 (1st vol.), 1918 (2nd vol.).
179. —, La vieille route de l' Inde de Bactres à Taxila, vol. I-II, Paris 1942, 1947.
180. **Francisque-Michel*, Recherches sur la fabrication et le commerce des étoffes de soie, d' or et d' argent au moyen âge, Paris 1854.
181. *Franck Irene-Brownstone David*, The silk road. A history, N. York-Oxford 1986.
182. *Franke O.*, Geschichte des Chinesischen Reiches, vol. I-III, Berlin-Leipzig 1930-1937.
183. —, Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, Berlin, 1904: (AAWB, 1904).
184. **Franz, H.G.*, Kunst und Kultur entlang der Seidenstrasse, mit Beiträgen von A. v. Gabain, K. Gratzl, A. Janata, H. J. Klimkeit und R. Kostka,

Graz 1986.

185. **Frumkin G.*, Archeology in Soviet Central Asia, Handbuch der Orientalistik, Hrsg. von B. Spuler, Abt. 7, Bd. 3, Abschnitt 1.
186. *Frye N.*, Byzantine and Sasanian relations with northeastern Russia: DOP 26(1972) 265-269.
187. *Frye Richard*, Notes on the history of Transoxiana: HJAS (1956) 106-125.
188. —, The history of Bukhara, Cambridge Mass. 1954.
189. **Fuchs, W.*, Das Turfangebiet. Seine äußere Geschichte bis in die T'ang-Zeit: Oz, N.F. 3/12, 1926.
190. *Fujita Toyochachi*, Li-hsüan et Ta-ch' in: «Memoirs of the Faculty of Literature and Politics Taihoku Imperial University I, 1(1929) 43-75.
191. **Fussman G.*, Notes sur la topographie de l' ancienne Kandahar: AAs 13(1966) 32-57.
192. **Gabain, A. v.*, Buddhistische Türkenmission, Weller-Festschrift, Leipzig 1954.
193. *—, Der Buddhismus in Zentralasien, Handbuch der Orientalistik, Bd. 8/2, Leiden 1961.
194. *Gardiner K.H.J.*, Standard histories. Han to Sui: «Essays on the sources for Chinese history», ed. D. Leslie-C. Mackeras-W. Gungwu, Camberra 1973, pp. 42-63.
195. *Gardner Charles*, Chinese traditional historiography, Cambridge 1961.
196. —, A union list of selected western books on China in American libraries, 2d ed., N. York 1970 (pp. 116-120: Central Asia; pp. 153-165: Western contacts).
197. **Gardner G. B.*, Ancient beads from the Johore river as evidence of an early link by sea between Malaya and the Roman empire: JRAS (1937) 467-470.
198. *Garsoïan Nina G.*, Some preliminary precisions on the separation of the Armenian and Imperial churches: «Καθηγήτρια»; Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday, Camberley, Sarrey 1988, pp. 249-285.
199. **Ghirsham R.*, Fouilles de Bégram (Afganistan): JA 234(1943-45) 59-71.
- 199a. *Georgii Cyprii*, Descriptio Orbis Romani. Accedit Leonis imperatoris Diatypocis genuina adhuc inedita, ed. H. Gelzer, Lipsiae 1890.
200. **Gerini G. E.*, Notes on the early geography of Indo-China, part I; prehistorical period: JRAS 1897, pp. 551-577.
201. —, Researches on Ptolemy's geography of Eastern Asia, London 1909.
202. *Gernet Jacques*, Le monde chinois, Paris 1972.
203. —, A history of Chinese civilization, Cambridge 1989.

204. *Giles H. A.*, The route to Ta-Ts'in: Ch. Rec. 16(1885) 368-69.
205. **Giles, H. A.*, The travels of Fa-hsien, or Record of the Buddhistic Kingdoms, re-translated, Cambridge 1923, London 1959.
206. *—, Remarks on the land route across the Malay peninsula: JSS 28(1935) 79-84.
207. *Giles Lionel*, Two parallel anecdotes in Greek and Chinese: BSOAS 2(1921-23) 609-611.
208. *Gilmartin Kristine*, Corbulo's campaigns in the East. An analysis of Tacitus account: Hist. 22(1973) 583-626.
209. *Giraud, R.*, L' empire des Turcs Célestes, Paris 1960.
210. **Göbl R.*, Les relazioni numismatiche tra Roma e l' impéro dei Kushana, «Congresso Intern. di Numismatiche», Roma 11-16 Sett. 1962, vol. II, Roma 1965, pp. 509-514.
211. *—, Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, vol. II, Wiesbaden 1967.
212. *Goldstücker Theodor*, Panini: His place in Sanskrit literature, London-Berlin 1861.
213. **Gossellin Pascal Fr. Joseph*, Recherches sur la sériqne des anciens, et sur les limites de leurs connaissances dans la Haute-Asie: MAI 49(1808) 713-749.
214. **Gray Basil*, Buddhist cave paintings at Tun-huang, London 1959.
215. **Grenartf Fernand* Sur quelques routes anciennes et modernes, in: Jules Léon Dutreuil de Rhins, Mission scientifique dans la Haute Asie, 1890-1895. Paris, 1898, pp. 212-249.
216. **Grimes A.*, The journey of Fa-hsien from Ceylon to Canton: JMBRAS 19,1(1941) 76-92.
217. **Groeneveldt W. P.*, Notes on the Malay archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, Batavia, 1876.
218. *Groot, Jan Jacob Maria (de)*, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens: II. Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, hrsg von O. Franke, Berlin, Leipzig 1926.
219. **Gropp G.*, Archäologische Funde aus Khotan Chinesisch Ostturkestan, Die Trinkler-Sammlung im Übersee-Museum, Bremen 1974.
220. *Grosso Fulvio*, Roma e i parta a fine i inizio II secolo D. Cr. attraverso le fonti cinesi: Atti del Convegno sul tema «La Persia e il mondo Greco-romano», (Roma 11-14 aprile 1965), Roma 1966, pp. 157-176 (Accademia Nazionale dei Lincei, anno CCCLXIII).
221. *Grousset René*, Histoire de l' Extrême Orient, vol. I-II, Paris 1929.
222. —, In the footsteps of the Buddha, London 1932.

223. —, *Histoire de la Chine*, Paris 1942.
224. —, *De la Grèce à la Chine. Les documents d'art*, Monaco 1948.
225. —, *The rise and splendour of the Chinese empire*, London 1952.
226. —, *L'empire des steppes; Attila, Genkis-Khan-Tamerlan*, 4th ed., Paris 1969.
227. —, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris 1973.
228. *Grünwedel, A.*, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkestan*, Berlin 1912.
229. **Guignes Joseph (de)*, *Mémoire dans lequel on prouve que les Chinois sont une colonie Egyptienne*, Paris 1760.
230. *—, *Mémoire dans lequel on entreprend de fixer la situation de quelques peuples Scythes dont il est parlé dans Hérodote, et de rechercher si du temps de cet historien on connaissait la Chine: MRAI 35(1770) 539 ff.*
231. *—, *Idée générale du commerce et des liaisons que les Chinois ont eues avec les nations occidentales: MAI 46(1784) 555 ff.*
232. *—, *Réflexions générales sur les liaisons & le commerce des Romains avec les Tartares & les Chinois: MAI, 32 (1768), pp. 355-369.*
233. *Gungwu Wang*, *Chinese historians and the nature of early Chinese foreign relations: JOSA 3,2(1965) 39-53.*
234. *Hackin J.*, *Recherches archéologiques en Asie centrale (1931)*, Paris 1936.
235. *Hackin J.-Hackin J.R.*, *Recherches archéologiques à Begram*, Paris 1939.
236. *Haddon A. C.*, *The wandering of peoples*, Cambridge 1919.
237. **Hadi Hasan*, *A history of Persian navigation*, London 1928.
238. *Hall D.G.E.*, *A history of South-east Asia*, London 1988 (1st ed. 1955).
239. **Haloun, G.*, *Zur Uë-tsi (Yüeh-chih)-Frage, Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft 91, 1937.*
240. *—, *Seit wann Kannten die Chinesen die Tocharer oder Indogermanen überhaupt? AM, 1924, I, 1.*
241. *Hannestad K.*, *Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie centrale aux 5e et 6e siècles: Byz. 25-27 (1955-57) 421-56.*
242. **Harada Yoshito*, *The interchange of Eastern and Western cultures as evidenced in the Shô-sô-in treasures: MRDTB 2(1939) 58-78.*
243. —, *Ancient glass in the history of cultural exchange between East and West: Ac As. 3(1962) 57-69.*
244. **Harmatta J.*, *Zu den griechischen inscriptions des Asoka: A Ant-Hung 14(1966) 77-85.*
245. *—, *New evidences for the history of early mediaeval northeastern India: A Ant-Hung 14(1966) 423-62.*
246. —, *The middle Persian-Chinese bilingual inscription from Hsian and the*

- Chinese-Sasanian relations, «Accademia Nazionale dei Lincei», Atti del convegno Internazionale sul tema «La Persia nel Medioevo» (Roma 31 Marzo-5 Aprile 1970), Roma 1971.
247. *—, Eine neu Quelle zur Geschichte der Seidenstrasse: *JWG* 2(1971) 135-143.
248. *Harmatta, J.*: Sogdian sources for the History of pre-islamic Central Asia, Budapest 1979.
249. *—, Prolegomena to the sources on the History of pre-islamic Central Asia, Budapest 1979.
250. *Härtel, H.*, Indische und zentralasiatische Wandmalerei, Berlin 1959.
251. *Haussig J.*, Theophylakts Excurs über die Skythischen Völker: *Byz.* 23(1953) 275-462.
252. —, Das Tarimbecken nach der Beschreibung des Ptolemaios, «Akten des vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten Kongresses», München 28 August bis 4 Sept. 1957, Wiesbaden 1959, pp. 595-597.
253. *Haussig, H. W.*, Zur Lösung der Awarenfrage, *Byzantinoslavica* 34, Prag 1973.
254. *—, Über die Resonanz der oströmischen Gesandtschaften bei den Türken in der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts in Zentral- und Ostasien, *Oriens Extremus*, «Festschrift Walter Fuchs», Basel 1972.
255. *—, Byzantinische Quellen über Mittelasien in ihren historischen Aussage bei J. Harmatta: Prolegomena... (s. o.!).
256. **Hayashi R.*, The silk road and the Shoso-in, N. York 1975 (*Heibonsha Survey of Japanese Art*, vol. 6).
257. *Hedin Sven*, *Through Asia*, vol. I-II, London 1898.
- 257a. —, *Central Asia and Tibet*, vol. I-II, London 1903.
258. —, *Scientific results of a Journey in central Asia, 1899-1902*, vol. I-VI, Stockholm 1904-1907.
259. **Hedin, Sven Anders*, *Central Asia and Tibet towards the Holy City of Lassa*, (transl. by J. T. Bealby), London, 1903. 2 vols.
260. *—, *The silk road*, N. York 1938 (transl. from Swedish by F. H. Lyon).
261. **Henning Richard*, *Zur Frühgeschichte des Seeverkehrs im indischen Ozean*, Berlin 1919.
262. —, *Seres*: *RECA* 2. Reihe, 2(1923) 1678-1683.
263. *—, «Thin und Cattigara», in *his von rätselhaften Ländern, versunkene Stätten der Geschichte*, München 1925, pp. 153-158.
264. —, *Die Einführung des Seidenraupenzucht ins Byzantinerreich*: *BZ* 33(1933) 295-312.
265. *—, «Der Begriff der Serer in der antiken Literatur»: *Zeitschrift für Ras-*

- senkunde, 2(1935), pp. 90-92.
266. *Herrmann Albert*, Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien, Berlin 1910.
267. *—, Alte Verkehrsbeziehungen zwischen China and Vorderasien, «Weltverkehr und Weltwirtschaft, March 1912.
268. *—, Ein alter Seeverkehr zwischen Abessinien und süd-China bis zum Beginn unserer Zeitrechnung: ZGEB 1913, pp. 553-561.
269. *—, Die alten Verkehrswege zwischen Indien und Süd-China nach Ptolemäus, ZGEB, 1913, pp. 771-787.
270. —, Die seidenstrassen vom alten China nach dem Römischen Reich, «Mitteilungen der Kais. Königl. Geographischen Gesellschaft in Wien», 58(1915) Redigiert von Fritz Machatschek, pp. 472-500.
271. —, Die ältesten Chinesischen Karten von Central- und Westasien: Festschrift für Friederich Hirth zu seinem 75. Geburtstag, 16 April 1920, pp. 185-198.
272. *—, Die Verkehrswege zwischen China, Indien und Rom um etwa 100 nach Chr., Leipzig 1922.
273. —, Die Westländer in der Chinesischen Kartographie: Sven Hedin «Southern Tibet» 8(1922) 89-455.
274. *—, Die Hephthaliten und ihre Beziehungen zu China, A M, 1925, 564 ff.
275. —, Die Lage des Landes Ta Ts'in: OZ 14(1927-28) 196-202.
276. —, Lou-lan. China, Indien und Rom im Lichte der Ausgrabungen am Lobnor, Leipzig 1931.
277. —, Das Land der Seide und Tibet im Lichte der Antike, Leipzig 1938.
278. —, Ta-Ch'in oder das China des Fernen Westens: MS 6(1941) 212-272.
279. *Heyd W.*, Histoire du commerce du Levant au moyen âge, vol. I-II, Leipzig 1923.
280. **Himly, Karl*. Ein chinesisches Werk über das westliche Inner-Asien, «Ethnologisches Notizblatt», 3(1902), pp. 1-77. An account of Chinese exploration carried out in 1817.
281. *Hirth Friedrich*, Sinico-European similarities: CR 1(1872-73) 362-366.
282. —, China and the Roman Orient. Researches into their ancient and mediaeval relations as represented in old Chinese records, Leipzig and München - Shanghai and Hongkong 1885.
283. —, The Ta-Ts'in question: Ch. Rec. 16(1885) 413-421.
284. —, Reply to Mr H. J. Allen's paper, «Where was Ta-Ts'in»: JNCBRAS 21(1886) 98-104.
285. —, Reply to Mr H. J. Allen's paper, «Ta-Ts'in and dependent states»: JNCBRAS 21(1886) 209-213.

286. —, Contributions to the history of ancient Oriental trade (lecture): CR 18(1889-90) 41-54.
287. *—, Zur Geschichte des Antiken Orienthandels, in: F. Hirth, Chinesische Studien, vol. I, München-Leipzig 1890, pp. 1-24.
288. —, Veber die Chinesischen Quellen zur Kenntnis Centralasiens unter der Herrschaft der Sassaniden etwa in der Zeit 500 bis 650: VOJ 10(1896) 225-241.
289. —, Syrisch-Chinesische Beziehungen am Anfang unserer Zeitrechnung: Durch Syrien und Kleinasien (Roman Oberhammer und Heinrich Zimmerer), Berlin 1899, pp. 436-449.
290. —, The story of Chang K'ien, China's pioneer in Western Asia. Text and translation of chapter 123 of Ssi-ma Ts'ien's Shih-ki: JAOS 37(1917) 89-152.
291. *Holt Frank*, Alexander the Great and Bactria, Leiden 1989.
- 291a. *Honigmann Ernst*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, von 363 bis 1071, Bruxelles 1935 (A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, III).
292. *Hopkirt Peter*, Foreign devils on the Silk road. The search for the last cities and treasures of Chinese Central Asia, Oxford 1989 (1st ed. 1980).
293. **Hornell, James*, A Review of our Knowledge of Ancient Sea-trade with India, in his «The Origins and Ethnological Significance of Indian Boat Designs». *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, 7(1920) 191-206.
294. *Hosie Alex*, Trade routes to western China: JNCBRAS 19(1884) 103-114.
295. *Hourani C.F.*, Direct sailing between the Persian Gulf and China in pre-Islamic times: JRAS 1947 pp. 157-160.
296. —, Arab seafaring in the Indian ocean in ancient and early medieval times, Princeton N. Jersey 1951.
297. *Hsu Cho-yun*, Bibliographic notes on studies of early China, Hong-Kong 1982.
298. *Hsüan-chih Yang*, A record of buddhist monasteries in Lo-yang, transl. by Yi-t'ung Wang, Princeton, N. Jersey 1984.
299. *Hübschmann Heinrich*, Die altarmenischen Ortsnamen, Amsterdam 1969 (1st ed. Strassburg 1904).
300. *Hucker Charles*, China's imperial past, London 1975.
301. *Hudson G. F.*, Europe and China. A survey of their relations from earliest times to 1800, London 1931.
302. *Hügel Freiher Karl (von)*, Das Kabul-Becken und die Gebirge zwischen dem Hindu Kush und der Sutlej, Wien 1852 (Aus dem III. Bande der Denkschriften der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften besonders Abgedruckt, pp. 73-112).

303. *Hulsewé A.F.P.*, Quelques considérations sur le commerce de la soie au temps de la dynastie des Han, «Mélanges de sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville», vol. II, Paris 1974, pp. 117-135.
304. *Hulsewé A.F.P.-Loewe M.A.N.*, China in Central Asia. The early stage (125 B.C.-A.D. 23), Leiden 1979.
305. *Humbach Helmut*, Kušān und Hephtaliten, München 1961.
306. *Hunter W.W.*, Orissa, vol. I, London 1872.
307. *Huntingford G.W.B.*, The Periplus of the Erythraean sea by an unknown author, London 1980.
308. **Hussain Muhammad*, The art of Gandhara. Pakistan Annual, Karachi 1963.
309. *Huzzayyin S.A.*, Arabia and the Far-East. Their commercial and cultural relations in Graeco-Roman and Irano-Arabian times, Cairo 1942.
310. *Imbault-Huart Camille*, Documents sur l'Asie centrale, Paris 1881.
311. **Ingholt Harald-Isly Lyons*, Gandhāran art in Pakistan, N. York 1937.
312. *Ingholt Harald*, Gandhāran art in Pakistan, New York 1957.
313. *Ishida Mikinosuke*, Études Sino-Iraniennes, vol I. À propos de Hou-Siuan-Wou: MRDTB 6(1932) 61-76.
314. *Isidore of Charax*, Parthian stations. An account of the overland trade route between the Levant and India in the first century B.C., Chicago 1976.
315. *Isidori Hispanensis*, Etymologiarum sive originum libri XX, ed. W. M. Lindsay, vol. I-II, Oxonii 1911 (repr. 1962).
316. *Islam Anwarul*, European description of Burma from the earliest times to A.D. 1600: JASB 17,3 (1972) 65-92.
317. **Jäger, F.*, Leben und Werke des P'ei Kiu, chinesische Kolonialgeschichte älteste chinesische Beschreibung der Routen durch das Tarimbecken nach Mittelasien), OZ, Okt. 1921.
318. **Janse Olov*, L' empire des steppes et les relations entre l'Europe et l'Extrême Orient dans l'antiquité: RAA 9(1935) 9-26.
319. **Janse O.R.T.*, Archaeological research in Indo-china. The district of Chiu-chen during the Han dynasty, vol. I-II, Cambridge Mass. 1947-49.
320. **Jarring G.*, «Silent helpers» in the exploration along the southern silkroad of Sin-Kiang. Festschrift für Hans-Wilhelm Haussig... «Materialia Turcica» 7/8 (1981-82) 210-219.
321. **Jentsch Charles*, Die afganische Zentralroute: AJ 4(1977) 9-19.
322. **Jettmar, K.*, The Altai before the Turks, «Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities» 23, Stockholm 1951.
323. **Jettmar K. - Thewalt V.*, Between Gandhāra and the silk roads: Rock-

- carvings along the Karakorum highway. Discoveries by German-Pakistan expeditions 1979-84, Mainz um Rhein 1987.
324. **Jones A. M.*, Africa and Indonesia; the evidence of the xylophone, Leyden 1964.
325. *Jones A.H.M.*, The cities of the Eastern Roman provinces, Amsterdam 1983.
326. **Jouveau-Dubreil G.*, Les ruines romaines de Pondichéry: BEFEO 40(1940) 448-50.
327. *Julien Stanislas*, Mélanges de Géographie Asiatique et de Philologie Sinico-Indienne, Paris 1864.
328. *Kádár Zoltán*, Serica. Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'empire romain: ACUD 3(1967) 89-98.
329. *Καίσαριου τοῦ σοφωτάτου*, Διάλογοι τέσσαρες: PG 38, col. 85 1ff.
330. **Kanakasabhai Pillai V.*, The Tamils eighteen hundred years ago, Madras and Bangalore 1904.
331. *Karttunen Klaus*, India in early Greek literature, Helsinki 1989.
332. *Kennedy J.*, Some notes on the Periplus of the Erythraean sea: JRAS 1918, pp. 829-837.
333. —, 1. Navigation to the Far East under the Roman empire, by Wilfred H. Schoff. 2. The eastern iron trade in the Roman empire, by Wilfred H. Schoff. 3. The transcontinental silk trade at the christian era, by Wilfred H. Schoff (reviews of books): JRAS 1918, pp. 592-595.
334. *Kimble G.*, Geography in the middle ages, London 1938.
335. *Kingsmill T.W.*, The intercourse of China with central and western Asia in the 2nd cent. B. C.: JNCBRAS n.s. 14(1879) 1-29.
336. —, Ancient geographical names in central Asia: CR 3(1879-80) 163-166.
337. —, The Sêrica of Ptolemy and its inhabitants: JNCBRAS, n.s., 19(1884) 43-60.
338. —, Ta Ts'in and Likien: CR 19(1891) 194-195.
339. *Klaproth J.*, Mention de la Chine donnée par Théophylacte Simocatta: JA 8(1826) 227-230.
340. —, Tableaux historiques de l'Asie depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours, Paris, Londres, Stuttgart 1826.
341. **Klimburg-Jalter D.E.*, The silk route and the diamond path. Esoteric buddhist art on the trans-Himalayan trade routes, Los Angeles 1982.
342. *Klotz Alfred*, Ὀδοιπορία ἀπὸ Ἑδέμ τοῦ Παραδείσου ἄχρι τῶν Ρωμαίων: RM 65(1910) 606-616.
343. **Koenig G.*, Frühbyzantinische und sassanidische Münzen in China, «Kunst und Altertum am Rhein» 108, 1982 Köln, 90-110.

344. **Konow S.*, New traces of the Greeks in India: NIA 1939-40, pp. 639-640.
345. *Κορδώσης Μιχαήλ*, Manichaeism in the later Roman empire and medieval China, by Samuel N.C. Lieu (review): *IF* 2(1987-88) 178-188.
346. —, Ἀπὸ τὴν Κίνα στὸ Βυζάντιο: Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Β΄ Διεθνὲς Συμπόσιο, «Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο», Ἀθήνα 4-6 Ὀκτωβρίου 1990, Ἀθήνα 1993, p. 551-564.
347. —, Ἀσσάμ (ΒΑ Ἰνδία): Ἡ πύλη ἀπὸ καὶ πρὸς Κίνα, «Fourth International Congress on Graeco-Oriental und African Studies, Delphi, 18-21 July 1991 (Athens 1993), pp. 103-110.
348. —, Ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὸν Ἰνδικὸ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ: *IF* 3(1989-90) 255-273.
349. —, Εἰσαγωγή στὶς σινοελληνικὲς Σπουδές. Ὑστερὴ ἀρχαιότητα καὶ πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ: «Ἑλληνοκινητικὰ Χρονικὰ» 13 (Ἰανουάριος 1991) 4.
350. *Kordosis Michael*, China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special reference to the Chinese sources, I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine period, Thessalonica 1992.
351. **Koshelenko, G.*, The Beginning of Buddhism in Margiana, *Acta Antiqua* 14/1-2, Budapest 1966.
352. *Krause F.E.A.*, *Geschichte Ostasiens*, vol. I-III, Göttingen 1925.
353. *Lacouperie Terrien (de)*, Western origin of the early chinese civilisation from 2300 B.C. to 200 A.D., London 1894.
354. *Lahiri A.N.*, *Corpus of Indo-Greek coins*, Calcutta 1965.
355. **Lassen Christian*, *Geschichte des Handels und die Griechisch-romischen Wissens von Indien*, in his *Indische Alterhumskunde*, III, Leipzig 1858, pp. 1-301.
356. *Latourette Kenneth Scott*, *The Chinese; their history and culture*, N. York 1946.
357. **Lattimore Owen*, *Caravan routes of Inner Asia*: *GJ* 72(1928) 523 ff.
358. *—, *The desert road to Turkestan*, London 1928. Also *NGM* 55(1929) 661ff.
359. *—, *Chinese Turkistan, «the open court»*, Chicago, vol. XLVII, March 1933.
360. —, *Inner Asian frontiers of China*, N. York 1940.
361. *Lattimore Owen-Lattimore Eleanor*, *Silk, spices and empire. Asia seen through the eyes of its discoverers*, N. York 1968.
362. *Layfer Berthold*, *The name China: «T'oung Pao»* 13(1912) 719-726.
363. —, *Chinese clay figures: FMNHP/AS* 177(1914).
364. —, *Asbestos und salamander. An essay in Chinese and Hellenistic folk-*

- lore: *T'oung Pao* 16(1915) 299-373.
365. —, The story of the pinna and the syrian lamb: *JAFI* 28(1915) 103ff.
366. —, The diamond. A study in Chinese and Hellenistic folk-lore, Chicago 1915.
367. —, Loan-words in Tibetan: «*T'oung Pao*» 17(1916) 403-552.
368. —, Sino-Iranica. Chinese contributions to the history of civilisation in ancient Iran, Chicago 1919.
369. *—, Ostrich egg-shell cups of Mesopotamia and the ostrich in ancient and modern times: Field Museum of Natural History, Anthropology Leaflet 23, Chicago 1926.
370. —, The bird-chariot in China and Europe: «*Kleinen Schriften vor Berthold Laufer I*, Wiesbaden 1976, pp. 944-959.
371. —, Sino-Tibetan Studies. Selected papers on the art, folklore, history, linguistics and prehistory of sciences in China and Tibet, vol. I-II, New Delhi 1987.
372. **Law Ch.* Geography of early buddhisme.
373. **Le Coq Albert (von)*, Auf Hellas Spuren in Ostturkistan, Leipzig 1926.
374. —, Buried treasures of Chinese Turkestan, Hong-Kong, Oxford, N. York 1989.
375. *Lee, H.*, The vegetable lamb of Tartary, a curious fable of the cotton plant, London 1887.
376. *Legge James* (ed.), The Chinese classics, vol. I-V, Hong-Kong, London 1861-1872.
377. *Lehmann-Haupt C.F.*, Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen, vol. I, Berlin 1910.
378. *Lelewel J.*, Géographie du moyen âge, vol. I, Bruxelles 1852 (repr. Amsterdam 1966).
379. **Leriche P.*, Ai Khanoum. Un rempart hellénistique en Asie centrale: *RA* 2(1974) 231-270 (new ser.).
380. *Leslie D.D.-Gardiner K.H.J.*, Chinese knowledge of Western Asia during the Han: *T'oung Pao* 68(1982) 254-308.
381. *Λέτσιος Δημήτρης*, Βυζάντιο καὶ Ἐρυθρὰ θάλασσα. Σχέσεις μὲ τὴ Νουβία, Αἰθιοπία καὶ νότια Ἀραβία ὡς τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση, Ἀθήνα 1988 (Ἱστορικὲς Μονογραφίες, 5).
382. *Leur J. C. (van)*, Indonesian trade and society, Amsterdam 1955.
383. **Leveque P.*, À la suite d' Alexandre. L' unité Indienne et l' art gréco-bouddique: *Archéologica*, Dossiers de l' Archéologie (1974) 115-135.
384. **Levi Sylvain*, Quid de Graecis veterum Indorum monumenta tradiderint, Paris-Bouillon 1890.

385. —, La Grèce et l' Inde d' après les documents Indiens, «Mémorial Sylvain Levi. Paris 1937, pp. 187-203 (from REG 4(1891) 24-45).
386. —, Le bouddhisme et les Grecs, «Mémorial Sylvain Levi», Paris 1937, pp. 204-213 (from RHR 23(1891) 36-49).
387. —, Notes sur les Indo-Scythes: JA 9(1897) 5-26 (new ser.).
388. —, Le catalogue géographique de Yaksa dans leMahāmāuri: JA 5(1915) 19-138 (11th ser.).
389. —, Alexandre et Alexandrie dans les documents indiens, «Mémoire Sylvain Levi», Paris 1937, pp. 413-423 (from «Mélanges Maspero», vol. II 1934, pp. 155-164, 389-390).
390. *Levy Howard S.*, Yellow turban religion and rebellion at the end of the Han: JAOS 76(1956) 214-224.
391. *Liebenthal Walter.* The ancient Burma road - a legend? JGIS 15(1956) 1-15.
392. *Lieu Samuel N.C.*, Manichaeism in the later Roman empire and medieval China. A historical survey, Manchester 1984.
393. —, The holy men and their biographers in early China and medieval China. A preliminary comparative study in hagiography, «Maistor»: Classical, Byzantine and Renaissance studies for Robert Browning, Camberra 1984.
394. **Linehan W.*, The identification of some of Ptolemy's place-names in the Golden khersonese: JMBRAS 24, 3(1951) 86-98.
395. **Litvinskii B.A.*, Archaeological discoveries on the eastern Pamirs and the problem of contacts between central Asia, China and India in antiquity, «XXV Internat. Congress of Orientalists. Papers presented by the U.S.S.R. delegation, Moscow 1960.
396. **Litvinsky, B.A.*, Outline History of Buddhism in Central Asia, Moskau 1968.
397. *Liu Pak-yuen*, Les institutions politiques et la lutte pour le pouvoir au milieu de la dynastie des Han antérieurs, Paris 1981.
398. *Liu Xinru*, Ancient India and ancient China. Trade and religious exchanges (A.D. 1-600), Delhi-Oxford 1988.
399. *Loewe Michael*, Imperial China, London 1966.
400. —, Chinese relations with central Asia 260-290: BSOAS 32(1969) 91-103.
401. —, Spices and silk: Aspects of world trade in the first seven centuries of the christian era: JRAS 1971, pp. 166-179.
402. —, Introduction to «the Cambridge History of China», vol. I, The Ch' in and Han empires (221 B.C.-A.D. 220), Cambridge 1986, pp. 1-29.
403. —, The former Han dynasty: CHC, vol. I, pp. 103-222.

404. *Lopez R.S.*, Silk industry in the Byzantine empire: Spec. 20 (1945) 1-42.
405. **McCrinkle J.W.*, The commerce and navigation of the Erytraean sea, Calcutta 1879.
406. * —, Ancient India as described by Ptolemy, London-Calcutta-Bombay 1885.
- 407.* —, Ancient India as described in classical literature, Westminster 1901.
408. *Macdonald George*, The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria and Parthia, «The Cambridge history of India, Vol. I, Ancient India, Cambridge 1922, pp. 427-465.
409. *Macdonald Ariane*, Note sur la diffusion de la «Theorie des quatres fils du ciel» au Tibet: JA 250 (1962) 531-548.
410. **MacGovern Wil.-Montg.*, The early empires of central Asia. A study of the Skythians and the Huns and the part they played in world history with special reference to the Chinese sources, Chapel Hill 1939.
411. *Macgowan J.*, The imperial history of China, Shanghai 1906.
412. *Mackenzie Donald*, China and Japan, London 1986.
413. *Maçoudi*, Les prairies d' or, éd-transl. C. Barbier de Meynard-Pavet de Courteille, vol I-IX, Paris 1861 ff.
414. *Maenchen-Helfen Otto*, Huns and Hsiung-Nu: Byz. 17 (1944-45) 222-243.
415. —, The legend of the origin of the Huns: Byz. 17 (1944-45) 244-251.
416. *Majumdar A.K.*, Consise History of ancient India, vol I, political history, New Delhi 1977.
417. *Majumdar R.C.*, Hindu colonies in the Far East, Calcutta 1973.
418. **Malleret Louis*, Une lampe romaine au musée de Pnom Pench: BSEI.
419. —, L' archéologie du Delta du Mékong, vol. I-IV, Paris 1959-1963 (I. L' exploration archéologique et les fouilles d' Oc-céo II. La civilisation matérielle d' Oc-éo. III. La culture du Fou-nan).
420. *Manandian H.A.*, The trade and cities of Armenia in relation to ancient world trade, transl. Nina Garsojan, Lisbon 1965.
421. *Mani Buddha Rashmi*, The Kushan civilization, Delhi 1987.
422. *Marcian of Heraclea*, Periplus maris exteri: K. Müller, GGM I, 515-562.
423. **Margabandhu C.*, Trade contacts between western India and the Greco-Roman world in the early centuries of the christian era: JESHO 8 (1965) 316-22.
424. *Maricq André*, Inscriptions de Surkh-Kotal (Baghlān). La grande inscription de Kaniska et l' Étéo-Tocharien. L' ancienne langue de la Bactriane: JA 246 (1958) 345-439.
425. *Markwart Joseph*, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930.
426. —, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Darmstadt 1961.

427. *Marshall John*, Greeks and Sakas in India: JRAS 1947, pp. 3-32.
428. * —, *Taxila*. An illustrated account of archaeological excavation, vol I-III, Cambridge 1951.
429. —, *The buddhist art of Gandhāra*. The story of the early school its birth, growth and decline, Cambridge 1960.
430. * *Maspero Henri*, *Chine et Asie centrale*: in «Histoire et Historiens depuis cinquante ans», vol. I-II, Paris 1927.
431. —, *Un texte taoïste sur l' Orient romain*: «Henri Maspero, Mélanges posthumes sur les religions et l' histoire de la Chine», III. Études Historiques, Paris 1950.
432. —, *China in antiquity*, transl. F. Kierman, Massachusetts 1978.
433. *Liu Mau-Tsai*, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T' u-küe)*, vol. I-II, Wiesbaden 1958.
434. *Mazahéri Aly*, *Le Ta-Tsin à la lumière de l' Avesta*: JA 238 (1950) 473.
435. * —, *L' origine chinoise de la balance romaine*: Annales 1960.
436. *McCrinkle J.W.*, *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian monk*, New York 1897 (2nd ed.).
437. *Megasthenis*, *Indica*, ed. E.A. Schwanbeck, Amsterdam 1966 (nachdruck der Ausgabe Bonn 1846).
438. *Meile Pierre*, *Les Yavanas dans l' Inde Tamoule*: JA 232-33 (1940-41) 85-123.
439. *Melae Pomponis*, *De chorographia libri tres*, ed. Carolus Frick, Lipsiae 1880.
440. *Menander Protector*, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Mülleri, Parisiis 1851, pp. 201-271.
441. *Meredith David*, *Berenice Troglodytica*: JEA 43 (1957) 56-70.
442. *Merzagora Maria*, *La navigazione in Egitto nell' età grecoromana*: Aeg. 10 (1929) 105-148.
443. * *Meuleau M.*, *Mesopotamia under the Seleucids*: «Hellenism and the rise of Rome, London-Edinburg 1970.
444. *Μητροπούλου Τερέζα*, *Κίνα-Ἑλλάδα (τὸ Ἐρέχθειο καὶ ὁ Λύχνος τοῦ Καλλιμάχου)*: Ἑλληνοκινεζικά Χρονικά 8 (Μάϊος 1989) 16-20.
445. —, *Hellas-China: One culture, part one*: «The other Santorini», Athens 1991.
446. * *Michell Robert*, *Ancient Imaus or Bam-i-Dunia and the way to Serica*: SGM 8 (1892) 591-605, 643-654.
447. * *Middleton J. H.*, *The engraved gems of classical times*, Cambridge 1891.
448. *Mikami Tsugio*, *Ceramic road. Economic and cultural relations between East and West as seen through the seaborne. Trade of ceramics*:

- «Proceedings of the thirty first International Congress of Human Sciences in Asia and north Africa», Tokyo-Kioto 31st August-7th sept. 1983, Tokyo 1984, pp. 395-396.
449. *Miller E.*, Périple de Marcien d' Héraclée, Epitome d' Artémidore, Isidore de Charax etc., Paris 1839.
450. *Miller J. Innes*, The spice trade of the Roman empire; 21 B.C. to A.D. 641, Oxford 1969.
451. *Miller Roy Andrew* (transl. and ed.), Accounts of Western nations in the history of the Northern Chou dynasty, Berkeley-Los Angeles 1959.
452. *Mills J.V.*, Notes on early Chinese voyages: JRAS (1951) 3-25.
453. *Mingana A.*, The early spread of christianity in India, Manchester, reprint from «the Bulletin of the John Rylands Library», vol. 10, July 1926.
454. *Minorsky Vladimir*, L' ouvrage de J. Markwart sur l' Armenie méridionale: REA, 2 (1956) 143-164 (new ser.). Also ed. Var. Repr., Mediaeval Iran and its neighbours, London 1982.
455. **Mirsky Jeanette* (ed.), The great Chinese travelers, N. York 1964.
456. *—, Sir Aurel Stein, Archaeological explorer, Chicago-London 1977.
457. **Mitra R.L.*, On the supposed identity of the Greeks with the Yavanas of the Sanscrit writers: JASBe 1874, pp. 246 ff.
458. *Miyazaki I.*, T' iao-chih, Ta-ch' in, Hsi-hai: pubblicato dapprima nel 1939 ed ora ristampato nel suo Ajiya shi Kenkyû, Kyoto 1962 I, pp. 151-184.
459. *Molé M.*, Le partage du monde dans la tradition Iranienne: JA 240 (1952) 455-463. [Note complémentaire. JA 241 (1953) 271-273.
460. *Möllendorff O.F.* (von), Chinese cloisonne Enamel: CR 6 (1877-78) 346-348.
461. *Mommsen T.*, The history of Rome, part II, London 1886.
462. *Montuclat*, Sur ce que Pline l' ancien et ses contemporains connurent de la Chine: «La Chine» 8, 15 Dec. 1921, pp. 563-574.
463. *Mookerji Radhakumud*, Asoka, London 1928.
464. *—, India shipping. A history of the sea-borne trade and maritime activity of the Indians from the earliest times, 2nd ed. Calcutta 1957.
465. *Morris Rekhe*, Some observations on recent Soviet excavations in Soviet central Asia and the problem of Gandhâra art: JAOS 103 (1983) 557-567.
466. *Moses Khorenats' i*, History of the Armenians, transl. R. Thomson, Harvard 1980 (2nd ed.).
- 466a. *Mukherjee B.N.*, The territory of the Gangaridai - Reappraisal of Classical and Chinese Sources: «Graeco-Indica» (ed. U.P. Arora), Delhi 1991.
467. *Müller C.*, Geographi Graeci minores, vol. I-II, Paris 1855-1882.

468. *Munro Hay Stuart*, The foreign trade of the aksumite port of Adulis: Azania 17 (1982) 107-125.
469. *Muqi Che*, The silk road. Past and present, Beijing 1989.
470. *Myrdal Jan*, The silk road. A journey from the high Pamirs and Ili through Sinkiang and Kansu, N. York 1979).
471. *Narrain A.K.*, The Indo-Greeks, Oxford 1957.
472. *Nath Banarjee Gauranga*, Hellenism in ancient India, New Delhi 1981.
473. *Nath das Gupta Nalini*, Panini and the Yavanas: IC 2 (1935-36) 356-358.
474. *Needham Joseph*, Science and civilisation in China, vol. I, Introductory orientations, Cambridge 1954 (repr. with corrections 1988). Also, vol. III, Mathematics and the sciences of the heavens and the earth, vol. IV, part II, Mecanical engineering, part III, civil engineering and nautics, vol. V, part I, Paper and printing, part VII, Military technology, the gunpawder epic, vol. VI, part I, Botany, Cambridge 1959-1986.
475. —, Clerks and craftsmen in China and the West, Cambridge 1970.
- 475a. *Nehru Lolita*, The arrested moment, «India and Greece» (ed. S. Doshi), Bombay 1985, pp. 85 ff.
476. **Newmann Carl-Friedrich*, Handelsstrassen von China nach dem Westen: Asiatische Studien I. Leipzig 1837, pp. 187-202.
477. *Nienhauser William*, Traditional Chinese literate, Bloomington 1986.
478. *Nissen Heinrich*, «Der Verkehr zwischen China und dem römischen Reiche». *Bonner Jahrbücher*, 95 (1894), pp. 1-28.
479. **Nodelman S.A.A.*, Preliminary history of Characene: Ber. 13, 2 (1959-60) 83-121.
480. **Nöldeke, Th.*, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt, Leiden 1879.
481. **Ohtani*: Mission on the Silk Road 1902-1914, Kioto.
482. *Oliver Robert*, Communication and culture in ancient India and China, Syracuse - N. York 1971.
483. *Olsen Örjan*, Ἡ κατάκτησις τῆς γῆς. Ἱστορία τῶν ἀνακαλύψεων καὶ ἐξερευνησέων, transl. N. Βῶκος, 1957.
484. *O' Neill Hugh B.*, Companion to Chinese history, New York 1987.
485. *Origene*, Contre Celse, Paris 1968-69 (Sources Chrétiennes, n. 136, 147).
486. *Orose*, Histoire (Contre les païens) vol. I (livres I-III), ed. M.P. Arnaud-Lindet, Paris 1990.
487. *Osborne Milton*, River road to China. The Mekong river expedition 1866-1873, Newton Abbot, Devon 1976.
488. **Pan Ku*, The history of the former Han dynasty, vol. I-II, N. York 1944

(transl. by H. Dubs).

489. *Pandey M.S.*, Foreign trade routes and ports in ancient India: JBRS 59 (1973) 21-40.
490. *Παπαπαύλου Κλ.*, Οἱ παράλληλοι «βίοι» τοῦ Ssu-Mach' ien, «Παρνασσός» 19, 2 (1977) 203-216.
491. *Paranavitana Senarat*, The Greeks and the Mauryas, Ceylon 1971.
492. **Pardessus Jean-Marie*, Mémoire sur le commerce de la soie chez les anciens antérieurement au VI e siècle de l' ère chrétienne, Paris 1841.
493. *Παρέτι Λουίτζι-Γουλεῦ Λεονάρντι*, Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος (Unesco). Οἱ ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος, vol. II (1200 π.Χ.-500 π.Χ.), pp. 658ff, 771ff, 807ff, 950, 976ff, vol. III, pp 1001ff, 1039ff, 1096ff, 1165ff, 1203ff, 1251ff, 1293ff, 1325, 1331, 1336ff, 1356ff, 1382ff, 1428ff, 1500ff, 1535.
494. *Pariset Ernest*, Histoire de la soie, part I, Paris 1862.
495. *Parker Edward Harper*, Asia reconstructed from Chinese sources: CRe. 16 (1885) 32-49.
496. *—, Burma with special reference to her relations with China, Rangoon 1893.
497. —, A thousand years of the Tartars, Shanghai, Hongkong, Yokohama, Singapore 1895.
498. —, China: her history, diplomacy and commerce, New York 1901 (2nd ed. 1917).
499. *—, «Chinese knowledge of Ancient Persia»: AQR, 3d ser., 15 (1902), pp. 144-169.
500. —, China and religion, London 1905.
501. *Parlasca Klaus*, Ein hellenistisches achat-rhyton in China: AA 37 (1975) 280-286.
502. *Parroni Pierziorgio* (ed.), Pomponii Melae, De chorographia libri tres, Roma 1984.
503. *Παυσανίου*, Ἑλλάδος περιήγησις, ἔκδ., F. Spiro (Bibliotheca Teubner).
504. *Pauthier M. G.*, Chine ou description historique géographique et littéraire de ce vaste empire, d' après des documents chinois, part I, Paris 1837.
505. —, Histoire des relations politiques de la Chine avec les puissances occidentales depuis les temps les plus anciens jusqu' à nos jours, Paris 1859.
506. *Peiris Edmond*, Greek and roman contacts with Ceylon: CHJ 10 (1960) 8-30.
507. **Pekkanen Tuomo*, «The first references to the silk road in classical literature». Traces of the Central Asian culture in the North, «Mémoires

- de la Société finnoougrienne 194, Helsinki 173-193.
508. *Pelliot Paul*, La mission Pelliot en Asie centrale, Hanoi 1909 (Annales de la Société de Géographie Commerciale).
509. —, L'origine du nom de «Chine»: T' oung Pao 13 (1912) 727-742.
510. —, Encore à propos du nom de «Chine»: T' Oung Pao 14 (1913) 427-428.
511. —, Ein alter Seeverkehr zwischen Abessinien und Süd-China bis zum Beginn unserer Zeitrechnung, Berlin 1913, by Albert Herrmann: T' Oung Pao 14 (1913) 788 (review).
512. —, Les noms propres de Milindapañha: JA 4 (1914) 401-403, 413-419 (11th ser.).
513. *—, Les grottes de Touen-Houang, 6 Bände, Paris 1914-1924.
514. —, Li-Kien, autre nom du Ta-ts' in (Orient Méditerranéen): T' Oung Pao 16 (1915) 690-91.
515. —, Note sur les anciens itinéraires chinois dans l' Orient romain: JA 17 (1921) 139-145 (11th ser.).
516. —, La théorie des quatres fils du ciel: T' Oung Pao 22 (1923) 97-125.
517. *Perera J.*, The foreign trade and commerce of ancient Ceylon: CHJ 1 (1951) 109-119 (The ports of ancient Ceylon), 192-204 (Ancient Ceylon and its trade with India), 301-320 (Ancient Ceylons trade with the empires of the eastern and the western worlds).
518. *Petech Luciano*, Rome and eastern Asia: E-W 2 (1951-52) 72-76.
- 518a. —, Some Chinese texts concerning Ceylon: CHJ 3 (1953-54) 217-227.
519. **Pfister*, Nouveaux textiles de Palmyre, Paris 1937.
520. *—, Textiles de Palmyre, Paris 1940.
521. **Philippe Anne*, Caravanes d' Asie, Paris 1948.
522. *Phillips George esq.*, On what sea was T'iao-chih situated, and how was it reached from China?: CRe 3 (1871) 137-138.
523. —, A protest against dr. Bretschneider's acrimonious criticism: CRe 3 (1871) 92-93.
524. —, The Western sea: CRe 3 (1871) 258-259.
525. *Philostorgii*, Kirchengeschichte, ed. T. Bidez, Berlin 1972.
526. **Philostratus*, Life of Appollonius of Tyana, ed. F. C. Conybeare, Loeb 1960.
527. *Pigulewskaja N.*, Les villes de l' état Iranien aux époques Parthe et Sassanide, Paris 1963.
528. —, Byzanz auf den Wegen nach Indien aus der Geschichte des byzantinischen Handels mit dem Orient von 4. bis 6. Jahrhundert, Berlin-Amsterdam 1969.
529. **Pijoan M.*, A Greek glass vase from China: BM 41 (1922) 235-239.

530. *Pishatori K.R.*, A note on Yavana: IC 2 (1935-36) 574-576.
531. *Pi Xianoning*, what to see along the Hexi corridor, «China Reconstruction» 1 (1986) 48 ff.
532. *Playfair G.M.H.*, The mystery of Ta-ts' in: JNCBRAS 20 (1985) 69-80.
533. *Pliny*, Natural history, vol. II, libri III-VII, ed. Loeb, London 1961.
534. **Portsand Joseph T.K.*, Marts of Malabar (A.D. 50-150): JIH 26,2 (1948) 121-129.
535. *Poujade Jean*, La route des Indes et ses navires, Paris 1946.
536. **Priault Osmond de Beauvoir*, The Indian travels of Apollonius of Tyana and the Indian embassies to Rome from the reign of Augustus to the death of Justinian, London 1873.
537. *Procopii Caesariensis*, Opera omnia, ed. J. Haury-G. Wirth, Lipsiae 1962-64.
538. *Ptolemaei Claudii*, Geographia, ed. C. Nobbe, Leipzig 1845 (repr. Hildesheim 1966).
539. *Pulleyblank E.G.*, Chinese and Indo-Europeans: JRAS 1966, pp. 3-39.
540. *—, The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih migration: BSOAS 33 (1970) 154-160.
541. *—, Han China in Central Asia: IHR, vol. 3, pp. 278-286.
542. *Puri B.N.*, Buddhism in Central Asia, Delhi 1987.
543. *Rajput A. B.*, Buddhism in Pakistan, Karachi 1963.
544. *Ranstrond Gunnar* (ed.), Pomponii Melae, De chorographia libri tres, Göteborg 1971.
545. *Rapson E.J.*, The Scythian and Parthian invaders: CHI, pp. 563-592.
546. —, The successors of Alexander the Great: CHI pp. 540-562.
547. —, Indian native states after the period of the Maurya empire: CHI, pp. 514-538.
548. *Raschke Manfred G.*, Roman overland trade with India and China: CNV 18. 2 (1974) 37-47.
549. —, New studies in Roman commerce with the East ANRW 9, 2 (1978) 605-1365.
550. *Ravennatis anonymi*, Cosmographia et Guidonis Geographia, ed. M. Pinder - G. Parthey, Neudruck der Ausgabe 1860, Aalen 1962.
551. **Rawlinson H. G.*, Bactria. The history of a forgotten empire, London 1912.
552. *—, Intercourse between India and the Western world from the earliest times to the fall of Rome, Cambridge 1916 (2nd ed. 1926).
553. *Renou Louis* (ed.), La Géographie de Ptolémée. L' Inde (VII, 1-4), Paris 1925.

554. *Reinaud J. T.*, Mémoire sur le commencement et la fin du royaume de la Mésène et la Kharacène, d'après, les témoignages grecs, latins, arabes, persiens, indiens et chinois: JA 18 (1861) 161-262 (5th ser.).
555. *Reinaud M.*, Relations politiques et commerciales de l'empire romain avec l'Asie orientale (L'Yrcanie, l'Inde, la Bactriane, et la Chine, pendant les cinq premiers siècles de l'ère chrétienne, Paris 1863 (JA, 1, (1863), 6th ser., pp. 297-441).
556. **Renou L.*, La géographie de Ptolémée. L'Inde, Paris 1925.
557. *Rhys David T.W.*, The questions of king Milinda, translated from the Pali, parts I-II, Oxford 1890-1894 (The Sacred Books of the East, vol. 35, 36).
558. **Riboud K.*, Essential problems concerning central Asian silks: J/M 26 (1969-70) 56-63.
559. **Riboud K.*, New Soviet finds at Oglakty and their analogy to Aurel Stein textiles - Han period, Bulletin de Maison, Nr 34, 1971, II: (Centre International d'Études des Textiles anciens).
560. **Richtoffen Ferdinand F. von.* Yeber den Seeverkehr nach und von China in Alterthum und Mittelalter: VGEB 1876, pp. 86, 97.
561. —, China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien, vol. I, Berlin 1877.
562. *—, Yeber die centralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2. Jahrhundert n. Chr., VGEB 1877 pp. 96-122.
563. **Riefstahl R.D.*, Notes on a study of the trade routes of Central Asia: BNBC 21.1/2 (1937) 5-85.
564. *Riese A.*, Geographi Latini Minores, Heilbronnae 1878.
565. **Ritchie P.*, Spectrographic studies on ancient glass. Chinese glass from the Han to T'ang times: TSFFA 5 (1937) 209-220.
566. **Robinson D.M.* - *Harcum C. G.*, Greek vases in the royal Ontario museum, Toronto 1930.
567. *Rodzinski Witold*, A history of China, vol. I, Oxford 1979.
568. **Rostovtzeff Michael Ivanovich*, Iranians and Greeks in south Russia, Oxford 1922.
569. *—, L'art Gréco-Sarmate et l'art Chinois de l'époque des Han: Aréthusa 1 (1924) 81-94.
570. *—, Le centre de l'Asie, la Russie, la Chine et le style animal, Prague 1929.
571. —, Caravan cities, transl. T. Talbot Rice, Oxford 1932.
572. —, The social and economic history of the Hellenistic world, vol. I-III, Oxford 1941.
573. *Ρούσκας Γιάννης*, Βυζάντιο καὶ Κίνα (ὁ θαλάσσιος δρόμος τοῦ μετα-

- ξιοῦ): Ἀρχαιολογία 38 March 1991, pp. 58-69.
574. *Rowland Benjamin*, Gandhara, Rome and Mathura: The early relief style: *ACASM* 10 (1956) 8-17.
575. **Roy Chapman Andrews*, Exploration on the Gobi desert: *NGM* 63 (1933).
576. *Sadao Nishijima*, The economic and social history of former Han: *CHC*, vol. I, pp. 545-607.
- 576a. **Saint-Martin J.*, Recherches sur l'histoire et la géographie de la Messène et de la Characène.
577. **Sarasin A.*, Die Seidenstrassen von China nach dem römischen Kaiserreich: *Sinol.* 1 (1948) 96.
578. *Scharfe Hartmut*, The Maurya dynasty and the Seleucids: *KZ* 85 (1971) 211-225.
579. **Schlumberger Daniel*, L'orient hellénisé. L'art grec et ses héritiers dans l'Asie non méditerranéenne, Albin Michel 1970.
580. *Schmitthenner Walter*, Rome and India: Aspects of universal history during the principate: *JRS* 69 (1979) 90-106.
581. *Schober Joseph*, Silk and silk industry, N. York 1930.
582. *Schoff Wilfred H.* (ed.), The Periplus of the Erythraean sea. Travel and trade in the Indian ocean by a merchant of the first century, New York (London, Bombay, Calcutta) 1912.
583. *—, The transcontinental silk trade at the christian era: *Num and Ant. Soc. of Philadelphia Proc.* 1913, pp. 47-64.
584. —, Some aspects of the overland oriental trade at the christian era: *JAOS* 35(1915) 31-41.
585. —, The Eastern Iron Trade of the Roman Empire: *JAOS*, 35 (1915), pp. 224-239.
586. *—, Navigation to the Far East under the Roman empire: *JAOS* 37 (1917) 240.
587. *—, Early communication between China and the Mediterranean, Philadelphia 1921.
588. **Schurtz, Heinrich*. Central Asia and Siberia in: Hans Ferdinand Helmolt, ed., The History of the World. II. New York, 1904, pp. 122-229.
589. **Schuyler Eugene*, Turkistan. Notes of a journey in russian Turkistan, Khokand, Buchara and Kudja, vol. I-II, N. York 1877.
590. **Schwartz, J.*, L'empire romain, l'Égypte et le commerce oriental: *Annales (Économie, Sociétés, Civilisations)* 1960, pp. 18-44.
591. **Sedlar Jean-W.*, India and the Greek world, Totowa 1980.
592. **Selgman C. G.*, Some aspects of the overland oriental trade at the christian era: *JAOS* 35 (1915) 33 ff.

593. —, The Roman orient and the Far East: *Ant.* 11 (1937) 5-30.
594. *Seligmann C. G. - Beck H. C.*, Far eastern glass. Some western origins: *MFEA* 10 (1938) 1-64 + pl VI.
595. *Se-ma (Ssu-ma) Ts' ien*, Les mémoires historiques, traduits et annotés par Édouard Chavannes, vol. I-V, Paris 1895-1905.
596. *Seshadri M.*, Roman contacts with south India: *Arch.* 19 (1966) 244-247.
597. **Sewell R.*, Roman coins found in India: *JRAS* Oct. 1904, pp. 591 ff.
598. **Severtzow Nicolas*, Études de géographie historique sur les anciens itinéraires à travers le Pamir: *BSG* 11 (1890) 417-467, 553-610 (7th ser.).
599. **Shakur M.A.*, Gandhara sculpture in Pakistan, Bangkok 1963.
600. *Shiratori Kurakishi*, A study on Su-t' ê, or Sogdiana, *MRDTB* 2 (1928) 81-145.
601. —, The Mu-nan-chu of Ta-ch' in and the Cintāmani of India: *MRDTB* 2 (1939) 1-54.
602. **Shiratori, K.*, A Study of Su-t' ê or Sogdian, *Memoirs of the Toyo Bunko* 2, 1942.
603. —, Chinese ideas reflected in the Ta-Ch' in accounts: *MRDTB* 15 (1956) 25-72.
604. —, The geography of the western region studied on the basis of the Ta-Ch' in accounts: *MRDTB* 15 (1956) 73-163.
605. —, A study on T' iao-chih: *MRDTB* 15 (1956) 1-23.
606. —, On the Ts' ung-ling traffic route described by C. Ptolemaeus: *MRDTB* 16 (1957) 1-34.
607. *—, On the question of Ta-ts' in and Fu-lin: *The Historical magazine*, vol. XV, pp. 54 ff.
608. *Shitomi Yūzō*, On the date of composition of the *Periplus maris Erythraei*. A study of the south arabian epigraphic evidence: *MRDTB* 34 (1976) 15-45.
609. *Sijpesteijn P.T.*, Der ποταμός Τραϊανός: *Aeg.* 43 (1963) 70-83.
610. **Silbermann H.*, *Die Seide*, Dresden 1897.
611. *Simkin C.G.F.*, *The traditional trade of Asia*, London 1968.
612. *Sinor D.*, *Die byzantinischen Seidenzünften*: *BZ* 68 (1975) 23-46 (also Var. Reprints, London 1977).
613. —, Autour d' une migration des peuples au Ve siècle: *JA* (1946-47) 1-78 (Var. Reprints, V).
614. —, Central Eurasia, «*Variorum Reprints*», London 1977, I (Orientalism and history, ed. Denis Sinor, 2nd ed., Bloomington Ind. 1970).
615. **Sircar D.C.*, *The Yavanas* (Ch. VII of the *Age of Imperial Unity*, ed., by R. C. Majumdar and A.D. Pusalkar) Bombay 1951.

616. *Sivaraja Pillai K.N.*, The chronology of the early Tamils, New Delhi 1984.
617. *Skrine C. P.*, Chinese central Asia, N. York-London 1971 (1st ed. 1926).
618. **Skrine F. H.*, - *Ross E.D.*, The heart of Asia: A history of russian Turkestan and the central Asian khanates from the earliest times, London 1899.
619. *Smith Vincent*, Asoka. The buddhist emperor of India, Oxford 1920 (3rd ed.).
620. —, The Oxford history of India (4th ed., by Percival Spear) Delhi-London-N. York 1987.
621. *Soma Takashi*, Studies on the country of T'iao-chih: MRDTB 36 (1978) 1-26.
622. *Soothill W.E.*, China and the West. A sketch of their intercourse, London 1925.
623. **Sopher David E.*, The sea nomads. A study based on the literature of the maritime boat people of south-east Asia, «Memoirs of the National Museum no. 5, Singapore 1965.
624. **Srivinas Iyengar*, History of the Tamils from the earliest times to 600 A.D., Madras 1929.
625. [Ssu-ma Ts'ien], Records of the grand historian of China, translated from the Shih chi of Ssu-ma Ch'ien by Barton Watson, vol. I, II, Columbia 1968.
- 625a. *Stark Freya*, Riding to the Tigris, London 1959.
626. **Stein sir Mark Aurel*, Sand-buried ruins of Khotan. Personal narrative of a journey of archaeological and geographical exploration in Chinese Turkistan, London 1903.
627. —, Ancient Khotan. Detailed report of Archaeological exploration in Chinese Turkestan, vol. I, text, Oxford 1907.
628. —, Ruins of desert Cathay, vol I-II, London 1912.
629. —, A third journey of exploration in central Asia, 1913-16 (from GJ Aug-Sept. 1916).
630. —, Serindia. Detailed report of explorations in central Asia and western-most China, vol. I-III, Oxford 1921.
631. —, Central Asian relics of China's ancient silk trade, «Hirth anniversary volume», London 1923, pp. 367-374.
632. —, Innermost Asia. Detailed report of exploration in central Asia, Kan-su and eastern Iran, vol. I-II, text, Oxford 1928.
633. —, On Alexander's track to the Indus. Personal narrative of explorations on the north-west frontier of India, London 1929.
634. —, On ancient central-Asian tracks. Brief narrative of three expeditions

- in innermost Asia and north-western China, London 1933.
635. —, The Indo-iranian borderlands: their prehistory in the light of geography and of recent explorations: *JRAI* 64 (1934) 179-202.
636. **Stein O.*, Yavanas in early Indian inscriptions: *IC* 1(1935) 343-57.
637. *Stein R.-A.*, Recherches sur l' épopée et le barde au Tibet, Paris 1959.
638. —, Remarques sur les mouvements du taoïsme politico-religieux au IIe siècle ap. J.C.: *T' oung Pao*, 50 (1963) 1-78 (pp. 8-21: L' état utopique et le Ta-Ts' in).
639. *Stephen von Byzanz*, *Ethnica*, ed. A. Meineke, Lipsiae 1866.
640. *Strabonis*, *Geographica*, ed. A. Meineke, vol II, III, Lipsiae 1866.
641. **Strzugowski J.*, Seidenstoffe aus Ägypten im Kaiser Friedrich Museum. Wechselwirkungen zwischen China, Persien und Syrien in spätantiker Zeit: «Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen 24 (1903) 147-178.
642. *Subramanian K. R.*, Buddhist remains in Āndhra and the history of Āndhra between 225 and 610 A.D., New Delhi-Madras 1989 (1st ed. 1932).
643. **Sykes Ella*, Through deserts and oases of central Asia, London 1920.
644. *Sykes Percy*, A history of exploration from the earliest times to the present day, London 1935.
645. *Szcześniak B.*, A roman city in ancient China, by Homer H. Dubs: *JAOS* 77 (1957) 286-287 (review).
646. *Tacitus*, The annals. ed. Loeb, vol. IV.
647. **Takács Zoltände*, Some Irano-hellenistic and Sino-hunnic art forms: *OZ* 15 (1929) 142-148.
648. *Takashi Tamichi*, Roman mosaic glass bowl excavated in China: Proceedings of the thirty first International Congress of Human Sciences in Asia and north Africa (Tokyo-Kioto, 31st August - 7th Sept. 1983), vol. I, Tokyo 1984, pp. 398-400.
649. **Tarn William Woodthorpe*, Notes on hellenism in Bactria and India: *JHS* 22 (1902) 268-293.
650. *—, Hellenistic civilisation, London 1927 («Trade and Exploration», pp. 193-214).
651. —, The Greeks in Bactria and India, Cambridge 1951.
652. **Tashakori Abbas*, Iran in Chinese dynastic histories, Canberra 1974.
653. *Taylor James*, Remarks of the sequel to the Periplus of the Erythrean sea and on the country of the Seres, as described by Ammianus Marcellinus: *JASBe* 16 (1847) 1-78.
654. *Teggart F.*, Rome and China, California 1969.
655. *Terrestrial*, Where was An-si: *Ch. Rec.* 3 (1871) 164-165.

656. *Theophanes Byzantius*, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müller, Paris 1851, pp. 270-271.
657. *Theophylacti Simocatae*, *Historia*, ed. C. de Boor-P. Wirth, Stuttgartiae 1972.
658. *Thiele Peter*, The ancient silk road in northwestern China today: Proceedings of the thirty first International Congress of Human Sciences in Asia and north Africa (Tokyo-Kioto 31st August - 7th Sept. 1983) vol. I, Tokyo 1984, pp. 375-376.
659. *Thomas F. W.*, Açoka, the imperial patron of Buddhism: KHI, vol. I, Ancient India, Cambridge 1922, pp. 495-513.
660. **Thomson, J. Oliver*, The Silk Routes and Ancient Geography, Classical Association, *Proceedings*, 30 (1933), pp. 28-30.
661. —, History of ancient geography, Cambridge 1948.
662. *Thorley J.*, The development of trade between the Roman empire and the East under Augustus: G-R 16 (1969) 209-223.
663. —, The silk trade between China and the Roman empire as its height, circa A.D. 90-130: G-R 18 (1971) 71-80.
664. **Tibbetts G-R.*, Pre-islamic Arabia and south-east Asia: JMBRAS 29, 3 (1956) 182-208.
665. *Tisserant Eugene*, Eastern christianity in India, Bombay-Calcutta - Madras 1957.
666. *Torrey Charles*, «Yāwān» and «Hellas» as designations of the Seleucid empire. JAOS 25 (1904) 302-311.
667. **Töttösy Cr.*, The name of the Greeks in ancient India: AAH 3 (1955) 301-319.
668. *Toynbee Arnold*, Between Oxus and Jumna, London 1961.
669. *Tozer H. F.*, A history of ancient geography (2nd ed. by M. Cary), N. York 1964.
670. *Trever Camilla*, Bactria. Les monuments de l' art gréco-bactrienne, 1940.
671. **Tucci Giuseppe*, Indo-Tibetica, vol I, Roma 1932.
672. —, Preliminary report of two scientific expeditions in Nepal, Roma 1956.
673. —, Iran e Tibet, «Atti del Convegno Internazionale sul thema: La Persia nel Medioevo (Roma 39 marzo - 5 aprile 1970) Rome 1971.
674. *Tudeer L.O.Th.I.*, Studies in the geography of Ptolemy, Helsinki 1927.
675. *Upasak C.S.*, History of Buddhism in Afganistan, Sarnath, Varanasi, (India) 1990.
676. *Vaidya C.V.*, History of mediaeval Hindu India, vol I, Poona city 1921.
677. *Verscheure Marc*, Les relations directes et indirectes entre l' empire

- romain et l' extrême - Orient d' après les documents archéologiques confrontés aux sources historiques, «Actes du XXIXe Congrès International des Orientalistes», Paris, Juillet 1973. Asie centrale, Paris 1976.
678. * *Vidal de la Blache P.*, Les voies de commerce dans la géographie de Ptolémée: CRAI 4, sér. 24 (1896) 456-483.
679. * —, Note sur l' origine du commerce de la soie par voie de mer: CRAI, 4. sér., 25 (1897), pp. 520-527.
680. * *Vincent William*, The commerce and navigation of the ancients in the Indian ocean, vol. I-II, London 1807.
681. * —, The voyage of Nearchus and the Periplus of the Erythraean sea, Oxford 1809.
682. *Vogel J. Ph.*, Notes on Ptolemy: BSOAS, vols 12 (1947-48) 122-123, 13 (1949) 146-153, 14 (1952) 78-86.
683. * *Vollmer John E.* et al., Silk roads - China ships, Toronto 1983.
684. * *Volz W.*, Südost-Asien bei Ptolemäus: GZ 17 (1911) 31-44.
685. *Wada Hiroshi*, Prokops Rätselwort Serinda und die Verpflanzung des Seidenbaus von China nach dem oströmischen Reich, Köln 1970.
686. * *Waldschmidt E.*, Gandhara, Kutscha, Turfan, Leipzig 1925.
687. * *Waley Arthur*, The heavenly horses of Fergana; a new view: History of Today, May 1955.
688. *Vallée Poussin Louis (de la)*, L' Inde aux temps des Mauryas et des barbares Grecs, Scythes, Parthes et Yue-Tchi, Paris 1930.
689. * *Wang Gungwu*, The Nanhai trade; a study of the early history of Chinese trade in the south China sea: JMBRAS 31, 2 (June 1958) 1-135.
690. *Warmington E.H.*, The commerce between the Roman empire and India, London-N. York 1974 (1st ed. 1928).
691. * *Weber A.*, Die Griechen in Indien, 1890.
- 691a. *Werner Edward*, Ancient tales and folklore of China, London 1986 (1st ed. 1922).
692. *Wheatley Paul*, The Malay peninsula as known to the Chinese of the third century A.D.: JMBRAS 28, 1 (1955) 1-23.
693. * —, The Malay peninsula as known to the West before A.D. 1000: MHJ 3, 1 (1956) 2-16.
694. —, The Golden khersonese. Studies in the historical geography of the Malay peninsula before A.D. 1500, Kuala Lumpur 1961.
695. * *Wheeler, sir Mortimer*, Aricamedu. An Indo-roman trading station on the east coast of India: «Ancient India» 2 (1946) 17-124.
696. —, Rome beyond the imperial frontiers, London 1955 (1st ed. 1954).

697. —, *Early India and Pakistan to Asoka*, N. York 1959.
698. * —, *Civilizations of the Indus valley and beyond*, London 1966.
699. —, *Romano-buddhist art: an old problem restated*: *Ant.* 23 (1949) 4-19.
700. —, *Roman contact with India, Pakistan and Afganistan: «Aspects of archaeology in Britain and beyond»*, *Essays presented to O.G.S. Crawford*, London 1951, pp. 345-373 (ed. by W. F. Grimes).
701. *White W.*, *Byzantine coins in China*: *Ch. Jour.* 15 (1931) 10-12.
702. *Whitfield Roderic - Farrer Anne*, *Caves of the Thousand Buddhas. Chinese art from the silk route*, London 1990.
703. *Willets William*, *Ceylon and China*. TASSI 1960, pp. 97-119.
704. *Williams Edward Thomas*. *A short history of China*, N. York - London 1928.
705. *Winstedt E.O.*, *The Christian topography of Cosmas Indicopleustes*, edited with geographical notes, Cambridge 1909.
706. *Wolska-Conus W.*, *Geographie*: RAC 10 (1976), parts 73-74, pp. 155-222.
707. *Wolters O. W.*, *Early Indonesian commerce. A study of the origins of Srivijaya*, Ithaca - N. York 1967.
708. *Woodcock George*, *The Greeks in India*, London 1966.
709. * —, *The Indian Greeks*, «*History today*» 12 (1962) 558-76.
710. *Woodroffe John*, *Shakti and Shākta. Essays and addresses on the Shākta Tantrashāstra*, Madras 1951 (4th ed.).
711. *Wu Chi-yu*, *A propos du nom géographique Li-kien sous les Han*, «*Actes du XXIXe Congrès International des Orientalistes (Paris, Juillet 1973, Asie centrale)*» Paris 1976 pp. 72-76.
712. —, *A propos du nom géographique T'iao-tche sous les Han*, «*Actes du XXIXe Congrès International des Orientalistes (Paris Juillet 1973, Chine ancienne)*» Paris 1977.
713. *Wu Lien-teh*, *Early Chinese travellers and their successors*: JNCBRAS 63 (1932) 1-23.
714. *Wylie Alexander*, *Notes on the Western regions*: JAI 10 (1881) 20-115.
715. —, *Advance of a Chinese general to the Caspian*: «*Chinese Researches*», part II, Shanghai 1897, pp. 78-79.
716. —, *Asbestos in China*, «*Chinese Researches*», part III, Shanghai 1897, pp. 141-154.
717. —, *Notes on Chinese literature*, Shanghai 1902 (p. 15 ff: Histories).
718. *Yamamoto Hiromichi*, *Kan Ying as an embassy to Rome*: «*Proceedings of the thirty-first International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa (Tokyo-Kioto 31st August - 7th Sept. 1983)*» vol I, Tokyo 1984, pp. 376-378.

719. *Yarshater Ehsan*. (ed.), *The Cambridge history of Iran*, vol. III (1, 2), Cambridge 1983.
720. **Yetts W. P.*, *Links between ancient China and the West*: GR 16 (1926) 614-622.
721. *Yule, sir Henry*, *Notes on the oldest records of the searoute to China from Western Asia*: PRGS 4 (1882) 649-660 (new series).
722. —, *Cathay and the way thither; being a collection of medieval notices of China*, vols I-III, London 1913-15.
723. *Yung-ho Tsao*, *Pepper trade in east Asia*: T' oung Pao 48 (1982) 221-247.
724. *Yü Ying-shih*, *Han foreign relations*: CHC, vol I, pp. 377-462.
725. —, *Trade and Expansion in Han China*, Berkley and Los Angeles 1967.
726. *Zachariae von Lingenthal E.*, *Eine Verordnung Justinians über den Seidenhandel aus den Jahren 540-547*, «Mémoires de l' Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, VIIe serie, vol. 9, n. 6, St. Petersburg 1865.
727. *Zhang Rongfang*, *Historic trade route*, «China reconstruction» 1 (1986) 45-48.
728. *Zhao Yang-Shuduo Gong-Linggui Fang-Zhongyi Zhu*, *An outline history of China* (ed. by Bai Shouyi) Beijing 1982.
729. *Zhi-quiang Chen*, *Byzantine studies in China*: IF 4 (1989-91) 137-142.
730. *Zürcher, E.*, *The Yüeh-chi and Kaniska in the Chinese Sources*, in: *Papers on the Date of Kaniska*, hrsg. von A. L. Basham, Leiden 1968.

Supplementary Bibliography

731. **Begley Vimala - De Puma Richard Daniel* (ed.), *Rome and India: The ancient sea trade*, The University Wisconsin Press 1991.
732. *Benveniste E.*, *Notes Sogdiennes*: BSOAS 9 (1937-39) 495-519.
733. *Boulger G. S.*, *The history of silk*: Asiatic Review 16 (1920) 662-677.
734. *Chakrabarti Haripada*, *Trade and commerce of ancient India*, Calcutta 1966.
735. *Chakrabarti D. K.*, *India and west Asia. An alternative approach*: «Man and Environment» 1 (1977) 25-38.
736. *Chakrabarti D. K. - Lahiri N.*, *The Assam Burma route to China*, «Man and Environment» 10 (1986) 123-134.
737. *Charpentier Jarl*, *Antiochus, king of the Yavanas*: BSOS (= BSOAS) 6 (1930-32) 303-321.

738. *Chmielewski Janusz*, The problem of early loan-words in Chinese as illustrated by the word p'u-t'ao: «Rocznik Orientalistyczny» 22/2 (1957) 7-45.
- 738a. **Ντανί Αχμάντ Χασάν*, Δρόμοι του μεταξιού. Δρόμοι γνωριμίας, Courrier II (Μάιος 1989) 4-10.
739. *Deraniyagala P.E.P.*, Some archaeological problems concerning Sri Lanka and its trade routes: «Senarat Paranavitana Commemoration volume», Leiden 1978.
740. *Edwards Michael*, East-west passage. The travel of ideas, arts and inventions between Asia and the western world, London 1971.
741. *Errington E., -Grib J.* (ed.), The crossroads of Asia. Transformation in image and symbol in the art of ancient Afganistan and Pakistan, Cambridge 1992.
- 740a. **Ferrand G.*, Voyage du marchand Sulayman, Paris 1922.
- 740b. **Forbes R. J.*, Ancient roads, London 1956.
- 740c. *Filliozat J.*, Les relations extérieures de l'Inde, Paris-Pondichéry 1956.
742. *Fracasso Riccardo*, Holy mother of ancient China. A new approach to the Hsi-wang-mu: «T'oung Pao», p. 1-46.
743. *Gardner G. B.*, Ancient beads from the Johore river as evidence of an early link by sea between Malaya and the Roman empire: JRAS 1937, pp. 467-470.
744. (De) *Gaury Gerald - Winstone H.Y.P.*, The road to Kabul. An anthology, London 1981.
745. *Gibb H.A.R.*, The arab conquests in central Asia, London 1923.
746. *Hambly Gavin*, Central Asia, London 1969.
747. *Herrmann Albert*, Die alten Verkehrswege zwischen Indien und Süd-China nach Ptolemäus: ZGEB 1913, p. 771-787.
748. *Holmgren Jennier*, A question of strength: Military capability and princess-bestowal in imperial China's foreign relations (Han to Ch'ing) MS 39 (1990-91) 31-85.
- *749. *Lansdelle H.*, Chinese central Asia, London 1893.
750. *Lahiri Nayanjiot*, The archaeology of Indian trade routes up to c. 200 BC. Resource use, resource access and lines of communication, Delhi 1992.
751. *Lattimore Owen*, Studies in frontier history. Collected papers 1928-58, London 1962.
752. *Laufer Berthold*, Malabathron: JA 12 (1918), 11 ser, p. 5-49.
753. *Legge F.*, Western Manichaeism and the Turfan discoveries: JRAS 1913/1, p. 69-94.

754. *Majumdar R. C.*, India and the western world. Intercourse between India and the western countries: «The age of the imperial unity» (The history and culture of the Indian people, ed. R. C. Majumdar - A. D. Pusalker) Bombay 1951.
755. *Mishra V.K.*, Sea and land routes in India as revealed in Buddhist literature: JIH 32(1954) 117-127.
756. *Phillips E.D.*, The royal hordes: Nomad peoples of the steppes, London 1965.
757. *Sarkar H. B.*, Trade and commercial activities of southern India in the Malayo-Indonesian world, vol. I, Calcutta 1986.
758. *Severin Tim.*, The oriental adventure: Explorers of the East, Boston 1976.
759. **Shrivastava Balram*, Trade and commerce in ancient times (from the earliest times to A.D. 300), Varanasi 1968.
760. **Wylie A.*, The history of the South-Western Barbarians and Chao Sëen: JRAI 9(1880) 53 ff.

Η ΚΙΝΑ ΚΑΙ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

(2ος αἰ. π.Χ. - 6ος αἰ. μ.Χ.)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ύστερα από τή δημοσίευση του πρώτου μέρους της «Εισαγωγής στις σινοελληνικές Σπουδές», όπου γίνεται λόγος για τις σχέσεις του Ἑλληνικοῦ (καί Ἑλληνορωμαϊκοῦ) μέ τόν κινεζικό κόσμο, ἀπό τόν Β΄ αἰ. π.Χ. ὡς τόν ΣΤ΄ αἰ. μ.Χ., θεωρήσαμε σκόπιμο νά συμπληρώσουμε τή μελέτη μέ παράθεση Βιβλιογραφίας, πού περιλαμβάνει ἐργασίες γραμμένες σέ δυτικο-εὐρωπαϊκές γλώσσες. Ἀπό πλευρᾶς τῶν κινεζικῶν πηγῶν, ὁ κατάλογος αὐτός ἀφορᾶ στό μεγάλο κράτος τῆς Ἄπω Δύσης πού ἔφερε τό ὄνομα Li-Kan καί ἀργότερα Ta-Ch'in. Δέν ἐπεκτείνεται στή νεώτερη ἐποχή, ὅταν στό κράτος αὐτό δίνεται τό ὄνομα Fu-lin (ἀπό τό τέλος τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνα), μολονότι εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά συμπεριλάβουμε καί ὄσες ἐργασίες ἀναφέρονται στή χώρα αὐτή μέ τό τελευταῖο ὄνομα, ὅταν ὑπάρχουν ἀναφορές στήν προηγούμενη ἐποχή.

Δέν εἶναι λίγοι οἱ ἐρευνητές πού ἀσχολήθηκαν μέ τό μεγάλο κράτος τῆς Ἄπω Δύσης πού ἀναφέρουν τά κινεζικά χρονικά (παρά τις τεράστιες δυσκολίες πού παρουσιάζουν οἱ πηγές αὐτές, ἀκόμη καί γιά τήν ἴδια τήν ταυτότητα τοῦ παραπάνω κράτους) καθώς καί μέ τό ἐμπόριο μεταξὺ Ἀνατολῆς καί Δύσης, τοὺς δρόμους ἐπικοινωνίας, τις πληροφορίες τῆς Δύσης γιά τήν Ἀνατολή κλπ. Ἦδη ἀπό τόν ΙΗ΄ καί ΙΘ΄ αἰ. ὑπῆρχαν ἐρευνητές πού ἀσχολήθηκαν μέ τά θέματα αὐτά (*J. Guignes, M. C. Pauthier, M. Reinaud* κ.ἄ.), ἀλλά ἡ χρυσή ἐποχή τῆς μελέτης τῶν παραπάνω ἀντικειμένων (κυρίως ὅσων ἐξαρτῶνται ἀπό τις κινεζικές πηγές) εἶναι τά τέλη τοῦ ΙΗ΄ καί οἱ ἀρχές τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνα, ὡς τόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Τήν ἐποχή αὐτή συναντοῦμε τά ὀνόματα τῶν *H. Allen, E. Bretschneider, H. Dubs, J. Edkins, R. Henning, T.-W. Kingsmill, G. Phillips, F. Teggart, A. Wylle*, καθώς καί ἄλλων, γιά μερικούς ἀπό τοὺς ὁποίους θά γίνει λόγος ἀμέσως παρακάτω, ἐπειδὴ ἡ συμβολή τους στήν προώθηση τῆς ἐρευνας μέ βάση τά γραφόμενα τῶν κινεζικῶν χρονικῶν εἶναι σημαντικώτατη.

Ὁ *E. Chavannes*, ἂν καί δέν ἀσχολήθηκε ιδιαίτερα μέ τό Ta-Ch'in, μᾶς πρόσφερε προσεχτικές μεταφράσεις πολλῶν κινεζικῶν κειμένων, ἀνάμεσα στά ὁποῖα τά βασικά γιά τό θέμα μας ἀποσπάσματα γιά τις Δυτικές χώρες τῆς Ἱστορίας τῆς ὕστερης δυναστείας τῶν Han (Hou-Han shu) καί τῆς πρώιμης δυναστείας τῶν Wei (Wei-liao). Ὁδοιπορικά ἢ ταξιδιωτικά κείμενα συμπληρώνουν τήν συμβολή του, ἐνώ τό μνημειώδες, θά λέγαμε, ἔργο του γιά τοὺς Δυτικούς Τοῦρκους παρέχει ἀνεκτίμητες πληροφορίες κυρίως γιά τήν ἐπόμενη περίοδο, τήν ἐποχή τῆς Fu-lin.

Ἀσφαλῶς ὁ *F. Hirth* εἶναι ὁ συγγραφέας πού πρόσφερε τά περισσότερα στήν

προώθηση τῆς λύσης τοῦ μεγάλου προβλήματος τοῦ Ta-Ch'in (καὶ τῆς Fu-lin). Ὁ μόνον συγκέντρωσε καὶ μετέφρασε ὄσα κινεζικὰ κείμενα ἀναφέρονται στὴ χώρα αὐτῆ, στὸ κλασικὸ πιά ἔργο «Κίνα καὶ Ρωμαϊκὴ Ἀνατολή» ἀλλὰ σχολίασε μὲ ὑπομονὴ σχεδὸν κάθε γραμμὴ τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ μὲ ἀρετὴ, θὰ λέγαμε, ἐπιτυχία. Σήμερα, περισσότερο ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν αὐτῆ, τὸ βιβλίον τοῦ Hirth δὲν ἔχει ἀκόμη ξεπεραστεῖ καὶ ἀποτελεῖ σταθμὸν στὶς Σινο-δυτικὰ μελέτες. Ὁ Hirth δημοσίευσε, ἀκόμη, ἀρκετὰ ἄρθρα πάνω στὸ θέμα αὐτό, πού συμπληρώνουν, ἢ καμιά φορὰ, διορθώνουν τὰ γραφόμενά του στὸ παραπάνω μεγάλο ἔργο. Ὅρισμένα ἀπ' αὐτὰ γράφτηκαν πρὸς ἀπάντησιν στὰ σχόλια ἢ τὶς κριτικὰς πού προκάλεσε ἡ δημοσίευσιν τοῦ βιβλίου του. Τέλος, πολὺ χρήσιμες εἶναι μερικὲς μελέτες του πού ἔχουν ἐμμεσώτερη σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενό μας (γιὰ τὸ ἐμπόριον, τὶς περιοχὰς τῆς Κ. Ἀσίας κλπ.).

Ἀντίστοιχον τοῦ βιβλίου τοῦ Hirth, δηλ. συγκέντρωσιν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων πού κάνουν λόγον γιὰ τὴν Ἑσπερίαν Ἀνατολή (καὶ μετάφρασίν τους στὰ Γαλλικὰ) εἶναι τὸ ἔργο τοῦ G. Coedes, «Testimonia of Greek and Latin writers on the lands and peoples of the Far East» (4th c. B.C-14th c. A.D.). Ὁ Coedes εἶναι γνωστός γιὰ τὶς μελέτες του πού ἀφοροῦν στὴν Ἰνδία, Ἰνδοκίνα καὶ γενικότερα στὴ Ν.Α. Ἀσία καὶ Ἑσπερίαν Ἀνατολή. Στὸ παραπάνω ἔργο δὲν ἔκανε συστηματικὸν σχολιασμό, ὅπως ὁ Hirth, οὔτε ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στὴν ταύτισιν τῶν τοπωνυμίων.

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ A. Herrmann στὶς μελέτες του πού ἔχουν ἀντικείμενον τὴν ὁδὸν τοῦ μεταξιοῦ καὶ τὴν Κ. Ἀσία, ὅπως, ἐπίσης, ἐντυπωσιακὸν εἶναι τὸ μεγάλο του ἔργο γιὰ τὶς δυτικὰς χώρας (καὶ ἀνάμεσά τους τὸ Ta-Ch'in καὶ Fu-lin) στὴν κινεζικὴν χαρτογραφίαν. Μολονότι ὁ Herrmann ἀτύχησε στὸ μεγάλο του ἄρθρον γιὰ τὴν ταύτισιν τοῦ Ta-Ch'in, χωρὶς ἀμφιβολία, πρέπει νὰ τὸν κατατάξουμε ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους ἐρευνητὰς τοῦ Α' μισοῦ τοῦ Κ' αἰῶνα.

Κάπως ἰδιότυπη, ἀλλ' ὄχι μικρότερη, εἶναι ἡ προσφορὰ τοῦ B. Laufer. Ἡ φιλολογικὴ του (καὶ ἱστορικὴ) ἐνασχόλησιν μὲ θέματα τῶν Δυναστικῶν ἱστοριῶν πού κατ' ἀρχὴν φαίνονται μυθικὰ (τὸ ἔνδυμα ἄσβεστος, τὸ θαλασσινὸ πρόβατον, πολυτιμὰς πέτρες), ἔφερε σημαντικὰ ἀποτελέσματα πού μᾶς πείθουν γιὰ τὴν γνησιότητα τῶν κινεζικῶν χρονικῶν στὸ σημεῖον αὐτὸ καὶ πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴν ἐπαφῶν ἀνάμεσα στὴν Ἑσπερίαν Ἀνατολή καὶ τὴν Δύση. Τὰ μεγάλα ἐπίσης ἔργα τοῦ Laufer γιὰ τὸ Θιβέτ καί, ἰδιαίτερα, τὴν Περσία (Sino-Tibetan Studies, Sino-Iranica), ἐνισχύουσι τὴν προσφορὰν του στὸν τομέον τῶν σχέσεων τῆς Κίνας μὲ τὶς δυτικὰς χώρας, παρέχοντάς μας συμπληρωματικὰς πληροφορίας γιὰ τὸ θέμα μας.

Ὁ Γάλλος P. Pelliot, γνωστός γιὰ τὴν ἀποστολὴν του στὴν Κ. Ἀσία πρὸς εὔρεσιν χειρογράφων, ἀσχολήθηκε μὲ τὸ δύσκολον ἔργον τῆς προελεύσεως ὀνομάτων (Κίνα, Li-kiên κλπ.), πού ἔχουν μεγάλην ἀξίαν γιὰ τὸ θέμα μας. Πολύτιμον εἶναι καὶ τὰ ὁδοπορικὰ του, εἴτε ἀπὸ τὴν Κίνα στὴν Ἰνδία, εἴτε, ἀκόμη περισσότερο, στὸ ἴδιον τὸ Ta-Ch'in.

Θὰ τελειώσουμε μὲ τὸν Ἰάπωνον K. Shiratori, ἀφοῦ τὰ σπουδαιότερα ἔργα του πού ἔχουν σχέση μὲ τὴν Ἑσπερίαν Δύση ἔχουν μεταφρασθῆναι στὰ Ἀγγλικά. Ὁ Shiratori εἶναι ὁ δεῦτερος, μετὰ τὸν Hirth, ὁ ὁποῖος ἐπέμεινε μὲ πείσμα στὶς τοπογραφικὰς

λεπτομέρειες και στην ταύτιση τῶν τοπωνυμίων πού μνημονεύουν τὰ Κινεζικά Χρονικά. Σὲ μερικά σημεῖα πέτυχε, ὅπως π.χ. στὴν ταύτιση τῆς T'iao-chih (καὶ στὶς γλωσσολογικὲς λεπτομέρειες τοῦ ὀνόματος τούτου), στὰ περισσότερα, ὁμῶς τοπωνύμια ἀκολούθησε τὸν Hirth. Τέλος, ἀποδεικνύεται κάπως ὑπερβολικὴ (ἀν καὶ χρήσιμη) ἡ ἄποψή του, ὅτι ὀρισμένες γνώσεις τῶν Κινέζων γιὰ τὸ Ta-Ch'in, πού μνημονεύονται στὶς Δυναστικὲς ἱστορίες, δὲν εἶναι παρὰ ἀποκύημα τῆς φαντασίας τους, πού ζητᾶ καὶ ἐφευρίσκει κοινὰ σημεῖα μὲ τοὺς κατοίκους τοῦ δυτικότερου, τότε, γνωστοῦ κράτους. Πάντως, τὸ ἔργο τοῦ Ἰάπωνα καθηγητῆ εἶναι σημαντικό καὶ δὲ θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε ὅτι, εἰδικὰ στὰ τοπογραφικὰ θέματα, ἀποτελεῖ ἕνα δευτέρο σταθμὸ μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Hirth.

Χρήσιμα ἀρθρα γιὰ τὸ δυτικότερο κράτος τῆς τότε γνωστῆς στοὺς Κινέζους οἰκουμένης ἔγραψαν καὶ οἱ *A. Forke, T. Fujita, H. Giles, F. Grosso, I. Miyazaki, L. Petech, G. Playfair, T. Soma, Wu chi-yu, Yü Ying-shih, D.D. Leslie, K.H.J. Gardiner* καὶ ἄλλοι. Πολύτιμη ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μονογραφία τοῦ *H. Yule*, «Cathay an the way thither» πού βασίζεται σὲ κινεζικὲς καὶ, περισσότερο, σὲ δυτικὲς πηγές (ἀνάμεσα τους καὶ Ἀραβικὲς, καθὼς καὶ ἄλλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς), πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες παρατίθενται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του.

Οἱ πληροφορίες γιὰ τίς σχέσεις τῆς Κίνας μὲ τὴν Κ. Ἀσία, τὴν Περσία καὶ τὸ Θιβέτ (πού θὰ παίξει σπουδαιότερο ρόλο ἀργότερα, στὴ δυναστεία τῶν T'ang) ἀφοροῦν, ὡς ἕνα τουλάχιστο σημεῖο, καὶ τὸ χῶρο τῆς Α. Μεσογείου, γιατί ἦταν περιοχὲς πού παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὰ δύο μεγάλα κράτη τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἄπω Δύσης. Ἰδιαίτερα ἡ Κ. Ἀσία μὲ τὰ μικρὰ τῆς κράτη, πού μερικὲς φορὲς περιορίζονταν σὲ μιὰ ὄαση μὲ τὴ γύρω περιοχὴ τῆς (π.χ. στὴν ἐρημο Ταρίμ), ἦταν δεκτικὴ στὰ ρεύματα πού ἐφθάναν ἀπὸ τὴ Δύση ἢ τὴν Ἀνατολή. Τοῦτο ἦταν ἀποτέλεσμα κυρίως τοῦ χειρσαίου δρόμου τῆς μετάξης, εἴτε τοῦ κεντρικοῦ (μέσω Περσίας), εἴτε τοῦ βόρειου (μέσω περιοχῶν Β. τῆς Κασπίας), εἴτε τοῦ νότιου (μέσω τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἰνδοῦ καὶ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ), πού περνοῦσε ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς. Δὲν εἶναι λοιπὸν λίγοι οἱ συγγραφεῖς πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν Κ. Ἀσία, τὸ δρόμο τῆς μετάξης καὶ τοὺς σταθμούς του. Ἀναφέρουμε τὰ ὀνόματα τῶν *F. Altheim, L. Boulnois, P. Daffinà, J. Harmatta, G. Haussig, S. Hedin, O. Lattimore, A. Le Coq, E. Pulleyblank, F. Richtoffen, M.-J. Rostovtzev, D. Simon, H. Wada, A.F.P. Hulswé, M. Loewe, H. Maspero* κ.ά. Ἀφήσαμε τελευταῖο τὸν σπουδαιότερο ἀπ' ὅλους, τὸν *A. Stein* πού διέσχισε πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις τὴν Κ. Ἀσία καὶ μᾶς ἄφησε πολλὲς μονογραφίες, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι πραγματικὰ μνημειώδεις ἐκδόσεις. Ὁ Stein εἶναι ὁ ἐρευνητῆς πού ἀπέδειξε, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς τέχνης, τίς σχέσεις τῶν μικρῶν αὐτῶν (τότε Ἰνδοευρωπαϊκῶν) κρατῶν τῆς ἐρημου Ταρίμ μὲ τὸν ἑλληνιστικὸ, ρωμαϊκὸ καὶ πρωτοβυζαντινὸ κόσμο.

Ἡ Ἰνδία εἶναι ἡ χώρα ἀπὸ τὴν ὁποία ὄχι μόνο περνοῦσε ἕνα μέρος τοῦ μεταξιοῦ καὶ τῶν ἄλλων προϊόντων τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς, πού διοχετευόταν στὴ Δύση μὲσω τῶν χειρσαίων δρόμων, ἀλλὰ, κυρίως, ἡ χώρα πού συνδέεται μὲ τὸν θαλασσινὸ δρόμο πού ἔνωσε τὴν Κίνα μὲ τὴ Δύση. Ὁ περιφερειακὸς θαλασσινὸς δρόμος περνοῦσε, ἐπίσης, ἀπὸ τὴν Ἰνδοκίνα, τὴν Κεϋλάνη καὶ ὀρισμένα νησιά τῆς Ἰνδο-

νησίας. Οί *J. W. McCrindle, L. Malleret, M. Wheeler, E. Warmington, O. Walten, P. Wheatley* είναι μερικά ονόματα απ' αυτούς που ασχολήθηκαν με τμήματα ή την ευρύτερη περιοχή της Ίνδίας και ΝΑ Άσίας. Μέσα από τὰ έργα τους μπορεί κανείς νὰ ἀντλήσει πληροφορίες γιὰ τοὺς ἐμπορικοὺς σταθμούς, τὶς ἐπαφές ἀνάμεσα στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ καὶ Ἰνδικὸ ἀλλὰ καὶ ἀπωανατολικὸ κόσμον (μὲ βάση γραπτὲς πηγές καὶ ἀνασκαφές), καὶ γενικότερα γιὰ τὸ ἐμπόριο. Εἰδικὰ γιὰ τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ μνημονεύσουμε καὶ τὰ ονόματα τῶν *I. Miller, W. Schoff, J. Thorley, W. Heyd* καὶ ἰδιαίτερα τοῦ *M. G. Raschke*, πού ἀσχολήθηκε μὲ κάθε πτυχή τοῦ ἐμπορίου ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ τὴν Ἄπω Ἀνατολή.

Ἰδιαίτερη προσοχὴ δώσαμε στὴ Βιβλιογραφία καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομα *Γιαβάνα* (μὲ τὸ ὅποιο οἱ Ἴνδοὶ καλοῦσαν τοὺς Ἕλληνας) ἐπειδὴ πιστεύουμε ὅτι ἔχει κάποια σχέση μὲ τὸ ὄνομα *Ta-Ch'in*. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἀν οἱ Κινέζοι ἦρθαν σ' ἐπαφές μὲ τοὺς Ἕλληνας τῆς Κ. Ἀσίας καὶ τῆς ΒΔ Ἰνδίας, τὸ σπουδαῖο ἔργο τοῦ *W. Tarn* «Οἱ Ἕλληνας στὴ Βακτρία καὶ τὴν Ἰνδία», εἶναι τὸ μόνο ὅπου θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ κανεὶς μερικὰ (ἀλλὰ ἴσως καὶ κάπως ὑπερβολικὰ) στοιχεῖα.

Ἀπὸ μιὰ Βιβλιογραφία αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲν ἦταν βέβαια δυνατό νὰ λείψουν γενικότερα ἔργα γιὰ τὴν Κίνα πού ἀφιερώνουν ἀρκετὸ χῶρο στὶς σχέσεις μὲ τὴ Δύση. Μνημονεύουμε τὰ ονόματα τῶν *H. Cordier, C. P. Fitzgerald, G. F. Hudson, E. Parker* καὶ κυρίως τοῦ *R. Grousset*, πού μᾶς ἄφησε πολλὲς μονογραφίες πού ἀφοροῦν σχεδὸν σ' ὅλη τὴν Ἀνατολή, ἀπὸ τὴν Ἀρμενία ὡς τὴν Κίνα, καθὼς καὶ τοῦ *J. Needham*, πού, μαζὶ μὲ ἓνα ἐπιτελεῖο συνεργατῶν, συνέθεσε τὸ πολύτομο ἔργο του γιὰ τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὸν πολιτισμὸ στὴν Κίνα.

Συνολικὰ ἀναγράφονται 800 περίπου τίτλοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους περισσότερο ἀπὸ τὰ 2/3 προέρχονται ἐξ αὐτοψίας κυρίως στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Λονδίνου καὶ ἰδιαίτερα στὴν *School of Oriental and African Studies*. Γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση τοῦ ἐνδιαφερόμενου θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ παραθέσουμε ὀρισμένους τίτλους ἐργασιῶν πού δὲν ἔχουμε δεῖ, οἱ ὁποῖοι σημαδεύονται μὲ ἀστερίσκο (*). Βέβαια ἡ Βιβλιογραφία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πλήρης, πιστεύουμε ὅμως ὅτι θὰ εἶναι χρήσιμη γιὰ ὅποιον θὰ ἤθελε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς σινοελληνικὲς σχέσεις καὶ γενικότερα μὲ τὶς ἐπαφές ἀνάμεσα σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς Βιβλιογραφίας (πού ἀφορᾷ στὶς σχέσεις τοῦ σινοελληνικοῦ κόσμου κατὰ τὴν κυρίως βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅταν τὸ Βυζάντιο ἦταν γνωστὸ στοὺς Κινέζους μὲ τὸ νέο ὄνομα *Fu-lin*), θὰ συνταχθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς ἀντίστοιχης μελέτης.

INDEX

- Abessinia 268, 511
 Adulis 468
 Afganistan 21, 49, 199, 675, 700, 741
 Africa 324, 648, 658, 718
 Ai Khanoum 47, 48, 49, 379
 Allen H., 284, 285
 Alexander the Great, 291, 383, 389,
 546, 633
 Alexandrie 389
 Altaia 322
 Ammianus Marcellinus 135, 653
 Andhra 642
 An-si 655
 Antioch 140
 Antiochus 737
 Apollonius of Tyana 526, 536
 Arabia 309, 381, 664
 Arabs 65, 98
 Aricamedu 695
 Armenia (Armenians) 2, 198, 227,
 337, 420, 454, 466
 Artemidorus 449
 Arsi 96
 Assam 131, 736
 Asia minor 289
 Asbestos 364, 716
 Asoka 43, 52, 55, 101, 124, 244, 463,
 619, 659, 697
 Assam 347
 Attila 226
 Auboyer J. 24
 Auckland N. T. 3
 Augustus 536, 662
 Avesta 434
 Axoum 131
 Bactra 179, 291
 Bactria 73, 211, 408, 424, 551, 555,
 649, 651, 670
 Baghlam 424
 Bam-i-Dunia 446
 Begram 199, 235
 Berenice 441
 Berre (Le) M., 47
 Bokos N. 483
 Boor C. (de) 657
 Brahmins 148
 Bretschneider 523
 Britain 700
 Browning R. 393
 Bukhard 188, 589
 Buddha 222, 702
 Buddhisme 94, 157, 158, 193, 351,
 372, 386, 396, 542, 543, 659, 675
 Burma 64a, 316, 391, 496, 736
 Burling A. H., 72
 Byzantium 241, 264, 346, 381, 404,
 528, 729
 Canton 216
 Caspian sea 715
 Cathay 628, 722
 Cattigara 263
 Central (Inner) Asia 3, 8, 9, 48, 51,
 59, 76, 78, 183, 185, 193, 234,
 241, 248, 249, 255, 258, 259, 271,
 280, 292, 304, 310, 317, 336, 357,
 360, 379, 395, 400, 410, 430, 507,
 508, 541, 542, 563, 588, 617, 618,
 629, 630, 634, 638, 643, 677, 745,
 746, 748

- Ceylon 216, 506, 517, 703
 Chamberlin D. 62
 Charax (Characene) 40, 449, 479, 554
 Chang K' ien 290
 Chavannes E. 595
 Ch' in 58, 402
 Ch' ing 748
 Chiu-chen 319
 Chou dynasty 451
 Corbulo 208
 Cosmas Indicopleustes 436, 705
 Cyrus 340

 Deccan 53
 Demiéville P. 303
 Deparmet R., 47
 Derrett M., 148
 Drangiana 120
 Dubs H., 143, 645
 Duncan M., 130

 Edem 342
 Egypt 19, 30, 42, 442, 590, 641
 Erechthio 444
 Eteo-Tocharien 424
 Ethiopia 19
 Euphrasia 119, 135, 674
 Euphrate 85
 Europe 98, 301, 318, 370

 Fabricus B., 14
 Fa-hsien 205, 216
 Far East 21, 102, 104, 201, 221, 309, 318, 333, 417, 518, 586, 593, 677, 723
 Fergana 687
 Founan 105, 419
 Franke O., 218

 French Fr. 78
 Frick C. 439
 Fu-lin 607

 Gabai A. 184
 Gangaridai 466a
 Gandhara 71, 132, 178, 308, 311, 312, 323, 429, 465, 574, 599, 686
 Gardin J.-C., 47
 Gardiner K.H.J., 380
 Garsoian N., 2, 420
 Garzynski P., 49
 Gaza 134
 Gerini G., 103
 Gernet J., 94
 Genkis han 226
 Ghassouli N., 49
 Gobi 78, 78a, 177, 575
 Golden Khersonese 394, 694
 Golden P. B. 119
 Gouin P., 47
 Gratzl K., 184
 Grenet F., 49
 Grousset R., 132
 Guidon 550
 Guillaume O., 49
 Gungwu W., 194

 Han dynasty 54, 68, 92, 118, 129, 142, 143 144, 194, 303, 319, 380, 390, 397, 402, 403, 407, 415, 488, 489, 559, 565, 569, 576, 711, 712, 724, 725, 748
 Han shu 122
 Harcum C.G., 566
 Haussig H.W. 320
 Hedin Sven 46, 110, 273
 Hegire 165
 Hephthalites 274, 305

- Herodote 230
 Herrmann A., 511
 Hexaameron 33
 Hindokush 302
 Hindu 417, 676
 Hirth F., 153, 271, 287, 631
 Hjalmar F., 1
 Hou-Han-shu 93
 Hou-siuan-Wou 313
 Hsian 246
 Hsiung-nu 414
 Hsi-hai 458
 Huns 211, 410, 414
 Hussey J., 198
 Hypsaosines of Charax, 40

 Imaus 446
 India 11, 19, 21, 22, 25, 26, 30, 31,
 42, 45, 73, 83, 84, 90, 124, 127,
 138, 148, 167, 168, 179, 211, 245,
 269, 271, 276, 293, 314, 331, 334,
 355, 385, 395, 396, 398, 406, 416,
 423, 427, 453, 464, 465, 472,
 475a, 482, 489, 517, 528, 535,
 548, 552, 553, 555, 556, 563, 580,
 591, 596, 597, 601, 619, 620, 633,
 649, 651, 659, 665, 667, 676, 688,
 690, 691, 695, 697, 700, 708, 731,
 734, 735, 754, 755, 756
 Indian ocean 64, 117, 154, 261, 296,
 348, 582, 680
 Indians 38, 464
 Indicus 20
 Indo-European 539
 Indochina 21, 105, 106, 200, 318
 Indoskythes 387
 Indus 633, 698
 Iran 1, 97, 368, 454, 632, 652, 673,
 719

 Isidore (of Charax) 449
 Islam 69
 I-Tsing 87

 Jade gate 78
 Janata A., 184
 Japan 412
 Johore river 197, 743
 Jumna 668
 Justinian 2, 536, 726

 Kabul 302, 744
 Kandahar 191
 Kaniska 424, 730
 Kansu 78, 470, 632
 Kan Ying 718
 Karakorum 323
 Kashgaria 39
 Khokand 589
 Khotan 28, 29, 133, 219, 626, 627
 Kiermann F., 432
 Klimkeit H.J., 184
 Kniper F. B. J. 28
 Kostka R., 184
 K'ouen-Louen 164
 Kudja 589, 686
 Kushana 210, 305, 421

 Lapparent A., 47
 Laufer B. 370
 Legge G. 162
 Leriche P. 49
 Leslie D., 194
 Levi S., 386, 389
 Lieu S., 345
 Li-hsüan (Li-kan) 190, 338, 514, 711
 Liger J.C., 49
 Lindsay W. M., 315
 Loewe M.A.N. 59

- Lopnor 276
 Lou-lan 276
 Lo-yang 298

 Mackeras C. 194
 Maes Titianus 80
 Majumdar R. C. 615
 Mahamauri 388
 Malabar 130, 534
 Malacca 63, 217
 Malay 63, 139, 197, 206, 217, 691,
 692, 694, 743
 Manichaeism 345, 392
 Margiana 351
 Mark E., 56
 Markwart J., 454
 Markien of Heraclia 449
 Maspero H., 431
 Mauryas 491, 547, 578, 688
 Mediterranean 21
 Mekong 419, 487
 Messene 554, 576a
 Mesopotamia 135a, 369, 443
 Miharacula 171
 Milinda 171, 557
 Milindapanha 37, 128, 512
 Mongol 32
 Mu-nan-chu 601
 Mu (emp.) 95
 Müller K., 14, 440, 656

 Nanhai 689
 Nan-Tchao 89
 Naxara system 2
 Nearchus 681
 Nepal 672
 Nobbe C. 538
 Nubia 381

 Oc-ceo 419
 Oglakty 559
 Ontario museum 566
 Orissa 306
 Oxiana 77
 Oxus 123, 668

 Pakistan 124, 308, 311, 312, 323,
 543, 599, 697, 741
 Palladius 45, 148
 Pali 557
 Palmira 519, 520
 Pamirs 395, 470, 598
 Panini 212, 473
 Pan-Ku 143, 144
 Parthey G. 550
 Parthia (Parthian) 314, 408, 527, 545,
 688
 Pei Kiu 317
 Peking 39
 Pelliot P. 90, 508
 Persia 7, 220, 246, 499, 641, 673
 Persian Gulf 1, 165, 295
 Pinder M. 550
 Pinna 365
 Pliny 155, 462
 Pnom pench 418
 Pompeius 81
 Pomponii Melae 502, 544
 Pondichery 326
 Ptolemy 27, 51, 103, 201, 252, 269,
 337, 394, 406, 553, 556, 606, 674,
 678, 682, 684
 Pasalkar A. D., 615

 Rapin C., 49
 Red sea 14, 307, 332, 381, 405, 582,
 608, 653, 681
 Rice T. 571

- Rider (Le) G. 47
 Robert L., 47
 Roman empire 35, 36, 86, 159, 174,
 176, 197, 270, 328, 333, 345, 392,
 450, 478, 555, 577, 585, 586, 590,
 662, 663, 678, 690, 743
 Roman coinage 74, 75, 167
 Roman(s) 145, 146, 147, 151, 152,
 153, 232, 342
 Rome 42, 163, 168, 210, 220, 271,
 443, 461, 518, 536, 552, 580, 654,
 696, 718
 Rougeule A., 49
 Russia 186, 568, 570
 Rylands J., 453

 Sagala 171
 Salamander 364
 Saint Basile 23
 Sakas 25, 28, 44, 120, 427, 540
 Samarkand 57
 Sarmate 569
 Sarnath 675
 Sasanides 97, 288, 480, 527
 Schoff H. 333
 Scythian 67, 183, 230, 410, 545, 688
 Seleucids 41, 443, 578, 666
 Seleucus 140
 Seres 262, 265, 653
 Serica 17, 213, 328, 337, 446
 Serindia 630, 685
 Shakta 710
 Shakti 710
 Shansi 75
 Shô-sô-in 242, 256
 Siberia 558
 Silk road 7, 62, 108, 181, 184, 247,
 256, 260, 320, 323, 341, 469, 470,
 481, 562, 658, 660, 683, 702

 Simocatta Theoph. 60, 251, 339
 Sinkiang 46, 320, 470
 Sogdiana 600, 602
 Sorokin 55, 133
 Southeast Asia 107, 238, 623, 664
 Spear Perc. 620
 Srivijaya 707
 Ssü-ma Ch'ien 290, 490, 625
 Sri Lanka 739
 Stein (sir Aurel) 456, 559
 Stucki R., 47
 Sui dynasty 129, 194
 Surkh-Kotal 424
 Sutlej 302
 Syria 140, 266, 289, 641
 Szechwan 151

 Tabari 480
 Ta-Ch' in; see Ta-ts' in
 Tacitus 208
 Tamerlan 226
 Tamils 330, 438, 616, 624
 Tantras 26
 Ta ouan 70
 Taoisme 638
 Tarim 142, 252, 317
 Tartary 375, 497
 Tarn W. 73
 Tartare 232
 Ta-ts'in 6, 66, 68, 100, 156, 176, 190,
 204, 275, 278, 283, 284, 285, 338,
 434, 458, 532, 601, 603, 604, 607,
 638
 Taxila 125, 126, 179, 428
 Teofilo Indiano 166
 Thang dynasty 87, 189, 565
 Thina 263
 Thomson R., 466
 Thoravel J. 49

- T' iao-chih 458, 522, 621, 712
 Tibet 257a, 259, 277, 367, 371, 409,
 637, 671, 673
 Tigris 135, 425, 625a
 Toba 149
 Tokh(a)ri 96, 240
 Trañanos river 609
 Transcaucasie 241
 Transoxiana 187
 Tsiang Hiuen 34
 Ts' ung-ling 606
 Tun-huang 214, 513
 Turfan 189, 753
 Turkestan 7, 32, 78, 82, 219, 228,
 358, 359, 373, 374, 589, 618, 626,
 627
 Turfan 686
 Turks 88, 209, 254, 322, 433

 Valence (de) R. 49
 Varanasi 675

 Veuvé S. 49

 Wakhan 28
 Wang Mang 54
 Wang Yi-t' ung 298
 Watson Barton 625
 Wei-lio 91
 Wirth G., 517
 Wirth P. 657
 Wolska-Conus W. 114
 Wu-sun 121, 540

 Yaksa 388
 Yang-tse 127
 Yavanas 44, 438, 457, 473, 530, 615,
 636, 666, 737
 Yen-chi 96
 Yüeh-shih 96, 239, 540, 688, 730
 Yunnan 127
 Yurcanie 555

Τυπογραφικές Εργασίες
Γ. Δούβαλης – Ε. Αποστόλου ο.ε

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 41 (Στοά Καμάρη) Τηλ. (0651) 27.845 – 20.544